ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

МАРТЕНСКИ СТУДЕНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник с материали от Седма студентска научна конференция във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Том 4

СЪСТАВИТЕЛСТВО И РЕДАКЦИЯ

гл. ас. д-р Николай Хрисимов
докт. Симеон Антонов
докт. Анелия Маркова
Светослав Георгиев

Отговорен редактор: гл. ас. д-р Николай Хрисимов

© Авторски колектив, 2018
© Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 2018
гр. В. Търново, ул. "Теодосий Търновски" № 2

ISBN 978-619-208-145-4

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

МАРТЕНСКИ СТУДЕНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник с материали от Седма студентска научна конференция във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Том 4

Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“
Велико Търново, 2018

МАРТЕНСКИ СТУДЕНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник с материали от
Седма студентска научна конференция
във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”

Том 4

Българска
Първо издание

Езиково-стилов редактор и коректор *проф. д-р Кирил Цанков*
Технически редактор *Наташа Грозданова*

Формат 70x100/16
Печатни коли 26,75

ISBN 978-619-208-145-4

Предпечат:
Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2018
Велико Търново, ул. „Теодосий Търновски“ № 2

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 9

АНТИЧНОСТ И АРХЕОЛОГИЯ 11

Иван Коцов
Социалните и икономическите трансформации през финалния халколит според данните за предачеството 13

Николай Николов
Срещата в Мокарсос (360/359 г. пр. н. е.) 25

Петър Минков
A therianthropic depiction from Early Bronze Age Upper Thrace (?) 32

Димитър Дамяновски
Още веднъж за датировката на апликация за колесница от Ветрен, Пазарджишко (проблеми и хипотези) 38

Денис Иванов
Подвизите на Херакъл върху оброчни паметници от провинциите Долна Мизия и Тракия 52

Ева Димитрова
Търговски връзки на легионните лагери *Oescus* и *Novae* през I в. от н. е. (по археологически данни) 70

СРЕДНОВЕКОВИЕ 83

Петя Павлова
Легендата за хан Кубрат и снопа с пръчки в българските учебници и детски енциклопедии 85

Анита Вълова
Личността на Пророка Мухаммад в мюсюлманските предания за предислямския период (570–610) 94

Светослав Георгиев
България през последната третина на VIII век: застой или развитие? 106

Симеон Тодоров
Българската териториална експанзия по посока географската област Македония в последната четвърт на VIII – първата половина на IX век 115

Александър Дончев
Залезът на езичеството – приемане на християнството в средновековната българска държава 127

Николай Койчев
Политическите контакти на Симеон I Велики (893–927) 137

Божидарка Иванова
Природни и климатични явления в гадателните книги 151

Симеон Антонов
Йоан-Владиславовият син Аарон и неговата кариера във Византия (1018 – след 1059 г.) 158

Димитър Харбалиев
Преходът от езичество към християнство в средновековна Исландия 164

Кристиян Лъсков
Кръстоносният силует на богоспасения град Константинопол 174

Симеон Бояджиев
Аутопсия и дисекция в Западна Европа през XIII век – някои въпроси и теории 184

Събина Петрова
Раждането – божествен дар или наказание в средновековна Западна Европа (XIII–XVI век) 193

Димитър Байрактаров
Янош Хунияди (1387–1456) през погледа на византийските историци Михаил Дука, Лаоник Халкокондил и Критовул 201

Ясен Ванев
Последният венецианско-византийски и първият османски търговски договор на Мехмед II с Венеция от средата на XV век 211

Елена Димитрова
Българските историци от критическото направление и проблемите на османското завоевание 218

ВЪЗРАЖДАНЕ И НОВО ВРЕМЕ 231

Десислава Димитрова
Концепцията на интелектуалците от Възраждането за градското пространство в Османската империя 233

Йордан Минчев
Ловчанският епископ Иларион (1852–1868) 248

Валерия Личева
Gorta Mór – Големият глад в Ирландия – причини, следствия и ролята на Британското правителство (1845–1852 г.) 259

Драгомир Георгиев
Български офицери, учили в Михайловската артилерийска академия в периода 1879–1885 г. 266

Йордан Йорданов
Британската империя – ключови аспекти на световната система от зависимости: колонии, протекторати и други териториални статути (XVII в. – първата половина на XX век) 276

Магдалена Джунова
Първата англо-бурска война (1880–1881): Конфликт и последствия 289

Мария Лазарова
Президентът в сянка: плебеят и патриот Андрю „Джаксън" Джонсън (1808–1875) 297

Слави Димитров
Арменският въпрос и отражението му в българо-британските политически отношения за периода 1894–1896 г. 316

Хари Казанджиев
Структура, развитие и цели на Британския кралски военноморски флот (1815–1856) 322

НАЙ-НОВО ВРЕМЕ 335

Явор Генов
Българският доброволчески корпус към Националното правителство във Виена (септември 1944 – април 1945 година) 337

Симеон Кулиш
Град Варна и българо-съветските културни отношения
през първата година на града, носещ името
на Йосиф Висарионович (Сталин). 355

Габриела Бонева
Людмила Живкова като изследовател
на тракийската древност 361

Жива Господинова
Социалната политика на правителството на Никарагуа
през 90-те години на XX век 368

ЕТНОЛОГИЯ 381

Борислава Петрова
Граници в детството в малкия град и селото през периода
от края на XIX до средата на XX век 383

ГЕОГРАФИЯ И КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕКО НАСЛЕДСТВО 393

Беатрис Владимирова
Белоградчишките скали като нематериално културно наследство
и като ресурс за развитие на културен туризъм 395

Беатрис Бойкова
Водопадите в област Монтана 413

Лъчезар Йорданов
География на страните в училище – анализ на учебното
съдържание по география в Русия 423

ПРЕДГОВОР

Уважаеми читатели!

Пред Вас е четвъртият том на сборника „Мартенски студентски четения“, в който ще откриете **тридесет и осем** статии, дело на бакалаври, магистри и докторанти от **осем** образователни институции в България и Руската федерация, участници в седмото издание на конференцията „Мартенски студентски четения“.

До осъществяването ѝ се стигна след продължителна и сериозна подготовка от страна на студентски инициативен комитет, включващ основно представители на **Клуба по българска медиевистика**, както и на **ателие „История и памет“**, а също и няколко ентусиазирани студенти и докторанти. В лицето на гл. ас. д-р Николай Хрисимов комитетът откри разбиране и неоценима помощ. При своята работа организаторите бяха подпомогнати от Историческия факултет, в лицето на деканското ръководство, както и от Студентския съвет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Неговият председател Петър Петров подпомогна за пореден път, според възможностите си, провеждането на четенията. Заедно с това, предстоящите „Мартенски студентски четения“ бяха широко популяризирани в Интернет пространството във Фейсбук и преди всичко в сайта **„Историограф“** – медиен партньор на тазгодишната инициатива.

На 24 март 2017 г., в емблематичната 321 аудитория, деканът на Историческия факултет проф. д.и.н. Иван Тютюнджиев откри седмите „Мартенски студентски четения“. Официалната част бе допълнена от представянето на излезлия от печат трети том на „Мартенски студентски четения“ със статии от шестото издание на събитието, както и от представянето на нашия медиен партньор – сайта за история Историограф, дело на възпитаници на Историческия факултет на ВТУ.

В седмите „Мартенски студентски четения“ участваха 72 студенти и докторанти с 68 доклада. От тях от Великотърновския университет бяха 38 участници – 14 студенти бакалаври, 6 – от магистърски програми и 18 докторанти. Традиционно имаше и участници от други факултети на университета (преди всичко от Филологическия).

Това издание на „Мартенски студентски четения“ може да се похвали и с изключително сериозно и масово участие на студенти и докторанти от всички университети в България, в които се преподава история. От Софийския университет „Св. Климент Охридски“ наши гости и участници бяха 2 бакалаври, 7 студенти в магистърски програми и 5 докторанти – общо 14. Участието на представителите на Софийския университет по традиция бе подпомогнато от Историческия факултет на Софийския университет, като те бяха специално командировани за събитието. Освен тях, следваща по масовост бе групата от Югозападния университет „Неофит Рилски“, представен от 1 бакалавър и 1 МП и 4 докторанти, водени от гл. ас. д-р Янко Христов. С един представител

докторант присъства НАИМ при БАН. От Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ участие взеха двама докторанти. За първи път представители на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ се включиха в провеждането на четенията с доклади на 2 бакалаври и един магистър. Богатата палитра на участниците се допълваше от 5 студенти бакалаври, представители на Педагогическия колеж в Плевен към ВТУ.

За втора поредна година чрез осъществена конферентна връзка взеха участие и двама участници от Тверския държавен университет, което направи четенията международна проява.

Големият брой участници означаваше и голямо разнообразие в избраните теми на докладите и научните направления, в които се представяха участниците. Тъкмо затова се наложи и обособяването на единадесет различни секции: „Археология и музеология“, „Антична история“, „История на психологията“, „История и култура на Средновековна България“, „География и културен туризъм“, „Етнология и фолклор“, „Нова българска история“, „История на Византия и средновековна обща история“, „История на българските земи под османска власт (XV–XIX в.)“, „Нова и най-нова обща история“ и „Най-нова българска история“.

В настоящия сборник са включени тридесет и осем статии на участници в седмите „Мартенски студентски четения“ от няколко университета (ВТУ, СУ, ЮЗУ, ПУ, Тверския държавен университет), поставящи значими, актуални или спорни въпроси от областта на археологията, българската и общата медиевистика, Българското възраждане, Новото и Най-новото време и географията.

Въпреки немалкото проблеми, свързани с окончателното оформяне на сборника, той убедително представя един от най-важните резултати, очаквани от организаторите – успешните опити на изявени студенти (бакалаври и магистри) и докторанти да изложат и защитят в писмена форма научна теза по интересуваща ги тематика. Макар отделни статии да представят твърде спорни становища и хипотези, **всички разработки, включени в сборника, са оставени в непроменен вид, като за съдържанието им носят отговорност авторите и техните ръководители.**

Надяваме се настоящият том с материали от седмите „Мартенски студентски четения“ не само да популяризира постиженията на участниците, но и да бъде стойностна част от поредицата студентски и докторантски изследвания върху историята, археологията и географията.

От съставителите

АНТИЧНОСТ И АРХЕОЛОГИЯ

СОЦИАЛНИТЕ И ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРЕЗ ФИНАЛНИЯ ХАЛКОЛИТ СПОРЕД ДАННИТЕ ЗА ПРЕДАЧЕСТВОТО

Иван КОЦОВ

Докторант, Национален археологически институт с музей – БАН
Научен ръководител: чл.-кор. проф. д.и.н. Васил Николов

The Final Chalcolithic in the Central Balkans and the Rilo-Rhodope area is characterized by growth in the number of the mountainous settlements. This process has been a consequence of the so called rapid climate changes in the end of the fifth millennium BC that affected negatively the way of life in the plane lands of the Balkans. The bearers Krivodol-Salcuţa-Bubani culture complex continued their typical way of life in the mountainous areas of the Balkans, but with a number of changes in their material culture, that were mainly provoked by the intensive interactions between the Aegean, the Balkans and the Middle Danube. One of the main evidence for the intense contacts between the Krivodol-Salcuţa-Bubani area and the Southern Balkans is the growth in quantity of the spindle whorls and the appearance of a new type – the so called "short conical" spindle whorls, in both areas. This indicates increment of spinning's economic importance and changes in the spinning technique in the whole wide area. The aim of this article is to establish the nature of those changes.

In comparison with most of the other Late Chalcolithic spindle whorls the "short conical" can be considered as small and light. Such spindle whorls are suitable for spinning of short fiber raw materials – goat hair, wool.

The increment of spinning's economic importance and the use of "short conical" spindle whorls are also characteristic features for the mobile stockbreeding Chernavoda I culture. The existence of mobile pastoral groups in the Central Balkan Final Chalcolithic cultures was supposed long ago. So, it's reasonable to presume that the mobile stockbreeding model of those groups led to intensive use of animal fibers in their textile production.

Финалният халколит обхваща времето след края на класическите фази на късно халколитните културни комплекси Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол-Сълкуца-Бубани и преди началото на протобронзовите култури[1] (4250/4200 – 3950/3900 BC)[2]. Характеризира се с намаляване населението на равнините в Източните и увеличаване на броя на селищата в полупланинските и планинските райони на Централните Балкани и Рило-Родопската област[3]. Тази тенденция е получавала различни тълкувания в научната литература[4]. На сегашния етап може да се каже, че повечето изследователи посочват като основна причина за нея настъпилите през последната четвърт на V хил. пр. Хр. климатични изменения в Източните Балкани.[5] Те водят до промяна в икономическия модел на местното население – преминаване към подвижно скотовъдство, а така и до загиване на късно халколитния културен комплекс Коджадермен-

Гумелница-Караново VI[6]. В Централните Балкани и Рило-Родопската област къснохалколитният културен комплекс Криводол-Сълкуца-Бубани продължава развитието си, но в материалната му култура се наблюдават редица нови елементи, индикиращи прехода към протобронзовата култура Галатин[7]. Тези промени са част от комплексни културни трансформации, в чиято основа стоят интензивните контакти в целия обширен регион на Егея, Балканите и Средния Дунав[8].

Една от основни причини за тези контакти може да се търси в широкомащабния обмен и търговия с мед и медни предмети[9], продиктувани от металургичния „бум" в ареала на Криводол-Сълкуца-Бубани през неговата последна фаза[10]. Наличните данни за културни контакти на населението на Централните Балкани, основани на обмена и търговията с мед и медни предмети са съществени. Медните артефакти, известни от последната фаза на Криводол-Сълкуца-Бубани са типологически сходни до тези, масово откривани в Средния Дунав и Карпатския басейн, а единични екземпляри се срещат в Северното Причерноморие и Централна Европа[11]. По това време рудникът до Майданпек, Източна Сърбия е основният източник на метал за целите Централни Балкани и Рило-Родопската област[12]. Мед или предмети, изработени от Майданпекска руда, са обменяни на далечни разстояния, достигащи на север до Централна Европа[13]. В Южните Балкани обаче медните находки от това време са рядкост, а откриваните се различават типологически от характерните за останалата част от Югоизточна и Централна Европа[14]. Южната част на полуострова остава някак изолирана от процеса на обмен и търговия с мед и медни предмети[15]. Свидетелствата за контакти между района на Централните Балкани и Рило-Родопската област с този на Егейската област обаче са значителни. Може да се каже, че цялата обширна зона на Централните Балкани, Рило-Родопската област и Егея е част от едно обширно керамично „койне"[16].

Друга обща черта между Централните Балкани, Рило-Родопската област, Северна и Централна Гърция е откриването в целия обширен регион на непознатите допреди това т. нар. нискоконусовидни прешлени за вретено[17] (обр. 1). Характерна особеност на този ареал е и повишаването като цяло на количеството на прешлените за вретено[18]. За разлика от останалите общи елементи в тази зона, промяната във формата на прешлените за вретено трудно може да се свърже единствено с възприемане на обща естетическа „мода", породена от зачестилите културни контакти. Това е така, защото формата им е пряко свързана с тяхната функция[19]. Следователно, сходството на новите типове прешлени за вретено в такъв обширен регион е по-скоро свидетелство за еднаквата им функция. Така тяхната поява, дава основание да се предполагат общи тенденции в развитието на предачеството в един обширен ареал, обхващащ Олтения, Централните Балкани, Рило-Родопския регион, Северна и Централна Гърция. Значителното увеличаване на количеството им в тази широка зона, от друга страна, може да се приеме като свидетелство за нарастване значението на предачеството в стопанството на нейното население през финалния халколит.

Следователно, като се изхожда от изложеното, може да се предположи, че промяната в типа на прешлените за вретено индикира изменение в техниката на предене през финалния халколит. Тя зависи от мястото на закрепване на прешлена върху вретеното. Известни са два основни типа вретена. Първият е с прикрепен към долния край прешлен. Вторият тип е с прешлен, прикрепен към горната част на вретеното. Поради нетрайния материал, от който са изработвани, типът на праисторическите вретена от днешните български земи е трудно установим. На база редица паралели, пиктографски и етнографски сведения В. Петрова счита, че през бронзовата епоха в днешните български земи, а и изобщо на Балканите и в Анатолия, употребата на втория тип вретена е слабо вероятна[20]. Според А. Чохаджиев през халколита е възможно използването и на двата типа вретена в днешните български земи[21]. Такова е становището и на П. Мазъре за типовете вретена, употребявани през халколита в Трансилвания[22]. Всъщност, типът на вретеното се определя най-вече от вида на предената суровина. Вретената с горен прешлен са използвани предимно за предене на растителни суровини като лен и коноп, а тези с долен – за животински (козина, вълна)[23]. Това обаче не означава, че вретената с прешлен в горната част не са били използвани за предене и на животински суровини. Най-ранните за момента исторически сведения за предене на същинска вълна произхождат от Месопотамия[24], където е характерна употребата именно на този тип вретена[25]. От съществено значение и за двата типа вретена са тежестта и диаметърът на използвания прешлен. Тежките прешлени дават по-дълго и бавно въртене, а по-леките – по-късо и интензивно. Теглото и размерът на изработените от един и същи материал прешлени са в пряка връзка помежду си. При една и съща маса широкият прешлен би се въртял по-дълго и по-бавно от тесният. Заради това по-бавно въртящите се тежки и/или широки прешлени са удобни за предене на дълги влакна, изискващи по-малко усукване на единица дължина, а леките и/или тесни – за суровини с къси влакна, за които са необходими повече сукове на единица дължина за изработването на здрава нишка[26]. Растителните суровини са предимно с дълги влакна, а животинските – с къси[27].

Новопоявилите се през финалния халколит в ареала на Криводол-Сълкуца-Бубани и в Рило-Родопската област керамични нискоконусовинди прешлени за вретено са разделени от В. Петрова в два подтипа: 1. с равна основа (обр. 2); 2. с конкавна основа (обр. 3)[28]. Диаметърът им е между (прибл.) 2,3 и 4,7 см, а височината от 1 до 2,5 см (таблица 1). Прешлените за вретено от по-ранните фази на комплекса Криводол-Сълкуца-Бубани са плоски или биконични[29]. И двата типа продължават съществуването си през финалните фази на късния халколит в разглеждания регион[30]. Плоските като цяло имат по-голям диаметър от нискоконусовидните (таблица 2)[31]. Повечето биконичнии прешлени имат по-големи диаметър и височина от нискоконусовидните (таблица 3). Така, обемът на нискоконусовидните е няколко пъти по-малък от този на биконичните (таблица 1; таблица 3). Следователно, може да се каже, че нискоко-

нусовидните прешлени са по-малки и поради това, че са направени от един и същи материал, и по-леки от биконичните.

За да има функция на прешлен, един артефакт трябва да е с диаметър от 2 до 8 см и маса между 10 и 150 гр.[32] Нискоконусовидните прешлени рядко имат диаметър, по-голям от половината на максималния. Затова те могат да бъдат считани за малки и въз основа сравнение с абсолютните функционални стойности на размерите им. Теглото им варира между 10 и 15 гр.[33] Така нискоконусовидните прешлени могат да се приемат за леки[34]. Следователно, те са малки и леки, т.е. подходящи за предене на суровини с къси влакна – козина, вълна.

Предачеството, за разлика от други отрасли на халколитната икономика, не е задължително да бъде извършвано на определено място и в конкретно време. Може да се практикува през всички сезони и навсякъде, т.е. то е мобилно занимание[35].

Предачеството има голямо икономическо значение и в районите на частично синхронната на последната фаза на Криводол – Сълкуца – Бубани – култура Чернавода I[36], чието стопанство е доминирано от подвижното скотовъдство[37]. В нейния ареал също се срещат нискоконусовидни или сходни до тях малки и леки прешлени[38]. В този смисъл, нарастването на значението на предачеството в края на халколита и употребата на прешлени, подходящи за предене на животински суровини, в Централните Балкани и Рило-Родопската област, може да се приеме като аргумент за появата на групи, занимаващи се с подвижно или полуподвижно пастирство. В тази насока е интерпретирано и нарастването на броя на естествено укрепените и пещерни селища във въпросния регион[39]. Основен повод за възникването на такива общности в Централните, също както и в Източните Балкани вероятно са били климатичните промени, настъпили в последната четвърт на V хил. пр. Хр.[40] Именно появата и развитието на номадски и полуномадски групи, водещо до постепенната смяна на икономическия модел, е другата главна причина, посочвана в научната литература, за настъпилите в края на V хил. пр. Хр. културни трансформации в Централните Балкани[41]. Както стана ясно от изложеното, тесните контакти между населението на Олтения, Централните Балкани и Рило-Родопската област, от една страна, и това на Южните Балкани (Северна и Централна Гърция), от друга, трудно могат да бъдат обяснени с обмена и търговията на мед и медни изделия. Затова развитието на културните връзки между тези региони и унифицирането на керамичния стил в тях е възможно да се дължи на сезонните преходи на мобилни скотовъдци[42]. Предвид откриването на нискоконусовидни прешлени за вретено и във финалнохалколитните нива на Харамийската дупка, Девинско[43], може да се предположи, че наличието там на сребърни предмети[44] се дължи именно на такъв тип контакти с Източна и Централна Македония (Северна Гърция). От тези региони произхождат едни от най-ранните свидетелства за металургична обработка на сребро на Балканите[45].

Появата на малките и леки нискоконусовинди прешлени за вретено през финалния халколит свидетелства за преденето на суровини с къси влакна, каквито са тези на дребния рогат добитък. Това и нарасналото стопанско значение на предачеството могат да се приемат като свидетелства за появата на мобилни групи население, занимаващи се с животновъдство в Централните Балкани и Рило-Родопската област, което е отдавна предполагано. Именно на пастирския икономически модел следва да се отдаде и ориентацията на тези общности към интензивна употреба на животински суровини – козя козина и вълна.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Todorova, H.** Neolithic, Eneolothic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory. – In: Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology No. 22. Madison, 1995, p. 90.

[2] **Тодорова, Н.** Керамичните комплекси от Родопите и в долината на р. Места. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор". София, 2017, с. 20–21.

[3] **Todorova, H.** Neolithic, Eneolothic and…, p. 90; **Garašanin, M.** Zur Verbreitung des Salcuюa-Krivodol-Bubanj-Komplexes auf dem Mittleren Balkan. – In: P. Anreiter, L. Bartosiewicz, W. Meid (eds.). Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sandor Bokonyi. Budapest, 1998, p. 169. **Николов, В.** Праистория на българските земи. – В: Българска национална история, I. Българските земи през древността. Велико Търново, 2011, с. 286. **М. Гребска-Кулов М., Кулов, И.** Късен халколит в долината на Средна Струма. – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets (Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, с. 249–265. Todorova, N, Avramova, M. The Yagodina Cave and the final stages of the Chalcolithic in the Western Rhodope Mountains. – In: Z. Tsirtsioni (ed.). The Human Face of Radiocarbon. Reassessing Chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal. BC. Lyon, 2016, pp. 249–271.

[4] **Георгиева, П.** Этнокультурные изменения в преходном периоде от энеолита к бронзововой эпохе в Нижнедунайском районе. – Studia Praehistorica, XI–XII, 339–346. Георгиева, П. За зооморфните скиптри и последните етапи на късноенеолитните култури Варна, Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол – Сълкуца – В: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Liudmili Getovi (SUAS, Supl. IV). София, 144–167. **Николов, В.** Праистория на българските земи…, с. 286. **Радунчева, А.** Времето между края на каменномедната и началото на бронзовата епоха – преходен или хиатусен период в развитието на обществото на Централните Балкани. – ГДА–НБУ, I, с. 321–332; **Тодорова. Х.** Энеолит Болгарии, София, 1979, с. 71; Ivanova, M. Dunkle Übergangszeit? Wandel und Kontinuität im (End)Chalkolithikum an Der Unteren Donau. – Acta Musei Varnensis, 2008, VI, pp. 163–191. Jovanovič, B. Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije. – Paistorija Jugoslavenskih Zemalja. Eneolitsko doba. III, Sarajevo, 1979, pp. 381–397; **Jovanovič, B**. Salkuţa IV, Krivodol and Bubanj. – In: In the steps of James Harvey Gaul, Volume 1, 1998, pp. 197–203; **Garašanin, M.** Zur Verbreitung des…, p. 271; **Nikolova, L.** Social transformations and evolution in the Balkans in the fourth and third millennium BC. – In: L. Nikolova (ed.). Analyzing the Bronze Age. Reports of prehistoric research projects. Sofia, 2000, pp. 1–9; **Todorova, H.** Neolithic, Eneolothic and… p. 90–91.

[5] **Todorova. H.** Die paleoklimatische Entwicklung in VII – I Jt. vor Chr. – In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.). The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. In the steps of J. H. Gaul, 2. Sofia, 2007, pp. 1–6; **Николов, В.** Праистория на българските земи…, с. 286.

[6] **Николов, В.** Праистория на българските земи…, 286–287; **Nikolova, L.** Social transformations and evolution…, pp. 1–9.

[7] **Аврамова, М.** Ягодинская пещера в Централних Родопах. – Studia Praehistorica, с. 11–12, 79–82; **Георгиева, П.** Керамиката на култура Криводол-Сълкуца. София 2012, с. 181; **Гребска-Кулов М., Кулов, И.** Късен халколит в…, с. 249–265; **Тодорова, Н.** Нови данни за финала на халколита от долината на Средна Струма. – В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (ред.). In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets (Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, с. 265–299. **Georgieva, P.** Periodization of Krivodol-Sălkuţa Culture. – In: D. Serjovič, N. Tasič (eds.). Vinča and its world. Beograd, 1990, p. 172. **Leshtakov, K., Todorova, N., Petrova, V.** Late Chalcholothic Tatul. – In: Z. Tsirtsioni (ed.). The Human Face of Radiocarbon. Reassessing Chronology in prehistoric Greece and Bulgaria 5000–3000 cal. BC. Lyon, 2016, pp. 187–207; **Patroi, C.** About the Sălcuţa Eneolithic culture – Annales d'Université Valahia Targoviste Section d'Archéologie et d'Histoire, 2013, 1, p. 135; Todorova, N, Avramova, M. The Yagodina Cave…, pp. 249–271.

[8] **Георгиева, П.** Этнокультурные изменения в преходном периоде…, с. 345; **Todorova, H.** Neolithic, Eneolothic and… pp. 90–91; **Тодорова, Н.** Нови данни за финала на халколита…, с. 290.

[9] Георгиева, П. За зооморфните скиптри…, с. 156.

[10] **Todorova, H.** Neolithic, Eneolothic and… pp. 90–91; **Pernicka, E. et al.** Prehistoric cooper in Bulgaria. – Eurasia Antiqua, 1997, 3, p. 144.

[11] **Kienlin, T., Pernicka, E.** Aspects of the production of Cooper age Jásladány type axes. – In: T. K. Kienlin, B. W. Roberts (eds.). Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Bonn, 2009, 259–261; **Manzura, I.** Cooper Axes and Bracelets in the Cultural Context of Prehistoric Europe. – In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe. BAR International series 1139. Oxford, vol. 2, 375, table 1.

[12] **Pernicka, E., et al.** Prehistoric cooper in Bulgaria…, pp. 144.

[13] **Höppner, B., et. al.** Prehistoric cooper production in the Inn valley (Austria), and the earliest cooper in Central Europe. – Archaeometry, 2005, 47 (2), 293–315; **Pernicka, E. et al.** Prehistoric cooper in Bulgaria…, pp. 144.

[14] **Тодорова, Х.** Основни етапи в развитието на най-ранната металургия. – В: Х. Тодорова, П. Попов (ред.). Проблеми на най-ранната металургия. София, 1994, с. 11; **Alram-Stern, E.** Times of Change: Greece and the Aegean during the 4th Millennium BC – In: B. Horejs, M. Mehofer (eds.). Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC? Vienna, 2014, pp. 316–320

[15] **Тодорова, Х.** Основни етапи в развитието на най-ранната металургия…, с. 11.

[16] **Георгиев Тодорова, Х.** Основни етапи в развитието на най-ранната металургия **а, П.** Этнокультурные изменения в преходном периоде…, с. 345; **Тодорова, Н.** Нови данни за финала на халколита…, с. 290.

[17] **Петрова, В.** Малки находки от глина от Татул [= Small clay artifacts from Tatul]. – In: *Ιστορική Τοπογραφία της ελληνοβουλγαρικής διασυνοριακής περιοχής, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Σουφλί*, [= Historic topography of the Greek-Bulgarian inter-frontier region, Proceedings of the scientific meeting at Souphli]. Δήμος Σουφλίου, 2008,

с. 89-98. **Петрова, В.** Предачество и тъкачество в Севернобалканската област през бронзовата и ранножелязната епоха (III – първа половина на I хил. пр. Хр.). Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен „доктор". София, 2011; **Leshtakov, K., Todorova, N., Petrova, V.** Late Chalcholothic Tatul…, pp. 203–204; Todorova, N, Avramova, M. The Yagodina Cave…, p. 265.

[18] **Петрова, В.** Малки находки от глина от Татул, 89–98. **Петрова, В.** Предачество и тъкачество в Севернобалканската област, без стр.; **Leshtakov, K., Todorova, N., Petrova, V.** Late Chalcholothic Tatul…, pp. 203–204; Todorova, N, Avramova, M. The Yagodina Cave…, pp. 265.

[19] **Чохаджиев, А.** Праисторическите прешлени за вретено – идентифициране, систематизиране и интерпретиране. – Известия на регионален исторически музей – Велико Търново, 27, 2007, с. 11.

[20] **Петрова, В.** Текстилното производство през бронзовата епоха според материали от днешните български земи. – Известия на Исторически музей – Хасково, 2, 2004, с. 104.

[21] **Чохаджиев, А.** Праисторическите прешлени за вретено…, с. 13.

[22] **Mazăre, P.** The craft of textile production at the Neolithic and Eneolithic communities in Transilvania (PhD thesis abstract). Alba Iulia, 2012, p. 35.

[23] **Петрова, В.** Текстилното производство през бронзовата епоха…, с. 99.

[24] **Arbuckle, B.** Inequality and the Origins of Wool Production in Central Anatolia. – In: B. Arbuckle, S. McCarty (Eds.). Animals and Inequality in the Ancient World. Colorado, 2014, p. 212; **Breniquet, C., Michel, C.** Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. – In: C. Breniquet, C. Michel (eds.). Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry. Oxford, 2014, p. 2; **Greenfield, H.** The Secondary Products Revolution. The past, the present and the future, World Archaeology 42, 2010, p. 37.

[25] **Петрова, В.** Текстилното производство през бронзовата епоха…, с. 99–100.

[26] **Чохаджиев, А.** Праисторическите прешлени за вретено…, с. 13.

[27] **Barber, B.** Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages, with Special Reference to the Aegean. Princeton, 1991, p. 52.

[28] **Петрова, В.** Малки находки от глина от Татул…, p. 91.

[29] **Миков, В.** Предисторическо селище до Криводол, Врачанско. – В: Разкопки и проучвания, 1, 1948, с. 51, обр. 37; **Радунчева, С.** Праисторически селища (V–II хил. пр. н.е.). – В: Перник Т. I, София, 1981, с. 35, обр. 24; **Чохаджиев, С.** Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма. В. Търново, 2007, с. 192, обр. 3. Krauß, R. Die prahistorische Siedlung beim Dorf Djakovo, Kr. Kjustendil (Bulgarien). Ein Beitrag zum Aneolithikum im Strumatal. – PZ 76, 2001, 2, p. 166, Abb. 28: 2.

[30] **Божилов. В.** Предмети от къснохалколитната материална култура. – Във: В. Николов (ред.). Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998–1999. София – Пещера, 1999, с. 113, таб. 7: 2; Георгиева, П. Праисторическото селище при с. *Негованци,* Радомирско. Годишник на Софийския университет "Св. Кл. Охридски", Исторически факултет, т. 86, 1993, с. 10, обр. 6; **Миков, В.** Предисторическо селище до Криводол, Врачанско. – В: Разкопки и проучвания, 1, 1948, с. 50; **Marinescu-Bilcu, S., Andreescu, R.** Piscul Cornicorului 1945–1946. – Studii de Preistorie, 2003–2004, 2, fig. 29. **Merkyte, I.** Lîga. Copper age strategies in Bulgaria. – In: Acta Archaeologica, Vol. 76, 1, 2005, p. 176, pl. 17: 12–15.

[31] Такава констатация прави и В. Миков при работата си с прешлените за вретено от къснохалколитното височинно селище в м. Тепето до гр. Криводол, Врачанско: **Миков, В.** Предисторическо селище до Криводол…, с. 50.

[32] **Чохаджиев, А.** Праисторическите прешлени за вретено…, с. 11, 12.

[33] Конкретни данни има единствено за масата на прешлените от Ягодинската пещера и Татул, но предвид сходните им размери и еднаквия материал, от който са изработени едва ли тежестта на останалите такива предмети в ареала на Криводол-Салкуца-Бубани и в Рило-Родопската област се различава драстично от тази на измерените.

[34] Изследвания върху тежестта на прешлените за вретено от халколита в днешна България не са правени. Най-близкият регион, за който са ми известни такива е Трансилвания. Според проучванията на Н.-П. Мазъре най-много от прешлените за вретено от халколита там са с маса между 15 и 50 гр. (**Mazăre, P.** The craft of textile production…, p. 29, fig. 3.30). Следователно, нискоконусовидните прешлени имат по-ниско тегло от повечето такива артефакти в Трансилвания. Предвид това, сходната техника на предене и в двата ареала, близостта на масата на нискоконичните прешлени до минималната необходима, за да са функционални, и наличието на по-масивни екземпляри през късния халколит в Западна България, определянето на първите като леки изглежда резонно.

[35] **Чохаджиев, А.** Праисторическите прешлени за вретено…, с. 10.

[36] **Govedarica, B., Manzura, I**. The Cooper age settlrmrnt of Kartal in Orlovka (Southwest Ukrine). – In: S. Hansen, P. Raczki, A. Andres, A. Reingruber (eds.). Neolithic and Cooper Age between the Carpatians and the Agean Sea. Bonn, 2015, p. 447.

[37] **Manzura, I.** Chernavoda I culture. – In: The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC). BAR International series 791. Oxford, 1999, pp. 371-419; **Nikolova, L.** Social transformations..., p. 6.

[38] **Haşotti P., Popovici D.** Cultura Cernavoda I in contextul descoperirilor de la Hărşova. – Pontica, 25, 1992, p. 40, pl 9. **B. Govedarica, I. Manzura.** The Cooper age settlrmrnt of Kartal…, p. 448, fig. 13: 15–16; p. 449, fig. 14: 10–11.

[39] **Вж. Тодорова, Н.** Нови данни за финала на халколита…, с. 291.

[40] **Nikolova, L.** Social transformations..., pp. 1–2.

[41] **Nikolova, L.** Social transformations…, p. 6; **Nikolova, L.** Archaeology of Social change: A case study from the Balkans. – In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Sistems for Communication in Southeast Europe. BAR International series 1139. Oxford, vol. 1, p. 17.

[42] **Тодорова, Н.** Нови данни за финала на халколита…, с. 291.

[43] Лични наблюдения върху експонатите от временната изложба „Българската археология 2016" в НАИМ-БАН, София (14.02 – 19.03.2017 г.).

[44] **Бориславов, Б., Вълчанова, Х.** Археологически проучвания в Харамийската дупка, с. Триград, община Девин. – В: К. Бояджиев, П. Андреева (ред.). Българската археология. Каталог на изложбата. София, 2017, с. 16.

[45] **Alram-Stern, E.** Times of Change…, pp. 318–319; p. 319, fig. 10.

Таблица 1. Размери на нискоконусовидните прешлени за вретено от Централните Балкани и Рило-Родопската област

Селище	Диаметър (cm)	Височина (cm)	Обем (см)	Литература
1	2	3	4	5
Антин чукар	4,5	1,1	4,738	**Булатовић, А.** Сондажно рекогносцирање енеолитског насеља на налазишту Антин чукар код Врања. – Гласник-САД, 14, 1998, с. 166, Т. I:16.
	3,8	1,3	3,993	**Булатовић, А.** Сондажно рекогносцирање, с.166, Т. I: 17.
Църнобуки	2,3	1	1,125	**Симоска, Д., Китаноски, Б., Тодоровиќ, Б.** Населбата Црнобуки и проблемот на истиоимената култура во светлината на новите археолошки истражувања. – Macedoniae Acta Archaeologica 2,
	2,7	1	1,550	**Симоска, Д., Китаноски, Б., Тодоровиќ, Б.** Населбата Црнобуки…, с. 53, Т. IV: 9.
Долно Дряново	3	1,5	2,871	**Тодорова, Н.** Нови данни за финала…, с. 289, обр. 14, 2.
Илинден	3,4	1,2	2,950	**Делев, П., Тодорова, Н., Кацаров, Г., Петрова, В.** Разкопки на обект Илинден – Клисура. – В: АОР през 2013. София, 2014,137, обр. 2.3.
Коларово	3,3	2	4,632	**Pernicheva, L.** The Final Cooper Settelment of Kolarovo. – In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International Series 854, 2000, pp. 166, fig. 12.18: 1.
	3,8	1,9	5,835	**Pernicheva, L.** The Final Cooper…, pp. 166, fig. 12.18: 2
Кюстендил	3,1	1,5	3,066	**Вандова, В.** Основни резултати от проучванията на обекти от неолита и халколита в Кюстендил и Кюстендилската котловина през последните 10 години. – Известия на историческия музей Кюстендил, XIII, 2006, с. 34, обр. 7: 3
	3,3	1	2,316	**Вандова, В.** Основни резултати от проучванията… с. 34, обр. 7: 4
	3,2	1,2	2,613	**Вандова, В.** Основни резултати от проучванията… с. 34, обр. 7: 5
Негованци	4,3	1,5	5,899	**Георгиева, П.** Праисторическото селище при с. *Негованци*…, с. 10, обр. 6: 10.
	2,8	1,2	2,001	**Георгиева, П.** Праисторическото селище при с. *Негованци*…, с. 10, обр. 6: 11
Пенявачки рит	4,5	2	8,614	**Булатовић, А.** Енеолитски стамбени објекат са налазишта Пањевачки рит у Јагодини. – Гласник САД, 13, с. 75, Т. II: 4.
Сълкуца	4,7	2,3	10,807	**Marinescu-Bilcu, S., Andreescu, R.** Piscul Cornişorului 1945–1946…, fig. 29: 4.
	4,3	2,1	8,259	**Marinescu-Bilcu, S., Andreescu, R.** Piscul Cornişorului 1945–1946…, fig. 29: 7.
	4,2	1,8	6,754	**Marinescu-Bilcu, S., Andreescu, R.** Piscul Cornişorului 1945–1946…, fig. 29: 8.

1	2	3	4	4
Шуплевац	2,5	1	1,329	**Гарашанин, М. Симоска, Д**. Контролни ископувања на Шуплевац и некои проблеми на групата Шуплевац – Бакърно гумно. – Macedoniae Acta Archaeologica 2, с. 17, Т. VIII: 26.
	2,5	1,4	1,861	**Гарашанин, М. Симоска, Д**. Контролни ископувања…, с. 17, Т. VIII: 27
Татул	4,2	1,8	6,754	**Петрова, В.** Малки находки от глина…, с. 96, Ф.1: 2.
	4,5	2,5	10,768	**Петрова, В.** Малки находки от глина…, с. 96, Ф.1: 3.
	4,3	2	7,866	**Петрова, В.** Малки находки от глина…, с. 96, Ф.1: 4.
Ягодинска пещера	3,1	1,1	2,248	**Todorova, N., Avramova, M.** The Yagodina Cave…, pp. 265, fig 13: 1.
	3,8	1,5	4,607	**Todorova, N., Avramova, M.** The Yagodina Cave…, pp. 265, fig 13: 2.
	3,5	1,8	4,690	**Todorova, N., Avramova, M.** The Yagodina Cave…, pp. 265, fig 13: 3.
	3,8	1,1	3,3787	**Todorova, N., Avramova, M.** The Yagodina Cave…, pp. 265, fig 13: 4.
	3,1	1,3	2,657	**Todorova, N., Avramova, M.** The Yagodina Cave…, pp. 265, fig 13: 5.
	3	1,2	2,297	**Todorova, N., Avramova, M.** The Yagodina Cave…, pp. 265, fig 13: 6.
	3,1	1,6	3,270	**Todorova, N., Avramova, M.** The Yagodina Cave…, pp. 265, fig 13: 7.
	3,1	1,6	3,270	**Todorova, N., Avramova, M.** The Yagodina Cave…, pp. 265, fig 13: 8.
	3,5	1,8	4,690	**Todorova, N., Avramova, M.** The Yagodina Cave…, pp. 265, fig 13: 9.

Таблица 2. Диаметри на плоските прешлени за вретено от Централните Балкани и Рило-Родопската област от късния халколит

Селище	Диаметър (cm)	Литература
Илинден	4	**Тодорова, Н.** Нови данни за финала… с., 289, обр. 14:7.
	4,5	**Тодорова, Н.** Нови данни за финала… с., 289, обр. 14:8.
	4,3	**Тодорова, Н.** Нови данни за финала… с., 289, обр. 14:9.
Коларово	4,2	**Pernicheva, L.** The Final Cooper…, pp. 166, fig. 12.18:3.
	4,6	**Pernicheva, L.** The Final Cooper…, pp. 166, fig. 12.18:4.
Кюстендил	3,9	**Вандова, В.** Селище от финала на късния халколит в Кюстендил. – Старини, 2001–2005, 2005, с. 90, обр. 5:4.
Негованци	4,3	**Георгиева, П.** Праисторическото селище при с. *Негованци*…, с. 10, обр. 6: 9.
Сълкуца	5,6	**Marinescu-Bilcu, S., Andreescu, R.** Piscul Cornişorului 1945–1946… fig. 29: 5.
Татул	4,6	**Петрова, В.** Малки находки от глина…, с. 96: Ф.1:1.
Телиш-Лъга	4,6	**Merkyte, I.** Lîga. Copper age…, pp. 109, fig. VI. 19.

Таблица 3. Размери на графично документираните биконични прешлени за вретено от ареала на къснохалколитния културен комплекс Криводол-Сълкуца-Бубани и т.нар. контактна зона с Коджадермен-Гумелница-Караново VI

Селище	Диаметър (cm)	Височина (cm)	Обем (cm)	Литература
Дяково	3,8	4	12,286	**Krauß, R.** Die prahistorische Siedlung beim Dorf Djakovo, Kr. Kjustendil (Bulgarien). Ein Beitrag zum Aneolithikum im Strumatal. – PZ 76, 2001, 2, pp. 160, Abb. 28: 2.
Капитан Димитриево	4	3,2	10,890	**Божилов, В.** Предмети от къснохалколитната…, с. 113, таб. 7:2
Коларово	5,5	3	19,303	**Pernicheva, L.** The Final Cooper…, pp. 166, fig. 12. 18: 5.
Негованци	3	2,8	5,3603	**Георгиева, П.** Праисторическото селище при с. *Негованци*…, с 10, обр. 6: 8
Телиш – Лъга	4,5	3,2	13,783	**Merkyte, I.** Lîga. Copper age…, pp. 109, fig. VI.19
	5,8	3,8	27,191	

ИЗОБРАЖЕНИЯ

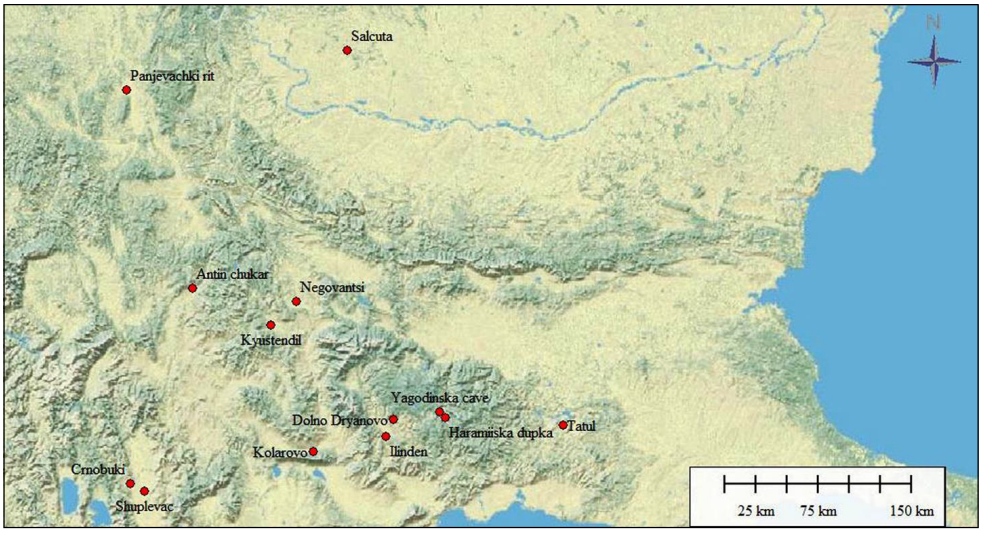

Обр. 1. Карта на разпространение на нискоконусовидните прешлени за вретено в Централните Балкани и Рило-Родопската област

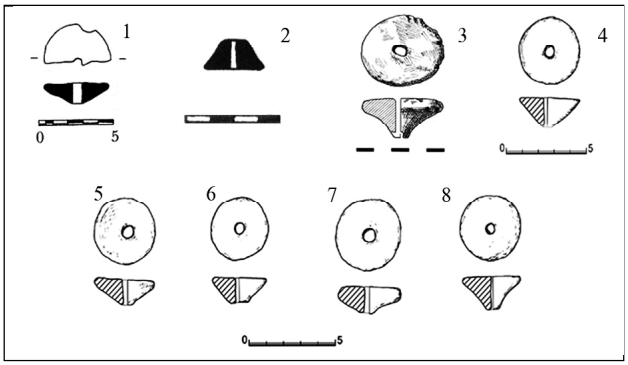

Обр. 2. Нискоконусовидни прешлени от първи подтип:
1. Кюстендил; 2. Негованци; 3. Татул; 4–8. Ягодинска пещера

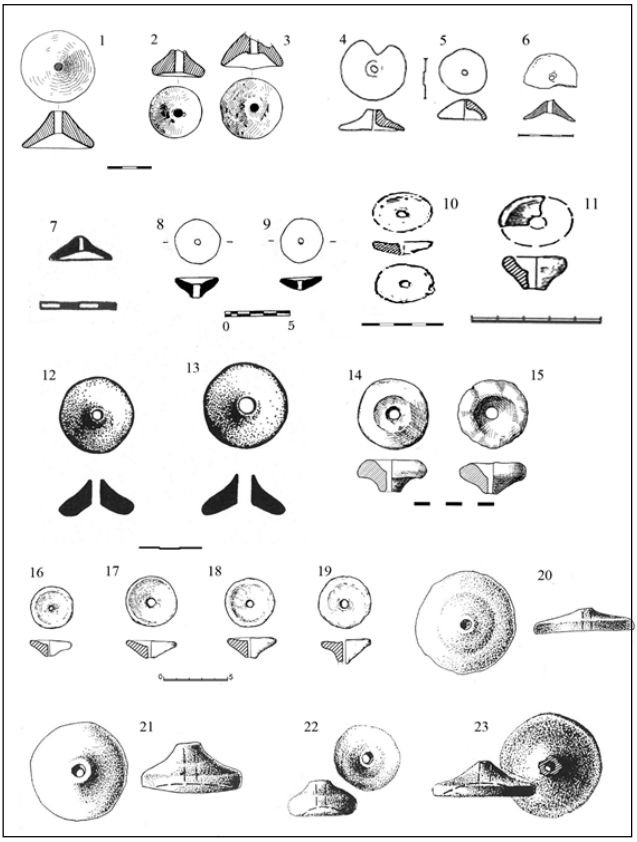

Обр. 3. Нискоконусовидни прешлени от втори подтип:
1–3. Сълкуца; 4–5. Алтън чукар; 6. Панчевачки рит; 7. Негованци; 8–9. Кюстендил;
10. Илинден; 11. Долно Дряново; 12–13. Коларово; 14–15. Татул;
16–19. Ягодинска пещера; 20–21. Шуплевац (М 3:4); 22–23. Църнобуки (М 3:4)

СРЕЩАТА В МОКАРСОС (360/359 г. пр. н. е.)

Николай НИКОЛОВ

МП „Обща история. Европейска цивилизация: античено и средновековно наследство“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Стефан Йорданов

The current topic is dedicated to the eventual visit of the Macedonian king Philip II to the Odrysian residence of Mokarsos (also known as Onokarsis and Mokasura), which some authors accept as an argument in favor of the hypothesis of meeting of the rulers of the Macedonian kingdom and the Odrysian basileia. Despite the popularity with which this statement is used in historiography, there are many controversial moments that allow a different interpretation of the sources. The question of the meeting of Philip II with Thracian dynast in Mokarsos raises a number of discussions between the scientists. On the one hand are the researchers, who accept that the meeting is between the Macedonian ruler and the Odrysian king Kotys I; other accept that Philip meets with Kotys's son, Kerseblept; and some authors assume that the Thracian king is actually a third different dynast. The discussion becomes even more serious if we also put forward the views of the authors who assume that such a meeting never took place.

Настоящата работа е посветена на проблема за съществуването на среща в тракийската резиденция Мокарсос[1] между македонския владетел Филип II тракийски цар. По този въпрос в историографията преобладават различни мнения. В началото на XX в. Г. Кацаров изказва мнението, че след като Филип II отстранил претендентите за престола си, той се среща с Котис в Онокарсис (друго име на резиденцията), където склонява одрисеца да оттегли подкрепата си от друг претендент за македонския престол – Павзаний. В замяна на това Филип е готов да обещае Амфиполис на одрисите[2]. Следователно, Кацаров приема, че тракиецът, когото Филип посещава, е Котис.

Според Мл. Тонев Котис I умира през есента на 360 г. пр.н.е., преди пристигането в Хелеспонта на Кефисодот[3]. По въпроса за среща между Котис и Филип не казва нищо, но датировката на смъртта на одриския цар сама по себе си ни е достатъчна, за да я отнесем и съпоставим с последвалите събития.

Хр. Данов пише, че няколко месеца след смъртта на Котис I своята гибел намерил и македонският цар, който загива по време на сражение в Илирия. Македонският престол останал за един малолетен наследник, когото Филип II взел под своя опека[4]. Няма място за съмнение, че той приема Котис за покойник още преди Филип да се установи на власт, т.е. според него няма как те двамата да са се срещнали в Мокарсос.

Сходно е и мнението на Юл. Цветкова, която счита, че смъртта на Котис I трябва да се отнесе не към 359 г. пр.н.е., а към есента на 360 г. пр.н.е., като тя базира това си предположение върху съображението, че одрисецът умира преди пристигането на атинския стратег Кефисодот в Хелеспонта[5]. Логично, от думите ѝ може да съдим, че и тя не приема твърдението за среща между Филип II и Котис.

От сходни позиции изхожда и мнението на Юр. Кабакчиев, който също пише, че към есента на 360 г. пр.н.е., когато в Хелеспонта пристига атинският стратег Кефисодот, Котис I вече е покойник[6].

Интересно мнение по въпроса изказва и П. Делев, който предлага една по-различна трактовка на изворите. Според него срещата в Мокарсос се състояла *„още преди смъртта на Пердика III; Филип в такъв случай би бил пратеник на брат си при одриския цар"*[7].

К. Йорданов, от една страна, е съгласен, че пристигането на Кефисодот се поставя към есента на 360 г. пр.н.е., но изхожда от позицията, че сведенията на Демостен (сред които и това за смъртта на Котис и пристигането на Кефисодот) нямат хронологическа последователност, вследствие на което приема, че елиминирането на одрисеца всъщност *„е станало през късната пролет и дори лятото на същата 359 г. пр.н.е."*. Оттук той продължава мисълта си и твърди, че именно одрисецът е въпросният поддръжник на Павзаний и че той се среща с Филип II в Мокарсос, с което не приема за основателни мненията на учените, които отхвърлят срещата между македонския владетел и одриския цар. Според него на срещата между Котис и Филип е сключено споразумение не само по уреждането на въпроса с Павзаний, но дипломатическо споразумение, насочено срещу политическите и икономическите интереси на Атина в Халкидика и Тракийския Херсонес. Вследствие на това, атиняни организират и убийството на Котис[8] чрез двамата братя от Енос – Питон и Хераклид. В подкрепа на твърденията си К. Йорданов привежда и едно сведение на Хегесандър, предадено от Атеней за писмо, изпратено от Котис до македонския цар, но както ще видим след малко, когато анализираме писмото, учените подхождат с известни съмнения спрямо съдържанието на неговия текст, обстоятелство, което между другото признава и самият Йорданов[9].

Ал. Фол смята, че срещата на македонския цар е с Котис I, като според него тя се е състояла през пролетта на 359 г. пр.н.е. Именно преговорите между двамата балкански владетели и евентуалното им сближаване за сметка на Атина той тълкува като причина, която тласка полиса към организирането на убийството на одрисеца. Той също привежда предполагаемото писмо на Котис до Филип, но и той отбелезва, че сведението е несигурно и не се ползва с доверие сред повечето учени[10].

Д. Попов също отстоява позицията, че срещата е между Котис I и Филип II. Според него през ранната пролет на 359 г. пр.н.е. Котис се среща с македонския владетел в Мокарсос, като основните аспекти на преговорите между

тях двамата са свързани с: уреждането на дипломатическото признаване на Филип за владетел на Македония; уреждането на случая с Павзаний; териториални компенсации за Одриската държава; и не на последно място, сключването на съюз между двете страни, насочен срещу Атина. Попов поставя смъртта на одрисеца към времето след въпросната среща, като според него Котис I се завръща в резиденцията си Хиерон Орос, за да продължи кампанията в Тракийския Херсонес, където среща и своя край, след като Атина организира заговор за неговото убийство[11].

С най-голяма тежест в историографията се ползва позицията, поддържана от учени като Ал. Фол, Д. Попов, К. Йорданов и др., според които македонският цар се среща с одриския владетел Котис I малко преди убийството на тракиеца. Тази позиция обаче притежава немалко слабости, които при преглед на изворите позволяват да се предложат и други изводи – от това, че Филип се среща с друг тракийски династ, а не Котис, до възможността такава среща изобщо никога да не се е състояла. Като изходим от последното съждение, несъмнено може да заявим, че един от първите въпроси, чийто отговор би внесъл известна яснота в дадения проблем, е дали идването на Филип на власт предшества или последва смъртта на Котис и оттам другия произтичащ въпрос за това, съществуват ли взаимоотношения между двамата балкански владетели.

Първият от двамата участници в предполагаемата среща – Филип II достига до властта като настойник и съуправител на Аминта (син на неговия брат Пердика III) през лятото на 359 г. пр.н.е.[12] Смъртта на предшественика му Пердика е отбелязана от Диодор, който казва, че македонският цар пада в битка с илирите. Поражението е прието тежко от македонската армия не само защото губят над 4000 души на бойното поле, а и заради паниката, която настъпва сред оцелелите македонски войници. Подобно на Одриската държава след смъртта на Котис I, в Македония загубата на Пердика III довела до изпадането на царството в изключително напрегната ситуация: от една страна били пеоните, които по това време започват да извършват набези спрямо македонските територии; илирите също подготвяли огромна армия, с която да нахлуят в Македония; появил се и Павзаний, представител на царската династия, който се ползва с подкрепата на анонимен в текста на Диодор тракийски цар и има амбицията да овладее македонския престол; и естествено, когато става дума за дестабилизация на някое от балканските царства, няма как да не бъде замесена и Атина, която подкрепя друг кандидат за трона – Аргей и дори в тази връзка изпраща Мантий начело на войска от 3000 души и значителен морски флот[13].

В резултат на това пред Филип стоят редица проблеми за решаване и претенденти за властта, един от които е и поддържаният от тракийски цар – Павзаний. Някои от историците смятат, че именно във връзка с установяването и утвърждаването на властта си, македонският цар се среща с въпросния тракийския династ, за да уредят отношенията помежду си. Според тях Филип II успява да издейства съгласието на тракиеца да прекрати поддръжката си за

Павзаний[14]. Диодор съобщава, че т.нар. „тракийски цар" оттегля подкрепата си и не на последно място заради „подаръците" на Филип[15]. Именно тук се появява въпросът за това, кой е тракиецът, с когото влиза в контакт македонският цар.

В тази връзка е необходимо да приведем още един извор – сведение на Теопомп, достигнало до нас благодарение на Атеней. Именно върху неговата пресилена интерпретация стъпват защитниците на тезата за среща между Филип II и Котис[16]. Неговият текст е следния:

„Теопомп разказва в първата книга от „История на Филип" следното, когато говори за Филип: „На третия ден Филип пристигнал в Онокарсис, място в Тракия с голяма гора, хубаво подредена и приятна за пребиваване, особено през лятото. То било едно от местата, предпочитани от Котис, който от всички тракийски царе се отдавал най-много на удоволствия и разкош. Той обхождал страната си и гдето виждал места сенчести с дървета и с богати води, построявал зали за пиршества. И като посещавал всяко едно от тия места, колкото пъти му се удавало, принасял жертви на боговете и общувал със сановниците си и се чувствал блажен и щастлив, докато най-сетне дръзвал да богохулства и да оскърбява Атина"[17].

Поддръжниците на теорията за среща между Филип и Котис виждат зад тридневното пътуване на македонския цар до въпросната одриска резиденция намек за среща между двамата владетели, чиято главна цел била сключването на договор, най-вероятно съюзен, насочен срещу Атина. Подобна теория според мен е неприемлива поради много причини. Преди всичко, както посочват самите критиците на подобна интерпретация на изворите, т.е. учените, отхвърлящи Котис като участник в срещата, ако се изключи твърдението на Атеней за първа книга на Филипика, откъдето е дадената извадка, то в останалата част от текста просто се описва посещението на Филип в някакво място, което някога било една от резиденциите на одриския владетел. Това, че македонският цар посещава една от любимите резиденции на Котис, в никакъв случай не означава автоматично, че той се среща и със самия одрисец, който по това време може дори вече да е мъртъв. Анализирайки самия извор, оставаме с впечатлението, че в него са представени две различни във времеви аспект събития, които Теопомп отбелязва във връзка с историята на резиденцията (от една страна е нейното посещение от Филип, а от друга е описание на личността на Котис). В тази връзка трябва да спомена, че относно въпросния Теопомпов фрагмент някои учени като Ернст Бадиан предполагат, че изворът трябва да претърпи поправка на текста. Според него е допусната грешка при номерацията на отделните книги и всъщност въпросният откъс не принадлежи към Книга I на Теопомп, а се отнася към Книга XI, която засяга събития чак от 353/352 г. пр.н.е. Следователно, фрагментът принадлежи към друго време, с което се извежда още един, на практика най-важният, довод срещу мнението за съществуването на контакти между Филип II и Котис I. Отново Бадиан

правилно отбелязва, че според практиката на епохата споразуменията се уреждат чрез пратеници, а не на „срещи от най-високо равнище", като твърди още, че ако Филип наистина е дошъл в Тракия с подобна цел, то той би взел със себе си войска, която да го охранява, а това е нещо, което Котис не би допуснал на своя територия. При другия вариант, Филип да е пристигнал неохраняван, е повече от абсурден, тъй като по този начин рискува да попадне в капан[18].

Според друга трактовка на извора, пътуването на македонския владетел в Тракия всъщност представлява инвазия, последвала смъртта на Котис I. Подобна идея също не се вписва във военнополитическата ситуация на Европейския Югоизток през 359 г. пр.н.е. В началото на своето управление, както вече отбелязахме, македонският цар трябва да се утвърди на трона и да се противопостави на своите вътрешни и външни неприятели. Ангажирането на и без това дестабилизираното царство, както и на нейната деморализирана войска в поход срещу дотогавашния хегемон на Балканите – Одриската базилея, дори и с липсата начело на нея на Котис, е повече от нелогичен и нехарактерен за стратегическия ум на Филип акт. Също така, както научаваме благодарение на Диодор, царят на Македония урежда отношенията си с подкрепещия неговия конкурент Павзаний анонимен тракийски цар посредством дарове, докато някакви сведения за конфликт с траките липсват. Вследствие на това предположенията за македонска агресия спрямо Тракия още в началните години от управлението на Филип са повече от неоправдани. Вариантът за активни военни действия от македонска страна е единствено възможен, ако Бадиан е прав, че при номерацията на книгите е допусната грешка и всъщност текстът описва епизоди, разиграли се през 353/352 г. пр.н.е., тъй като именно тогава се провежда кампанията на Филип II срещу земите на Керсеблепт[19].

Другият довод на изследователите, които подкрепят тезата за наличие на контакти между Котис и Филип, се гради около предположението, че бащата на Александър Велики получава писмо от одриския цар. Подобни изводи се правят във връзка с един момент, отбелязан от Хегесандър и достигнал до нас благодарение на Атеней[20], който на практика се явява и единственият извор, загатващ за наличието на някакви отношения между двамата царе. Повечето учени обаче отхвърлят това твърдение, тъй като приемат, че дори и писмото да е истина, то присъствието на името на Котис е продукт на грешка, като всъщност се визира друг тракийски владетел, най-вероятно същият, който стои и зад т.нар. от Диодор тракийски цар. Бадиан също приема, че името на Котис е продукт на незнание или грешка и смята, че всъщност става дума за Берисад, чието име обаче бива забравено от древните автори заради твърде краткото му управление[21].

Тук стигаме до второто предположение, а именно – тракийският династ Берисад да е анонимният тракийски цар, споменат от Диодор. Това е мнение, споделяно от някои учени, тъй като те изхождат от позицията, че владенията на Берисад са в съседство с македонската държава с център земите между

реките Нестос и Стримон[22]. Според мен обаче подобни хипотези не са аргументирани, тъй като те се градят от презумпцията, че по това време, т.е. 359 г. пр.н.е., Берисад вече е установил сигурна власт над дадени територии от Котисовото царство, нещо, което става едва към 357 г. пр.н.е.

Както видяхме, и двата основни аргумента на учените, подкрепящи наличието на дадени взаимоотношения между Котис I и Филип II са повече от несигурни. В резултат на това хипотезата за среща между тези двама могъщи балкански царе и изобщо за среща в Мокарсос през 359 г. пр.н.е., ако се осланяме на корекцията на датировката, която извършва Бадиан, трябва да бъде изоставена, тъй като не почива на някакви съществени доказателства.

Но дори и да не съществува такава среща, все още остава въпросът за самоличността на „тракийския цар", за когото Диодор ни пише, че е подкупен от Филип, за да оттегли подкрепата си за претендента за македонския престол Павзаний. Ако зад него не стоят Котис или Берисад, то тогава кой? В тази връзка съм склонен да приема мнението на Ернст Бадиан, което се вписва както във времето – лятото на 359 г. пр.н.е., така и във военнополитическата обстановка в Югоизточна Европа по това време. Съгласно тази хипотеза анонимният тракийски цар наистина е одриски владетел, но не Котис, а неговият син и наследник на трона на Одриското царство от 359 г. пр.н.е. нататък – Керсеблепт, който, подпомаган от атинския наемен командир Харидем се опитва да се утвърди на трона след убийството на баща си чрез различни военни и дипломатически ходове, един от които явно ще да е и подкрепата, която оказва на Павзаний за македонския престол, имаща за цел да внесе смут в Македония, с което тя, поне към момента, да се извади от списъка с потенциални противници на Одриската държава.

БЕЛЕЖКИ

[1] Локализацията на Онокарсис, Мокарсос, Мокарос първоначално се свързва с региона на Югозападна Тракия, но впоследствие местонахождението ѝ се поставя в района на изток от р. Хеброс. Според мненията на съвременните изследователи въпросната резиденция се намира в непосредствена близост (на около 20 км) до Перинт или Ергиске, т.е. в Тракийския Югоизток или, с други думи, в една от основните зони на влияние на Котисовата държава. Предполага се, че евентуалната среща е провокирана от необходимостта двете страни да разрешат проблемните въпроси между тях.

[2] **Кацаров, Г.** Цар Филип II Македонски. История на Македония до 336 г. пр. Хр. София, 1922, с. 108.

[3] **Тонев, Мл.** Приноси към историята на траките. – В: Беломорски преглед. 1, 1942, с. 200.

[4] **Данов, Хр.** Траки. София, 1979, с. 120.

[5] **Цветкова, Юл.** История на Тракийския Херсонес. Велико Търново, 2008, с. 193.

[6] **Кабакчиев, Ю.** Наблюдения върху тракийската държавност. София, 2000, с. 37.

[7] **Делев, П.** Филип II и залезът на „голямото" Одриско царство в Тракия – Трудове на катедрите по история и богословие, кн. 1, 1997, с. 3.

[8] **Dem. 23. 119; 127; 163 –** http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Dem.+23+119&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0074, **Аристотел. Политика. 1311b 2-30 –** Извори за историята на Тракия и траките. Т. II, (съст. Гочева, Зл.). София, 2002, 107–108.

[9] **Йорданов, К.** Политическите отношения между Македония и тракийските държави (359–281 г. пр. Хр.) (=Studia Thracica 7). София, 1998, с.12–15; **Йорданов. К.** Държавността на траките. – Seminarium Thracicum. 4, София, 2000, с. 61.

[10] **Фол, Ал.** Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София, 1975, с. 108–110, 159; **Фол, Ал.** История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр. (Трето издание). София, 2008, с. 225.

[11] **Попов, Д.** Тракология. София, 1999, с. 116; **Попов, Д.** Траки. София, 2011, с. 111–112.

[12] **Кацаров, Г.** Цар Филип II Македонски…, с. 107; **Йорданов, К.** Политическите отношения между Тракия, Македония и Пеония ок. 432–281 г. пр. Хр. – История, 2003, с. 3–4, с. 5.

[13] **Diod. 16. 2, 4-6** – цит. по Христоматия по тракология. Том II. София, 1998, с. 117.

[14] **Кацаров, Г.** Цар Филип II Македонски…, с. 108.

[15] **Diod. 16. 3. 1-4** – цит. по Христоматия по Тракология. Том II. София, 1998, с. 117–118.

[16] **Кабакчиев, Ю.** Наблюдения върху тракийската държавност..., с. 47, бел. 61.

[17] **Athen. 12. 531e-532a –** цит. по Подбрани извори за историята на българските земи в древността. София, 1993, с. 31–32.

[18] **Badian, E.** Philip II and Thrace. – Pulpudeva 4. Sofia, 1983. pp. 52–54; К. Йорданов отхвърля предположението, че информацията за Онокарсис/Мокарсос у Теопомп не принадлежи към първа, а към единадесета книга от "История на Филип" – **Йорданов, К.** Политически отношения между Македония и тракийските държави…, с. 15.

[19] **Badian, E.** Philip II and Thrace…, pp. 52–54.

[20] **Athen. 6. 248e –** цит. по - http://www.attalus.org/old/athenaeus6c.html.

[21] **Badian, E.** Philip II and Thrace..., p. 52.

[22] **Йорданов. К.** Политическите отношения между Македония и тракийските държави…, с. 12.

A THERIANTHROPIC DEPICTION FROM EARLY BRONZE AGE UPPER THRACE (?)

Petar MINKOV

PhD Candidate, Sofia University „St. Kliment Ohridski“
Supervisor: Assoc. Prof. D-r Hristo Popov

Изследването е фокусирано върху много интересно релефно изображение от Ранната бронзова епоха. Находката е открита при проучванията на селищната могила при Казанлък. Това е релефно изображение върху фрагмент от стена на съд, което представя изправена антропоморфна фигура с глава на бик или глава с рога. Въпреки фрагментирания вид на предмета, запазената му част е достатъчна, за да бъде дискутирана принадлежността му към група изображения, които в специализираната литература са известни под названието „териантропни” или „териоморфни”. В повечето случаи това са хибридни образи на човешко тяло с глава на бик или друго рогато животно. Най-голямата им концентрация е по гръцките острови, като отделните паралели на представената находка са изображения върху необичайни керамични съдове. Целите на съобщението са: 1. да се изследва възможността дали т.нар. „териоморфни/териантропни” изображения съществуват реално в Тракия през Ранната бронзова епоха; 2. да се направи опит да се обяснят начините на инфилтриране на идеите за тези изображения в местна среда.

The study focuses on a very interesting clay relief depiction from the Early Bronze Age. This is a relief image on a fragmented ceramic wall representing a standing anthropomorphic figure with the head of a bull or a head with horns. The aim of the paper is to provide answers to questions regarding the existence of *therianthropic* depictions in Upper Thrace during the Early Bronze Age.

Introduction. Previous researches[1]

The find has been detected during the investigations of Tell Kazanlak in the last century. It was recovered in square J-12, twelfth stratigraphical layer, at a depth of 3,35 m[2]. In the first publication, the depiction was dated to the Early Neolithic – *Karanovo I culture (phase II)*[3]. There is no information about the original archaeological context. The original publication mentions that two fragments were found in Early Bronze Age strata, making the provenience unclear[4]. Ceramic analysis was conducted by K. Leshtakov[5]. According to this, the find is generally accepted to be dating to the third phase of the Early Bronze Age, also known as the *St. Kirilovo* phase.

Description

The original excavator out pointed that the sherds belong to an unknown vessel[6]. The color of the outer surface is light-brown, while the inner surface is dark grey-

brown in color. The outer surface is well smoothed as opposed to the inner surface, which is roughly smoothed. There is a vast amount of polyps on both surfaces.

The depiction represents a schematized standing figurine. The head is poorly modeled. Over the head are two fragmented horns with different thickness. These horns are decorated by twelve deep incisions. Immediately underneath is a short neck showing a smooth transition with the amorphous body. Laterally – on the right and left are two modeled hands – in horizontal position. The hands have different dimensions and shapes. On the central part of the body is an incised "Z"-shaped sign or motive. Below are two legs, which also show different dimensions. Actually the left part of the body is more bulky than the right one (horn, hand, leg). It is likely that this figure belonged to a group of images similar to the one already mentioned. It may explain for instance why the left hand is bulkier than the right one.

Parallels and interpretation

There are no analogies in Upper Thrace during the Early Bronze age. In general, Thrace lacks figurines or images resembling the relief of tell Kazanlak[7]. Detailed inter regional study shows that the closest parallels are originating from Cyprus[8]. These are figures on deep jars or bowls, which usually are found in shrines, sacred areas or graves. Examples from Bellapais – Vounous on the central part of the North coast of Cyprus can be mentioned[9]. The artifacts belong to the burial inventory of tomb 91–14 and tomb 160A.16, which have been excavated near the aforementioned site[10].

The depictions are four and all of them are incised. In the first case – three of them have been made on the frontal part of the deep bowl, while the other example is on a large jug[11]. The first three figurines are representations of upstanding, bulls, rams or mouflon, each of which is horned[12]. They are freestanding with their anatomical features schematized. Two of them have straight horns with branches, while the third has well curved horns without any branches. Their bodies are simply drawn by single incised lines for the hands and the legs. Two of the bovines have some kind of dress or decoration on the body. The fourth depiction on a jug represents dressed animals, but it does not have any additional parts towards the horns, likewise of the others examples. These images are identified as being part of the production of the so-called *Stewart № 1* potter at Vounous in the classification established by J. Hennessey[13]. J. Hennessey hasn't speculated on the meaning or the significance of the depicted animals. He only observes that these are schematic human or animal forms[14].

Jennifer Webb and David Frankel have put forward a different interpretation. In their view, the figurines are probably supernatural beings; it represents "humans dressed in animal skins and skulls or masks" or "transformation of human actors into animals during ritual performances"[15]. The authors relate these actions to funeral practices, which include a range of activities such as dancing, singing, feasting[16]. Each of these is concentrated on the horned animals and their significance. According to their analysis, different elements of the animal body are considered to be sign of

the funeral procession. For as much as these depictions are combined together with different geometrical forms like disks, zigzag motives and so on, the researchers contend that these zoo-anthropomorphic depictions can be interpreted as symbols of connection between the living and the dead[17]. We can accept the images as symbols of dualism in nature, signs of the transformation in nature as global conception and contemporary for the coherence between the human species with wild animals and domestic animals.

Unfortunately, in the case of tell Kazanlak, there is not enough evidence to warrant comparison with the objects from Vounous. Indirectly, we may infer some ritual meaning of the depiction based on information from ritual structures near the tell or from evidence of a ritually-significant ditch surrounding the mound[18]. Meanwhile, missing another finds like zoomorphic figurines or relief depictions form the mentioned tell which can be related with the shred. These gaps do not permit a deeper analysis or interpretation.

The presence of therianthropic depictions raises some important issues. Why and how has information for these images travelled all the way from Cyprus to the Kazanlak valley in the north part of Upper Thrace? Here I should mention that there are no known imports from tell Kazanlak, which can be related with archaeological materials from Cyprus. We do not have data for Early Bronze Age graves from the mound or the vicinity. Based on these facts, it is extraordinarily difficult to reconstruct practices or influences from the Mediterranean in Thrace; one only observes a high degree of similarities between so-called therianthropic depictions from Vounous, Cyprus and tell Kazanlak in Upper Thrace.

In conclusion, I would like to emphasize once again the remarkable similarities between figures of the aforementioned regions. It is currently very hard to suggest a correct interpretation of the Kazanlak artifact. So the term "therianthropic" has to be considered as technical for describing this type of iconography. Beyond doubt this kind of depictions has been prosopopoeia of all worldview and beliefs of the prehistory people and the most important things in the their daily life – providing for livelihood, the realization of relationships with foreign people or populations and keeping in touch with the Earth, the natural powers and all known or unknown Gods by different actions, practices and rites.

БЕЛЕЖКИ

[1] Here I would like to express my gratitude to the Regional Historical museum of Kazanlak – Dessislava Andreeva for all information regarding this interesting artifact.

[2] **Андреева, Д.** Антропоморфни изображения върху неолитни керамични съдове от тел Казанлък. – Археология, L, 2009, с. 111.

[3] **Андреева, Д.** Антропоморфни изображения…, с. 111. In fact, D. Andreeva herself expressed reservations regarding the dating of the sherd and wanted to attribute it to an Early Bronze Age layer. New chronological attribution was on of the reasons motivating this study.

[4] **Андреева, Д.** Антропоморфни изображения…, с. 109.

[5] **Лещаков, К.** Относителна хронология на пласта от ранната бронзова епоха в селищна могила Казанлък. – В: STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS Supplementum IV. Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. Ред. Тотко Стоянов, Стефка Ангелова и Ивайло Лозанов. София, 2005, с. 442–454.

[6] **Андреева, Д.** Антропоморфни изображения…, с. 110 – обр. 1, 7; с. 111.

[7] Exceptions to this statement include, however, two highly stylized bone figurines originating from Ezero and one from Ovtcharitsa II – **Катинчаров, Р.** Произведения на изкуството, накити, култови изделия. Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979, с. 401–402; 403-обр. 199–200, 404-обр. 201; **Leshtakov, K., Kancheva-Russeva, T., Stoyanov, S.** *Prehistoric studies. Settlements sites.* (Maritsa-Iztok. Archaeological Research, Vol. 5), Radnevo, 2001, p. 21, 60 – fig. 30-n. They represent beings with beaked heads and rectangular body. They are interpreted as anthropomorphic figurines. The second example is sherd of hollow pot with already broken horns. They are not used as direct parallels to the find from Kazanlak, but can be accepted as examples of Therianthropic plastics.

[8] **Webb, J., Frankel, D.** Social Strategies, Ritual and Cosmology in Early Bronze Age Cyprus: An Investigation of Burial Data from the North Coast. – Levant, 42, 2, 2010, p. 200 – fig. 14, 201 – fig. 15.

[9] **Webb, J., Frankel, D.** Social Strategies..., p. 186, fig. 1.

[10] **Webb, J., Frankel, D.** Social Strategies..., pp. 201–202.

[11] **Webb, J., Frankel, D.** Social Strategies..., p. 200 – with cit. lit.

[12] **Webb, J., Frankel, D.** Social Strategies..., p. 200.

[13] **Hennessey, J.** Cypriot artists of the Early and Middle Bronze Age. – In: The Cypriot Bronze Age. Some Recent Australian Contributions to the Prehistory of Cyprus. Australian Studies in Archaeology I. Ed. J. Birmingham. Sydney, 1974, pp. 17–23. J. Hennessey identified pottery groups produced or created by different artists or ateliers on Cyprus. The first artist or *Stewart 1* is referred to as one of the finest potters and decorators **Hennessey, J.** Cypriot artists…, p. 23.

[14] **Hennessey, J.** Cypriot artists…, p. 23. E. Zouzoula announces that the motive of horned man or bull men are solar symbol – **Zouzoula, E.** The fantastic creatures of Bronze age Crete. PhD thesis, University of Nottingham, 2007. 64. According to Tzavella-Evjen, these depiction have eastern origin and can be influenced during MM III – LM I – **Zououla, E.** The fantastic…, p. 64 with cit. lit. E. Zououza supplements that the image from Ayios Onouphrios tholos is one of the earliest representation of *bull-man* or being with human body and bovine head –**Zououla, E.** The fantastic…, p. 75. It is dated in EM.

[15] **Webb, J., Frankel, D.** Social Strategies..., p. 200 – with cit. lit.

[16] **Webb, J., Frankel, D.** Social Strategies..., p. 200.

[17] **Webb, J., Frankel, D.** Social Strategies..., p. 203.

[18] In the last decade, the structures around the mound have been investigated by prof. Vassil Nikolov, who reinterpreted them as a sanctuary or ritual ditch. **Николов, В.** Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък. – Археология, XLIX, 1, 2009, с. 23–33; **Nikolov, V.** Early Bronze Age sanctuary at Tell Kazanlak. – Studia Praehistorica, 13, 2010, с. 319–337.

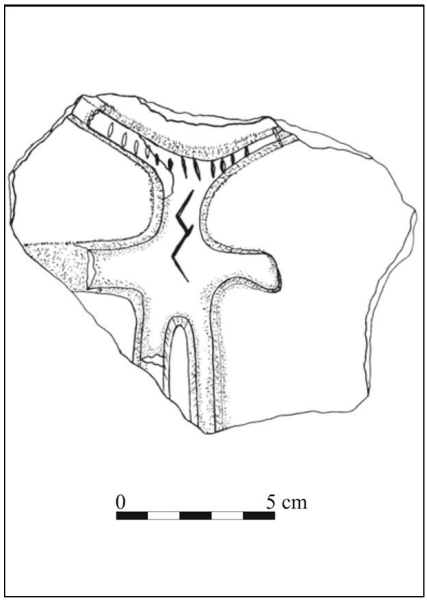

Figure 1. „Terianthropic" depiction from tell Kazanlak (Андреева 2009)

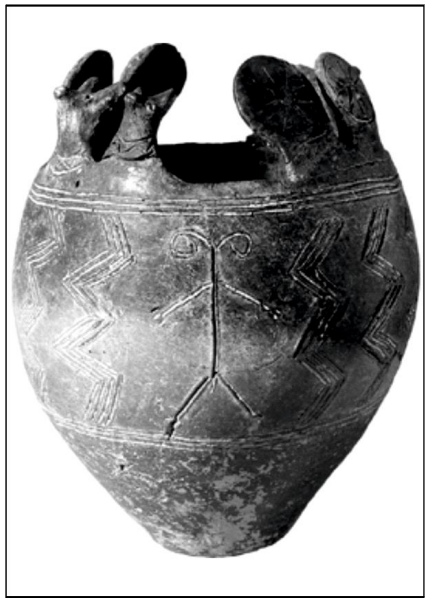

Figure 2. „Teriomorphic" vase from Vounous, Cyprus (The Fitzwilliam Museum, Cambridge – from Knox 2013)

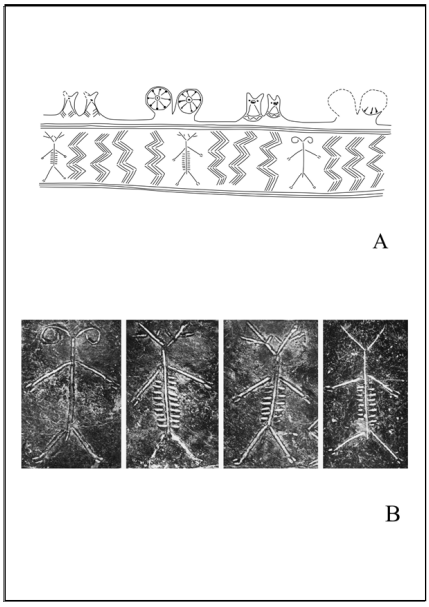

Figure 3. Depictions from Vounous, Cyprus, details: A – (Hennessey 1974); B – (Webb, Frankel 2010)

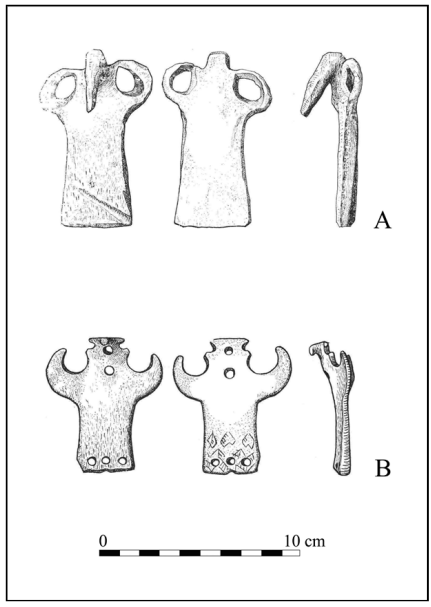

Figure 4. Conceivable „teriomorphic" figurines from Ezero (Катинчаров 1979)

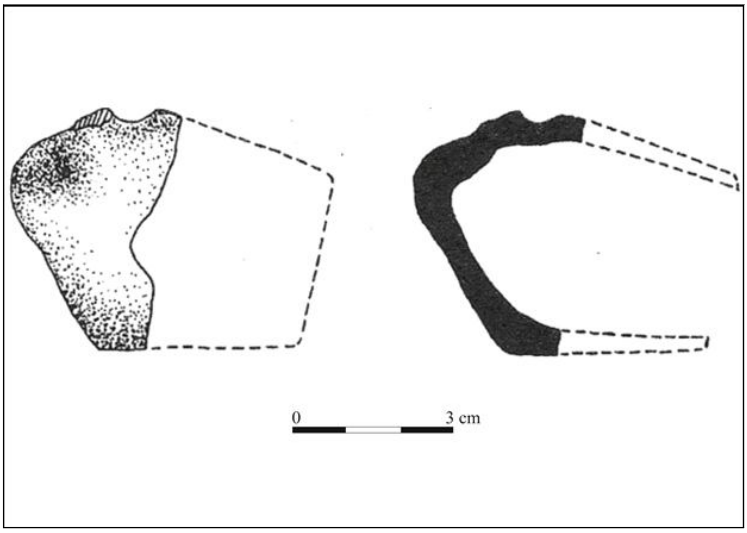

Figure 5. „Teriomorphic" vase from
Ovtcharitsa II (Leshtakov et al. 2001)

Figure 6. Map of distribution of so-called
„terianthropic" images in Upper Thrace

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ДАТИРОВКАТА НА АПЛИКАЦИЯ ЗА КОЛЕСНИЦА ОТ ВЕТРЕН, ПАЗАРДЖИШКО (ПРОБЛЕМИ И ХИПОТЕЗИ)

Димитър ДАМЯНОВСКИ

МП „Археология“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Иван Вълчев

This paper presents once again hypotheses and problems about chronology of a chariot bronze appliqué from Vetren, Pazardzhik district. This time the article concerns new data like historical evidence, bas-reliefs, statues and coin images. The bronze appliqué represents a Dacian warrior as a captive which seated on pedestal. His hands are tied behind his back. Next to him are depicted sword, shield and skin from boar. The main problem is the dating of appliqué. According to T. Gerassimov this bronze fitting should be dated to the end of 2nd and the beginning of the 3rd century AD. The main problem is that the bronze appliqué is accidental discovery find, so we cannot say anything for sure about the date. From historical evidence we know about several Emperors which have the title Dacicus Maximus. They are Trajan, Maximinus Thrax and Trajan Decius. We should mention Philip the Arab, who has the title Carpicus Maximus, because there are few hypotheses about their "Dacian origin". These Emperor's are related with military actions against Dacians, so we mentioned them because this historical data could help us to resolve the problem with chronology. The second part of this paper is about statues and bas-reliefs (Trajan's column, Tropaeum Traiani and Arch of Constantine the Great) which show us the similar equipment and dress like the bronze appliqué. The third part is about coin images from which we can summarize some facts. Dacian captives are depicted only on Trajan coins, while on the coins of Maximinus Thrax, Philip the Arab and Trajan Decius, there are no images of Dacian captives. As confirmation we can use the DAC CAP from Trajan coins.

If we are agree with T. Gerassimov, it should be recalled the fact that soon before the end of 2nd – beginning of 3rd century were the "Marcomannic wars". Would not it be more logical to depict captured Germans and other barbarians for this period? We can see this similar images again from Marcus Aurelius coins and a little bronze finds as applications for vessels and others which presents Germans as captives. Despite the accidental find which restricts the opportunities about precise date I think it could be assumed as a hypothesis, dating to refer to the first half – the middle of the 2nd century AD.

Предмет на настоящия доклад е бронзова апликация за колесница. Въпросната апликация е попаднала в археологическата сбирка на РИМ – Пазарджик като случайна находка от землището на село Ветрен, в м. Лозаница (обр. 1). Поради факта, че до момента няма пряк паралел на апликацията, ще използваме исторически факти, изображения от реверсите на монети, барелефи и статуи за сравнение.

Аликацията представлява поставка, върху която седи пленен варварин. Размерите ѝ са 4 х 3,5 см. На задната страна се намира закачалката, представляваща масивна вертикална халка[1]. Лицето на пленника е представено с брада и мустаци. Неговото облекло е съставено от шапка „фригийски тип", дълги панталони, обувки и препасан къс хитон. До него са изобразени овален щит, къс меч и кожа от глиган, а ръцете му са вързани зад гърба.

При първата публикация на находката Т. Герасимов изказва предположението си, че става дума за дакийски воин с хронологически граници от края на II – началото на III век[2]. Като причина за това изтъква схематичното третиране на формите, врязания орнамент по щита и поставката. На базата на историческите сведения и паметници, свързани с даките, се съгласяваме с Т. Герасимов, че става дума за пленен дакийски войн. Поради случайния характер на апликацията обаче предлагаме нашите виждания към съответните проблеми, свързани с хронологията на находката.

Исторически сведения

Сред първите военни инициативи на император Марк Улпий Траян била войната с даките. Съществуват различни мнения относно причините, които подтикват императора към военни действия срещу тях. В античните извори отсъства информация за предприетите действия. Едно от разпространените схващания е за сключения договор между Домициан и Децебал, съгласно който Рим изплащал известна контрибуция на даките, за да не нахлуват на територията на империята. При преразглеждане на данните от изворите за сключения договор между Домициан и Децебал отрицателното мнение за края на войната през 89 г. започва да се измества в полза на това, че тя е била успешна за Рим. Т. Момзен, позовавайки се на Дион Касий, свърза отношенията между Рим и Дакийското царство по-скоро като "foedus", поради това, че има данни за преминаване на римски войски през тяхната територия за воденето на военни действия с квади и маркомани. Дори се споменава за искане на подкрепа за Рим от страна на Децебал[3]. Поради липсата на конкретни данни защо се е стигнало до войните от 101–102 и 105–106 година се допускат различни хипотези. От една страна е възможно да са амбициите и увереността на Марк Улпий Траян, докато от друга се изтъкват икономически и политически фактори. На територията на Дакия са налични богати на благородни метали източници. Британският историк Лонгдеп изказва хипотезата си, че е възможно да става дума за една превантивна война, целяща неутрализирането на един владетел, чиито възможности биха могли да организират широка коалиция (confederatio barbarica), която да е опасна за Рим[4].

През 101 г. започнала първата дакийска война на Марк Улпий Траян, която не довела до очаквания за Рим резултат. През 102 г. римляните отново нахлули в Дакия и в битката при столицата Сармизегетуза разбили войската на Децебал. Сключеният договор изменял положението от времето на Доми-

циан, но мирът се оказал нетраен поради подготовката на Децебал за нова война. През 105 г. даките навлезли отново в провинция Мизия, като нанесли поражения на тамошните гарнизони. Това принудило Марк Улпий Траян да поднови походите срещу Дакия с цел да се ликвидира тази „държава". След проведени две военни кампании отново се стигнало до нова победа при Сармизегетуза. Разгромът на армията на даките в тази война довел до самоубийството на дакийския владетел. След края на Дакийските войни, „държавата" на Децебал била превзета и организирана в римската провинция Дакия. Голяма част от местното дакийско население загинало или е било поробено, докато друга се преселила в източната част на днешна Румъния, която останала незасегната от римската власт[5]. Свидетелство за изселването на част от това население може да се види по колоната на Траян.

Именно тези запазили независимото си от римска власт съществуване, даки, били наречени от Дион Касий като Δακοι προξοροι/Daci limitanei, което означавало „съседните даки". От края на Дакийските войни на император Марк Улпий Траян знаем за още няколко императори, които получават агномена Dacicus Maximus – Максимин Тракиец (238) и Траян Деций (250). Тук ще включим и император Филип Араб (247?), който получава титулатурата Carpicus Maximus, съгласно съществуващите предположения относно „дакийския произход" на карпите. От историческите извори черпим сведения за нападения на „свободни даки" през 218 г. Сведенията, които Дион Касий ни оставя, са свързани с опустошения от страна на даките на части от провинция Дакия. Макар да имали жаждата да продължат военните действия, се отказали, след като си върнали заложници, които император Каракала е взел от тях[6]. Управлението на Максимин Тракиец е изпълнено с воденето на военни действия по границите на империята. От Historia Augusta разбираме, че след успешните действия срещу германските племена се установява в Сирмиум, откъдето желае да предприеме кампания срещу сарматите. Макар например Херодиан да не пише за планирана инвазия в Сарматия, то вероятно се е водела такава на север от р. Дунав, защото в надписи имената на Максимин и синът му Максим се срещат с агномените Sarmaticus Maximus и Dacicus Maximus[7].

По времето на Филип Араб (244–249) положението по дунавската граница придобило критични размери поради нахлуването на карпи и готи. През 246–7 г. той успял да ги победи (макар и с големи откупи)[8]. Предполага се, че към края на 247 г. той е получил агномена Carpicus Maximus[9].

Краткото управление на император Траян Деций се характеризирало също с постоянни военни действия с нахлуващите от север варвари. Лактанций ни съобщава, че карпите завладели Дакия и Мизия. Второто голямо нашествие от средата на III век се свързва с коалиционните действия на карпи, тайфали, певки, готи и др., които вероятно неуспешно са обсаждали Марцианополис. Зосим ни съобщава за победите, които постигнал Траян Деций над тях, поради което вероятно и получава агномена Dacicus Maximus и restitutor daciarum,

срещащ се по епиграфски паметници от Испания. Вероятно тази титулатура я получава между средата на юни и октомври/ноември 250 г., тъй като този успех е бил вече известен из империята[10].

Барелефи и паметници, представящи дакийски воини

Ликвидирането на Дакийското царство е широко отразено върху монументи, монети и редица находки, свидетелстващи затова. Относно това, че представената апликация представлява пленен дакиец, можем да видим в изображения по колоната на Траян в Рим, арката на Константин и метопи от Тропеум Траяни (днешния Адамклиси, Румъния). Даките от колоната на Траян са представени с шапки „фригийски тип", извити мечове (ромфеи), овални щитове и облекло, подобно на това от апликацията (обр. 2 и 3). От триумфалната арка на император Константин Велики можем да видим статуи на пленени даки, които са били взети и преизползвани вероятно от форума на Марк Улпий Траян. При внимателно вглеждане в облеклото, с което са представени, няма никакво съмнение за тяхното сходство. Както при статуите, така и при апликацията виждаме, че облеклото им се състои от препасани хитони с къси тесни ръкави и фригийски тип шапки. Лицата им са изобразени с гъсти бради (обр. 4). По метопите, които са били част от монумента при Тропеум Траяни, са изобразени римски легионери в бой с дакийски воини, като последните отново са представяни с извитите мечове (ромфеи), дълги панталони, шапки и с бради. Единствената разлика е, че са изобразени голи до кръста (обр. 5 и 6). Предвид сходството между апликацията и представените изображения по монументи можем да кажем със сигурност, че апликацията представлява пленен дакийски воин.

Пленени воини, изобразени върху монети.

Върху реверсите на монети, отсечени при управлението на император Марк Улпий Траян (98–117 г.), се следва утвърденият модел да се изобразява персонификация на победената страна или пленени воини под трофей. Такива изображения виждаме върху реверса на денарии и сестерции, които представят седнал дакийски воин върху купчина от щитове, копия и мечове, с вързани ръце зад гърба. Тази сцена се наблюдава и върху реверса на денарий, отсечен между 106–108 г., като под изображението е изписано **DAC CAP**, което ознаменува превземането на Дакийското царство[11] (обр. 7). Друг тип изображение, което се среща по реверсите на траяновите денарии, е представено с ридаещ дакийски войн, носещ заострена шапка и седнал върху щит с вързани зад гърба ръце. Под него е изобразен извит меч (обр. 8). Още една разновидност може да се забележи и върху реверс на сестерция, отсечена между 106–107 г., на пленен дакиец, седнал върху въоръжение в близост до издигнат трофей[12] (обр. 9). С тези изображения императорът цели да документира победата си над даките и образуването на новата провинция. Образите на военнопленници върху реверсите на монети продължават да се използват и в следващите векове. Разглеж-

дайки монетосеченето на Максимин Тракиец, Филип Араб и Траян Деций забелязваме сходни типове изображения. Те отразяват победите над германи, карпи и други варварски племена. Интересен е фактът, че образите на пленници върху техните монети отразяват победени германи, докато на даки не се срещат. Общото между образите върху реверсите при тримата императори е, че се представя персонификация на провинция Дакия. Тя е представена във вид на жена, държаща стандарт, извит меч или с рог на изобилието, както сама, така и между различни животни (орел и лъв) (обр. 10 и 11). За разлика от траяновото монетосечене, тук не виждаме победени даки или превзета територия, а обратното – провинция, която се брани от нашествениците.

В края на II – началото на III век Тракия преживяла културен и икономически подем. Тогава редица центрове като Пауталия, Филипопол, Августа Траяна и Хадрианопол вече имат собствено бронзово монетосечене и произвеждат редица бронзови предмети. Вероятно в първите десетилетия след организирането на провинция Тракия нуждата от бронзови изделия е задоволявана чрез внос от Италийския полуостров и източните провинции[13]. Към средата на II век има изградени или изграждащи се все още центрове, чиято занаятчийска продукция на бронзолеенето започва да задоволява нуждите на местното потребление. Местното масово производство достига своя пик в края на II – средата на III век, от когато се датират повечето апликации за колесници от България. Голяма част от находките, които са с лошо качество на изпълнение и се отнасят към това масово производство, често се датират от различни проучватели с по-късна хронология, което невинаги е правилно[14]. Бронзовата апликация е схематична и опростена. Забелязват се врязани линии и инкрустация, които отнасят производството на находката към края на II – началото на III век според Т. Герасимов. Основни трудности представляват липсата на паралели и случайният характер на находката. Фактът, че няма пряк паралел в декоративната бронзова пластика, е индикация за това, че е възможно тя да е изработена за конкретен повод. Трябва да се отбележи, че това не е единствената апликация от Тракия, която няма аналог от времето на Римската империя. Такива са пируващият Хермес от Дукова могила, бакхическият кентавър от Чатал тепе, Ямбол, тритонът от Деветак и други[15]. Като хипотеза допускаме, че вероятно изработването на тази апликация може да се отнесе към първата половина – средата на II век, когато споменът за голямата победа над даките е бил пресен. Разбира се, не бива да се забравя случайният характер на находката, което ограничава значително възможността да се каже от кога датира[16].

Както стана дума вече за изображенията на пленени даки върху реверсите на Траяновите монети, за Рим победата е значителна. Подобен образ (изображение) има апликацията, която вероятно е украсявала пътническа кола на заможен собственик. Чрез този образ се изтъква същата идея, както при моне-

тите. Според нас, датировката на тази находка от края на II – началото на III век е погрешна, като се има предвид, че това е почти столетие след събитията. Дори да приемем тази датировка, трябва да се припомни, че скоро преди предложената от Т. Герасимов хронология са приключили Маркоманските войни. Тези събития от края на II век би било логично да се изобразяват с пленени германи и други варвари.

Върху монетосеченето на император Марк Аврелий (161–180) се забелязват отново изображения на пленници, които представят пленени германи. Върху реверсите на денарии, сестерции, асове и дюпондии се наблюдават един или двама пленници, които са седнали с вързани ръце. В едни случаи те са седнали върху въоръжение, а в други и в подножието на издигнат трофей (обр. 12 и 13). При третия тип са изобразени двама пленници с гръб един към друг и под трофей с надпис DE GERM.

Множество находки на бронзови фигурки и бюстове, представящи пленени германи имаме при проучвания на редица обекти от Унгария, Италия, Румъния, Австрия и Германия, които някога са били гранични провинции. Те са представени чрез типичните черти за етноса и са служили за украса. Такива примери са бронзови бюстове или глави, служили за апликации към пътнически коли и съдове, както и бронзови фигурки на пленници в цял ръст с вързани ръце зад гърба и кръстосани крака (обр. 14 и 15). Друга разновидност са седящи бронзови фигурки, представящи отново пленници (обр. 16). Вземайки предвид историческите събития и стилистичните им характеристики, проучвателите им ги отнасят към времето на преход между династиите на Антонините и Северите – втората половина на II – до начало на III век[17].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпреки случайния характер на апликацията, което значително ограничава възможностите за прецизно датиране, смятаме, че би могло да се допусне корекция на датировката и тя да бъде отнесена към първата половина – средата на II век. Както стана дума вече, от монетните изображения най-често даки са изобразявани върху траяновите монети. Допълнително потвърждение е срещащото се DAC CAP. При монетосеченията на Максимин Тракиец, Филип Араб и Траян Деций нямаме изображение, което да е директна индикация, че се документира победата над дакийски воини. Изображенията, които могат да се свържат с Дакия, са женските образи – персонофикации на провинцията, държаща стандарт/и или други атрибути. Като допълнителен довод бихме посочили сравнението с бронзовите фигурки, апликации и бюстове на германи от края на II – началото на III век, които са синхронни с монетосеченето на император Марк Аврелий (162–180). Подобно на император Марк Улпий Траян, Марк Аврелий отразява големите си победи на колона, образи на пленници по монети и в бронзовата декоративна пластика. През този период както апли-

кацията, така и монетните изображения, освен митологични сюжети, са представяли и събития, свързани с победи, триумфи и победени врагове. Изобразяването на врага като безпомощен пленник цели да покаже, че империята, начело със своят император, е способна да победи всеки враг, осмелил се да ѝ се противопостави. При бъдещи проучвания евентуалната поява на находки, аналогични на тази апликация, биха дали по-ясна представа за абсолютната ѝ хронология.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Катинчарова, Р.** Тракийски колесници от фонда на Регионален исторически музей Пазарджик. – Годишник на Регионален исторически музей Пазарджик. Т. 1, 2010, с. 32–60.

[2] **Герасимов, Т.** Едно украшение от трако-римска колесница. – ИАИ, XXIX, 1966, с. 225–226.

[3] **Lica, V.** The Coming of Rome in the Dacian World. Konstanz, Universitätsverlag, 2000 p. 186.

[4] **Lica, V.** The Coming of Rome…, p. 199.

[5] **Попов, Вл.** История на Стария свят. Велико Търново, 2008, с. 701.

[6] **Page, T. E, Litt, D, Rose, W. H. D.** Cassio Dio. Dio's Roman History. The Loeb Classical Library. Volume III, 1994. p. 405.

[7] **Magie, D.** The Scriptoriae Historiae Augustae. 1924, Volume II, p. 340.

[8] **Попов, Вл.** История на..., с. 715.

[9] **Kienast, D.** Römische Kaisertabelle. Grundzüge eine römische Kaiserchronologie. 5 Auflage, 2011, p. 199.

[10] **Boteva, D.** On the Chronology of Gothic Invasions under Phillipus and Decius (248–251). – Archaeologia Bulgarica V, 2, 2001, pp. 37–44.

[11] **Mattingly, H., Sydenham, E. A.** The Roman Imperial Coinage. Volume II, 1926, London, p. 238.

[12] **Mattingly, H. Sydenham, E. A.** The Roman…, p. 239.

[13] **Жуглев, К.** Икономическото положение в Тракия и Мизия и търговските им отношения с Италия през I–II век от н.е. – Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет. LIX, 1965, III, с. 189–294; **Ненова-Мерджанова, Р.** Бронзът в Римска Мизия и Тракия. – В: Археология на българските земи. Т. III, София, 2008, с. 9–49.

[14] **Cholakov, I.** Chariot Bronze from Thrace. – In: The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes. Bucharest, 2003, 105–118.

[15] **Cholakov, I.** Chariot Bronze…, p. 114.

[16] **Дамяновски, Д.** Датиране на апликация с помощта на монетни изображения (проблеми и хипотези). – Реверс, 2016, Хасково, с. 22–27.

[17] **Juhasz, L.** Two new Roman bronzes with Suebian nodus from Brigetio. – Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Universitatis de Rolando Eötwös nominatae, Ser. 3, No. 2, 2014, 333–349.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Обр. 1. Апликация за колесница във вид на пленен дакийски войн
(По Герасимов 1966, 226, обр. 1)

Обр. 2. Римски легионери в сражение с даки. Колоната
на император Марк Улпий Траян (От http://www.trajans-column.org)

Обр. 3. Изображение на даскийския вожд Децебал. Колоната на император Марк Улпий Траян (От http://www.trajans-column.org)

Обр. 4. Статуя на пленен дакийски воин от триумфалната арка на Константин Велики (От https://www.flickr.com/photos/bstorage/3269302023)

Обр. 5. Сражение между римски легионер и дакийски воин.
Метоп от Тропеум Траяни (От https://en.wikipedia.org/wiki/Tropaeum_Traiani)

Обр. 6. Дакийски воини
(От https://en.wikipedia.org/wiki/Tropaeum_Traiani)

Обр. 7. Денарий на император Траян тип RIC II, 96.
(От http://www.wildwinds.com/coins/ric/trajan/RIC_0096.jpg)

Обр. 8. Денарий на император Траян, тип RIC II, 219
(От http://www.wildwinds.com/coins/ric/trajan/RIC_0219.6.jpg)

Обр. 9. Сестерций на император Траян тип RIC II 560
(От http://www.wildwinds.com/coins/ric/trajan/RIC_0560.1.jpg)

Обр. 10. Дюпондии на император Филип I Араб
(От http://www.wildwinds.com/coins/ric/philip_I/_dacia_AMNG_2.jpg)

Обр. 11. Антониниан на император Траян Деций
(От http://www.wildwinds.com/coins/ric/trajan_decius/RIC_0037b.jpg)

Обр. 12. Денарий на император Марк Аврелий, тип RIC III, 339
(От http://www.wildwinds.com/coins/ric/marcus_aurelius/RIC_0339.jpg)

Обр. 13. Сестерций на император Марк Аврелий, тип RIC III 339
(От http://www.wildwinds.com/coins/ric/marcus_aurelius/RIC_1021.jpg)

Обр. 14. Бронзов бюст на свеб от Бригецио от Унгарския национален музей
(По Juhasz 2014, 336, Fig. 5)

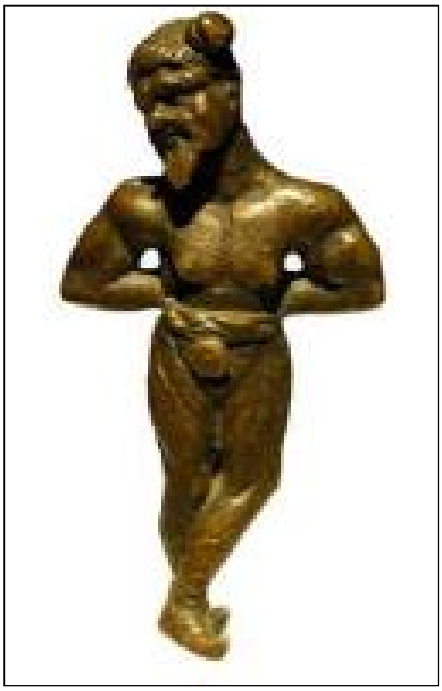

Обр. 15. Апликация във форма на свеб от Виена (По Juhasz 2014, 342, Fig. 16.1)

Обр. 16. Фигурки на пленени германи в седнало положение от Германия и Румъния (По Juhasz 2014, 343, Fig. 18.1-2)

ПОДВИЗИТЕ НА ХЕРАКЪЛ ВЪРХУ ОБРОЧНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ ПРОВИНЦИИТЕ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

Денис ИВАНОВ

Специалност: „Археология“, III курс
ПУ „Паисий Хилендарски“
Научен ръководител: гл. ас. д-р. Божидар Драганов

This article is dedicated to the votive monuments representing twelve labours of the ancient Greek hero Heracles, that are found on the territory of the Roman Provinces Lower Moesia and Thrace. The article starts with the myth for Heracles – the birth, childhood and performing of these labours. After that the article continues with the iconography of these labours, which are found on the territory of Lower Moesia and Thrace. From all twelve labours of Heracles on the territory of Lower Moesia and Thrace are found votive monuments with six of them: Battle with Nemean Lion, Capture of Ceryneian Hind, Theft of the Mares of Diomedes, Battle with the Amazon's queen Hippolyta, Theft of the apples of the Hesperides and Capture of multi-headed dog Cerberus. The article ends with attempt to make an interpretation of the presented votive monuments.

Херакъл е син на върховния олимпийски бог Зевс и Алкмена, дъщеря на микенския цар Електрион. Една нощ Зевс посещава Алкмена, превъплътен в нейния съпруг Амфитрион, който по това време воюва с телебоите. Зевс и Алкмена прекарват заедно цялата нощ, която богът увеличава три пъти. На следващия ден Амфитрион се завръща при Алкмена и се изненадва от това, че тя не го поздравява за завръщането му. След като Алкмена му разказва случилото се предишната нощ, Амфитрион разбира, че жена му е прекарала нощта със Зевс. Алкмена забременява и след известно време ражда двама синове – Херакъл и Ификъл, първия от Зевс, а втория от Амфитрион. Хера, ревнивата съпруга на Зевс, решава да погуби Херакъл и на осмия месец от рождението му изпраща в люлката му две големи змии, които той удушава с голи ръце. Според една друга версия змиите в люлката пуснал Амфитрион, който така искал да разбере кое от двете деца е негово. В юношеските си години Херакъл се учи да пее и свири на китара при Лин, брата на Орфей, но веднъж в пристъп на гняв удря Лин с китарата си и го убива. Тогава Амфитрион се уплашва от физическата му сила и го изпраща да пасе стадата им далеч от хората. Там Херакъл пораства по-висок и по-силен от всички и овладява до съвършенство хвърлянето на копие и стрелбата с лък. На осемнайсетгодишна възраст Херакъл убива китеронския лъв, който се спускал от Китерон и нападал стадата на Амфитрион и теспийския цар Теспий. След като убива лъва, Херакъл среща пратеници на минийския цар Ергин, които отиват да вземат от Тива

дължимия към царя им данък в размер на сто крави годишно. Зевсовият син наказва сурово минийците като им отрязва ушите и носовете, ръцете им завързва с въжета за врата и им казва този данък да занесат на царя си. Тази постъпка на Херакъл разгневява Ергин и той тръгва на поход към Тива, но бива спрян от Херакъл, който го убива с оръжието, което му дава богинята Атина. Тиванският цар Креонт се отблагодарява на Херакъл, затова че спасил Тива, като му дава за жена дъщеря си Мегара, която му ражда трима синове. Много скоро обаче Хера омагьосва Херакъл и изпаднал в умопомрачение, той убива синовете си. След като осъзнава постъпката си, героят заминава в изгнание. След като цар Теспий опрощава греха му, Херакъл отива при делфийската пророчица Пития и я пита къде да се засели. Тя му отвръща да отиде в Тиринт, където царува Евристей, да служи на царя дванайсет години и да извърши десетте подвига, които той му заръча. След като извърши подвизите, Херакъл щял да получи вечен живот[1].

Героят се вслушва в думите им, отива в Тиринт и започва да изпълнява заповедите на Евристей. *Първият подвиг*, който Херакъл трябва да изпълни, е да занесе на Евристей кожата на Немейския лъв, който бил неуязвим звяр, роден от Тифон. Когато пристига в Немея, Херакъл открива лъва и първоначално го уцелва с една стрела, а после го подгонва с кривака си. Лъвът обаче се скрива в една пещера с два входа, единият от които Херакъл зазижда, а през другия влиза при него. Тъй като знае, че лъвът е неуязвим, героят го хваща за врата и го удушава. След като убива лъва, Херакъл го хвърля на раменете си и го занася на Евристей, който се уплашва от мъжеството му и занапред му заповядва да не влиза в града, а да показва трофеите пред градските порти.

Вторият подвиг, който Херакъл трябва да изпълни е да убие Лернейската хидра, която има огромно тяло и девет глави, средната от които е безсмъртна. Тази хидра живеела в блатото Лерна, откъдето излизала в равнината, нападала стадата и подлагала земята на опустошение. Херакъл се отправя към Лерна на бойна колесница, оставя конете и открива хидрата на един хълм край изворите на река Амимона, където било леговището ѝ. Тъй като хидрата се скрива в леговището си, Херакъл започва да я обстрелва с горящи стрели, с цел да я накара да излезе. Когато излиза, хидрата се вкопчва здраво около тялото на Херакъл, който се опитва да смаже главите ѝ с кривака си, но не успява, тъй като на мястото на всяка смазана глава изникват нови две. Тогава Херакъл извиква на помощ приятеля си Йолай, който го придружава в това начинание и кара колесницата на идване. Йолай запалва парче дърво, с което започва да убива зародишите на главите и те повече не израстват. Благодарение на помощта му, Херакъл успява да смаже всички глави на хидрата, като накрая отсича безсмъртната, заравя я и поставя отгоре голям камък. Освен това Херакъл нарязва на парчета тялото на хидрата и потапя върховете на стрелите си в жлъчката ѝ. Евристей обаче не признава този подвиг, тъй като Херакъл не го изпълнява сам, а с помощта на Йолай.

Третият подвиг, който Херакъл трябва да изпълни, е да доведе жива в Микена Керинейската сърна. Тази сърна имала златни рога, живеела в Ойноя и била свещено животно на богинята Артемида. Херакъл преследва сърната цяла година. Накрая успява да я залови, като я ранява, докато тя се опитва да премине реката Ладон в планината Артемизион. Като се отправя за Микена обаче, Херакъл бива пресрещнат от Аполон и Артемида, която го упреква за това, че искал да убие нейното свещено животно. Херакъл се оправдава, че не го прави по свое желание, а заради заповедта на Евристей, и така успява да успокои богинята и благополучно да занесе все още живата сърна в Микена.

Четвъртият подвиг, който Херакъл трябва да изпълни, е да залови жив Еримантийския глиган, който се спускал от планината Еримант и опустошавал Псофида. Когато открива глигана Херакъл първоначално го подгонва с викове, за да го накара да излезе от храсталака, в който се крие. След това Херакъл успява да залови глигана с примка, тъй като звярът затъва в една дълбока пряспа.

Петият подвиг, който Херакъл трябва да изпълни, е да изчисти оборите на Авгий, царя на Елида. Херакъл отива при Авгий и му казва, че за един ден ще изрине всичкия тор от оборите му, ако в замяна получи една десета от стадата му. Авгий не вярва, че той ще успее да го направи, и затова се съгласява. След като извиква за свидетел Филей, сина на Авгий, Херакъл прокопава основите на обора, към единия край насочва теченията на близките реки Алфей и Пиней, а на другия край прави отвор, от който мръсната вода изтича. В началото обаче Авгий не знаел, че Херакъл изпълнява заповед на Евристей, и след като научава, отказва да изпълни обещанието си. Стига се до съд, на който Авгий заявява, че никога не е обещавал това, което Херакъл твърди. Филей обаче свидетелства против баща си и истината излиза наяве. Евристей отказва да признае и този подвиг, тъй като той бил извършен срещу възнаграждение.

Шестият подвиг, който Херакъл трябва да изпълни, е да изгони Стимфалийските птици, които се криели в блатото Стимфалида в град Стимфала. Използвайки медните кречетала, които му дала богинята Атина, Херакъл принуждава птиците да излязат от леговището си и след това ги убива със стрелите си.

Седмият подвиг, който Херакъл трябва да изпълни, е да залови Критския бик и да го заведе в Микена. Според едната версия това бил бикът, който пренесъл Европа при Зевс. Според другата критският бик бил животното, което цар Минос трябвало да принесе в жертва на Посейдон, но след като се запленил от красотата му, не го прави и принася в жертва друг бик. Посейдон се разгневил и накарал бика да подивее. Когато пристига на остров Крит, Херакъл поисква Минос да му предаде бика, но царят казва, че ще го направи само ако Зевсовият син надвие животното. Херакъл се съгласява, преборва бика, залавя го и го завежда при Евристей. След като му го показва, го пуска на свобода.

Осмият подвиг, който Херакъл трябва да изпълни е да доведе в Микена човекоядните кобили на Диомед, царя на тракийското племе бистони. Херакъл потегля към царството на Диомед, придружен от отряд доброволци. Когато

пристига, напада пазачите на яслите и повежда кобилите към морето, но тъй като бистоните се втурват да го преследват, Херакъл поверява кобилите на любимеца си Абдер и влиза в сражение с тракийците. Херакъл побеждава бистоните и дори убива техния цар Диомед, но в това време кобилите разкъсват Абдер. Херакъл погребва Абдер и до гроба му основава град Абдера в негова памет, след което завежда кобилите при Еврисей.

Деветият подвиг, който Херакъл трябва да изпълни, е да занесе на Еврисей пояса на Хиполита – царицата на амазонките, които живеели край река Термодонт. Поясът на Арес, който Хиполита носела, бил много желан от дъщерята на Еврисей – Адмета, затова и той дава тази заповед на Херакъл. Херакъл потегля към земята на амазонките, придружен от няколко доброволци. Когато се среща с Хиполита при Темирския залив, Херакъл ѝ обяснява за какво е дошъл, и отначало тя е готова да му даде пояса. Но Хера се превъплъщава в една от амазонките и казва на останалите, че новодошлите чужденци са дошли, за да ограбят царицата им. Като чуват това, амазонките се въоръжават и се отправят към кораба на новодошлите. Херакъл си помисля, че Хиполита го е измамила, затова я убива, взема пояса ѝ, отблъсква останалите амазонки и поема по обратния път за Микена. Еврисей получава желания от дъщеря му подарък.

Десетият подвиг, който Херакъл трябва да изпълни, е да доведе от остров Ерития в Микена, кравите на Герион. Герион бил син на Хризаор и Калироя и представлявал три мъжки тела, сраснали в едно, слети при стомаха и с разделени на три бедра и хълбоци. Неговите крави, които пасял Еритион, били огнени. Докато пътува за Еритрия, Херакъл получава от бог Хелиос златна чаша с която прекосява океана. Когато пристига в Еритрия, Херакъл се разполага на стан в планината Абант, но бива надушен от двуглавото куче Ортос, което пазело Гериновите крави. С помощта на кривака си Херакъл убива кучето и пастира Еритион, след което подкарва кравите край река Антемунт. Герион обаче научава за случилото се и напада Зевсовия син. След като убива Герион със стрелите си, Херакъл натоварва кравите в златната чаша и потегля на обратно. Когато пристига в Тартесос, Херакъл връща чашата на Хелиос. В Лигурия синовете на Посейдон – Ялебион и Деркин, се опитват да отмъкнат кравите от Херакъл, но не успяват и биват убити от него. Справяйки се с още няколко попътни изпитания, Херакъл завежда кравите при Еврисей[2].

Десетте подвига били извършени за осем години и един месец, но тъй като Еврисей не признава два от тях, заповядва на Херакъл да изпълни нови два. *Единайсетият* подвиг, който Херакъл трябва да изпълни, е да донесе на Еврисей ябълките на Хесперидите. Тези ябълки получил Зевс като подарък от Гея, когато се оженил за Хера. Сега те се намирали в страната на хиперборeите. Ябълките се пазели от безсмъртен стоглав дракон и Хесперидите – Айгла, Ерития, Хесперия и Аретуза. По пътя към земите на хиперборeите Херакъл извършва още няколко подвига, сред които и освобождаването на Прометей. Именно Прометей съветва Херакъл да не ходи сам да откъсва ябълките,

а да изпрати Атлант – титана, който поддържа небесния купол. Херакъл се вслушва в съвета му и предлага на Атлант да подържи небесния купол за малко, ако Атлант отиде за ябълките. Атлант се съгласява, отива в градината на Хесперидите и откъсва три ябълки. Титанът казва на Херакъл, че той ще занесе ябълките на Евристей и иска героят да подържи небесния купол още. Херакъл привидно се съгласява, но с хитрост успява да накара Атлант да подържи небесния свод само за малко и в това време взема ябълките и потегля към Микена. Има и версия, според която Херакъл сам откъсва ябълките, като убива змията, която ги пази. Херакъл занася ябълките на Евристей, който пък му ги подарява обратно. Богинята Атина обаче взема ябълките от Херакъл и ги връща на мястото им.

Последният, *дванайсетият подвиг*, който Херакъл трябва да изпълни, е да доведе от подземното царство на Хадес в Микена кучето Цербер, което има три кучешки глави, опашка на змия и множество змийски глави на гърба. По пътя си към подземното царство Херакъл извършва още няколко подвига. Когато пристига при Хадес, Херакъл иска от него да му предаде Цербер, но богът се съгласява да го направи само ако героят успее да надвие кучето без оръжие. Херакъл приема условието, намира Цербер при вратите на Ахеронт, хваща го за врата и го стиска, докато не го измори, въпреки че змията от опашката на кучето постоянно го хапе. Херакъл хваща здраво Цербер, излиза на земята през Троизен, показва го на Евристей и отново го връща в царството на Хадес[3].

Сцената „*Херакъл и Немейският лъв*" е най-често срещана върху представените оброчни паметници. Тя се дели на два типа, тук условно наречени: „Херакъл в битка с Немейския лъв" и „Херакъл и убитият Немейски лъв". При първия тип Херакъл винаги е представен прав, гол, с къса къдрава коса и голобрадо лице. На някои от паметниците героя е представен анфас, т.е. с лице, обърнато напред *(кат. № 1)*, а на други в профил, т.е. с лице, обърнато настрани (*кат. № 2*). Немейският лъв е представен винаги изправен на задните си крака, като най-често с единия е стъпил на земята, а другия забил в лявото коляно на Херакъл. В един от случаите обаче лъвът е стъпил на земята и с двата си задни крака, а в коляното на Херакъл е забил предните (*кат. № 4*). Типичният атрибут на Херакъл – кривака – също е представен на повечето от сцените, но не в ръцете на героя, а подпрян на земята. Това вероятно се дължи на митологията, според която Немейският лъв е неуязвим и не може да бъде убит с оръжие. Затова и Херакъл винаги души лъва с голи ръце. При втория тип Херакъл отново е представен прав, гол, с къдрава коса и голобрадо лице, но този път винаги изцяло в позиция анфас (*кат. № 7*). В този случай героят вече е убил лъва, хванал го е за задните крака с лявата си ръка и провесил с главата надолу. Тук кривакът е представен във вдигнатата нагоре дясна ръка на Херакъл.

Сцената, представяща улавянето на Керинейската сърна от Херакъл, е разпространена в най-различни варианти: „Херакъл улавя сърната изотзад за

двата рога", „Херакъл улавя сърната с една ръка, а в другата държи кривака", „Херакъл води сърната със себе си държейки я за единия рог", „Херакъл държи сърната за рогата и я притиска към земята с коляното си" и др. Херакъл е представян винаги гол, в някои случаи с брада, в други без; понякога наметнат с лъвската кожа, друг път не[4]. За съжаление, от територията на провинциите Долна Мизия и Тракия до момента е известен само един паметник, представящ тази сцена, който принадлежи към типа, тук условно наречен „Херакъл държи сърната за рогата и я притиска към земята с коляното си" (*кат. № 8*).

Сцената, представяща убийството на тракийския цар Диомед, свързано с осмия подвиг на Херакъл, е разпространена като цяло еднотипно. Обикновено тракийският цар е изобразен, облечен в бойни доспехи, и на сцената винаги присъстват и кобилите му[5]. От територията на провинциите Долна Мизия и Тракия до момента е известно само едно релефно изображение, което не отговаря на тези изисквания и затова интерпретацията му е малко проблематична (*кат. № 9*).

Сцената „Херакъл и амазонката Хиполита" е разпространена в няколко варианта: „Херакъл побеждава амазонката", „Херакъл е победен от амазонката" и „Херакъл в битка с амазонката без ясно изразен победител"[6]. От територията на провинциите Долна Мизия и Тракия до момента е известен само един оброчен паметник, представящ тази сцена, който показва варианта, в който Херакъл побеждава амазонката (*кат. № 10*).

Сцената „Херакъл с ябълките на Хесперидите" е втората най-често срещана сцена върху представените оброчни паметници. Херакъл е представен винаги анфас, прав и гол (*кат. № 11*). В повечето случаи хероят е с типичната за него къса къдрава коса, но има и един случай, в който косата му е дълга и къдрава (*кат. № 15*). На почти всички паметници Херакъл е изобразен с брада. В дясната си ръка той винаги държи кривака, на който се подпира, а в лявата ябълките на Хесперидите. Лъвската кожа обикновено е преметната върху лявата му ръка (*кат. № 12*), но има и един случай, в който е преметната над главата му (*кат. № 15*).

От територията на провинциите Долна Мизия и Тракия до момента са известни два паметника, за които е установено със сигурност, че представят улавянето на кучето Цербер от Херакъл. Хероят е представян винаги анфас, прав и гол. На единия паметник Херакъл е представен с къса къдрава коса и брада (*кат. № 16*), на другия обаче областта на лицето е повредена (*кат. № 17*). В дясната си ръка Херакъл винаги държи кривака, а в лявата, на която е преметната и лъвската кожа, държи веригата, с която води триглавия Цербер, който е разположен вляво от него. В дясно от Херакъл е изобразено и друго куче.

Сюжетът „бог/херой в борба с чудовище" е често срещан в световната митология, като се започне от шумеро-акадския герой Гилгамеш, персийския бог Митра, древногръцкия херой Херакъл и се стигне до християнския войн-светец Георги. Но интерпретирането на паметниците, които представят този

сюжет, винаги е само хипотетично, тъй като в писмените извори липсват данни, които да разяснят със сигурност тяхната символика.

За да се изясни значението на представените паметници, е необходимо първо да се изясни начинът, по който Херакловия култ прониква на територията на римските провинции Долна Мизия и Тракия, и неговата еволюция. Култът към Херакъл в тракийските земи съществува още от времето на Великата гръцка колонизация, когато героя е играел ролята на цивилизатор и е бил почитан като основател в много от гръцките колонии[7]. През римската епоха, когато са създадени и двете провинции, Херакловият култ придобива особена популярност сред римските военни дейци, които в своите посвещения наричат героя „Invictus" т.е. непобедим[8]. Тази почит вероятно намира своето обяснение в древногръцката митология, в която Херакъл е най-известен със своите дванадесет подвига. Всеки един от подвизите на Херакъл, освен с победата над някое чудовище, е свързан и с пътешествие до отдалечена дестинация. Това в известен смисъл напомня на агресивната външна политика на Римската империя, която до началото на I в. от новата ера успява да овладее почти целия познат свят.

Следователно, може да се изкаже хипотезата, че откритите на територията на провинциите Тракия и Долна Мизия оброчни паметници, представящи подвизите на Херакъл, могат да се интерпретират като символ на сблъсъка между Римската империя (в лицето на Херакъл) и варварския свят (в лицето на победените от него субекти). Подобни интерпретации вече са предложени в научната литература[9].

КАТАЛОГ

1. Бяла черква, **Великотърновско. Херакъл в битка с Немейския лъв.** *Оброчна плочка. Мрамор. Вис. 25,3 см, горна шир. 15,5 см, долна шир. 18,2 см, деб. 2,5 см. Четвъртита форма, отгоре закръглена, а отдолу по-широка. Груба задна повърхност. Сцената е представена в рамка, леко отчупена в горния ляв ъгъл. Открита е на десния бряг на р. Росица в лозята на местността Жилковец – Касолу.* Релефът представя Херакъл анфас, прав, гол, с къса къдрава коса, поддържана от диадема, чийто край се опира на дясното му рамо. Героят е голобрад и с добре изразени мускули. С левият си крак той е стъпил напред, отпускайки тежестта си върху него, а десния е разкрачил назад. С лявата си ръка Херакъл е обгърнал шията на лъва, а с дясната е бръкнал в устата му. Лъвът е представен изправен на задните си крака, с десния си крак е стъпил на земята, а левия е забил в лявото коляно на Херакъл. Представени са и опашката на лъва, увита около десния му крак и левия му преден крак, с който лъвът вероятно се опитва да отблъсне задушаващия го герой. Зад десния крак на Херакъл е подпрян типичният негов атрибут – кривакът.

Рамката съдържа два надписа:

– на горната страна: Κυρίω Ἡρακλεῖ.

– на долната страна: Δούκις εὐχήν[10].

2. Сухаче, Плевенско. Херакъл в битка с Немейския лъв. *Оброчна плочка. Дребнозърнест мрамор. Вис. 21 см, шир. 15 см, деб. 2,5 см. Четвъртита, отгоре закръглена форма. Сцената е в рамка. Плочката е добре запазена без отчупвания. Открита в местността „Селището" на 3 км западно от с. Сухаче.* Релефът представя Херакъл в профил, прав, гол, с къса къдрава коса и голобрад. Героят е стъпил напред с левия си крак, а десния е разкрачил назад. На релефа се вижда само дясната ръка на Херакъл, с която той е хванал лъва за главата, лявата вероятно изпълнява същото действие, но не се вижда тъй като е закрита от лъвската грива. Лъвът е представен изправен, стъпил на земята с десния си крак, а ноктите на левия впил в лявото коляно на героя. Опашката на лъва виси близо до десния му крак, а двата му предни крака са забити в лявото рамо на Херакъл. Типичният за Херакъл кривак е представен подпрян зад десния му крак. На плочката липсва надпис, който със сигурност да потвърди, че изобразеният персонаж е Херакъл. Но представената сцена, съвпадаща с един от подвизите на героя, както и наличието на типичния Хераклов атрибут, вероятно са убедили проучвателя да изкаже мнение, че изобразеният е именно Херакъл[11].

3. Кюстендил. Херакъл в битка с Немейския лъв. *Оброчна плочка. Мрамор. Вис. 33 см, шир. 21 см, деб. 3 см.Четвъртита, отгоре закръглена форма. Сцената е в рамка. Плочката е счупена на пет части с една изгубена част. Открита е в центъра на гр. Кюстендил.*

Релефът представя Херакъл анфас, прав, гол, с къдрава коса и голобрад. Героят е разкрачен, пристъпил напред с левия си крак. Вероятно Херакъл държи главата на лъва с две ръце, но на релефа е видима само дясната му ръка. Лъвът е изправен, стъпил на земята с левият си крак и забил ноктите на десния в лявото коляно на Херакъл. Представена е и опашката му, висяща до левия крак, но, за съжаление, по-голямата част от тялото на лъва е загубена, тъй като е била част от липсващото пето парче на плочката. Типичният за Херакъл кривак не е представен.

Рамката съдържа два надписа (с височина на буквите 1–1,5 см):

– на горната страна: Κυρίω 'Ηρακλεῖ.

– на долната страна: 'Ηρώδης 'Επταικένθου ἀγαλ-
μα] τογλύφος ὑπέρ αὐτοῦ καὶ
τφν] ιδίων ἀνέθηκεν[12].

4. Шабла. Херакъл в битка с Немейския лъв. *Оброчна плочка. Бял варовик. Вис. 30 см, шир. 21 см, деб. 6,5 см. Правоъгълна форма. Сцената е в ниска плоска рамка, чиято долна половина е гладка, без релеф или надпис. Плочката е повредена в ъглите. Открита в околността на Шабла. Съхранява се в Музейна сбирка – Шабла. Инв. № 16.*

Релефът представя Херакъл в профил, прав и гол. Главата му е представена само с една врязана линия. Героят е стъпил напред с левия си крак, отпускайки тежестта си върху него, а с десния е стъпил назад за опора. С

двете си ръце Херакъл е хванал лъва за главата. Лъвът е представен прав, стъпил на земята със задните си крака, а предните забил в лявото коляно на Херакъл. Типичният Хераклов атрибут – кривакът е изобразен зад него, леко наклонен и опрян на дясното му коляно. Цялата сцена е представена схематично, без особени детайли и подробности. На задната страна на плочката има запазено в доста фрагментиран вид релефно изображение. То кара проучвателя да предполага, че плочката е била част от по-голям незапазен паметник[13].

5. Разград. Херакъл в битка с Немейския лъв. *Фрагментирана оброчна плочка. Мрамор. Вис. 21 см, шир. 17 см, деб. 3,5 см.Четириъгълна форма. Сцената е във висока рамка. Запазен е горният ляв ъгъл. Открита е в Хисарското кале. Съхранява се в Регионалния исторически музей гр. Разград.*

Релефът представя Херакъл в профил, прав, гол, с къдрава къса коса, голобрад и с добре изразено телосложение. Героят е разкрачен, стъпил напред с левия си крак, а назад с десния. С двете си ръце Херакъл е стиснал лъва за врата. Според друга теория в дясната си ръка героят държи нож, който е забил в шията на лъва. Лъвът е представен прав, забил ноктите на левия си заден крак в лявото коляно на героя, а предния си ляв крак забил в дясната му ръка. Интерпретирането на изобразения персонаж с Херакъл е под въпрос, тъй като на фрагмента липсва характерният за героя атрибут – кривака. Няма и надпис, който със сигурност да докаже кой точно е изобразен. Но все пак релефът доста наподобява останалите, открити на територията на Тракия, релефи на Херакъл[14].

6. Херакъл и убитият Немейски лъв (неизвестно местонахождение). *Оброчна плочка. Бял дребнозърнест мрамор. Вис. 22 см, шир. 18 см, деб. 3,6 см. Правоъгълна форма. Сцената е в плоска рамка, чиято долна хоризонтална част е по-широка. Грубо очукана задна повърхност. Горната половина е отчупена. Съхранява се в Градския музей – Каварна. Инв. № А 324.*

Релефът представя Херакъл анфас, прав и гол, с добре изразена мускулатура. Главата му не е запазена. С дясната си ръка героят държи изправен нагоре кривак, а със свитата си в лакътя лява ръка е вдигнал мъртвия лъв, хващайки го за двата задни крака. Левият крак на Херакъл е стъпил здраво на земята, докато десния е леко повдигнат, сякаш е стъпил само на два пръста. Тялото на лъва виси с главата надолу. Опашката му е извита нагоре, а гривата е оформена от няколко пластични букли[15].

7. Пловдив. Херакъл и убитият Немейски лъв. *Оброчна плочка. Мрамор. Вис. 29 см, шир. 20 см, деб. 3 см. Четвъртита форма, със закръглена горна и по-широка долна част. Сцената е във висока рамка, отчупена от лявата страна. Открита е в квартал на Пловдив. Съхранява се в Националния археологически музей – София. Инв. № 51.* Релефът представя Херакъл анфас, прав, гол, с къса къдрава коса и голобрад. С дясната си, вдигната нагоре и свита към рамото ръка, героят държи кривак, опрян на дяс-

ното му рамо, а с лявата е вдигнал тялото на лъва, вероятно държейки го за задните крака. С десния си крак Херакъл е пристъпил напред. Мъртвият лъв виси с главата надолу. Известна част от тялото му е загубена. Запазени са главата, единият преден крак и опашката, опряна на лявото рамо на героя. Рамката съдържа два надписа:

– на горната страна: Κυρίω Ἡρακλῆι

– на долната страна: Κοτυς Κουθειυ δὸ(ρον)[16].

8. Стара Загора. Херакъл улавя Керинейската сърна. *Фрагмент от поставка. Ситнозърнест варовик. Сцената е в рамка във формата на малка къща с висок триъгълен фронтон и две коринтски колони.*

Релефът представя Херакъл, хванал поваления елен за рогата с две ръце и опрял лявото си коляно на гърба му. Главата на героя е почти изцяло отчупена. В горния десен ъгъл на сцената е окачена лъвската кожа, а зад Херакъл е представен кривакът. Над релефа са изписани буквите Ц и Ч[17].

9. Лъжене, Ловешко. Херакъл убива тракийския цар Диомед. *Фрагмент от саркофаг. Белезникав варовик. Сцената е представена върху един от страничните акротери. Съхранява се в Националния археологически музей – София.*

Релефът представя Херакъл анфас, прав, гол, с къса къдрава коса, буйна брада и добре изразена мускулатура. В дясната си, вдигната нагоре ръка, Херакъл държи кривак, с който се кани да удари тракийския цар. С лявата си ръка героят е хванал Диомед за главата. Десният крак на Херакъл е насочен леко встрани. На главата на Херакъл е преметната лъвска кожа, чиито предни лапи са завързани на възел и падат на гърдите му. Диомед е представен в профил, с буйна коса и брада, облечен в туника, обърнат към Херакъл и коленичил на едно коляно. Под лявата си мишница тракийският цар стиска меч или нещо подобно. Цялата сцена е предадена много детайлно[18].

10. Стара Загора. Херакъл в битка с амазонката Хиполита. *Фрагмент от поставка. Варовик. Вис. 55 см, шир. 33 см, деб. 60 см. Релефът е поставен в рамка във формата на малка къща. Открит е западно от Стара Загора по шосето за Чирпан. Съхранява се в Регионалния исторически музей Стара Загора.*

Релефът представя Херакъл в профил, прав, гол, с къса къдрава коса и голобрад. Героят е разкрачен, десният му, леко свит в коляното крак, пристъпва напред, а левият е стъпил здраво назад за опора. С лявата си ръка Херакъл е вдигнал колана на амазонката, а в дясната държи кривак, с който се кани да я удари. На гърба му е преметната лъвска кожа. Хиполита е представена в легнало положение, с повдигната горна част на тялото. Образът на амазонката е предаден схематично, без особени детайли[19].

11. Гуслар, Добричко. Херакъл с ябълките на Хесперидите. *Оброчна плочка. Бял едрозърнест мрамор. Вис. 29,7 см, шир. 21,1 см, деб. 5,5 см. Правоъгълна, отгоре закръглена форма. Сцената е в плоска рамка. Дол-*

ният десен ъгъл е леко повреден. Съхранява се в Регионалния исторически музей – Добрич. Инв. № 819. Релефът представя Херакъл анфас, прав, гол, с къса къдрава коса и брада. Херояът е с много добре изразена мускулатура и облекчен десен крак. В дясната си ръка, свита леко в лакътя, Херакъл държи кривак, на който се подпира. В лявата си ръка, също леко свита в лакътя, той държи ябълка на Хесперидите. На лявото му рамо е преметната лъвска кожа, която се спуска надолу по лявата ръка и пада на едри гънки край тялото. Изображението е предадено ясно и реалистично[20].

12. Варна. Херакъл с ябълките на Хесперидите. *Оброчна плочка. Мрамор. Вис. 21,1 см, шир. 13 см, деб. 2,3 см. Правоъгълна форма. Сцената е във висока рамка. Долният ляв ъгъл е отчупен. Открита е край детския санаториум в местността Кокодива. Инв. № 920.*

Релефът представя Херакъл анфас, прав, гол, с къдрава коса и брада. В дясната си, отпусната надолу и извита наляво ръка, херояът държи кривак, на който се подпира. В лявата си ръка, свита в лакътя и протегната напред, той държи ябълките на Хесперидите. Върху лявото рамо на Херакъл е преметната лъвска кожа, чиято опашка се влачи по земята.

Рамката съдържа два надписа:

– на горната страна: Κοωκους Διαρζιω

– на долната страна: Ηρακλεῖ χα] ριστήριον ἀνέ-
θη] κε[21].

13. Херакъл с ябълките на Хесперидите (неизвестно местонахождище). *Фрагмент от колона. Вис. 39 см, шир. 25 см, деб. 14 см. Форма на паралелепипед. Съхранява се във Варненския археологически музей. Инв. № II. 136.*

Релефът представя Херакъл анфас, прав и гол. Главата на героя е очукана и поради това дължината на косата му и наличието на брада не могат да се установят със сигурност. Херакъл е стъпил на земята с двата си крака, като левия е малко встрани. В дясната си ръка, спусната надолу Херакъл държи кривак, на който се подпира, а в лявата ябълките на Хесперидите. На лявата му ръка е преметната и лъвска кожа[22].

14. Щипско, Варненско. Херакъл с ябълките на Хесперидите. *Оброчна плочка. Мрамор. Вис. 16,5 см, шир. 15,5 см, деб. 2 см. Правоъгълна форма, отгоре заоблена. Сцената е в ниска рамка. Долната половина е отчупена. Съхранява се във Варненския археологически музей. Инв. № II. 1224.*

Релефът представя Херакъл анфас, прав, гол, с къса къдрава коса и голобрад. В дясната си ръка, която е отпусната надолу и поставена малко встрани херояът държи кривак, на който се подпира. В лявата си, свита в лакътя и простряна напред ръка, той държи ябълките на Хесперидите. На лявата ръка на Херакъл е преметната и лъвска кожа[23].

15. Аксаково, Варненско. Херакъл с ябълките на Хесперидите. *Фрагмент от оброчна плочка. Мрамор. Вис. 11 см, шир. 28 см, деб. 3,5 см. Правоъгълна форма. Сцената е в рамка. Запазена е горната половина. Съхранява се във Варненския археологически музей. Инв. № II. 342.*

Релефът представя Херакъл анфас, прав, гол, с дълга къдрава коса и брада. В частичното запазената дясна ръка героят вероятно е държал кривака. В свитата си в лакътя и протегна надясно лява ръка Херакъл държи ябълките на Хесперидите. Над главата на Херакъл е преметната лъвска кожа, която пада на плещите му и чийто край е преметнат през левия му лакът[24].

16. Кобилино, Ивайловградско. Херакъл води кучето Цербер. *Фрагмент от оброчна плоча. Мрамор. Дълж. 6 см, шир. 5 см, шир. на рамката 6–7 см. Сцената е в рамка, леко повредена на места. Открита е югоизточно от с. Кобилино. Съхранява се в Народния археологически музей – Пловдив.*

Релефът представя Херакъл анфас, прав, гол, с къса къдрава коса и брада. Левият крак на героя е леко повдигнат. В дясната си, повдигната нагоре и свита в лакътя ръка, Херакъл държи кривака. Лявата му ръка, също свита в лакътя и опряна на хълбока, е увита с лъвска кожа от рамото до китката. Вдясно от Херакъл е изобразено куче, обърнато наляво с вдигната глава и разтворена уста. Вляво от героя е изобразен триглавият Цербер, обърнат надясно и с разтворена уста. Цербер е вързан с верига, която Херакъл държи с дясната си ръка[25].

17. Надежден, Хасковско. Херакъл води кучето Цербер. *Фрагмент от оброчна плоча. Сцената е във висока рамка.*

Съхранява се в Националния археологически музей – София.

Релефът представя Херакъл прав, гол и наметнат с лъвска кожа. Лицето му е отчупено. В дясната си ръка, вдигната нагоре, Херакъл държи кривак, а в спуснатата надолу лява ръка държи верижката, с която води Цербер. Левият крак на героя е представен малко встрани. Вляво от Херакъл е изобразен триглавият Цербер, а вдясно друго куче.

В релефното поле отдясно на Херакъл се чете надпис:

Ἀγ | αθῆι | τὸχη.

Долната страна на рамката също съдържа надпис:

Αὐλούπορις Μουκατράλεος καὶ ἀ-
δελφοὶ αὐτοῦ Μουκάπορις Αὐλου-
ζένεχ καὶ ἀδελφοὶ καὶ Τάρσας Κασειπό-
ρ(εος)[26].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Аполодор.** Митологическа библиотека, прев. М. Славова. София, 1992, кн. IV, с. 8–12.

[2] **Аполодор.** Митологическа…, кн. V, 1–10.

[3] **Аполодор.** Митологическа…, кн. V, 11–12.

[4] **Филов, Б.** Новооткрити старини – ИБАД, II, ч. 2. София, 1912, с. 53–54.

[5] **Рабаджиев, К.** Херакъл и Лаодемонт върху саркофага от село Чавдарци (Лъжене) Ловешко. – ГСУ ИФ, Studia Arheologica, Suppl. I: Сборник в памет на д-р. Петър Горбанов, 2003, с. 190.

[6] **Рабаджиев, К.** Херакъл и Хиполита. Към интерпретацията на каничка № 154 от Рогозенското съкровище. – Археология, XXXVIII, № 2/3, 1996, с. 64–65.

[7] **Рабаджиев, К.** Херакъл. – В: Кратка енциклопедия „Тракийска древност". София, 1993, с. 303.

[8] **Найденова, В.** Култове в Нове (Долна Мизия) I–III в. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. II, 1982, с. 111.

[9] **Рабаджиев, К.** Херакъл и Хиполита… с. 69.

[10] **Кацаров, Г.** Антични паметници из България. – ГПНБ, 1937–1939 г. София, 1940, с. 112–113, обр. 5.

[11] **Николов, Б.** Антични паметници от Врачанско. – ИАИ, XXX. София, 1967, 229 – 231, обр. 23.

[12] **Кацаров, Г.** Антични паметници из България. – ИБАИ, VI, София, 1932, с. 121 – 122, обр. 109.

[13] **Василчин, Ив.** Оброчни плочки от Толбухинския окръг. – ИНМВ, XV, 1979, 113, табл. II, обр. I a, b.

[14] **Явашов, Ан.** Разград. Неговото археологическо и историческо минало. Ч. I, 1930, с. 47–48, обр. 41.

[15] **Василчин, Ив.** Оброчни плочки…, с. 112–113, табл. I, обр. 3.

[16] **Mihailov, G.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. III, Serdicae, 1961, 64, № 971.

[17] **Филов, Б.** Археологически паралели – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. XXVI, София, 1912, с. 51–61, обр. 4.

[18] **Филов, Б.** Новооткрити…, с. 276–277, обр. 14.

[19] **Кожухаров, Ат.** Антични паметници в Старозагорския музей. – ИБАИ, II. София, 1924, с. 216–218, обр. 86.

[20] **Василчин, Ив.** Оброчни плочки…, с. 112–113, табл. I, обр. 1.

[21] **Мирчев, М.** Гръцки епиграфски паметници от черноморското крайбрежие и вътрешността. – ИВАД, VIII, 1951, с. 26–27, обр. 57.

Съкращения:

ГНАМП – Годишник на Народния археологически музей, Пловдив.
ГПНБ – Годишник на Пловдивската народна библиотека.
ГСУ – Годишник на Софийския университет.
ИАИ – Известия на Археологическия институт.
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество.
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт.
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество.
ИНМВ – Известия на Народния музей във Варна.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Фиг. 1. Оброчна плочка от Бяла черква. Херакъл в битка с Немейския лъв

Фиг. 2. Оброчна плочка от Сухаче. Херакъл в битка с Немейския лъв

Фиг. 3. Оброчна плочка от Кюстендил Херакъл в битка с Немейския лъв

Фиг. 4. Оброчна плочка от Шабла Херакъл в битка с Немейския лъв

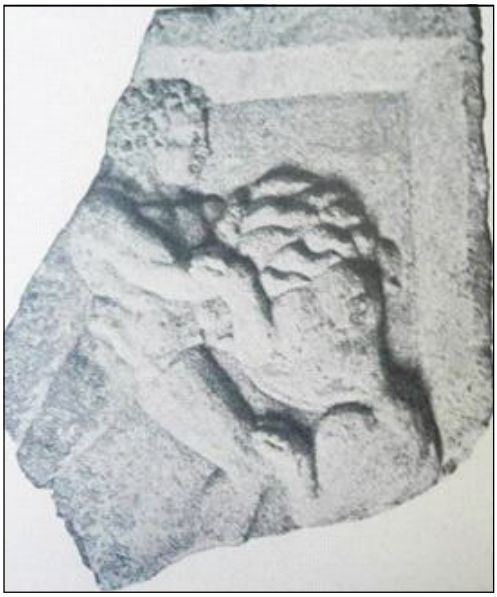

Фиг. 5. Оброчна плочка от Разград.
Херакъл в битка с Немейския лъв

Фиг. 6. Оброчна плочка.
Херакъл и убития Немейски лъв

Фиг. 7. Оброчна плочка от Пловдив
Херакъл и убитият Немейски лъв

Фиг. 8. Оброчен релеф от Стара Загора
Херакъл улавя Керинейската сърна

Фиг. 9. Саркофаг от Лъжене.
Херакъл убива тракийския цар Диомед

Фиг. 10. Оброчен релеф от Стара Загора.
Херакъл в битка с амазонката
Хиполита

Фиг. 11. Оброчна плочка от Гуслар.
Херакъл с ябълките на Хесперидите

Фиг. 12. Оброчна плочка от Варна.
Херакъл с ябълките на Хесперидите

Фиг. 13. Оброчен релеф.
Херакъл с ябълките на Хесперидите

Фиг. 14. Оброчна плочка от Щипско.
Херакъл с ябълките на Хесперидите

Фиг. 15. Оброчна плочка от Аксаково. Херакъл с ябълките на Хесперидите

Фиг. 16. Оброчен релеф от Кобилино
Херакъл води кучето Цербер

Фиг. 17. Оброчен релеф от Надежден
Херакъл води кучето Цербер

ТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ НА ЛЕГИОННИТЕ ЛАГЕРИ *OESCUS* И *NOVAE* ПРЕЗ I В. ОТ Н. Е. (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ)

Ева ДИМИТРОВА

Докторант, катедра „Археология“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Олег Александров

The conquest of the Balkan territories and their incorporation in Roman empire's bounds at the beginning of the 1st century AD forces on military units to be stationed at the external frontiers of the Empire like the Danube river appears. Legionary camps *Ratiaria, Oescus* and *Novae* were arised on its lower stream, and there were also nearby settlements called *canabae* in which merchants developed their activity. The latter taked care to supply soldiers with necessary provisions as well as more luxurious goods. The most numerous were the ceramic wares, a different classes of *terra sigillata*, roman red-gloss ware, roman thin-walled ware, coarse ware, amphorae, and so forth. Lamps were also imported goods; they were made by clay or metal. No less interesting were objects made by glass, e. g. bowls, cups, bottles, unguentariums, funnels, also pieces for a game, beads, and so on. The objects made by metal were many, i. e. vessles, composite parts of clothing, e. g. fibulae, belt's buckles, etc.

През I в. от н. е. по Долнодунавския лимес съществуват три легионни лагера – *Ratiaria*, където е настанен *legio IIII Scythica* до 57 г., *Oescus* с дислоцирания там *legio V Macedonica* и *Novae*, където в периода 45–69 г. пребивава *legio VIII Augusta*, а след 69 г. – *legio I Italica*[1] (обр. 1). Край легионните лагери възникват крайлагерните селища *canabae*, в които своята дейност развиват търговците. Последните се грижат да снабдяват легионерите с необходимите им провизии, а също и с по-луксозни стоки.

След създаването на римската провинция *Moesia* и утвърждаване на римската власт в нея, областта е бързо интегрирана в търговската мрежа на империята. Това води до тесни търговски връзки с другите провинции[2]. При проучването на най-ранните периоди на съществуване на легионните лагери *Oescus* и *Novae* са открити различни видове импортни стоки, които са свидетелство за развитието на търговията в тези райони с други части на империята (обр. 2, 3). Такива са например керамичните съдове, осветителните тела (лампи), които биват изработени от глина или метал, стъклените и металните предмети.

Най-многобройните находки, които се откриват по време на археологическите проучвания, са керамичните съдове. Вносната керамика е преобладаваща сред находките от I в., като често значението ѝ е определящо за датирането на даден археологически контекст[3].

Военното присъствие в *Oescus* датира от началото на I в., затова и там се срещат по-ранни като хронология импортни стоки. Най-ранните фрагменти от керамични съдове, открити там, са от Тибериево-Клавдиево време. Те са от групата на гладката *terra sigillata* (№ 1, 3, 15/17, 25 по типологията на Драгендорф.) Произходът им е североиталийски, като два от фрагментите са произведени в *Arretium*[4].

Основните елементи на съдовете, благодарение на които се идентифицира тази керамика, са печатите на ателиетата производители и апликираните фигурални или растителни орнаменти. В *Oescus* те са на производителя GELLIUS, чието ателие се намира в *Arretium*. Името на производителя е нанесено в *planta pedis* (стъпало), което е характерно за италийската *terra sigillata* до средата на I в. Появата на този тип печати датира от Късноавгустово време, а най-използвани са от Тибериево до Нероново време. Изписването на откритите в *Oescus* печати е: L. GEL, GELI, GELLI, което е характерно за втората четвърт на I в.[5]

В провинция *Moesia* находки с печати на GELLIUS са известни от *Ratiaria, Almus, Montana, Novae* и западните части на провинцията. Разпространението на този тип *terra sigillata* в лагерите и кастелите по Долнодунавския лимес е белег за съществуващия търговски контакт с Италийския полуостров през първата половина на I в.[6]

Друг майстор, чието ателие (североиталийско) произвежда луксозна керамика и същата се открива в *Oescus* през I в., е FELIX (FELICIUS). Частично запазена паница с печат на този майстор е открита в боклучна яма в *Oescus* (обр. 4). Ателиета с това прозвище са съществували в *Arretium*, Северна Италия и Южна Галия[7].

Друга голяма група от вносна *terra sigillata* произхожда от южногалските керамични центрове. Най-големият керамичен център се намира в La Graufesenque. Неговата продукция обхваща периода от последните две десетилетия на I в. пр. н. е. до 120 г. от н. е. Според изследванията в него са се намирали ателиетата на повече от 450 майстори грънчари. Продукцията на този център се отличава с разнообразие на художествените мотиви и стиловата особеност, като характерни изображения са тези с ловни сцени, храсти, маски, богове, диви и домашни животни[8].

Най-ранните находки на южногалската *terra sigillata* са от времето на Клавдий (41–54 г.) – форма 27 по Драгендорф с печат VIRILIS и мраморизирана паница (15/17 по Драгендорф). През втората половина на I в. са особено популярни формите с гладка и релефна повърхност. Екземпляри от купи и паници с гладки стени са украсени с орнаменти, изпълнени в техниката *barbotino*[9].

От южногалската *terra sigillata* известни находки са от форма 37 по типологията на Драгендорф. Тази форма се появява в края на 60-те години на I в. и купите от този тип се налагат бързо в масовото производство. По стила и схемите на релефната украса, по особеностите на глината и лака е установено, че тези съдове са дело на известните майстори грънчари MERCATOR,

MASCVVS, NATALIS. Керамика с подобни печати е внасяна в *Oescus, Novae*, както и в други селища и кастели в *Moesia*. Вероятно доставките са се извършвали по път, минаващ през *Aquileia*[10].

От *Novae* са известни и керамични съдове с печати на майсторите GERMANVS, SECVNDVS, MERCATOR, SEVERVS, CHRISTO, PASINVS, NATALIS, AMANDUS, PAULUS (Обр. 5)[11].

Мраморизираната сигилата се отнася към Клавдиево-Нероново време. Изработена е от много фина глина и е покрита с жълтеникав лак. Върху охрово-жълтата основа с червено-кафяв лак са имитирани мраморни жилки. Керамика от този тип е открита в *Oescus, Novae, Almus*[12].

Най-ранните произведения от южногалските ателиета са мортариите, открити в *Novae*. Този тип датира от Тибериево време до третата четвърт на I в.[13]

Освен западноевропейска вносна керамика е откривана и източна *terra sigillata*. Такъв например е един малък мортарий от *Novae* с бежово-оранжев цвят на глината, в която има примеси от бял пясък и шамот. Подобен мортарий е открит в Коринт и е определен като местен. Светлата бежово-оранжева глина е характерна за керамиката, известна като източна сигилата А, нарична още и пергамонска. Нейното производство датира от началото на II в. пр. н. е. до края на I в. от н. е.[14]

В *Oescus* е открита малка купа с конусовидна форма и равно дъно. Върху вътрешната страна на дъното има печат ЕР[МН] или ΕΡΜΗΣ. Подобни печати с името на този майстор върху източна сигилата са публикувани от Пергам, Ефес, Коринт, Стоби, северния бряг на Черно море. Въз основа на находките е установено, че този майстор е творил през първата половина на I в.[15]

От средата на I в. в *Novae* прониква керамика от Източното Средиземноморие. Вероятно от района на Пергам са две плоски паници, покрити с плътен, черен фирнис. Сред откритите находки е и една малка паничка с пръстеновидно столче и печат от вътрешната страна на майстора KECY. Не е ясно къде са работилниците на този майстор, но керамика с неговото име е произвеждана в Пергам и други големи центрове на Източното Средиземноморие през втората половина на I в.[16]

Освен луксозната *terra sigillata* в легионните лагери *Novae* и *Oescus* са открити и други вносни керамични съдове. Такава например е тънкостенната фина керамика, произвеждана през I в. на Италийския и Иберийския полуостров, в Галия и по Долен Рейн, а също и по Адриатическия бряг до *Sirmium*. В *Oescus* тя е доставяна през цялата ранноимператорска епоха. Открити са купички в полусферична форма или с изправени в горната половина стени, фрагменти от малки гърнета. Украсата по тези съдове е или в техника барботино, или направена с фино зъбчато колелце[17]. Подобни съдове са открити и в *Novae* (обр. 6)[18].

Към втората половина на I в. се отнасят и съдове от фина каолинова глина, като такива са произвеждани в Италия и Рейнската област, а също и съдове от групата на *terra nigra*[19].

Тънкостенната керамика в *Novae* е представена от чашки с предимно полукръгла или крушовидна форма, като по-голяма част от тях са произведени в североиталийски ателиета, а други – в Южна Панония. Една група чашки са произведени в *Lungudunum* и са от Клавдиево-Нероново време[20].

Друг вид луксозна трапезна керамика е глазираната. В *Novae* са открити фрагменти от малка чашка и дъно на кана. И двата съда са покрити с плътна жълто-зелена глеч, а глината, от която са изработени, е светла, бежово-жълта с примеси от фин тъмен пясък и слюда. Съдовете са произведени в североиталийските работилници, като през първата половина на I в. това става най-често в ателиетата на къснопаданската *terra sigillata*. Датировка: края на Клавдиево до Раннофлавиево време[21].

Друга голяма група вносни стоки са лампите. Те са изработвани най-вече от глина, но се срещат и няколко от метал. Лампите от *Oescus* са от типовете с изображения – *Bildlampen*, „волутен тип“ лампи и подпечатани – *Firmalampen*. Вносът на ранноримски лампи в лагера е предимно от Италия. Сред откритите в *Oescus* лампи преобладават тези от втората половина на I в. Сред марките на производствените ателиета са: ATIMETI, LVCI[VS], FORTIS, STROBILI[S]. Всички тези ателиета са североиталийски и са доставяли продукция в *Ratiaria, Oescus, Novae, Dimum*, в районите на запад от *Moesia*, в *Pannonia* и в други области на империята в периода от втората половина на I до първата четвърт на II в. Най-масово са разпространени лампите с марка FORTIS, за чийто производствен център се смята *Aquileia*[22].

Голям дял от вносната североиталийска стока в *Novae* заемат лампите, снабдени с печати на известни производители: ATIMETI, CASSI, CRESCENS, FESTI, FLAVI, FORTI, IANUARIUS, OCTAVI, RESPECTI, SEXTI, STROBILI, VETTI, VIBIUS, PLIINI, COMMUNIS, STROBILIS, MARINI (обр. 7). Те са разпространени в края на I – началото на II в.[23]

По-малобройни са металните лампи (обр. 8). Вероятно са доставяни от североиталийски центрове през последната четвърт на I в. Тяхното разпространение и налагане на пазара се осъществява синхронно с това на *Firmalampen* през втората половина на I – началото на II в.[24]

Друг тип вносни стоки са изработените от стъкло. Формите на съдовете, открити в *Oescus,* са: блюда, купи, чаши, бутилки, флакони, балсамарии (обр. 9). Те са разделени на две големи групи: 1) моделирани в калъпи и изработени от цветно стъкло (например купи) и 2) от натурално оцветено или обезцветено стъкло, най-често оформени със стъкларска тръба (например чаши и унгвентарии). По-голяма част от втората група са произвеждани чрез свободно издуване. Само отделни съдове са работени в смесена техника чрез моделиране със стъкларска тръба в калъпи. Такива са например четиристранните бутилки. Съдовете имат различен цвят, но преобладава натуралното синьо-зелено стъкло[25].

Най-ранни като хронология са два фрагмента от купички от цветно римско стъкло *Millefiori*, открити в *Oescus*. Те представят форми 3 и 17 по Исингс.

Цветът на единия фрагмент е виолетов, а на другия – кафяв с бели нишки. Купичка от *Asciburgium* на Долен Рейн е много близък паралел на втория фрагмент от *Oescus* и датира от Тибериево-Клавдиево време[26].

При проучванията на *Oescus* са открити още фрагменти от стъклени купи с ребриста украса и зелен цвят на стъклото от Флавиево време, плитко блюдо от натурално оцветено синьо-зелено стъкло от края на I в., висока чаша от натурално оцветено синьо-зелено стъкло от последната третина на I в.[27]

Сред материалите от *Novae* се срещат няколко типа стъклени бутилки, няколко типа чаши, няколко типа унгвентарии (служат за съхранение на благовонни масла, парфюми и други ценни течности, употребявани в малки количества), арибалоси (съдове с кръгло тяло, служат за съхранение на благовонни масла), фунии (имитация на бронзовите, от свободно духано прозрачно натурално синьо-зелено стъкло), стъклени мъниста и стъклени пулове (за игра) (обр. 10)[28].

Стъклените съдове от *Oescus* и *Novae* доказват регулярно снабдяване на лагерите по Долнодунавския лимес с луксозни предмети на бита[29]. Главен център, с който търгуват селищата по Дунав, е *Aquileia*. Според някои изследователи и източносредиземноморските продукти са доставяни от този център, който е служил за посредник. Находките от *Novae* са дело на италийските работилници[30].

Други импортни стоки, открити в *Oescus* и *Novae*, са дребните метални находки. Сред тях интерес представлява една стригила от *Novae* (обр. 11). Тя е украсена с врязана бръшлянова клонка върху дръжката. Снабдена е и с марка на производителя, която показва нейния североиталийски произход[31].

Други вносни дребни метални находки са свързани с облеклото. Едни от тях са фибулите, които са характерни находки за войнишките лагери. Обикновено са изработвани от бронз. При разкопките в легионните лагери *Oescus* и *Novae* са открити бронзови фибули тип *Aucissa*, много срещан тип (обр. 12). Те са произвеждани в североиталийска работилница от майстор с келтско име. Това ателие функционира от 20/10 г. пр. н. е. до средата на I в. От *Novae* са известни и две плоски геометрични фибули, като този тип е произвеждан от времето на Клавдий до Флавиите на територията на дн. Северна Швейцария[32].

Други елементи от облеклото, открити в римските легионни лагери *Oescus* и *Novae*, са колании токи. Многобройните паралели на една тока от *Oescus* с такива от западноримските лагери дават възможност за нейното датиране в периода до 62 г., когато *legio V Macedonica* е временно преместен на Изток (обр. 13 А)[33].

От *Novae* произхождат две шарнирни пелтовидни токи, датирани в периода 46–70 г. (Обр. 13 Б). Подобни токи са разпространени от Августово до Флавиево време във военните лагери в провинциите *Noricum, Pannonia* и *Germania*[34].

* * *

Търговските връзки на легионните лагери през I в. се проследяват в две направления: 1) внос от западните провинции и 2) внос от източните провинции. Значителна част от импортните стоки са с произход от италийските и южногалските ателиета.

Най-много на брой сред внесените стоки на лукса, открити в двата лагера, са керамичните съдове. Някои от майсторите грънчари са поставяли печати с имената си. Съдовете са гладки или с украса в техниката *barbotino*. Други важни стоки, използвани в бита на легионерите, са осветителните тела. Те са дело на североиталийските ателиета. Някои от тях също са снабдени с печат на производителя. Изработвани са предимно от глина, но се срещат и метални екземпляри.

Сред луксозните импорти се срещат и изделия от стъкло. Те са дело на италийските ателиета. Стъклените изделия, открити в *Oescus* и *Novae*, могат да се разпределят в три основни групи: 1) трапезни съдове (чаши, блюда, бутилки), 2) съдове за съхранение на благовонни масла (арибалоси, унгвентарии) и 3) други предмети (мъниста, пулчета за игра).

Други вносни стоки, доста по-малобройни, които са открити в двата легионни лагера, са изработвани от метал. Те представят различни елементи на облеклото и са дело на италийски майстори.

Сред производствените и снабдителни центрове с голямо значение най-важни са *Arretium* и *Aquileia*. В тях функционират различни по вид ателиета, които произвеждат луксозни изделия от глина, метал и стъкло. В източните провинции се открояват като производствени центрове на *terra sigillata* Пергам, Ефес, Коринт, Стоби. Като най-вероятен разпределителен център при транспортиране на стоките от тези градове до западните и дунавските провинции се обособява *Aquileia*. Възможно е да е имало и други пътища, по които да се е осъществявала търговията. Не бива да се изключва вероятността това да е ставало чрез превозване на стоките с кораби по Черно море. Градовете по западното му крайбрежие са основани няколко века по-рано и със сигурност до I в. са установили добра система за развитие на търговията. Оттам към лагерите транспортирането на стоките би могло да се осъществява по суша.

Датировката на всички паметници от разглеждания период е прецизирана на базата на добре проучени затворени комплекси в лагери по Рейнския лимес и горното течение на р. Дунав. Най-ранните паметници са от Тибериево-Клавдиево време, тъй като в *Oescus* има военно присъствие още от началото на века, а *Novae* е основан по времето на император Клавдий. Това обяснява и по-големия брой находки от втората половина на I в.

Най-ранни като датировка са два фрагмента от стъклени съдове тип *Milefiori* и фрагменти от керамични съдове от *Oescus*. Последните са от групите на италийската *terra sigillata* с печат на производителя LUCIUS GELLIUS и източна *terra sigillata* с печат на EP[MH]. Те са разпространени в първата половина на I в. (Тибериево-Клавдиево време).

В периода от Тибериево до Флавиево време (15–68 г. от н. е.) са датирани южногалските мортарии, като такъв е открит в *Novae*.

През втората половина на I в. и в двата легионни лагера са доставяни съдове с гладка и релефна повърхност, представители на групата на южногалската *terra sigillata*. Те са снабдени с печат на производителите. Продължава и снабдяването на лагерите с източна *terra sigillata*, като съд с печат на производителя KECY е открит в *Novae*. Освен тази луксозна керамика в двата лагера са доставяни още глазирана трапезна керамика, съдове от фина каолинова глина, лампи с изображения, лампи от типа *Firmalampen* с печат на производителя, а също така стъклени изделия и метални предмети, свързани с облеклото.

В резултат от направения преглед на вносните стоки в двата легионни лагера *Oescus* и *Novae* през I в. следва да се заключи, че повече предмети на лукса са внасяни през втората половина на века, като това може да се обясни със създаването на легионния лагер *Novae*. Легионите, които пребивавават по Долния Дунав, имат нужда от определени стоки и получаването им през I в. е възможно чрез търговия, осъществявана най-вече със западните провинции, от които идват.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Иванов, Р.** Дислокация на римските легиони по Долни Дунав през епохата на Принципата. – Годишник на Департамент Археология – НБУ/АИМ, 4–5, 2000, с. 240–242. В предпровинциална *Moesia* пребивават три легиона – *legio XX Valeria Victrix, legio IIII Scythica* и *legio V Macedonica*. Тези военни единици са ударното ядро на военния контингет на Марк Лициний Крас. През 6–9 г. от н. е. трите легиона участват в потушаването на Панонско-Далматинското въстание. През 9 г. *legio XX Valeria Victrix* се отправя към р. Рейн. Предполага се, че неговият временен лагер преди това е бил в *Oescus*. *Legio IIII Scythica* навярно е дислоциран в *Ratiaria*, а *legio V Macedonica* – в *Oescus*. Двата легиона влизат в контингента на новооснованата провинция *Moesia*, а също така участват в установяването на провинционалното управление на *Thracia* през 45 г. През тази година от *Pannonia* пристига *legio VIII Augusta*, който е дислоциран при дн. гр. Свищов и е свързан с основаването на военния лагер *Novae*. Неговата поява в *Moesia* е свързана с потушаването на едно тракийско въстание.

[2] **Димитрова-Милчева, Ал.** Римски художествени импорти в Нове. – Епохи, 1995, 2, с. 47.

[3] **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia. Ранноримски военен лагер при устието на Искър. София, 2000, с. 53.

[4] **Балканска, А.** Вносна terra sigillata, открита в Ескус. – Археология, 1990, 4, 27–30**; Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 53.

[5] **Кабакчиева, Г.** Археологически данни за ранноримската история на Улпия Ескус. – В: Поселищен живот в Древна Тракия. III международен симпоизум „Кабиле", с. 17–21 май 1993, Ямбол. Доклади. Ямбол, 1994, с. 154; **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 53.

[6] **Кабакчиева, Г.** Археологически данни за..., с. 154; **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 53–54.

[7] **Кабакчиева, Г.** Археологически данни за..., с. 154; **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 54.

[8] **Димитрова-Милчева, Ал.** Луксозна керамика – импорт и местно производство от Тракия и Мизия през I-III в. сл. Хр. – В: Археология на българските земи, 3. София, 2008, с. 129.

[9] **Димитрова-Милчева, Ал.** Луксозна керамика..., с. 131; **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 55.

[10] **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 55–56.

[11] **Димитрова-Милчева, Ал.** Луксозна керамика, с. 130; **Димитрова-Милчева, Ал.** Римски художествени..., с. 52.

[12] **Генчева, Е.** Първият военен лагер в Novae, провинция Мизия (Северна България). Sofia – Warszawa, 2002, с. 25; **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 57.

[13] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., с. 25.

[14] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., с. 25.

[15] **Димитрова-Милчева, Ал.** Луксозна керамика..., с. 120; **Кабакчиева, Г.** Археологически данни за..., с. 156; **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 58.

[16] **Димитрова-Милчева, Ал.** Луксозна керамика, с. 120; **Димитрова-Милчева, Ал.** Римски художествени..., с. 48; **Кабакчиева, Г.** Археологически данни за..., с. 156.

[17] **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 58.

[18] **Gencheva, E.** The everyday life of the Roman legionary on the Lower Danube. The Catalogue of the exhibition. Sofia, 2012, pp. 30–31.

[19] **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 58.

[20] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., с. 27.

[21] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., с. 27.

[22] **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 48.

[23] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., с. 45. **Димитрова-Милчева, Ал.** Римски художествени..., с. 51.

[24] **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 49.

[25] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., с. 45; **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 40.

[26] **Кабакчиева, Г.** Археологически данни за..., с. 152.

[27] **Кабакчиева, Г.** Археологически данни за..., с. 153.

[28] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., 46-51.

[29] **Кабакчиева, Г.** Археологически данни за..., с. 153.

[30] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., 45–46.

[31] **Димитрова-Милчева, Ал.** Римски художествени..., с. 51. Стригилата е уред за почистване (изстъргване) на тялото, който се използва до III–IV в. Състои се от дръжка и извита работна част – лъжица. Обичайната дължина е 16–30 см. Украсата е най-често гравирана, но се срещат и други техники като инкрустиране, емайл, ниело. Нерядко стригилите са снабдени с печат или индекс върху дръжката, съдържащ името на производителя или собственика (**Вагалински, Л.** Стригили от римската епоха от територията на днешна България. – Археология, 1993, 2, 22).

[32] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., с. 52–53; **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 39.

[33] **Кабакчиева, Г.** Oescus. Castra Oescensia..., с. 151–152.

[34] **Генчева, Е.** Първият военен лагер..., с. 54; **Генчева, Е.** Римският ажурен колан от България. – Археология, 2009, 3–4, 12.

[35] **Alexandrescu, C.-G., C. Gugl.** Troesmis: From the Legionary Fortress to the Byzantine Fortification. – In: Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012. Sofia, 2015, p. 254.

[36] **Gencheva, E.** The everyday life of the Roman legionary on the Lower Danube. The Catalogue of the exhibition. Sofia, 2012.

ПРИЛОЖЕНИЕ

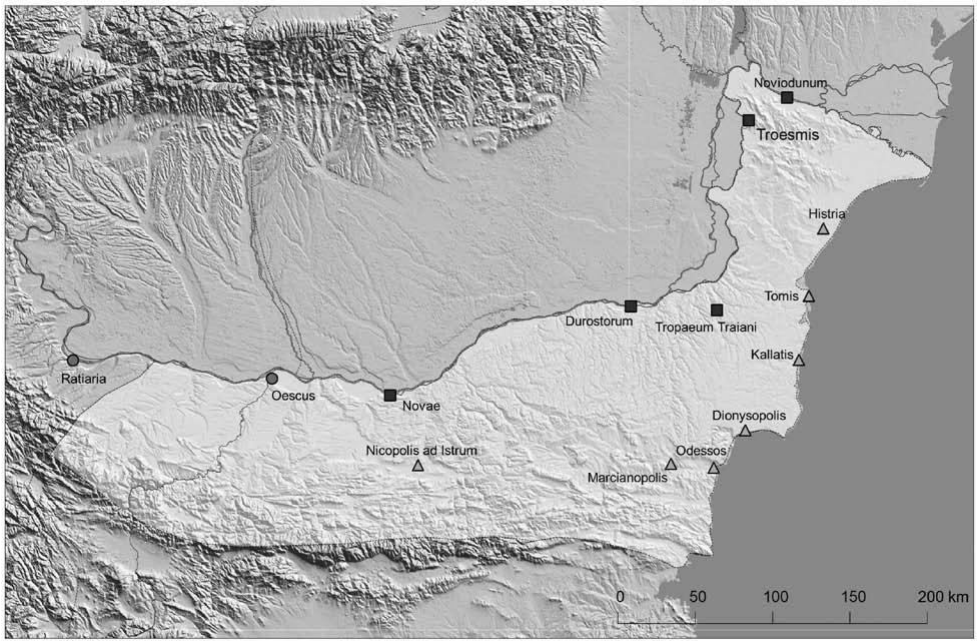

Обр. 1. Карта на провинция *Moesia Inferior* в края на II в. (after Alexandrescu, Gugl 2015, p. 254, Fig. 1)[35].

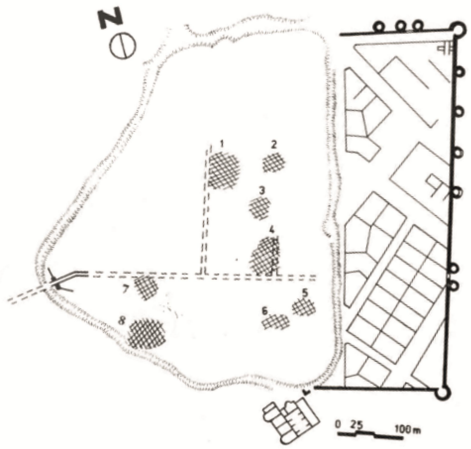

Обр. 2. План на колонията *Oescus* с маркирани проучените участици, в които са установени културни напластявания от I в. от н. е. (по Кабакчиева 2000, с. 140, Обр. 9).

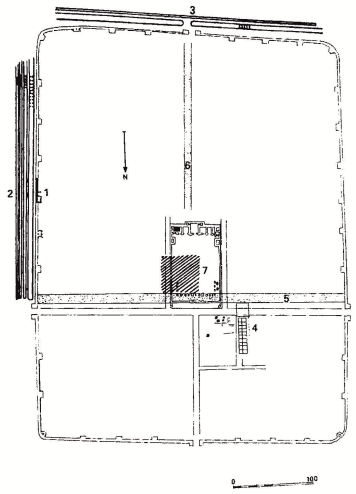

Обр. 3. План на военния лагер *Novae* с обозначение на отклоненията на дървено-земления период (по Генчева 2002, обр. 29).

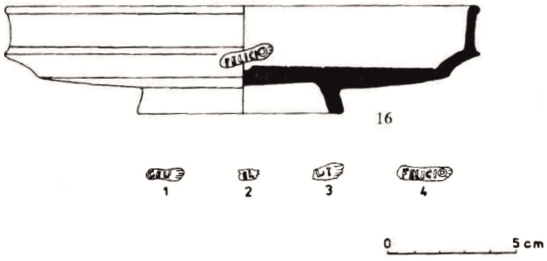

Обр. 4. Купа от *terra sigillata* с печат на FELICIO от *Oescus* (по Кабакчиева 2000, с. 177, Табл. IX 16).

Обр. 5. Купа от *terra sigillata* с печат OF AMAN[DVS] от *Novae* (after Gencheva 2012, p. 29, № 54)[36].

Обр. 6. Съдове *terra sigillata* от *Novae* (after Gencheva 2012, pp. 30–31, № 59–62).

Обр. 7. Лампи с печати на SEXTI, FORTIS, CASSI от Novae (after Gencheva 2012, p. 76, № 199–201).

Обр. 8. Бронзова лампа от *Novae* (снимка на автора).

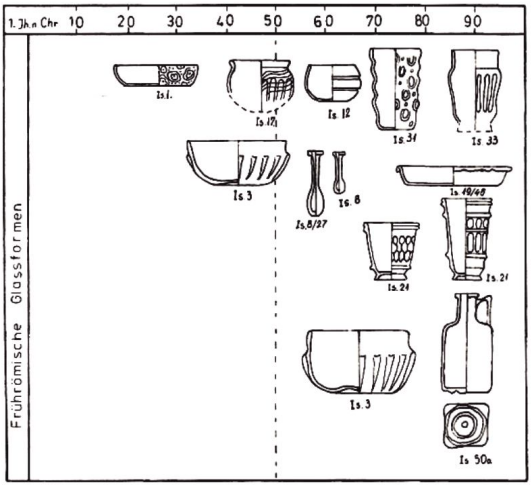

Обр. 9. Сравнително формално-хронологическа таблица на внесените стъклени съдове в римския легионен лагер *Oescus* (по Кабакчиева 2000, 164, обр. 66).

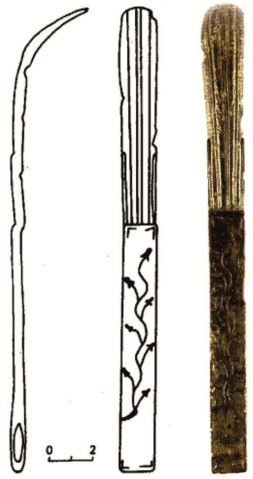

Обр. 10. Стъклени изделия, открити в *Novae* (after Gencheva 2012, p. 28, 29, 31, 32, № 45–50, 52, 66, 70).

Обр. 11. Стригила от *Novae* (по Вагалински 1993, с. 23, Табло I. 1.; Gencheva 2012, p. 71, № 191).

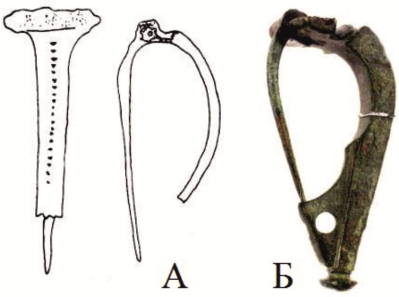

Обр. 12. Фибули тип *Aucissa* от *Oescus* (А) и *Novae* (Б) (по Кабакчиева 2000, с. 171, Табло III. 13.; Gencheva 2012, p. 55, № 125).

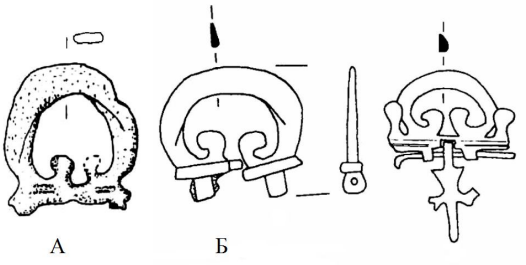

Обр. 13. Колании токи от *Oescus* (А) и *Novae* (Б) (по Кабакчиева 2000, с. 170, Табло II. 6.; Генчева 2009, с. 13, Обр. 1 *1–2*).

СРЕДНОВЕКОВИЕ

ЛЕГЕНДАТА ЗА ХАН КУБРАТ И СНОПА С ПРЪЧКИ В БЪЛГАРСКИТЕ УЧЕБНИЦИ И ДЕТСКИ ЕНЦИКЛОПЕДИИ

Петя ПАВЛОВА

Специалност „Минало и съвремие на Югоизточна Европа“, IV курс, СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Красимир С. Кръстев

The story of khan Kubrat and the bundle of sticks is one of the most popular legends in Bulgarian medieval history. It is mentioned for the first time in Stefan Bobchev's history textbook from 1882, intended for primary and secondary schools. One of the main reasons for the popularity of the legend is the painting „Khan Kubrat and his sons" from 1926 by Dimitar Gudjenov. Today this legend finds its place in many textbooks and children's encyclopedias, mostly intended for primary schools, because of its didactic messages and the age specifics of the students. However there is no real evidence of its authenticity, based on the historical sources of khan Kubrat's life. In their works Theophanes the Confessor and Patriarch Nikephoros mention that the Bulgarian ruler has given advice to his sons never to separate in order to be strong, but his behest is not illustrated with a bundle of sticks.

Писмените извори, които дават информация за последните години от живота на хан Кубрат (около 605–665), са съчиненията на византийските хронисти Теофан Изповедник (около 760–817/818)[1] и патриарх Никифор (806–815)[2].

Теофан Изповедник пише следното относно смъртта на хан Кубрат: „…Кробат, господарят на казаната България и на котрагите, завършил живота си. Той оставил петима сина и им завещал по никакъв начин да не се отделят един от друг и да живеят заедно, за да владеят те навсякъде и да не робуват на друг народ. Малко време след неговата смърт петте му сина се разделили и се отдалечили един от друг с тази част от народа, която всеки един от тях имал под своя власт“[3].

В хрониката на патриарх Никифор събитията са представени по сходен начин: „…когато умрял, оставил петима сина, на които завещал да не изоставят съвместното живеене, за да могат да запазят чрез взаимната си привързаност това, което е под тяхна власт. Те пренебрегнали бащиното си напътствие и след кратко време се разделили един от друг, като всеки един от тях откъснал една част от народа“[4].

Както се вижда, в нито един от двата текста не присъства познатата история с чупенето на снопа с пръчки. В тази връзка е важно да се уточни, че поради наличието на исторически източници в науката няма спорове около последния завет на хан Кубрат. Изследователите се доверяват на написаното от Теофан Изповедник и патриарх Никифор[5]. Тогава какъв е произходът на този популярен разказ?

В едно от своите изследвания Кирил Ламбрев прави подробен преглед на редица произведения, писани през периода на Българското възраждане. Той стига до заключението, че легендата за хан Кубрат се появила за първи път през 1882 г. в един от учебниците по българска история на Стефан Бобчев (1853–1940), предназначен за началните и средните училища. В него е написано следното: „…когато Кубрат познал, че скоро ще умре, той повикал петимата си синове и им обяснил върху един сноп пръчки, що ще каже братското, задружно живеене, а какво ще каже разделянето, несъгласието и раздорът. „Когато пръчките са в един сноп, – казал той – никой не може да ги счупи, но отделно, една по една, и едно дете може да ги счупи най-лесно“. За това Кубрат посъветвал синовете си да не се делят, а да живеят в любов и съгласие. Петимата синове не послушали баща си. Щом той умрял, те се разделили и всякой ударил на разни страни…“[6] От цитирания откъс излиза, че владетелят е използвал снопа с пръчки като своеобразна метафора, която обаче не намира никакво потвърждение в писмените извори. Тук трябва да се отбележи, че в по-късните трудове на Стефан Бобчев разказът за хан Кубрат и снопа с пръчки отсъства. Типичен пример е „История на български народ“ от 1897 г.[7] и 1899 г.[8] За сметка на това други автори не само пресъздават легендата, но усложняват и детайлизират сюжета ѝ.

Както отбелязва Кирил Ламбрев, историята, разказана от Стефан Бобчев, силно напомня на Езоповата басня „Несговорните деца на земеделеца“. Ето какво пише в нея:

„…Децата на един земеделец живеели несговорно помежду си. А той, след като многократно ги приканвал и не успял да ги склони да променят отношенията си, стигнал до убеждението, че трябва да постигне това чрез дело. Поръчал им да донесат сноп пръчки. Те изпълнили заръчаното. А той по-напред им подал пръчките, както били на сноп, и им заръчал да ги разчупят. След като не успели, въпреки всички усилия, той повторно взел снопа, развързал го и им дал по една пръчка. Те лесно ги пречупили. Тогава той им казал: „Точно така и вие, деца, ако бъдете съгласни помежду си, ще бъдете неуязвими за враговете, а ако се карате, ще им станете лесна плячка…“[9]

По-късно подобен сюжет пресъздава и древногръцкият поет и баснописец Бабрий (II в.) в произведението си „Синовете на селянина“. Разликата между неговата басня и тази на Езоп (620–564 г. пр. Хр.) се състои в това, че когато дал съвет на синовете си, селянинът бил на смъртно легло[10].

Близък до басните на Езоп и Бабрий е разказът на древногръцкия историк Плутарх (46–127), в който обаче главно действащо лице е не обикновен човек, а скитският цар Скилур (около 130–114/113 г. пр. Хр). Той имал осемдесет сина, които повикал на смъртния си одър, като им поставил задача да счупят сноп с къси копия[11].

Подобна история представя и византийският император Константин VII Багренородни (913–959), който я приписва на великоморавския княз Святополк

II (894–906). Той обяснява още, че владетелят разделил страната на три дяла, като всеки от тях поверил на един от синовете си. Най-големият станал велик княз, а другите двама трябвало да изпълняват заповедите му[12].

Текстовете на Езоп, Бабрий, Плутарх и Константин Багренородни са почти идентични с историята, представена от Стефан Бобчев. Поради тази причина Кирил Ламбрев заключава, че поучителната история, предавана през вековете, стои в основата на легендата за снопа с пръчки и завета на българския хан.

Първият български учен, който още през 1937 г. обръща внимание на факта, че историята за хан Кубрат и снопа с пръчки е измислена, е Веселин Бешевлиев (1900–1992). Изследователят отнася съставянето ѝ към Възраждането, като предполага, че е дело на човек, запознат с баснята на Езоп[13].

През следващите години легендата за хан Кубрат добила още по-голяма известност. Основна роля за това изиграла картината на Димитър Гюдженов (1891–1979) ,,Хан Кубрат и синовете му“, нарисувана през 1926 г. Съгласно анализа на българския художник Ангел Ангелов (1923–2008) в тази картина българският хан напомня на древен жрец, който в мъдростта си прозира бъдните, за да може да даде този съвет на синовете си. Според него той е изобразен стар, но величествен и силен, сякаш в последните мигове от живота си съзнава своето място в историята[14].

Независимо от популярността си, легендата за снопа с пръчки не е намерила място в голяма част от учебниците и учебните помагала, издадени както преди, така и след Втората световна война. Така например тя не присъства в учебниците на Йордан Попгеоргиев от 1914 г.[15], на Иван Попов от 1917 г.[16] и 1918 г.[17] и на Иван Кепов от 1942 г.[18], където информацията около смъртта на хан Кубрат е представена според данните в изворите. Разказът за завета на хан Кубрат пък изцяло липсва в учебниците на Добри Ганчев от 1899 г.[19], на Иван Пастухов от 1926 г.[20], на Веселина Чолакова от 1967 г.[21], на Александър Бурмов от 1971 г.[22] и на Петър Петров от 1984 г.[23]

Що се касае до съвременните учебници, заветът на хана не присъства в този за 4. клас по ,,Човекът и обществото“ на „Булвест 2000”[24] от 2005 г. и на „Просвета”[25] от 2014 г. Същото важи за учебниците за 5. клас по „История и цивилизация” на издателствата ,,Прозорец“[26] и ,,Рива“[27] от 2006 г., както и в тези за 8. клас на издателствата ,,Свят и наука“[28] от 1993 г., ,,Просвета“ от 2002[29] и 2009[30] г., ,,Анубис“[31] от 2003 г. и ,,Булвест 2000“[32] от 2009 г. Това се отнася и за учебниците за 11. клас на издателство ,,Просвета“ за задължителна[33] и профилирана подготовка[34]. Същият извод може да се направи и за някои учебници за кандидат-студенти, като например тези на Васил Гюзелев от 2000 г.[35] и на Златоживка Здравкова от 2001 г.[36]

В други учебници заветът на хан Кубрат е представен според данните в съчиненията на византийските хронисти. Такъв е случаят с учебниците по „Човекът и обществото за 3. клас” на издателство ,,Просвета“ от 2004 г.[37] и 2014 г.[38], както и с учебника на същото издателство по „История и цивилизация”

за 5. клас[39] от 2006 г. Коректно е представена и информацията в учебниците за 11. клас на издателствата „Анубис“ [40] от 2001 г. и „Кръгозор“[41] от 2002 г. Това важи и за учебника на Благовест Нягулов за чуждестранни граждани от 2004 г.[42]

В част от учебниците към съответната урочна единица е приложена картина, изобразяваща легендата за хан Кубрат и снопа с пръчки, но без историята да е преразказана в самия авторски текст. Най-често това е произведението на Димитър Гюджанов. Такива са учебниците на издателство „Булвест 2000“ за 3. клас[43] от 2008 г., „Анубис“ за 5. клас[44] и за 8. клас[45] от 2006 г. и за 8. клас от 2009 г.[46] Това дава възможност на учителите сами да преценят как да поднесат информацията на своите ученици. Малко по-различна е ситуацията с учебника на издателство „Анубис“ по родинознание за 4. клас[47] от 1998 г., в който също е представена картината на Гюджанов, но този път с подробен преразказ на самата легенда.

Интересно решение е взето от авторския колектив на учебника за 5. клас на издателство „Булвест 2000"[48] от 2006 г., в който също е представена картина, изобразяваща хан Кубрат. Този път тя не е на Димитър Гюджанов, а на съвременния художник Стефан Ганев. До нея обаче е разположен и цитираният погоре откъс от хрониката на патриарх Никифор. Това позволява на педагога да направи сравнение между двата източника и по този начин да избегне мита за снопа с пръчки.

Изключение от всичко посочено дотук представлява помагало към учебника по „Човекът и обществото“ за 3. клас на издателство „Слово“[49] от 2005 г., в което в рубриката „Знаеш ли, че…“ е поместена цялата легенда за хан Кубрат и снопа с пръчки във варианта, разказан от Петър Петров и Петър Ведрин. В тяхната книгата „Хан Аспарух“ от 1970 г.[50], посредством илюстрации от Боян Димитров, се представя заветът на хан Кубрат. Разликата е тази, че той, давайки им снопа, казал, че който от синовете му успеел да го счупи, щял да управлява държавата. Представянето му в подобна рубрика спомага за пресъздаването на легендата в съзнанието на малките деца като действително събитие. Същото издателство използва цитат от книгата на Боян Димитров и в своето „Помагало по родинознание” за 3. клас от 1995 г.[51] Легендата за хан Кубрат е намерила място и в учебното помагало за 4 – 5. клас на издателство „Кръгозор“ от 2006 г.[52]

Учебникът за задължителна подготовка на издателство „Планета 3“ за 11. клас се отличава от всички останали, тъй като в него директно е заявено, че историята за хан Кубрат и снопа с пръчки е мит. В него обаче се споменава нещо, което също противоречи на изворите от епохата, а именно, че „хан Кубрат зарекъл синовете си да се разпръснат и да потърсят по-добри земи за народа си“[53].

Подбудена от надеждата, че любознателните ученици не четат единствено от учебниците, реших да се запозная и с детските енциклопедии и книги, разказващи за последните дни на хан Кубрат, за да видя с каква информация

биха се сблъскали по-любопитните и заинтересовани от историята деца. В книгата на Станчо Пенчев за великите личности на България заветът е представен на базата на византийските извори[54], а в книгата ,,Българите преди България“ на Пламен Петков само е поместена картината на Димитър Гюдженов, но без някъде в текста да се споменава за самата легенда[55].

Историята за хан Кубрат и синовете му е преразказана в „Детска илюстрована история на България” от Радостина Караславова[56] [57], която подчертава легендарния ѝ характер. Вариантът на легендата, в който хан Кубрат сам счупил пръчките една по една, е представен в няколко книги, като например ,,История на България“[58] на Васил Василев[59],,Славата на България“ на Борис Чолпанов[60] и ,,Български царе“ на Марко Атанасов[61]. Тук трябва да се отбележи, че първите двама описват историята като легенда. Не такъв обаче е третият случай. В книга та Марко Атанасов е подчертано, че за хан Кубрат са запазени малко сведения, но един от неговите завети е достигнал и до наше време. Следва преразказ и на самата легенда. Така представена, информацията остава у читателите погрешното впечатлението, че до нас са достигнали исторически източници за нея.

Друг вариант, разказващ за завета на хан Кубрат, е представен в книгата на Димитър Кардашев ,,Приказки за българите“, публикувана през 1939 г. Разликата с текста на Стефан Бобчев се състои в това, че хан Кубрат говорел на синовете си непосредствено преди смъртта си, с което се привнася допълнителен драматизъм и значимост. Интерес представлява заключението, че никой не разбрал какво е искал да каже старият владетел.

Съществува и друг вариант на легендата, който е препоръчан в помагалото по родинознание за 4. клас на издателство ,,Скорпио ви“[62]. Той е представен в книгата на Славчо Донков ,,Хан Аспарух“. В нея хан Кубрат дал на своите синове да строшат не сноп с пръчки, а колчана със стрелите си, обещавайки им, че който успеел, щял да получи бащината власт[63].

По по-различен начин е представена легендата и в книгата на Йовко Киров „Заветът на хан Кубрат“ от 1978 г. В нея се казва, че българският хан дал на синовете си този завет, подтикнат от съмненията си в Алцек, който ,,тайно е начертал друг път за себе си“[64]. Алцек играе важна роля и в легендата според варианта ѝ, поместен в книгата на Георги Савчев „Хан Кубрат“ (1942 г.). В него най-малкият син на Кубрат, опитвайки се да строши снопа с пръчки, заявил, че в него имало някаква магия, а българският хан му отговорил, че магията била заложена в единството[65].

Макар да не е предназначена за детска аудитория, поради по-различното представяне на мита за хан Кубрат, ще разгледам и книгата на Божидар Димитров ,,Разказ за историята на България“. В нея се казва следното: ,,…Става дума за легендата, съобщена ни от византийски хронисти, според която кан Кубрат, вече на смъртен одър, повикал синовете си и ги помолил да пречупят сноп лозови пръчки. Никой не успял. След това с немощните си старчески

ръце Кубрат пречупил една по една всички пръчки…“[66]. Авторът категорично заявява, че тази история се основава на византийски източници. Както беше споменато, няма исторически извор, който да свързва личността на Кубрат с история за снопа с пръчки. В книгата е направена и интересна добавка към легендата, според която пръчките са били лозови.

Заветът на хан Кубрат се появява и в първия том на книгата на Стефан Цанев ,,Български хроники“. Историята, разказана от него, силно напомня на публикуваната в книгата на Кардашев, но има две съществени разлики. При Кардашев Кубратовите синове не разбрали какво казал баща им, а при Стефан Цанев хан Кубрат се ,,усмихнал и щастливо издъхнал“, след като те разбрали съвета му. Втората разлика се отнася за детайлизирането на сюжета[67].

Митът за хан Кубрат и снопа с пръчки все още намира широко разпространение в учебниците и детските книги, макар и с тенденции към намаляване на отделеното му място. Така тази легенда ще продължава да съществува и да се предава от поколение на поколение българи, като мъдрост, призоваваща към единство. Тя е разпространена предимно в литературата, предназначена за по-малките ученици. Това може да се обясни най-вече с възрастовите специфики на децата и със стремежа тяхното внимание да бъде привлечено посредством интересни истории, доближаващи учебния материал до приказка.

В проведеното през 1937 г. интервю със самия Стефан Бобчев той казва за легендата следното: ,,…не мога да си спомня как е попаднала в моята история. Не ми се вярва аз да съм я вмъкнал в българската история. Все ще съм я взел отнякъде. Дал съм ѝ място в моя учебник поради изключително поучителния ѝ характер. За учебник това не пречи.”[68] В своята книга пък Стефан Цанев пише ,,Ние имаме големи учени историци, издадени са монументални исторически трудове, но академичният им научен език е недостъпен за простосмъртните, а учебниците по история са изписани толкова скучно, сякаш авторите им са имали едничката цел: да накарат българчетата, още едва проходили, да намразят историята на своя народ…“[69]

Двамата автори поставят въпроса за търсенето на начин учебният материал по историята да бъде поднасян по по-интересен начин и в същото време да носи морално възпитание за ученици. Безспорно, това е изключително важен елемент от обучението по история. Далеч по-важно обаче е знанията на учениците да се опират на реални факти, тъй като обратното крие опасност от създаването на погрешни представи за българите и тяхната история.

БЕЛЕЖКИ

[1] ,,Хронография“ на Теофан Изповедник е византийско произведение от VIII–IX в. Теофан е бил духовник и летописец, произлизащ от аристократично семейство. Останал отрано сирак, той попаднал под грижите на император Константин V Копроним (741–775), който му дал възможност за добро образование и възпитание. Теофан Изповедник имал възможността да участва в Седмия вселенски събор, проведен в Никея през 787 г.,

и дори подписвал указите му, които били в духа на иконопочитанието. При император Лъв V Арменец (813–820) иконоборството било подновено и Теофан попаднал в тъмница. По-късно той бил изпратен в изгнание на остров Самотраки (дн. Гърция), където починал. В съчинението му се разказва за по-важните събития, случили се в периода от 284 г. до 813 г., като се следва строга хронологична последователност. Тя често бива използвана като източник на информация както от авторите на по-късни исторически съчинения, така и от съвременните изследователи.

[2] Патриарх Никифор произхождал от знатен род. В продължение на девет години той бил цариградски патриарх. Неговото произведение „Бревиарум“ е било предназначено за широка читателска аудитория.

[3] ГИБИ, III. София, 1960, с. 261–262.

[4] Пак там, с. 296.

[5] История на България. Т. 2. Първа българска държава София, 1981, с. 72.

[6] **Бобчев, С**. Кратък учебник върху българската история от най-старо време до днес: За нач. и средни у-ща според програмите в Българско. Пловдив, 1882, с. 6.

[7] **Бобчев, С**. История на български народ: Учебник за гимназиалните и средните училища. Пловдив, 1897, с. 18.

[8] **Бобчев, С.** История на български народ: Учебник за гимназиалните и средните училища. Пловдив, 1899, с. 22.

[9] **Езоп**. Басни. София, 2015, с. 74.

[10] **Федр и Бабрий**. Баснии. Москва, 1952, с. 109.

[11] **Ламбрев, К.** Легендата за кан Кубрат и неговите синове. – Исторически преглед, III, 3, 1946–1947, с. 351.

[12] ГИБИ. Т. V. София, 1964, с. 215–262.

[13] **Бешевлиев, В.** Една Езопова басня в българската история. – Прометей, I, 3, 1937, с. 20.

[14] **Ангелов, А**. Димитър Гюдженов: Монографичен очерк. София, 1969, с. 25.

[15] **Попгеоргиев, Й.** Учебник по история. Обща и българска: За III кл. на нар. прогимназии. Велико Търново, 1914, с. 15.

[16] **Попов, И.** Учебник по българска история : За III прогимназ. кл., Пловдив, 1917 , с. 18.

[17] **Попов, И.** Учебник по българска история : За III прогимназ. кл., Пловдив, 1918 , с. 18.

[18] **Кепов, И.** Учебник по обща и българска история : За II прогимназ. кл. София, 1942, с. 12.

[19] **Ганчев, Д.** Учебник по българска история за долните класове на гимназиите и за трикл. общин. у-ща. Пловдив, 1899, 10–11.

[20] **Пастухов, И.** Учебник по история. Обща и българска: За III кл. на нар. прогимназии. Пловдив, 1926, с. 18.

[21] **Чолакова, В., Велева, С., Иванов, И.** Отечествена история: Учебник за IV клас на общообразователните трудово-политехн. у-ща. София, 1967, с. 7.

[22] **Бурмов, А., Косев, Д., Христов, Хр**. История на България за X–XI клас на общообразователните трудово-политехн. у-ща. София, 1971, с. 24.

[23] **Петров, П.**, Беседи за България: Учебник. София, 1984, с. 20.

[24] **Пенин, Р., Р. Кушева**. Човекът и обществото за 4. клас. София: Булвест 2000, 2005, с. 46.

[25] **Стоянова, С., Л. Манева**. Човекът и обществото за 4. клас. София: Просвета, 2014, с. 30.

[26] **Ангелов, П., М. Радева**. История и цивилизация за 5. клас. София: Прозорец, 2006, с. 22.

[27] **Антонов, А., Г. Николов, Св. Иванова**. История и цивилизация за 5. клас. София: Рива, 2006, с. 33.

[28] **Матанов, Хр., Л. Станчев, Г. Сотиров**. Учебник по история за 8. клас първа част. София: Свят и наука, 1993, с. 64.

[29] **Павлов, П., Ал. Николов, М. Делев, М. Босева**. История и цивилизация за 8. клас. София: Просвета, 2002, с. 27.

[30] **Бакалов, Г., П. Ангелов, Пл. Павлов, Ал. Николов, М. Делев, М. Босева**. История и цивилизация за 8. клас. София: Просвета, 2009, с. 70.

[31] **Матанов, Хр., Л. Станчев, Г. Сотиров**. История и цивилизация за 8. клас. София: Анубис, 2003, с. 55.

[32] **Кушева, Р., Цв. Чолова**. История и цивилизация за 8. клас. София: Булвест 2000, 2009, с. 32.

[33] **Гюзелев, В., Р. Гаврилова, Ив. Стоянов, М. Лалков, Л. Огнянов, М. Радева**. История и цивилизация за 11. клас ЗП. София: Просвета, 2002, с. 28.

[34] **Николов, А., М. Делев, А. Иванчев, В. Янчев**. История и цивилизация за 11. клас ПП. София: Просвета, 2012, с. 14.

[35] **Гюзелев, В.** История на България : Учебник за кандидат-студенти и зрелостници. София, 2000, с. 13.

[36] **Здравкова, З.** История на България: Учебник за студенти и кандидат-студенти. Силистра, 2001, с.15.

[37] **Радева, М., Манева, М., Русинчоска-Мандова, М**. Човекът и обществото за 3. клас. София: Просвета, 2004, с. 42.

[38] **Радева, М., М, Манева, Русинчовска-Мандова, М.** Човекът и обществото за 3. клас. София: Просвета, 2014, с. 42.

[39] Павлов, Пл., Р. Гаврилова, Р. Кушева. История и цивилизация за 5. клас. София: Просвета, 2006, с. 26.

[40] **Мутафчиев, В., К. Косев, Ст. Грънчаров, Хр.Матанов, Ил. Илиев, Ас. Василев**. История и цивилизация за 11. клас. ЗП. София: Анубис, 2012, с. 15.

[41] **Андреев. Й., Е. Стателова, К. Мутафова, П. Петков, Т. Мишев.** История и цивилизация за 11. клас. ЗП. София: Кръгозор, 2002, с. 16.

[42] **Нягулов, Б.** История на българите: Учебник за чуждестранни граждани, кандидатстващи във висши у-ща в Републ. България. София, 2004, с. 24.

[43] **Пенин, Р., Р. Кушева**. Човекът и обществото за 3. клас. София, 2008, с. 17.

[44] **Мутафчиева, В., Ц. Каснакова, Хр. Матанов, И. Илиев**. История и цивилизация за 5. клас. София: Анубис, 2006, с. 30.

[45] **Казаков, Г., М. Донкова** История и цивилизация за 8 клас. Човекът и Средновековието. София: Анубис, 2006, с. 61.

[46] **Матанов, Хр., Г. Рангелова**. История и цивилизация за 8 клас. София: Анубис, 2009, с. 31.

[47] **Лазаров, П., Георги Казаков**. Родинознание: Учебник за IV клас на СОУ. София: Анубис, 1998, с. 63.

[48] **Цветански, Цв., В. Арнаудов, Ек. Михайлова, Ал. Кальонски**. История и цивилизация за 5. клас. София: Булвест 2000, 2006, с. 43.

[49] **Минчева, Р., Ст. Стефанова, Д. Стефанова, Д. Димитрова**. Искам да знам… Човекът и обществото за 3. клас. София: Слово, 2005, с. 27.

[50] **Петров, П., Ведрин, П**. Хан Аспарух. София, 1970, 4–5.

[51] **Стефанова, С.** Помагало по родинознание [за] III клас. Велико Търново, 1995, с. 48.

[52] **Андреев, Й.** 24 приказки за българската история: Учебно помагало IV–V клас. Кн. 1. София, 2006, с. 10.

[53] **Делев, П., Г. Бакалов, П. Ангелов, Цв. Георгииева, Пл. Митев, Ив. Илчев, Евг. Калинова, И. Баева**. История и цивилизация за 11. клас ЗП. София: Планета 3, 2006, с. 33.

[54] **Пенчев, С.** Голяма книга. Великите личности на България. София, 2014, с.12.

[55] **Петров, Пл.** Българите преди България. София, 2012, с. 154.

[56] **Караславова, Р.** Детска илюстрована история на България. София, 2015, с. 34.

[57] **Караславова, Р**. Детска илюстрована история на България. Кн. 2. София, 1994, с. 6.

[58] **Василев, В.** История на България. Кратък очерк. София, 1981, с. 10.

[59] **Василев, В.** Кратка история на България. Кн 1. София, 2010, с. 83.

[60] **Чолпанов, Б.** Славата на България: Ист.-худож. очерк. София, 1988, с. 22.

[61] **Атанасов, М.** Български царе.Очерци за юноши. София, 1997, с. 7.

[62] **Колева, П.** Учебно помагало по родинознание за 4. клас на СОУ. София, 2003, с. 62.

[63] **Донков, С.** Хан Аспарух:Истор. разказ за деца. София, 1979, с. 2.

[64] **Киров, Й**. Заветът на хан Кубрат. София, 1978, с. 26–27.

[65] **Савчев, Г.** Хан Кубрат. София, 1942, с. 22–27.

[66] **Димитров, Б.** Разказ за историята на България. София, 2005, с. 83.

[67] **Цанев, Ст**. Български хроники. Т. 1. Пловдив, 2006, с. 29–30.

[68] **Ламбрев, К.** Легендата за кан Кубрат и неговите синове.., с. 356.

[69] **Цанев, Ст.** Български хроники…, с. 21.

ЛИЧНОСТТА НА ПРОРОКА МУХАММАД В МЮСЮЛМАНСКИТЕ ПРЕДАНИЯ ЗА ПРЕДИСЛЯМСКИЯ ПЕРИОД (570–610)

Анита ВЪЛОВА

Специалност: „История и география“, IV курс
СУ „Свети Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. д.ф.н. Павел Павлович

In the present study, I examine the available hadith literature related to the life of the Prophet Muhammad ibn Abd Allah from his birth around 570 until 610, when he received his first revelation in Hira. The sources about the life and work of the Prophet during that period are fewer than those related to the years after 610, and some of them are not sufficiently reliable. These hadiths refer to his parents, his childhood spent in the desert, the trips he made to Syria, his first marriage, and other important events. Significantly, this literature interplays with Christian motives and characteristics. In this essay, I compare symbols and motives that are common to both religions such as color symbolic, the role of angels, the concept of purity, etc. The study intends to inform the audience, and to provoke interest in the earliest history of Islam and its prophet.

В настоящата работа си поставям за цел да представя част от мюсюлманските предания за личността на Пророка на исляма Мухаммад ибн Абд Аллах (ок. 570–632 г.)[1]. Ще се спра на предания за предислямския период в живота на Пророка – от неговото раждане (570 г.) до годината, в която получава своето първо откровение в пещера на планината Хира в Мека (610 г.). За посочения период изворите, които ни дават информация за живота и делото на Пророка, са по-малко като количество от тези, които са свързани с годините след 610. Предислямският период е по-слабо документиран, като в него са застъпени предания за рода, детските години, първите чудеса, които Пророкът извършил, две пътувания до Сирия, запознанство и женитба с неговата първа съпруга Хатиджа (п. 619 г.).

Хадисите (ар. „предания“) представляват разкази за думите и делата на Пророка и неговите сподвижници и се състоят от два компонента: *матн* (съдържание) и *иснад* (линия на съобщението). *Иснадът* маркира диахронната последователност на авторитети, които, позовавайки се един на друг, съобщават определено сведение от неговия първоизвор[2]. Мюсюлманската хадисна литература се интересува само от иснадната линия на съобщението, т.е. от формата на предаване на съобщението, а не от това, дали описаните в него събития

наистина, се случили. Ето защо трябва да бъдем внимателни, откроявайки историческата информация от хиперболата използвана за по-голямо внушение.

Мухаммад бил роден в клана на хашимитите от племето Курайш през 570 в „Годината на Слона“[3]. Негови родители били Амина бинт Уахб от клана Зухра и Абд Аллах ибн Абд ал-Мутталиб от клана на хашимитите. Самите имена носят сакрален смисъл, тъй като Амина означава 'праведна, благочестива', а Абд Аллах – 'божий раб'. При това положение единственият им наследник също е имал име със символно значение: 'възхваляван, прославян'. То е избрано от неговия дядо, който по това време бил и старейшина на Курайш. Според изворите Абд ал-Мутталиб, зарадван от раждането на първата мъжка рожба на любимия си син, избрал за внука си рядкото име Мухаммад[4]. За нещастие, детето нямало възможността да срещне баща си, защото след сключването на брачната церемония Амина и Абд Аллах прекарали заедно само една нощ, а на следващия ден мъжът заминал на кервана търговия. На връщане той се разболял и починал. Според родовите традиции овдовялата жена и нейният син трябвало да получат защитата и грижите на старейшината на племето Абд ал-Мутталиб. В разглеждания период са били най-важни родът и неговите закони. Старейшината се грижел за сигурността и благополучието, но при случай на провинили се членове на племето те бивали изгонвани и оставяни без защита от външния свят.

Част от детството си Мухаммад прекарал в пустинята. Обичаят бил кърмачетата да се дават на дойки, които ги отглеждали в по-сурови климатични условия, за да се закаляват духът и тялото. Много важен бил моралът, на който ще бъде възпитан от бедуините в качеството си на бъдещ търговец и старейшина на племето. Хадисът, който съдържа информация за дойката Халима и направения от нея избор, е следният:

„Пристигнахме в Мека да дирим кърмачета. И нямаше жена от нашите, на която да не бе предлаган Божият пратеник, Бог да го благослови и с мир да го дари, а тя да не откаже. Понеже ѝ казваха: „Той е сирак.“ А пък ние се надявахме на отплата от бащата на детето и си казвахме: „Сирак! Та какво ли биха могли да сторят майка му и дядо му?“ Заради това се отвръщахме от него. Накрая освен мен без кърмаче не остана нито една жена от ония, с които бях дошла. Когато решихме да се оттеглим, рекох на моя мъж: „Кълна се в Аллах, не желая да се върна без кърмаче единствена сред останалите си спътнички! Кълна се в Аллах, ще отида при онзи сирак и ще го взема.“ [Мъжът ми] каза: „Няма нищо лошо в това да го сториш, дано Аллах ти изпрати за него благословия“ [Халима] каза: „Отидох при него и го взех, а го сторих само защото не намерих никого освен него”[5].

Този извор ни осведомява, че дойката Халима бинт Абу Дуайб[6] тръгнала с други жени от своето племе към Мека, за да търсят кърмачета срещу въз-

награждение. Всички жени, освен нея, успели в своето начинание. Накрая, за да не се върне посрамена без кърмаче „единствена сред останалите си спътнички“, Халима се съгласила да вземе Мухаммад и да се грижи за него. В този случай възнаграждението не е определящ фактор, защото е посочено, че той е сирак и въпреки закрилата на рода нямало кой да плати за отглеждането му. Решаваща роля изиграва и съпругът на Халима Харис[7], който я насърчил и пожелал за това дело Аллах да е доволен и да я благослови. Думите на мъжа са предвещание за последвалите събития. Според изворите поради тежките условия на живот в пустинята и настъпилия глад Халима нямала достатъчно кърма за собствения си син и за Мухаммад. Също така се споменава, че нейната стара камила, която ползвали за транспорт, също нямала мляко, т.е. родителите не са имали възможност да нахранят двете деца и себе си. Въпреки това още при първите грижи за Мухаммад Халима получила достатъчно кърма, за да накърми и двете момчета. Подобно чудо се случило и с нейното старо животно. Семейството вече имало мляко не само за себе си, а започнало и да дарява от него на другите номади. В преданието ясно се откроява всесилието на Аллах, който се намесва в живота на бъдещия Пророк още в неговите първи години.

Чудото, свързано с вливането на живителна сила за оцеляване, дало начало на низ от поредни събития, които открояват божествена намеса в живота на Мухаммад и хората около него. Текстовете обясняват как се оформя личността на бъдещия Пророк, какви действия извършва той, поставен в различни ситуации, и какво произхожда от неговите решения.

Ибн Исхак (п. 768 г.), един от най-ранните арабски историци, които изучават възникването на исляма, живота и делото на Пророка, смята, че още на двегодишна възраст Мухаммад е можел да разговаря на книжовен арабски език и също така започнал да помага на Халима в стопанската работа[8], а именно да извежда овцете на паша. Когато разглеждаме преданията на Ибн Исхак, трябва да имаме предвид, че авторът е починал около 136 години покъсно от Пророка и не е бил пряк свидетел и очевидец на случилото се.

Едно от преданията на Ибн Исхак ни дава информация за важен момент, случил се по време на едно извеждане на стадото на паша:

„Бях откърмен в [племето] Бану Са‘д ибн Бакър. Докато бях извел на паша наши животни заедно с един мой [млечен] брат зад домовете ни, ето че при мен дойдоха двама мъже, облечени в бяло, и носеха златен съд, изпълнен със сняг. Разсякоха гръдта ми и извлякоха сърцето. Сетне разсякоха и него. От него извлякоха чер сусирек и го изхвърлиха. Сетне измиха сърцето и гръдта ми с онзи сняг, така че ги пречистиха. Сетне единият рече на своя спътник: „Премери го с десетима от общността [‘итта] му!“ И ме премери с тях, и натежах. Сетне [първият] рече: „Премери го със сто [души] от общността му!“ И ме премери с тях, и натежах. Сетне [първият] рече: „Премери го с

хиляда [души] от общността му!“ И ме премери с тях, и натежах. Сетне [първият] рече: „Остави го! Кълна се в Аллах, че и с цялата му общност да го бе премерил, щеше да натежи”[9].

Разбираме къде протичат събитията, защото Мухаммад споменал името на племето, където е бил откърмен. За по-голяма достоверност има и свидетел: неговият млечен брат. Описани са двама мъже, „облечени в бяло“, носещи със себе си златен съд пълен със сняг. Те извършили ритуала на пречистване като премахнали черното, лошото и въвели Мухаммад в лоното на новата „религия“. Подобно на Иисус Христос и той бил покръстен, измит чрез вода, която, макар и представена като сняг, има същото символно значение. Белият цвят, както и в християнството, символизира чистота и непорочност. С него са били облечени ангелите вестители, които сравняват новия, пречистен Мухаммад с цялата му общност (*умма*) и установяват, че той е по-важен и достоен от нея. Можем да допуснем, че мотивът за пречистването с вода се е проектирал върху мюсюлманския молитвен ритуал. Преди да се извърши светото тайнство, всеки мюсюлманин трябва да измие своите нозе, ръце до лактите и лице.

Когато узнала за случилото се, Халима се уплашила и побързала да върне необикновеното момче на неговите роднини, като им пояснила: „Аз приключих своята работа. Вземете го, защото се боя нещо лошо да не се случи с него”[10].

След нещастието да загуби баща си, без никога да го познае, Мухаммад загубил и майка си. Амина починала, когато синът ѝ бил на шест години. Грижата за него останала задължение само на неговия дядо Абд ал-Мутталиб. За по-голям драматизъм и подчертаване на страдалческия момент от детските години е споменато, че и старейшината на племето напуснал този свят две години по-късно. Мястото му заел един от неговите синове Абу Талиб. Този чичо на Мухаммад се държал благосклонно към него. В изворите е записано как племенникът пасял неговите стада и тези на другите си родственици. По-късно в своя живот Пророкът често споменавал тази своя дейност и подчертавал, че на определен етап от своя живот всички пророци са били пастири подобно на Муса (Мойсей) и Дауд (Давид). Този пастирски период видимо е продължил дълго. Най-разпространеният хадис на тази тематика е следният:

„Абд Аллах ибн Уахаб ни съобщи от Йунус от Ибн Шихаб от Абу Салама ибн Абд ар-Рахман от Джабир ибн Абд Аллах, който казал: „Бяхме с Пророка, Бог да го благослови и с мир да го дари, в [местността] Марр аз-Захран. Беряхме фурми, а Пророкът, Бог да го благослови и с мир да го дари, каза: „Берете черните.“ [Джабир] каза: „Казахме: „Сякаш си пасъл овце, о Божи пратенико?“ Каза: „Да. Нима е имало пророк, който да не ги е пасъл?“[11].

Точното позоваване в иснада ни информира за уменията на Мухаммад, придобити по време на тази работа, да знае и разбира кои фурми са подходящи за бране и консумиране. Той потвърждава, че грижата за овцете е присъща за

всички пророци, включително и за него. По този начин се подчертава общността на пророчеството в човешката история, както и ролята на Мухаммад като осъществител на предните пророчества.

По време на дванадесетата си година Мухаммад поискал да потегли на керванна търговия от Мека до Сирия заедно с предводителя на племето. Помолил Абу Талиб да го вземе със себе си и чичо му се съгласил. По време на пътуването, когато керванджиите наближили гр. Босра[12], християнски отшелник на име Бахира дошъл при тях, оказал им гостоприемство както никога дотогава и обявил, че е разпознал в момчето бъдещия „Господар на световете[13].“ Хадис информира за тази среща:

„Когато го съзрял, Бахира взел втренчено да го оглежда, да се взира в особеностите на тялото му, понеже ги намирал при себе си в своето описание [на бъдещия пророк]. Когато спътниците му свършили да се хранят, Бахира се приближил до него и му рекъл: „Момче, заклевам те в името на [божествата] ал-‘Лат и ал-‘Узза да ми разкриеш онова, за което ще те попитам“, а казал така, понеже бил чул спътниците му да се кълнат в тях. Твърдят, че Божият пратеник, Бог да го благослови и с мир да го дари, казал: „Не ме питай за нищо в името на ал-‘Лат и ал-‘Узза, защото, кълна се в Бог, няма нищо по-омразно от мен за тях.“ Бахира казал: „В името на Господ, разкрий ми онова, за което ще те попитам!“ [Мухаммад] му казал: „Питай ме за каквото поискаш.“ И [Бахира] взел да го разпитва за състоянието му: съня му, положението му, обстоятелствата му. Божият пратеник започнал да му отговаря и това съвпадало с описанието, което притежавал Бахира. Най-сетне погледнал гърба му и видял печата на пророчеството между плешките му, на мястото, в което бил описан при него”[14].

Това прочуто предание за срещата на отшелника с Мухаммад засяга много важен аспект от живота на бъдещия Пророк – потвърждаването на символите на пророчеството. Но защо един божи човек, отдал се на молитва, пост, уединение напуска своята килия, за да участва в разговор с керванджии? Очевидно е, че Бахира притежавал свещени писания, в които била регистрирана информация свързана с бъдещия Пророк – физическо описание, условия и начин на живот. Според извора християнинът-отшелник разпознал физическите черти на Мухаммад благодарение на описанията, които се намирали при него, и поискал личен разговор. Бахира го заклел в името на женските божества ал-‘Лат („богинята“ – женската форма на Аллах) и ал-‘Узза („могъщата богиня“) само защото „чул спътниците му да се кълнат в тях“. Мухаммад се отрекъл от тези божества, като подчертал, че няма по-омразно нещо за него от тях. Това принудило Бахира да го закълне в „името на Господ“, за да получи отговори на въпросите си. При споменаването на очевидно единствения и истински Бог дванадесетгодишния Мухаммад се съгласил да даде своите отговори на запит-

ванията, свързани с неговото състояние и положение. Според извора тези отговори съвпадали с описанието за божия пратеник, което се намирало при Бахира. Споменаването на основния знак за пратеничество от Господ е най-важният момент от този хадис. Монахът Бахира разпознал пратеника по маркировка – печат, който бил разположен между плешките на Мухаммад. Разказът за тази среща вероятно е бил целенасочено разпространяван сред християните в епохата на арабските завоевания, за да бъдат убедени в това, че още преди самият Мухаммад да разбере, че е пророк, християнски монах категорично го е разпознал пред свидетели като пратеник на Аллах. Печатът разположен между плешките на Мухаммад може да бъде използван като изначално доказателство за неговата святост, възвишеност и дейност на последния божи пратеник.

Важен момент в живота на Мухаммад е неговата женитба около 595 г. В двадесет и петата си годишнина той отишъл при старейшината на племето и негов чичо Абу Талиб и поискал ръката на дъщеря му Фахита. В разглеждания период все още са били разпространени ендогенните бракове, мотивирани от желанието или нуждата на семейството да запази материалното състояние за своите членове. За сключването на този брак Мухаммад е трябвало да плати непосилна за тогавашните му възможности зестра. Абу Талиб не се съгласил да даде дъщеря си Фахита за съпруга на своя племенник, но му обещал помощ в търсенето и намирането на доходна работа, с която да натрупа достатъчно финансово състояние. Старейшината се обърнал към четиридесетгодишната меканка Хадиджа бинт Хуайлид[15], която повторно останала вдовица, като наследила състоянието и на двамата си съпрузи. Изворите ни дават информация за нейното голямо благосъстояние, което ѝ позволявало да изпраща сама кервани на търговия до Сирия. Абу Талиб се споразумял с нея да наеме неговия племенник и да го изпрати на търговия с керван, като му заплати двойно повече от обичайното възнаграждение. Заплащането било две камили, а Хадиджа се съгласила да даде на Мухаммад четири. Заедно с него изпратила и един свой роб. По думите на ал-Уакиди по време на това второ за Мухаммад пътуване до Сирия се случили следните събития:

„Мухаммад ибн Омар [ал-Уакиди] ни съобщи: „Муса ибн Шайба ни съобщи от ,Умайра бинт ,Убайд Аллах ибн Ка‘б ибн Малик от Умм Са‘д бинт Са‘д ибн ар–Раби‘ от Нафиса бинт Манийя, че казала: „…Той [Мухаммад] потеглил с нейния [на Хадиджа] роб Майсара и накарал братовчедите си да го представят на керванджиите. Стигнали Босра в Сирия и отседнали в сянката на едно дърво, а пък Нистур, пустинникът, рекъл: „Под това дърво не е отсядал никой друг освен пророк.“ Сетне рекъл на Майсара: „Има ли в очите му червено?“ [Майсара] казал: „Да, непрестанно.“ [Нистур] казал: „Той е пророк и той е печатът на пророците.“ После [Мухаммад] продал стоката си, а пък станало между него и един мъж спречкване, така че [мъжът] му рекъл: „За-

кълни се в [идолите] ал–Лат и ал–‘Узза!“ Пратеникът на Аллах рекъл: „Никога не съм се клел в тях“ – и се отвърнал от тях. Мъжът рекъл: „Ти го каза“, след което се обърнал към Майсара: „Кълна се в Аллах, че този е пророкът, когото нашите свещеници намират назован в книгите си.“ А пък Майсара [виждал], щом запладнели и жегата се засилела, двама ангели, които засенчвали Божия пратеник от слънцето. Майсара вникнал в това, а пък Аллах му [на Мухаммад] вдъхнал обич към Майсара, така че му бил като роб. Те продали стоката си и спечелили два пъти повече от обичайната печалба. Когато се връщали и стигнали до Марр аз–Захран, Майсара рекъл: „Мухаммад, иди при Хадиджа и ѝ съобщи за онова, което Аллах е направил за нея чрез теб, защото тя ще признае това.“ Божият пратеник поел и влязъл в Мека по пладне, а пък Хадиджа била в една висока стая и видяла Божия пратеник яхнал своята камила, а пък двама ангели го засенчвали. Посочила го на своите прислужнички и те се възхитили. Божият пратеник влязъл при нея и ѝ съобщил за печалбата и тя се зарадвала. Когато Майсара влязъл при нея, тя му съобщила какво е видяла, а пък Майсара ѝ рекъл: „Гледах това, откакто си тръгнахме от Сирия“ – и ѝ разказал за думите на пустинника Нистур, както и за онова, което казал другият, с когото имали спор за продажбата. Божият пратеник ѝ предоставил печалбата, а спечелила двойно на това, което печелела, и удвоила онова, което му била нарекла”[16].

Дългата линия на позоваване цели да придаде автентичност на събитията, разказани от свидетелката на действията Нафиса бинт Манийя. При пристигането в Босра Мухаммад решил да отпочине под сянката на дърво. Подобно на преданието за първото пътуване до Сирия, и в това се появява християнски отшелник, който припознава личността му, като заявява, че под въпросното дърво „не е отсядал никой друг освен пророк.“ Назован е Нистур и е окачествен като пустинник, но също е християнин. Той попитал роба на Хадиджа Майсара дали в очите на Мухаммад имало червен цвят и получил утвърдителен положителен отговор. Последвала констатация, че Мухаммад „е пророк и той е печатът на пророците.“ Цветът, символ на властта на владетелите, които често се обличали в пурпур, и печатът, споменат за първи път в хадиса, за пречистването на гръдта, упоменатите за пореден път свещени книги, които съдържат информация за Пророка, са знаци и свидетелства за окачествяването на Мухаммад като божи пратеник. Отбелязан е и отказът от женските езически божества.

Двамата търговци продали стоката и спечелили двойна печалба. На връщане Майсара бил свидетел как ангелите се движели над главата на Мухаммад. От момента на пристигането в Мека Хадиджа забелязала от висока стая същото явление. Била зарадвана от съобщението за по-голяма печалба и решила да възнагради Мухаммад, като му даде двойно от това, което вече била обещала. Заплатила му с осем камили.

Следващата информация в извора е за това, как Хадиджа предложила брак на Мухаммад, който бил следствие от голямото впечатление, което ѝ направили неговите търговски умения. Макар че бъдещият жених в началото не повярвал, че го иска най-знатната курайшитка, той не се поколебал да приеме предложението, щом разбрал, че е направено напълно сериозно. С тези описания се подчертал различният статут на тази конкретна жена от останалите. С доброто си потекло и заможност тя разполагала с влияние и възможности, от които нейният бъдещ трети съпруг би могъл да се възползва.

Редно е да се отбележи, че съществуват няколко версии за женитбата на Мухаммад и Хадиджа. В тях се споменават бащата или чичото на жената и нейната сестра Хала, която помагала в уреждането на брака. Преданието внушава, че действията на Хадиджа и Мухаммад са били извършени по измамен и греховен начин:

„… тя напои чичо си Амр ибн Асад, докато той не се напи, след което го намаза с жълто масло и го заметна с йеменски плащ. Божият пратеник, Бог да го благослови и с мир да го дари, дойде с неколцина негови приятели и се ожени за нея, след което се оттеглиха. Когато старецът се събудил, попитал: „Какво е това заклано животно“ – имайки предвид кравата„ – „Какъв е този плащ и какво е това масло?“ Рекли му: „Закланото животно и плащеницата са дар от зет ти.“ Попитал: „Кой е зет ми?“ Казали му: „Мухаммад ибн Абд Аллах ибн Абд ал-Мутталиб.“ Той извикал и се разтичал навън, докато не стигнал до вратата на Ка‘бата. Казал: „О, курайшити, истина казвам, Хадиджа и Хала ме измамиха и твърдят, че съм сватосал мъж, когото не познавам. Как е възможно това?“ Хашимитите се уединили с него и му рекли: „Не говори така, кълнем се, че го сватоса.“ Рекъл: „Изпратете при него [да го повикат], да го видя, защото, кълна се в Аллах, не го познавам!“ Щом го погледнал, рекъл: „Ако съм го сватосал, така да бъде, ако ли пък не съм го сватосал, кълна се пред вас, че го сватосвам.“ [Ма‘руф ибн Харбуз] каза: ‚Аммар казваше: „Така се ожени Божият пратеник, Бог да го благослови и с мир да го дари, за Хадиджа“ и се гневеше, ако кажеха, че го е наела и го е пратила [на търговия]“[17].

При сключването на тази женитба Хадиджа била на четиридесет години. Аналогично с християнската история за Сара[18], тя също родила в напреднала възраст: Зайнаб (598–630), Рукаййа (601–624), Умм Кулсум (603–630), Касим (603–605), Фатима (605–632) и ‘Абд Аллах (610–615). От посочената хронология се забелязва, че всичките им деца починали преди смъртта на Мухаммад. Единствено Фатима го надживява, но само с няколко месеца. Синовете Касим и ‘Абд Аллах живели за много кратък период от време. Ок. 600 г. Пророкът осиновил момче наречено Зайд, но в средата на двадесетте години на VII в. го разсиновил. Според изворите Зайд загинал като мъченик в битката при Мута (ок. 630), което ще рече около две години преди смъртта на приемния си баща. След смъртта на първата си съпруга през 619 г. Мухаммад сключил последователни брачни съюзи с още десет жени (повечето вдовици или разведени),

като нито една от тях не му ражда син. Сдобива се с мъжки наследник само от една коптска наложница, но и той умрял невръстен в началото на 632 г. Така мъжката линия на Мухаммад се прекъснала.

Широко разпространен е и хадис, обвързан с религиозните практики на все още младото семейство:

„Абу Усама ни разказа: „Хишам ни разказа от баща си: „Един съсед на Хадиджа бинт Хуайлид ми разказа, че чул Божия пратеник, Бог да го благослови и с мир да го дари, да казва на Хадиджа: „Кълна се в Аллах, о Хадиджа, няма да се покланям на ал-Лат никога, кълна се в Аллах, няма да се покланям на ал-'Узза." А Хадиджа казваше: „Остави ал-'Узза." [Съседът] каза: „[ал-'Узза] беше техният идол, на който се покланяха, след което си лягаха"[19].

Възможно ли е в първите години от своя брак съпрузите да са извършвали обреди, свързани с тези езически божества? В този смисъл може да се тълкува горното предание, което откриваме в сборника с хадиси на Ибн Ханбал, епоним на ханбалитската правна школа в сунитския ислям. Хадисът явно води до обърквване, което се дължи на разнородността от теми, фактология и доказателства, които откриваме в литературата за предислямския етап в живота на арабския пророк. От текста излиза, че семейството все още почитало божеството ал-'Узза, защото такова било намерението на Хадиджа, а не на Мухаммад, който според други хадиси заявявал, че никога няма да се покланя на двете божества. Този хадис води до обособяването на теории за езическия период на бъдещия Пророк на исляма.

В началото на VII в. родовете в Мека започнали да изграждат наново свещения храм Ка'ба. По време на строежа се зараждали много дилеми, които прераствали в спорове. За пример може да послужи: „колебанието на курайшитите дали имат божествено одобрение за разбиването на стария храм и проявата на такова съгласие чрез чудодейното отстраняване на една грамадна змия, която пречела на строителите да се захванат за работа"[20]. В хода на строителните дейности се появил по-голям проблем, чието решение изисквало намеса с различен подход. В момента, в който трябвало да се вгради черният камък в югоизточния ъгъл на постройката, „курайшитите се запрепирали за камъка – кой род да се захване с вграждането му, и помежду им едва не пламнала разпра." По арабските традиции въпросът може да бъде разрешен чрез арбитраж. Високопоставените представители на родовете решили който се зададе първи от предварително уговорена посока, ще бъде посочен за арбитър. По щастливи за курайшитите обстоятелства това бил Мухаммад. Неговият начин за решаване на проблема е документиран от свидетели чрез предание:

„Абу-'Ахуас ни разказа от Саммак ибн 'Ар'ара от Али, че казал: „Запрепирали се, когато поискали да вдигнат черния камък, и рекли: „Нека отсъди помежду ни първият мъж, който излезе иззад онзи ъгъл." [Али] каза: „Божият пратеник, Бог да го благослови и с мир да го дари, се оказал първият, който

излязъл и отсъдил помежду им да го турят в един плащ, сетне да вдигат всички родове заедно" [21].

Появата на Мухаммад в най-нужния период и решението, което задоволило всички представители на родовете, му отредило високо място и доверие сред хората.

Към 610 г. пратеникът започнал да се уединява все по-често в пещера в планината Хира. Там той се отдавал на пост и молитви. Житието му се променя, след като се появил Архангел Джибрил (Гавраил) и първото низпослано от Аллах за ислямския свят.

Мухаммад е споменаван само два пъти в Корана като пророк[22], но неговото име е съществено важна част от мюсюлманското засвидетелстване на вярата (*шахада*). Като най-важния от петте стълба на исляма, шахадата включва два компонента, като вторият утвърждава, че Мухаммад е божият пратеник. Произнася се задължително с искрено чувство и пред двама свидетели[23]:

(1) Няма божество освен Аллах.

(2) Мухаммад е пратеникът на Аллах.

Личността на Мухаммад се оформила и подготвила за бъдещата му дейност постепенно от 570 г. към 610 г. Литературата за предислямския период е разнообразна от гледна точка на символика, но с повтарящи се мотиви. Целта е да се представи по-добрият негов образ, но същевременно да бъде изстрадан и борбен, закален в тежки условия, за да бъде подготвен да изпълнява повелята на Аллах и да бъде врата между човечеството на земята и Всевишния. За да се създаде впечатление за достоверност на иначе хиперболизираните предания, се използват много авторитетни свидетели. Хадисите трябва да създадат подходяща фигура, която да е поредният Божи избраник, на когото се разкрило откровението (610 г.), но който е и „печатът на пророците" (*хатам ан-набиин*), последният от тях, призван да потвърди вечното им и непреходно послание и да коригира грешките на последователите им[24]. Въпросният печат е споменат дословно в литературата още в ранното предание за двегодишния Мухаммад и разсичането на гръдта му. Статутът му на последен пратеник на Аллах е подчертан от мотива за обезнаследяването, въпреки многото съпруги, никоя от тях не могла да му роди законен син, който да го надживее. Можем да заключим, че Мухаммад ибн Абд Аллах е бил реално съществуваща личност, но информацията която откриваме за него в хадисите (и не само) трябва да бъде критично разглеждана. Поради насъответствия на предислямската литература с вече известни исторически факти се обособяват различни теории и мнения включително, че някои от частите на преданията са написани покъсно от самите събития и с умишлено подчераване на конкретни мотиви за по-голяма убедителност. Той е в центъра на оформяне и разпространение на една „млада" религия, която се разраства все повече от гледна точка на нейните последователи.

Родословно дърво на Мухаммад ибн Абд Аллах
по права линия до първо коляно

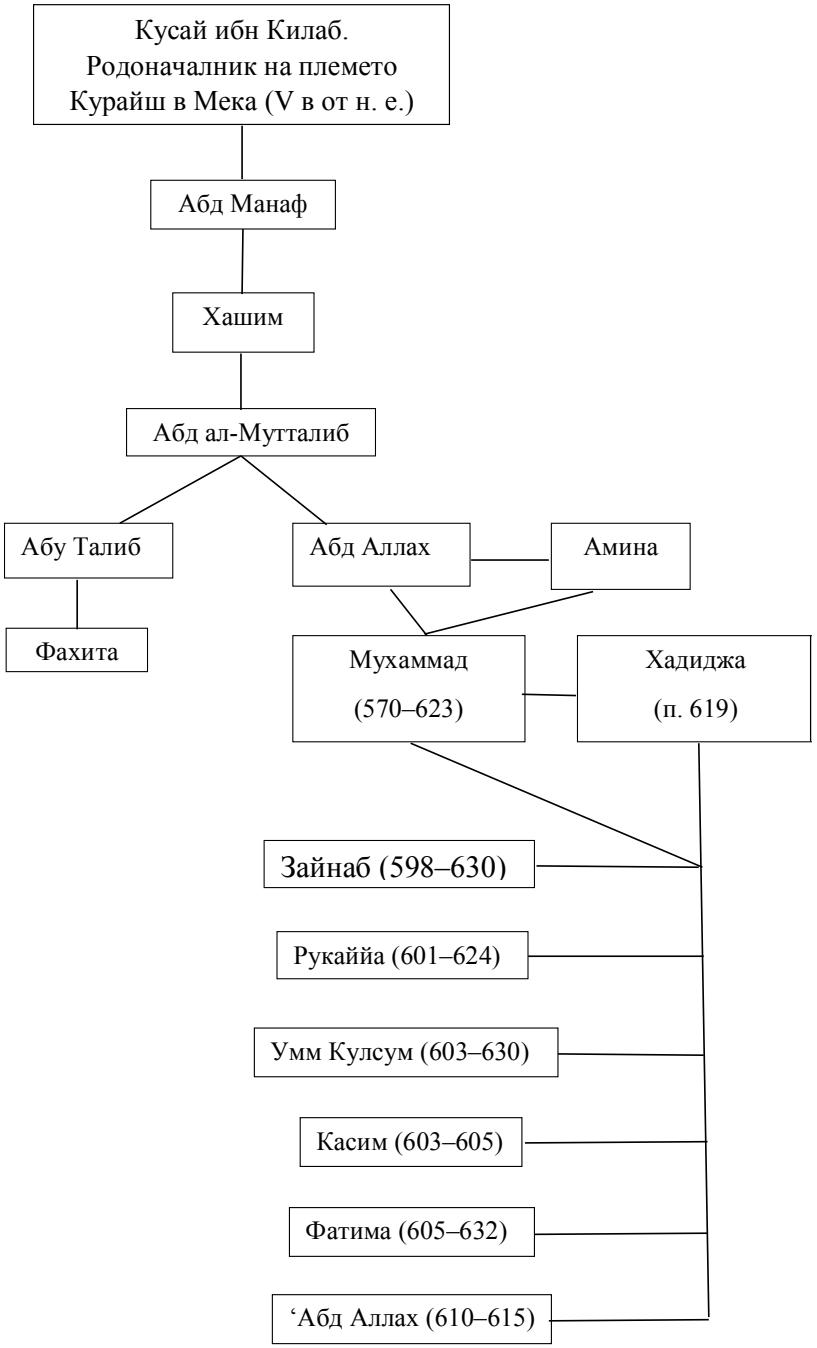

БЕЛЕЖКИ

[1] Годините са изчислени по Григорианския календар и обхващат края на VI началото на VII в. от н. е.

[2] **Павлович, П.** История и култура на древна Арабия. София, 2008, с. 235.

[3] **Михайлов, Д.** Зараждането на исляма. София, 2007, с. 58.

[4] **Михайлов, Д.** Зараждането…, с. 58.

[5] **Павлович, П.** Ранната биография на Мухаммад. – В: Разум теоретично списание за политика и култура. Ред. С. Малинов. София, 2005, с. 68–69.

[6] **Михайлов, Д.** Зараждането…, с. 59.

[7] **Михайлов, Д.** Зараждането…, с. 60.

[8] **Михайлов, Д.** Зараждането…, с. 60.

[9] **Павлович, П.** Ранната биография…, с. 69.

[10] **Михайлов, Д.** Зараждането…, с. 61–62.

[11] **Павлович, П.** Ранната биография…, с. 76–77.

[12] Градът е разположен близо до Червено море на територията на днешна Йордания.

[13] **Теофанов, Цв.** Феноменология на Пророка. София, 2015, с. 179–180.

[14] **Павлович, П.** Ранната биография…, с. 74.

[15] **Михайлов, Д.** Зараждането…, с. 71.

[16] **Павлович, П.** Ранната биография…, с. 85.

[17] **Павлович, П.** Ранната биография…, с. 87.

[18] Битие 17:16.

[19] **Павлович, П.** Ранната биография…, с. 91.

[20] **Павлович, П.** Ранната биография…, с. 93.

[21] **Павлович, П.** Ранната биография…, с. 93.

[22] **Павлович, П.** История и култура на древна Арабия. София, 2008.

[23] **Теофанов, Цв.** Феноменология ... с. 180.

[24] **Теофанов, Цв.** Феноменология ... с. 187.

БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНАТА ТРЕТИНА НА VIII ВЕК: ЗАСТОЙ ИЛИ РАЗВИТИЕ?

Светослав ГЕОРГИЕВ

Специалност: „История“, IV курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай ХРИСИМОВ

The second half of the 8th century was a time of political crisis in Bulgaria. It is widely accepted in medieval studies thought, that this period is left without serious attention for the numerous lacunas in the written sources. The following text traces the last third of the century, the time Bulgaria was ruled by the khans Telerig and Kardam. Their actions in both internal and external policy put an end to the political crisis in the country. Whether their deeds contributed to the rise of Bulgarian is a question this material tries give an answer to.

Управлението на кесаря Тервел (700–721) спечелило на България неедно-кратното ѝ юридическо признаване от страна на Византия, както и между-народен авторитет[1]. Победата над арабите край ромейската столица пък пред-ставяла българския владетел в нова светлина – владетелят на онзи „*мръсен и нечист народ*“[2] се превърнал в опасен враг, но и в желан съюзник. Скоро след неговата смърт обаче вътрешнополитическата обстановка в страната коренно се изменила. В управлението ѝ последователно участвали личности, които не били активни на международната сцена[3]. Смъртта на кан Севар (738–753) пък сложила край на династията Дуло, чието слизане от историческата сцена оста-вило след себе си предпоставки за политическа криза[4].

Най-тежкият ѝ епизод настъпил през 60-те години на столетието, когато престолът бил зает от кан Умор, властвал само четиридесет дни[5]. Кратко-трайното му управление било недостатъчно, за да остави каквато и да е следа в средновековната история, но достатъчно, за да акцентира върху неотложните проблеми като сринатия авторитет на владетелската институция и стремежа на аристокрацията да участва пряко и активно в управлението. Едва с идването на власт на кан Телериг събитията постепенно започнали да се развиват по различен начин.

Трудно, а и практически невъзможно е да се даде еднозначен и катего-ричен отговор на въпроса, кога той се е възкачил на българския престол. Това е така, защото единственият извор, в който е посочена точна година на съби-тието – 770 г. – е дело на западноевропейския монах Зигеберт, живял на гра-ницата между единадесетото и дванадесетото столетие.[6] Византийските из-вори, в лицето на живелия в края на VIII – началото на IX век Теофан Изпо-ведник, посочват Телериг като владетел на България едва през 774 г.[7] На база

посочените извори през годините са изказани различни хипотези, отнасящи възкачването на новия владетел в годините между 766 и 774[8]. Независимо от множеството аргументирани хипотези се е наложила[9] тази на патриарха на българската медиевистика Васил Златарски – 768 г.[10], поради което в настоящото изложение ще се придържаме към нея.

През първите години на българския престол новият владетел трябвало да се справя с редица нерешени, трупани в продължение на години, проблеми. От една страна, владетелската институция загубила своето обществено значение за сметка на аристокрацията, която постепенно започнала да играе все по-важна роля в политическия живот на България. От друга – победоносната българска армия от времето на кановете Аспарух и Тервел вече била само блед исторически спомен.

Как кан Телериг се е справил с тези първи задачи на своето време не можем да кажем със сигурност поради наличието на бели петна в изворовите разкази. Вероятно българският владетел е намерил правилния път за ликвидирането поне на част от посочените вътрешнополитически проблеми. Основание за подобна хипотеза дава пасаж от хрониката на Теофан Изповедник, който говори за голям византийски поход по суша и море през 774 г., който завършил неуспешно заради страха на император Константин V Копроним (741–775)[11]. На какво се е дължал страхът на ромейския василевс, е трудно да се каже със сигурност, но логично звучи предложената от Пламен Павлов хипотеза, че българският владетел е изненадал врага си с бързите темпове на възстановяване на своята държава[12]. В подкрепа на посочената гледна точка се явява и мирният договор от края на византийския поход, който с основание можем да сравним с понятието от XX век „пакт за ненападение”[13].

Че договорът между двете държави следва да се възприема по-скоро като временно примирие, отколкото като окончателно уреждане на дипломатическите им отношения, си проличава и от последвалите действия на кан Телериг. Още през есента на същата година той изпратил войска в областта Верзития със задача да пресели жителите ѝ в България[14]. Решението му с основание поражда редица тълкования, защото това е една от отдалечените области, разположена в Битолско, Велешко, Кичевско и Прилепско, или казано по друг начин – в Македония[15]. Местоположението на територията е основание да отхвърлим възможността идеята на кан Телериг да е самото преселване на население, защото ако само това е била целта му, вероятно би се насочил към по-близка до границата си област. Българският владетел искал да пресели именно населението на Верзития, съставено не само славяните от т.нар. българска група, желан български съюзник от времето на кан Аспарух, но и наследниците на Куберовите българи[16]. С похода си в посока Верзития плисковският господар показвал по категоричен начин каква политика ще следва – превръщането на България в обединител на славяни и българи. Вместо с успех обаче кампанията му завършила с военно поражение, дължащо се на византийските „приятели” в Плиска, които известили предварително императора[17].

Поражението на бойното поле извело на преден план още един сериозен проблем във вътрешната политика на България. Всичко, което се подготвяло в Плиска, бързо ставало достояние на византийския император. С помощта на хитрост кан Телериг се сдобил с имената на шпионите в двора си[18]. Издавайки плановете, подготвяни в българската столица, византийските агенти застрашавали не само суверенитета ѝ, но и самото съществуване на България. Дейността им вероятно се е тълкувала като престъпление срещу държавата, наказанието за което било смърт, и владетелят не я спестил никому[19]. С нейното изпълнение окончателно бил разрешен един от може би най-големите проблеми на България – чуждото влияние. Приложеното наказание показва, макар и косвено, съществуването на българска правораздавателна система, на чийто връх бил владетелят.

Тежкият удар върху влиянието на Византия в политическия живот на северната ѝ съседка нямало как да остане без ответен отговор. Империята организирала нов поход, който се оказал последен в живота на император Константин V[20]. Човекът, който се опитал да унищожи българската държава, приключил земния си път, без да види завършено делото на живота си. Негов наследник станал синът му Лъв IV Хазар (775–780). Той провеждал различна политика, смекчавайки иконоборската политика на баща си и прекратявайки агресивното отношение на Византия към България[21]. Новата политическа обстановка в самата империя се отразила положително на отношенията ѝ с България, ликвидирайки поне към момента византийската опасност.

Независимо от безспорните успехи, които постигнал кан Телериг, дните му на престола били преброени. Човекът, посветил цялото си управление на двубоя с империята, потърсил спасение именно в нея[22]. Причините, които го подтикнали към вземането на това решение, били различни, но като водеща можем с основание да изведем една – противопоставянето на част от българските аристократи срещу провежданата от него политика[23]. Извоюваните си по-добри позиции в политическия живот аристократи не били удовлетворени от възстановяващите се сила и авторитет на владетелската институция. Благодарение на управлението на кан Телериг владетелят се превърнал отново във водещата фигура в политическия живот на държавата.

В Константинопол бившият български владетел бил приет радушно от император Лъв IV Хазар. Телериг бил покръстен, след което императорът го оженил за братовчедката на императрицата и го удостоил с почетната византийска титла патрикий[24]. Към момента, когато Телериг получил тази титла, във Византия имало само седем души, носещи по-високи титулни рангове от неговия, като петима от тях били братя на василевса[25]. Този факт дава основание да се изкаже хипотезата, че оказаната чест е не към абдикирал владетел, а към потенциален претендент за българския престол[26].

Освен разказа на Теофан Изповедник, има още един извор, даващ сведения за живота на Телериг след края на властта – два екземпляра на оловен патрикиански печат[27] (приложение 1). Съществуват две възможни разчитания на

текста върху печатите: „*Христе, помагай на патриция Телериг-Теофилакт*"[28] и „*Богородице, помагай на богохранимия патриций Телериг*"[29]. Византийската практика от разглежданата епоха не познава друг пример, при който титулът „патрикий" да е съпровождан от епитет. От друга страна, „Богохраним" е епитет, който можел да се използва само от императора и/или императорски учреждения[30]. Сред достигналите до нас печати от разглеждания период нямаме засвидетелствани такива с двойни имена. В този ред на мисли примерът с Телериг-Теофилакт остава изолиран, без аналог във византийска среда, но и по-вероятен. Възможно е чрез запазването на старото си име бившият владетел да е демонстрирал, че въпреки приемането на християнството не се е отказал от българския си произход. Стигайки и по-далеч в тълкованията си, името Телериг издава и амбицията на бившия кан да се завърне на българския престол.

Управлението на кан Телериг донесло на българите нужното спокойствие, за да се разрешават натрупаните проблеми. Част от тях намерили своите отговори още при този недооценен господар на плисковския престол. Той успял да ликвидиране византийските шпиони в страната си. Успехът му, съчетан с променената външнополитическа обстановка след смъртта на император Константин V Копроним, поставил края на византийската заплаха. И във външната си политика кан Телериг не бил пасивен наблюдател. Военната операция във Верзития задала нова посока за бъдещо териториално разширение на държавата, както и нейната водеща роля при обединяването на славяните и Куберовите българи. Безспорните политически успехи на кан Телериг не били явно достатъчни, за да му осигурят престола пожизнено. Той бил принуден да бяга във Византия, оставяйки делото на своя живот – възстановяването на България, недовършено. Вече всичко било в ръцете на неговия приемник – кан Кардам[31].

През първите години от управлението на новия български владетел отношенията с империята били мирни, което позволило на кан Кардам да съсредоточи изцяло вниманието си върху проблемите на вътрешната политика. Водещо място сред тях заемал въпросът за онази част от аристокрацията, която продължавала да оказва съпротива срещу засилването на централната власт, в чието лице тя виждала не основата на бъдещото могъщество на България, а пречка за собственото си място във властта[32].

В тежките години на вътрешните борби за овладяването на властта всички участници дали своя дан. Част от аристократичните родове платили с кръвта си, а друга част продължила борбата срещу централизацията на страната, като в този двубой кан Кардам имал нужда от съюзници, с което можем да обясним и поставянето на все повече славяни на ръководни постове в държавата[33].

Рисувайки историческия портрет на българския владетел, няма как да не отбележим, че неговите действия го показвали като сдържан и предпазлив предводител на държавата. С тези свои качества, осланяйки се, разбира се, и на своите поддръжници, той успял да потуши аристократичните страсти, поста-

вяйки здравите темели на силната централна власт, която щяла да се превърне в гарант за бъдещ възход на България.

Хванал веднъж здраво юздите на своята държава, кан Кардам можел вече да обърне поглед и извън нейните предели. Първоначално, както вече бе посочено, отношенията между България и Византия били мирни. Това бихме могли да обясним както с промяната във външната политика на империята при новия василевс Лъв IV, така и с наличието на бивш български владетел в Константинопол. Като логична бихме могли да определим хипотезата, че Телериг е използван като оръжие в отношението между двете държави. Докато бил жив той бил реален претендент за плисковския престол, което карало кан Кардам да бъде предпазлив[34]. Кога е починал бившият владетел, не може да се каже, тъй като няма изворови податки за това събитие. Активизирането обаче на българите във външнополитически план през 789 г. подсказва, че към този момент Телериг вече не е представлявал заплаха за престола на кан Кардам.

През посочената година византийска войска начело със стратега на тема Тракия Филит навлязла в поречието на река Струма, където претърпяла тежко поражение от войската на кан Кардам[35]. Победата на българите в това сражение е от изключително значение, защото показвала, че България има военния капацитет да защитава успешно териториите си от посегателствата на Империята. Военният ресурс на кан Кардам бил гарант за това, че дори и най-малкото парче българска земя ще бъде напоено с кръв, но нямало да премине в ръцете на врага.

Година по-късно (790 г.) император Константин VI организирал преврат, отстранявайки майка си Ирина от властта[36]. От този момент започнало седемгодишното самостоятелно управление на василевса, което се оказало време на изпитание, време, от което българският владетел щял да се възползва. През следващите години византийската империя щяла да се опита да възстанови своята агресивна политика спрямо България.

Според Веселин Бешевлиев през 791 г. българите били подтикнати от византийските сътрудници на свалената императрица-майка Ирина да организират поход срещу Византия, като по този начин кан Кардам се превърнал от пасивен наблюдател в пряк участник в конфликта майка – син[37]. Неизвестно по какви причини известният български ерудит се е подвел. Походът, за който той говори, е започнат от император Константин VI и завършва с победа за българите[38]. Поредното поражение на бойното поле не било по вкуса на амбициозния император, който организирал нов поход срещу България[39]. Битката при крепостта Маркели (20 юли 792) била най-яркия пример за промяната в българо-византийските отношения. Българската победа над ромеите, в която загинали множество от противниковите войни и военачалници, била съкрушителна. За мащаба на поражението съдим от разказа на Теофан, който съобщава, че в плен на българите попаднали обозът, пари, коне и императорската палатка[40]. За пръв път от съществуването на Византия лично императорско имущество било пленено от български владетел[41].

Битката при Маркели е незаслужено подценявана българска военна победа[42]. За пореден път кан Кардам се увенчал с триумф в битка, започната от ромеите. Българската армия вече действала по познатия начин, както по времето на кановете Аспарух и Тервел. Военната мощ на България не била исторически спомен или пожелателен израз, а реален факт, с който Византия трябвало да се съобразява. След този успех, най-вероятно последвало сключването на мирен договор. Теофан Изповедник не споменава за подобно събитие, но последвалото четиригодишно затишие в българо-византийските отношения ни навежда към тази възможност.

Предполагаемият мир между двете държави бил крехък. Според Теофан Изповедник българският владетел бил в основата на неговото нарушаване чрез поставения ултиматум към Константин VI: „*Или ми плати данъка, или ще дойда при Златните врата и ще опустоша Тракия*"[43]. От тези думи ясно си личи промяната в съзнанието на българския владетел. Той вече не е в позицията на защитаващ се, отблъскващ със сетни сили стремежите на южната си съседка, а е водещата личност. Тази личност, която поставя условия и която може да ги отстоява. България, в лицето на кан Кардам, знае какво иска – данък, както и начина да го получи. Византийският отговор щял да покаже посоката, в която ще продължат българо-византийските отношения. Отговор, който не закъснял, но бил изпълнен с обиди и непремерени предизвикателства.

Войските на двете държави се съсредоточили при Маркели, но до военни действия не се стигнало. Седемнадесет дни двете армии стояли една срещу друга, но никоя от тях не се решила да предприеме каквито и да било действия. Йордан Андреев с основание предполага, че тези напрегнати дни са използвани за преговори около изработването на нов мирен договор, при изготвянето на който България имала по-добрите позиции[44]. Старецът Кардам, както го нарича Константин VI, е споменат за последно в историческите извори именно във връзка с разгледаните събития от 796 г.

Без преувеличение можем да кажем, че в края на осмото столетие юздите на българската държава били в ръцете на един от най-умелите ѝ владетели – кан Кардам. Успехите му във вътрешно-, а и във външнополитически план говорят сами за него. Благодарение на умелото му управление била отворена нова страница в книгата, наречена история на Първото българско царство. Страница, в която разказът ни отвежда в укрепналата вече българска държава, която излекувала получените по-рано през столетието рани[45]. Веднъж отървала се от тях тя поела по своя нов път, който я извел до невиждани висоти. За пръв път от десетилетия България не изпитвала панически страх от империята, а напротив – пазела все по-уверено своята териториална цялост. Редицата военни и дипломатически успехи на кан Кардам позволили на идните поколения все по-често да атакуват, отколкото да се бранят, да изграждат държавата върху поставените от него и от кан Телериг здрави основи. За малко по-малко от четвърт век България се превърнала в равноправна на Византия държава[46].

Краят на VIII – началото на IX век било време, изпълнено с интересни личности, една от които била патрикий Теодор, който към 20-те години на IX в. пребивавал в Константинопол и бил удостоен с византийското рангово отличие „патрикий"[47].

За да се изясни значението на патрикия Теодор във византийската, а оттам и в българската йерархия, трябва да се съпостави носената от него титла с другите, по-високи от нея, във византийската титулна стълбица към разглеждания период. С по-висок титулен ранг от нея, към разглеждания момент, стоят само двамата магистри[48]. Това позволява да се приеме, че патрикий Теодор е човек с владетелско потекло. В писмото на Теодор Студит се казва, че той „*избягал от неблагочестието на многобожието и на българското идолопоклонство*"[49], което е ясна податка за неговия български произход. Възможно е той самият по-рано да е бил български владетел, както предполага Пламен Павлов, във времето между Кардам и Крум[50]. Също така има вероятност патрикий Теодор да се е намирал в близко роднинство с някой от избягалите и приети във Византия бивши български владетели – кановете Сабин или Телериг и вследствие на родството си с тях да е получил този ранг[51]. От наличните малко данни може безспорно да се заключи, че патрикий Теодор е българин, най-вероятно принадлежащ към български владетелски род. Дали обаче е бил действащ владетел, е въпрос, чийто категоричен отговор не може да се даде.

Печат на патрикий Телериг (по Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992)

БЕЛЕЖКИ

[1] През 705 г. българският владетел бил удостоен с титлата кесар, ставайки единствения невизантиец, който я е носил, през цялото съществуване на империята. С този акт кан Тервел станал част от императорското семейство. Повече за значението на получената титла виж в: **Кънев, Н.** За значението на кесарската титла на българския владетел Тервел. – В: Историкии. Том 2. Научни изследвания в чест на доц. д-р Стоян Танев по случай неговата 70-годишнина. Шумен, 2007, 65–75.

С договора от 716 г. пък се регламентирала търговията на стоките, които трябвало да бъдат снабдени с печатите на съответната държава. По-подробно описание на т.нар. „търговска" клауза виж в: ГИБИ, III. София, 1960, с. 285. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[2] ГИБИ, III. София, 1960, с. 263. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[3] Основание за подобно тълкувание дава фактът, че информация за непосредствените наследници на кесаря Тервел на българския престол дава единствено „Именник на българските ханове“. Липсата на сведения у византийските автори предполага мирно съжителство между двете държави, което следвало политиката от времето на кан Тервел. По-обстойно проблемът е разгледан от Пламен Павлов. Виж: **Павлов, Пл.** Наследниците на Тервел. – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история. Т. III. Първо българско царство. Велико Търново, 2015, с. 111–114.

[4] Политическата криза в България от втората половина на осмото столетие е събитие, което често пъти е било обяснявано като резултат от борбите на аристократични партии, виж напр.: **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т.1. Първо българско царство, Част 1. Епоха на хуно-българското надмощие. Трето фототипно издание. София, 2002, с. 212; **Мутафчиев, П.** История на българския народ. Т. 1. Първо българско царство. София, 1943, с. 162.

В по-новите изследвания проблемът е разгледан най-подробно от Пламен Павлов и Стоян Михайлов, виж: **Павлов, Пл., Ст. Михайлов**. Българският VIII век. – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история…, с. 111–139.

[5] **Москов, М.** Именник на българските ханове (Ново тълкуване). София, 1988, с. 327–330.

[6] ЛИБИ, III. София, 1965, с. 43. (**Зигеберт**. Хроника).

[7] ГИБИ, III. София, 1960, с. 274. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[8] Виж напр. ЛИБИ. Т. 3. София, 1965, с. 43, бел. 11; **Гюзелев, В**. Езическа България. – В: **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на Средновековна България VII–XIV век. София, 1999, с. 118; **Острогорски, Г.** История на Византийската държава. София, 2006, с. 239; **Филипу, Ф.** Първата българска държава и византийската ойкуменическа империя (681–852). Византийско-български политически отношения. София, 2012, с. 69.

[9] Виж напр.: **Мутафчиев, П.** История на българския…, с. 165–169**; Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е в Средновековна България. София, 2012, с. 639–641.

[10] **Златарски, В.** История на българската…, с. 227.

[11] ГИБИ, III. София, 1960, с. 274. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[12] **Павлов, Пл., Ст. Михайлов**. Българският VIII век. – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история…, с. 129.

[13] **Цанкова-Петкова, Г.** Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX век. – Античная древность и средние века, Вып. 10, 1973, с. 172–173.

[14] ГИБИ, III. София, 1960, с. 274. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[15] **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на Средновековна…, с. 119.

[16] **Павлов, Пл**. Към стабилизация на държавата – Телериг и Кардам. – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история…, с. 130; **Бешевлиев, В.** Първобългарите. История, бит и култура. Пловдив, 2008, с. 127.

[17] ГИБИ, III. София, 1960, с. 274. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[18] Според Теофан Изповедник кан Телериг написал писмо до Константин V, което гласяло: „*Възнамерявам да избягам и да дойда при тебе. Но изпрати ми обещание, че няма да пострадам, и ми съобщи кои приятели имаш тук, за да им се доверя и да ми помогнат*“. По този начин чрез хитрост той се сдобил с имената на онези люде, които

предоставяли информация на императора. Виж: ГИБИ, III. София, 1960, с. 275. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[19] ГИБИ, III. София, 1960, с. 275. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[20] ГИБИ, III. София, 1960, с. 275. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[21] **Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, Пл. Павлов.** Византия и Византийският свят. София, 2011, с. 89.

[22] ГИБИ, III. София, 1960, с. 275–276. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[23] **Златарски, В.** История на българската…, с. 236.

[24] ГИБИ, III. София, 1960, с. 275–276. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[25] **Кънев, Н.** Византинобългарски студии. Велико Търново. 2013, с. 84.

[26] **Кънев, Н.** Византинобългарски…, 84-85.

[27] **Йорданов, Ив.** Корпус на средновековните български печати. (= Плиска-Преслав, т. 12). София, 2016, с. 35–36.

[28] **Божилов, Ив.** Българите във Византийската империя. София, 1995, с. 352–353; **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е…, с. 641; **Йорданов, Ив.** Корпус на средновековните…, с. 35.

[29] **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. София, 1992, с. 232.

[30] Използваната идея е по устно сведение на доц. д-р Николай Кънев.

[31] ЛИБИ, III. София, 1965, с. 44. (**Зигиберт.** Хроника).

[32] **Примов, Б., Г. Цанкова-Петкова.** Стабилизиране на България и преодоляване на византийската заплаха. – В: История на България. Т. 2. София, 1981, с. 129.

[33] **Мутафчиев, П.** История на българския…, с. 171.

[34] **Кънев, Н.** Византинобългарски…, с. 84.

[35] ГИБИ, III. София, 1960, с. 276. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[36] **Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, Пл. Павлов.** Византия и…, с. 91.

[37] **Бешевлиев, В.** Първобългарите…, с. 133.

[38] ГИБИ, III. София, 1960, с. 276. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[39] ГИБИ, III. София, 1960, с. 276–277. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[40] ГИБИ, III. София, 1960, с. 277. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[41] **Рашев, Р.** Прабългарите и Българското ханство на Дунав. София, 2001, с. 93.

[42] **Павлов, Пл., Ст. Михайлов**. Българският VIII век. – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история…, с. 134.

[43] ГИБИ, III. София, 1960, с. 277. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[44] **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е…, с. 356.

[45] **Гюзелев, В**. Езическа България. – В: **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на Средновековна България ..., с. 124. **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е…, с. 357.

[46] **Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава. Първа част (от 681 до 1018 г.). София, 1979, с. 31.

[47] ГИБИ, IV. София, 1961, с. 33–34. (**Теодор Студит.** Писма).

[48] **Кънев, Н.** Византинобългарски…, с. 86.

[49] ГИБИ, IV, София, 1961, с. 33. (**Теодор Студит.** Писма).

[50] **Павлов, Пл., Ст. Михайлов**. Българският VIII век. – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история…, с. 136–137.

[51] **Кънев, Н.** Византинобългарски…, с. 86–87; **Хрисимов, Н.** Какво цели кан Крум с подновяване на договора от 716 година?. – Епохи, XXV (2017), кн. 2, с. 427.

БЪЛГАРСКАТА ТЕРИТОРИАЛНА ЕКСПАНЗИЯ ПО ПОСОКА ГЕОГРАФСКАТА ОБЛАСТ МАКЕДОНИЯ В ПОСЛЕДНАТА ЧЕТВЪРТ НА VIII – ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX ВЕК

Симеон ТОДОРОВ

Специалност: „История и география“, IV курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р. Николай Хрисимов

My interests in this subject were provoked by the fact that there is very little information about it and that research on this issue in Bulgarian historiography is rather limited. The change in Bulgarian foreign policy after overcoming the crisis of the mid-8th century and the focus of its attention towards expansion to Southwest is perfectly logical to explain. Firstly, the Slavs who lived in Danube Bulgaria undoubtedly maintained close ties with their relatives from the Southwestern part of the peninsula and openly showed their aspirations to join Bulgaria. Secondly, it is well-known to all of us that the Kuber Bulgarians also inhabited these territories.

It is for these two reasons, after overcoming the crisis, that the rulers Terelig and Kardam concluded that in order for Bulgaria to impose itself on Byzanium and to secure its existence it must increase its resource potential. Terelig's and Kardam's attempts to the Southwest were successful and the Slavic population fully supported them, but the lasting incorporation of the Southwestern parts of the peninsula was completed under the rule of the khans Malamir and Presian.

Още с преодоляването на кризата в българската държава през VIII в., която се изразява в честата смяна на българските владетели[1], се осигурява възможност на българските владетели да възстановят своето влияние и политика в добре познатата още от времето на Аспарух и Тервел посока за приобщаването на славяните от така наречената българска група. Причините за това можем да търсим във факта, че по време на кризата българите осъзнали, че за да могат да се справят с постоянния натиск на Византия срещу България, целящи унищожаването на българската държава, те трябва да привлекат към съюза с мизийските славяни и сродните им племена в балканския юг и югозапад. Причините за насочването на българската политика в това направление се крият във факта, че през втората половина на VIII в. Византия била утвърдила своето влияние в Тракия: нейните равнини не давали условия за естествена защита в тези територии, поради което тяхната съпротива бързо била сломена.

Обратно било положението на югозапад, в Македония. Оградена и кръстосана във всички посоки от планини, тя осигурявала на местните славяни благоприятни условия за защита. Но причината за насочването на българската

политика в тази посока се крие и във факта, че славянските племена показвали стремежи да се присъединят към българската държава. В противен случай македонските славяни не само щели да загубят своята политическа независимост, но и също така щяло да последва разложението на техния бит и понататък – асимилацията им от византийската култура.

Друг фактор за присъединяването на македонските славяни към България е познанството и тесните връзки между двете племенни групи. Още в отвъддунавските земи дакийските славяни били непосредствени съседи на прабългарите. По времето, когато Аспарух със своите прабългари се заселил в Мизия, друга група прабългари се преселили в Западна Македония, в областите на Прилеп и Битоля. За тяхната етническа принадлежност дават сведения гръцките известия, от които се вижда, че в тогавашната аварска държава живеели много прабългари. И името на техния вожд Кубер, в когото съвременни учени виждат един от синовете на Кубрат и брат на Аспарух, свидетелства, че те са били именно част от тези подвластни на аварите прабългари. Опитът на Кубер да превземе Солун и да създаде в Македония нова държава, пропаднал. Но племенните връзки между македонските славяни и онези в българските територии на североизток са били още повече затвърдени от присъствието на едни и същи български елементи и тук и там. Наличието на тези български елементи според мен е основната причина, която довела до насочването на българската политика на югозапад.

По този начин българската държава се явява в съзнанието на населението в балканския югозапад като нещо близко. Началото на разширението на българската държава към македонските земи започнало при управлението на кан Телериг (768–777), който по думите на Васил Златарски[2] принадлежал към българската „партия", но не споделял войнствената политика на боилите към Византийската империя и пренебрежителното им отношение към славянските съюзници.

Затихването на междуособиците, стабилизирането на централната власт и всестранното укрепване на България не влизали в сметките на император Константин V и нито за момент той не изоставил подготовката за решителния удар. През май 774 г., като се възползвал от временното стабилизиране на византийската власт в източните провинции, се насочил срещу България. Флотата навлязла във Варненския залив, но там се явили пратеници на Телериг, които предложили мир, приет незабавно от императора.

Привърженик на политиката на съюз със славянските племена като средство за оцеляването на държавата, наскоро след подписания мир с Константин V и още докато в Цариград се намирали пратениците на българският кан за някакви допълнителни преговори с цел да отслаби бдителността на императора, Телериг предприел действия в югозападна посока – към славяните извън българските предели. Теофан съобщава, че точно тогава българският владетел отправил *„„дванадесетхилядна войска и боили, за да пороби Верзития и*

да пресели (жителите ѝ) в България"[3]. Сведението не е достатъчно ясно. Едва ли Телериг в такъв момент е мислил за подчиняване на земи и за преселване на жителите им в България. Относно областта пък, към която той отправил своята войска, са изказани различни мнения; едни мислят, че „Верзития" означава земята на славянското племе берзити (бърсяци) в Македония, обхващаща днешните градове Битоля, Прилеп и Велес с техните околности[4]. Привърженик на тази теза е и Христо Димитров[5], който твърди, че с похода си в Македония кан Телериг явно е заплашил византийската административна област Верзития; други смятат, че такава далечна и рискована експедиция Телериг при дадените условия не е могъл да предприеме и че той е изпратил войските си пак при славяни, но до някоя от по-близките славянски области – може би Западните Родопи или в Софийско, които Византия смятала, че лежат в нейната сфера на влияние[6]. Що се отнася пък до целта на похода, според мен е сигурно, че въпросът е бил не за принудителното преселване на тамошните славяни, а да се вдигнат те на борба срещу империята, което да съдейства за присъединяването на земите им към българската държава. Но направеният от него опит завършил с неуспех. Константин V получил според Теофан съобщение *„от България от тайните си приятели"*[7] за тази акция и побързал да вземе мерки. Като противодействие на българската акция спрямо македонските славяни императорът започнал да се готви за нов поход срещу България още докато споменатите по-горе български пратеници били в Константинопол. Императорът уверил българските пратеници, че се готви за война с арабите, но веднага след тяхното заминаване потеглил бързо на запад срещу изпратения в славянските земи български отряд. Константин V постигнал успех: той прогонил малобройната българска войска и с плячка и пленници се завърнал в столицата[8].

Кан Телериг бил наясно с безперспективността на югоизточното направление за евентуално териториално разширяване на българската държава и поставил ударение върху югозападното направление, т.е. към Македония, където византийската власт се чувствала твърде слаба и където живеело компактно славянско население. Към това се прибавя споменът за Куберова България. Благоприятният отзвук, който имала инициативата на кан Телериг сред старейшините на берзитите, бил доказателство за перспективността на предложената от него промяна на стратегическото направление на българската външна политика.

Направеният от кан Телериг опит да влезе във връзка със славянското племе берзити дава основание да смятаме, че се поставя началото на стремежа за тяхното трайно присъединяване към България. Неговият наследник Кардам продължил политиката му на укрепване на централната власт и насочване усилията за разширяване на българската държава на югозапад.

По този начин българското влияние намирало в Македония най-добра почва в самите етнически и политически интереси на тамошните славяни. Този стремеж на българските владетели не останал скрит от император Константин V Копроним, който се опитал да попречи на българското разширение на юго-

запад, но не успял да направи нищо. Заради славянското движение в империята Византия се принудила да сключи през 782 г. позорен мир с арабите[9] и да обърне сериозно внимание на своите славянски поданици. След сключването на мира Византия предприела две акции, за да ограничи разширението на българската държава на югозапад в земите на тамошните славянски племена. Първата акция е свързана с похода на Ставракий от 783 г. в западните владения на империята, който завършил с успех[10].

Втората акция е свързана с предприетата от императрица Ирина обиколка за възстановяването на няколко града в Тракия с цел да укрепи византийската власт там[11]. Тези демонстрации обаче не направили на Кардам желаното от Византия впечатление и той мълчаливо продължавал да следи събитията и да се готви. Неговото внимание било съсредоточено на югозапад към Македония, където византийската власт едва се крепяла. През 789 г. български отряд проникнал в долината на Струма, където живеело славянското племе струмяни (или струмци). Българите нападнали лагера на тракийския стратег Филит в областта на р. Струма, в резултат на което повечето от ромеите начело със стратега били убити[12]. В ръцете им освен въоръжението попаднало и голямо количество златни монети, предназначени за заплати на войниците и офицерите. Това, според мен, означава, че колкото и да се опитвала Византия да държи македонските славяни в покорство, каквито и строги мерки да предприемала срещу тях, българите все повече навлизали навътре в Македония, като присъединявали едно след друго близките славянски племена, т.е. България започнала да взима предимство над Византия в борбата за подчиняването на тамошните славянски племена. Очевидно е, че кан Кардам продължавал политиката на кановете Тервел и Телериг, насочена към земите, населени със славяни и българи[13].

Първите по-сериозни успехи на българската държава в югозападна посока към Македония били постигнати при управлението на кан Крум (803–814). Големите успехи на кан Крум на северозапад и голямото териториално разширение на българската държава, станала непосредствен съсед на Франкската империя, както и неуспешното въстание на славяните в Пелопонес, сериозно разтревожили Византия. Мерките, които Византия предприела срещу пелопонеските славяни били предупреждение за другите славяни в империята, че подобна участ очаква и тях, ги накарали да потърсят чужда помощ, а такава помощ по онова време те са могли да намерят само у българите, които вече представлявали не малка сила на полуострова. В опит да предотврати подобна подкрепа на българите спрямо славяните тогавашният византийски василевс Никифор I Геник (802–811) решил през 807 г. да се отправи на поход срещу България. Поради разкрит в Константинопол заговор императорът прекратил похода и се върнал обратно[14], но неприятелските му действия дали повод на кан Крум да се насочи в една посока, станала традиционна за българите още от времето на Телериг и Кардам – югозападните части на полуострова. Още на следващата 808 г. български войски проникнали по долината на Струма и за

втори път изненадали както по времето на Кардам събраните там византийски войници.

За тези събития Теофан пише: *„През същата година, когато се давала заплата на войската в Струмската област, българите, като нападнали, отнели я цялата – 1100 литри злато – и избили много войска заедно със стратега и началниците. Имало и от останалите отреди немалко гарнизонни началници и всички загинали там"*[15]. Според мен това неочаквано нападение е имало за цел не грабеж; напротив, както и при нападението от 789 г., така и в това се виждат систематическите стремежи на българите в една и съща посока и местност по-скоро с цел да си пробият път към тази част на полуострова и да откъснат западните области от Византия. Затова българите са искали предварително да отслабят този военен център, което се потвърждава с това, че още през пролетта на следващата 809 г. кан Крум предприел с големи сили нападение над град Сердика, който с мощните си укрепления и многоброен гарнизон преграждал пътя към Македония.

Преценявайки, че гарнизонът не е в състояние да се противопостави ефикасно на огромното числено превъзходство на противника, ръководителите на града предложили на българския владетел да отворят вратите на крепостта срещу неговото обещание да не допусне масови кланета и грабежи. Крум обещал, но щом влезли в града, хората му извършили ужасни кланета не само над военните от гарнизона, но и над мирните граждани. Според проф. Пламен Павлов сведенията на Теофан[16] за разрушаването на крепостта Сердика и числото от над шест хиляди избити вероятно са преувеличени – факт е, че мнозина от тях, включително лица от командния състав, са пощадени и освободени[17]. Доказателство в това отношение е факта, че по-късно поради страха от репресии от страна на император Никифор мнозина от тях, за да запазят живота си, са потърсили спасение при кан Крум. Пример в това отношение е конструкторът на военни съоръжения Евматий, арабин по произход, който се поставил в служба на българския хан. Относно разрушенията данните от археологическите проучвания показват, че те не са били в толкова значителни размери[18]. Трябва да си признаем, че извършените жестокости в Сердика не правят чест на кан Крум, но не трябва да се забравя, че за онази епоха подобни прояви били по-скоро правило, отколкото изключение. Освен това в случая ние виждаме проява на съществуващата още от хунско време традиция крайната жестокост към врага да се използва като средство за парализиране на волята му за съпротива. Неслучайно кан Крум получил прозвището „Страшни".

Реакцията на император Никифор I съвсем не била като на уплашен човек, а на разярен до крайна степен властелин, жадуващ за разплата. Никифор се опитал да поправи станалото и скоро пристигнал в разрушения град. За тези събития Теофан пише: *„Доведените от Никифор I войски, на които било възложено отново да издигнат съборените укрепления, отвърнали на тази заповед с бунт и императорът трябвало да бяга към столицата.*

Метежниците също се пръснали и от този момент Сердика престанала да бъде византийска"[19]. Така Византия се лишила от най-важната си твърдина в сърцето на полуострова, чрез която господствала не само над една обширна заселена със славяни област, но и над едно средище на големите пътища – от бреговете на Дунава и Морава към долината на Вардар, Струма и Марица. Загубата на Сердика означавала край на това господство и началото на още по-големи загуби в балканския юг и югозапад. Какви големи успехи са имали българите в тази посока и колко те са станали опасни за империята, показват новите мероприятия на Никифор I за закрепване на императорската власт в Македония. След неуспешната акция за възстановяването на Сердика император Никифор I предприел две мерки, за да се спре очакваното по-нататъчно разширение на българите към македонските земи. Първата мярка била предприета от Никифор I още през 809 г., когато той наредил да се съберат принудително колонисти от всички провинции на империята, които той населил като военно-граничарско население в югозападните съседни на България области. Хронистът Теофан пише: *„за страшния смут и отчаяние, които обхванали определените за преселване византийци, и за явно изявеното от тяхна страна нежелание да напуснат родните си огнища"*[20]. Едва ли можем да имаме съмнение, че тази колонизация в славянските области е била предприета от Никифор с цел да попречи на българското влияние между славяните в империята и да предотврати тяхното присъединяване към българската държава, която била главната задача на българската политика през VIII в., сега успешно продължена от кан Крум. Император Никифор I обаче не се ограничил само с тази мярка. За да отвлече съвсем вниманието на българския владетел от западните провинции на империята и чрез това да може лесно да прокара там своята колонизаторска политика, той решил да се опълчи направо против сърцето на българската държава, като нападне столицата Плиска. Неуспешният поход на император Никифор I, който довел до неговата гибел в битката при Върбишкия проход от 26 юли 811 г. има огромно значение за България. Тази победа не само избавила българите от страшната опасност и им върнала всичко отнето, но и още закрепила всичките им завоевания на запад, заедно със Сердика. Другото важно значение на тази победа се крие в това, че тя издигнала авторитета на българския владетел в очите на македонските славяни като победител на техния най-голям враг Византия и чрез това отворила пътя за разширяването на държавата в посока на югозапад. След поражението при Върбишкия проход всички опити, които Византия предприела да спре българската офанзива за присъединяването на македонските славяни били неуспешни. Изворите съсредоточават своето внимание главно върху военните действия между българите и ромеите в Източна Тракия, но заедно с това дават и някои други дребни, но твърде интересни подробности. Например хронистът Теофан[21] съобщава, че през 812 г., след падането на Дебелт в български ръце, ромейското население започнало масово да изоставя редица укрепени градове, между които са

Анхиало, Боруй (Берое), Филипопол (дн. Пловдив) и крепостта Филипи (близо до дн. Драма) в Източна Македония. „А живеещите по Струма преселници – пише същият автор, които Никифор бил изпратил срещу българската държава като военно-граничарско население – като се възползвали от случая, избягали и се върнали в земите си"[22]. Тук трябва да отбележа, че след превземането на тези градове кан Крум предложил мир на Византия, който император Михаил I Рангаве отказал. Но важността на това предложение е в това, че за пръв път в Дунавска България толкова важни преговори били възложени на славянин – княз Драгомир[23].

Както видяхме, още кан Аспарух и повечето владетели след него осъзнали жизненоважната роля на българо-славянския съюз за оцеляването и развитието на българската държава и се стремели да го задълбочават. Но кан Крум бил първият български владетел, който си позволил да привлече към централната власт славянските велможи. С това кан Крум дал още един повод на останалите извън пределите на българската държава славянски племена да желаят доброволно да се присъединят към нея. В периода 812–814 г., наред с големите си успехи в Източна Тракия, българите установили и военнополитически контрол върху част от македонските Славинии – главно в областите около горните и средните течения на реките Места и Струма, за което свидетелстват цитираните известия. Присъединяването на тези славянски племена към българската държава дало възможност на кан Крум, според един неизвестен византийски автор, през 814 г. да събере голяма войска срещу ромеите, която включвала контингенти „*от всички Славинии*"[24]. В случая може би за първи път, освен славяни от Мизия и Тракия, в българската армия са били включени и техни събратя от Македония. По този начин кан Крум успял да включи нови славянски племена в територията на българската държава, но и при неговото управление както видяхме се засилва участието на славянските князе в управлението и приобщаването на славяните извън ханството за тяхното включване в походите срещу Византия. Можем да предположим, че точно по времето на кан Крум започва да се проявява стремежът към обединяването на двете основни етнически групи в българската държава за създаването на единната българска народност, процес, който ще бъде окончателно избистрен и изцяло завършен при управлението на княз Борис I (852–893). Като основна предпоставка за това твърдение, виждам във включването на славянски представители във висшите управляващи среди на държавата и стратегически важните преговори, които хан Крум поверява на славянските князе.

Каква е била съдбата на разглежданите области при наследника на кан Крум след сключването на 30-годишния мирен договор от кан Омуртаг между България и Византия през 814/815 г. е трудно да се определи поради липсата на сведения от този период. Вероятно Крумовият наследник – кан Омуртаг, е бил принуден да върне част от тях на империята, така както сторил това с повечето

земи от Черноморското крайбрежие на юг от Балкана и от Северна Тракия. Може би именно „втората глава за славяните, които са поданици на императора", от мирния договор, познат ни от първобългарския надпис от с. Сечище (известен като Сюлейманкьойски надпис)[25], разглеждала съдбата на превзетите области в Македония от Крумовите войски. Във втората глава се отразява стратегическата битка между Византия и България за спечелването на балканските славяни. Водещият принцип в договора при решаването на проблема за преселенията на славянското население е то да бъде върнато на онази територия, на която е живяло преди войните, водени от император Лъв V. Тъй като това население било изявило открито желанието си да се присъедини към България по времето на Крум и участвало по един или друг начин във водените от него военни действия, българският владетел сметнал за необходимо да не го оставя в земите, които отстъпвал на Византия. Така се стигнало до компромисното решение – в замяна на това българският владетел се задължавал да върне принудително преселените от кан Крум във вътрешността на България и Дунавските устия византийски поданици. По този начин България била принудена да върне на Византия завоюваните по времето на кан Крум области, в които живеело компактно славянско население, а също така при управлението на Омуртаг и на неговият приемник Маламир била изоставена идеята за обединението на славяните, които живеели в югозападната част на полуострова, под скиптъра на българският владетел.

Както казах, със сключването на 30-годишния мирен договор между Омуртаг и Лъв V през 814/815 г. Византия успяла да отвлече вниманието на българите от славянските области на полуострова, поне по времето на управлението на Омуртаг и Маламир ние нямаме никакви сведения за договарянето им със славяните в империята. За това не по-малко са спомогнали и вътрешните борби, в които българските боили успели да унищожат славянското влияние в държавата, като насочвали държавната политика в противоположната страна – на североизток и северозапад. Но въпреки всичко славяните си останали преобладаващият етнически елемент в тогавашна България, а също така образували и нейната материална опора. Все по-ясно ставало, че без тяхното съдействие и подкрепа държавата не можела да продължи да съществува и че, за да успее да осигури бъдещето си, тя била длъжна да прибере в пределите си и останалата част от установилите се някога на полуострова дако-славянски племена. Като продължител на идеята на Телериг, Кардам и Крум, че българският владетел трябва да бъде обединител на славяните от балканският югозапад – идея, която, както казах, била временно заглъхнала след кан Крум, отново се възродила при управлението на кан Пресиян (836–852). Това връщане към миналото е било улеснено и от самото поведение на Византия, която въпреки всички договори не пропускала никой удобен момент, за да прояви омразата си срещу българите. Македонското славянство, от друга страна, застрашено сега повече от всякога от натиска на империята, чакало само първия знак от север, за да

се вдигне само срещу нея и да улесни задачата на българският владетел. В самото начало на своето управление кан Пресиян изпратил войски към Солун[26] и областта около него[27], вероятно по течението на р. Струма, използвайки заетостта на византийския император Теофил (829–842) в тежката война с арабите. Конкретен повод за това му дало избухналото през 837 г. въстание на славянското племе смоляни. В житието на Григорий Декаполит се казва, че през 837 г. *„...избухнало немалко въстание на тамошните Славинии, настъпило голямо кръвопролитие и цялата област била опожарена и изпълнена със смут"*[28]. Очевидно Пресиян побързал да използва тези благоприятни за него обстоятелства, за да присъедини земите на македонските славяни, където българското влияние, както видяхме, още от края на VIII в. все повече се засилвало. От всичко това става ясно, че това българско движение не е имало характер на война и завоевание, понеже срокът на 30-годишният мирен договор още не е бил изтекъл, а е имало за цел мирно разширяване на границите на българската държава на югозапад в съгласие с местното население.

За да предотврати българския замисъл, Византия изпратила една армия начело със зетя на императора, кесаря Алексий Мозеле, тя трябвало да спре българското настъпление и да запази връзката между Цариград и Солун, имала за своя главна база Христопол (дн. гр. Кавала)[29]. При Сяр двете войски се сблъскали, като българите, предвождани от кавхан Исбул, победили и превзели Филипи[30]. В чест на победата кавхан Исбул поставил там каменен надпис с твърде интересно съдържание. Надписът от Филипи гласи*: „Пресиян, от бога архонт на много българи, изпрати Исбул, капкана, като му даде войска и ичиргу боила и кана колобра. И капханът... При смоляните... който търси истината, бог вижда и който лъже, бог вижда. На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но бог вижда"*[31]. В тези думи се съдържа открито обвинение, че виновник за конфликта е византийската страна. За успешните действия в Беломорието говори и намереният в Плиска триумфален надпис: „Битка при Сяр"[32]. Само за една-две години, използвайки невъзможността на Византия да противодейства, българите постигнали голямо териториално разширение на югозапад – в Македония. Цяла Централна и Западна Македония, Косово поле и долините на реките Вардар и Струма били присъединени към българската държава. Една от причините за този несъмнен успех, както казах, било желанието на тамошните славяни доброволно да се включат в пределите на България, която единствена можела да ги защити от имперските амбиции на Византия. Безсилен да се противопостави пряко на загубата на тези територии, император Теофил взел мерки да създаде проблеми на българите другаде. Първата мярка се изразила в това, че император Теофил изпратил флота към дунавските устия, около които живеели значителна част от преселеното по времето на хан Крум византийско население. Управителят на Северна Добруджа не успял да се справи с въстание-

то на ромеите, подкрепено от войските, дошли с корабите. Голяма част от преселниците били върнати обратно във Византия[33]. Тази акция успяла, защото, както разбрахме, основните български сили действали далече на югозапад в Македония. Втората мярка, която император Теофил предприел, била добре позната във времената, когато империята изпитвала трудности и не успявала сама да се справи срещу българите[34], тя с богати дарове успяла да насочи срещу тях съседните на България сръбски племена. Успехите в югозападното направление били съпроводени с трудности и неуспехи на северозапад. Продължилите три години (от 839 до 842 г.) опити на кан Пресиян да покори току-що създалите своя държава сръбски племена, начело с княз Властимир[35], завършили според Константин Батрянородни с поражение. *„Пресиян отворил война на сърбите, искайки да ги подчини – пише Константин VI Багренородни. – Като воюва три години, той не само че не постигнал нищо, но и погубил по-голямата част от своята войска"*[36]. Янко Христов представя интересно мнение по въпросите, свързани с годините на управление на княз Властимир, които са използвани от автора като изходна база при една по-точна, доколкото това, разбира се, е възможно, датировка на войната и установяването на обща българо-сръбска граница[37]. По тази втора мярка в нашата историография съществуват две мнения: първото мнение се основава на това, че самата война е била започната от кан Пресиян, който е искал *"да закръгли"* своите западни граници, в които сърбите се забивали като клин[38]. Второто мнение, което съм по-склонен да приема, е, че византийската политика е потърсила противодействие срещу голямото териториално разширение на България на югозапад, използвайки за тази цел сръбския княз Властимир[39], но поради липсата на достатъчно сведения за всичко това ние можем само да гадаем.

Все пак трябва да отбележа, че присъединяването на македонските славяни към българската държава събудило надеждите и на славянските племена в Гърция, които почнали да мислят, че и тяхното освобождение би могло да стане с българска помощ. През 847 г. те също се вдигнали на борба срещу Византия. Само че Пресиян не бил в състояние да ги подкрепи, а и империята действала светкавично. Била изпратена значителна военна сила, която се наложила над разбунтувалите се племена. От този момент започнало усиленото погърчване на тези славяни, които скоро изчезнали от историческата сцена. Безспорно, най-голямата придобивка, постигната от кан Пресиян, е включването на по-голямата част от македонските славяни в българската държава. При неговото управление били присъединени *„област между Горни и Средни Вардар и Черни Дрин, заедно с Косово поле на юг до Охрид и Прилеп, а също и земите на племето стримонци или струмци по средното течение на р. Струма"*[40]. Сравнително лесното присъединяване на македонските славяни към България се дължало главно на невъзможността на Византия да отдели необходимите сили поради войните с арабите за отблъскването на българското

настъпление към Македония, както и на доброволното присъединяване на македонските славяни към своите сънародници в Дунавска България.

Преодоляването на кризата, която обхванала българската държава към средата на VIII в., и започналото стабилизиране на ханската власт довежда, до промяна във външнополитическата стратегия на страната. Това, както казах, се изразява във факта, че българските владетели осъзнават безперспективността на югоизточното направление за евентуално териториално разширяване на българската държава. По тази причина поставят акцента на своята политика върху югозападното направление, т.е към Македония, където наличието на български етнически елемент от времето на Кубер и славянско население било предпоставка за евентуално разширение в тази посока. Тази политика от българска страна започва при управлението на Телериг и постъпателно ще бъде надграждана от неговите приемници на трона, като при управлението на Пресиян територията на българската държава ще допира до Адриатическо море.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мутафчиев, П.** История на българския народ. Т.1. Първо българско царство. София, 1943, с. 162; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 1 Първо българско царство, Ч.1. Епохата на хуно-българското надмощие. София, 2007, с. 212.

[2] **Златарски, В.** История на българската…, с. 212.

[3] ГИБИ, III. София, 1960, с. 274. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[4] **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на Средновековна България VII–XIV век. София, 1999, с. 119.

[5] **Димитров, Хр.** История на Македония през Средновековието. София, 2001, с. 48–56.

[6] **Мутафчиев, П.** История на…, с. 166–167.

[7] ГИБИ, III. София, 1960, с. 274. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[8] ГИБИ, III. София, 1960, с. 274. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[9] **История на България.** Т. 2, с. 129.

[10] ГИБИ, III. София, 1960, с. 276. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[11] ГИБИ, III. София, 1960, с. 276. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[12] ГИБИ, III. София, 1960, с. 276–277. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[13] **Павлов, Пл., Ст. Михайлов**. Българският VIII век. – В: **Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов**. Българска национална история. Т. III. Велико Търново, 2015, с. 133.

[14] ГИБИ, III. София, 1960, с. 278. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[15] ГИБИ, III. София, 1960, с. 278. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[16] ГИБИ, III. София, 1960, с. 279. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[17] **Павлов, Пл.** Забравени и неразбрани. София, 2010, с. 277.

[18] **Станчева, М.** Археологическо проучване на средновековния Средец (IX–XIV в.). Резултати и проблеми. – В: Сердика- Средец-София, 1976, с. 26–74.

[19] ГИБИ, III. София, 1960, с. 279. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[20] ГИБИ, III. София, 1960, с. 280. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[21] ГИБИ, III. София, 1960, с. 284. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[22] ГИБИ, III. София, 1960, с. 284. (**Теофан Изповедник.** Хронография).

[23] ГИБИ, III. София, 1960, с. 284. (**Теофан Изповедник.** Хронография); **Златарски, В.** История на българската…, с. 262–263.

[24] ГИБИ, IV. София, 1961, с. 23. (**Неизвестен автор**).

[25] **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. София, 1992, с. 165–166.

[26] **Златарски, В.** История на българската…, с. 338.

[27] ГИБИ, V. София, 1964, с. 156. (**Лъв Граматик**).

[28] ГИБИ, IV. София, 1961, с. 38–39. (**Житието на Григорий Декаполит**).

[29] **История на България.** Т.2, с. 160.

[30] **История на България.** Т.2, с. 160.

[31] **Бешевлиев, В.** Първобългарски…, с. 165–166.

[32] **Бешевлиев, В.** Първобългарски…, с. 167.

[33] **Златарски, В.** История на българската…, с. 339–340.

[34] Привличането на маджарите при управлението на цар Симеон като съюзник на империята срещу България. Вж: – ГИБИ, V. София, 1964, с.210. (**Константин VII Багренородни).**

[35] **Павлов, Пл**. Забравени…, с. 51.

[36] ГИБИ, V. София, 1964, с.209. (**Константин VII Багренородни).**

[37] **Христов, Я**. Военнопленниците в българо-сръбските отношения през ранното средновековие – Епохи, XXIII/I. Велико Търново, 2015, с. 88–89.

[38] Това мнение, поддържано отдавна от **Грот, К. Я.** Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах. Петроград, 1879, с. 181 сл., е прието по-късно от **Бурмов, Ал.** – В: История на България. 1. София., 1961, с. 87.

[39] **Златарски, В.** История на българската…, с. 346–347.

[40] Още в началото на управлението на следващия български владетел, княз Борис I, тези земи влизали в българските предели. Очевидно, те били присъединени след успешни военни действия при кан Пресиян.

ЗАЛЕЗЪТ НА ЕЗИЧЕСТВОТО – ПРИЕМАНЕ НА ХРИСТИЯНСТВОТО В СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Александър ДОНЧЕВ

МП: „Археология“
ЮЗУ „Неофит Рилски“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Янко Христов

I list the authors who have written on the subject, as well as the sources I have used, ours and foreign.

I outline the political situation before the adoption of christianity in Bulgaria and the reasons that made Boris I take this fateful for Bulgaria decision and his political intrigues when concluding treaties and making alliances with the neighboring countries.

Boris I managed to stop any further military activities of the Byzantine Empire against Bulgaria.

With the adoption of christianity, the Bulgarian country is in the same position as the other Christian European countries and with the Intrigues between Rome and Byzantine Empire Boris I marks the beginning of an „Golden Age for Bulgaria”.

Политическите, социалните и духовните промени, настъпили в българската държава през IX в., са обект на интерес от множество историци, които се опитват не само да реконструират събитията, но и да доловят причините и околните фактори, подтикнали българския владетел княз Борис I да изостави езичеството и да приобщи българите към голямото семейство на християнските народи.

Сред значимите и незаменими трудове, които може да отличим, е „История на българската държава през средните векове“ на проф. Васил Златарски[1], който не само ни обръща особено внимание върху периода на покръстването, но и същевременно ни представя възможността да се докоснем до съдържанието на различната изворова база, даваща ни сведения за самото покръстване

След В. Златарски може да отличим, особено ценния труд на Константин Иречек и неговата „История на българите“, който отделя една глава от своята творба за покръстването[2]. Естествено, тук не може да не споменем съществения принос в тази насока и на много други историци, като проф. Петър Мутафчиев с неговите „Книга за българите“ и „История за българския народ“, Васил Гюзелев „Покръстване и християнизация на българите“ и неговата монография „Княз Борис I“, както и още Ив. Дуйчев, Г. Острогирски, П. Ангелов, И. Снегаров, В. Бешевлиев, Петър Петров, Стивън Рънсиман[3] и мн. други.

От „Покръстване и християнизация на българите“[4] на В. Гюзелев се сдобиваме със събрани многобройни извори от различен произход, които ни

хвърлят яснота и ни предоставят възможността да подредим хронологически историческите събития в Средновековна България от втората половина на IX в., а заедно с това да проследим действията и политическите похвати на една значима и незаменима личност за българската история – тази на българския владетел княз Борис I, който проправя пътя на християнството в българските земи и чрез него въздига българската държава, равностойна в своите международни отношения на останалите европейски християнски държави.

Многобройните извори, засвидетелстващи ни периода на покръстването, може да разделим на няколко категории – домашни (български) и чужди (византийски, западноевропейски и арабски извори).

Като част от домашните български извори може да посочим Старобългарския разказ за покръстването от кр. на XIII / нач. XIV в., в който българският владетел княз Борис I е наречен и титулуван като „цар“ (тук обаче трябва да споменем, че той всъщност не е удостоен с титлата „цар“), каменният надпис от с. Балши[5], изсечен върху колона, в чиято долна част има латински надгробен надпис на кръстоносец, а над него е изобразен кръст, който ни свидетелства хронологически за началото на покръстването на българите (863 г.).

Самият каменен надпис от село Балши ни дава сведения не само кога хронологически е извършено покръстването, но и че то е извършено от византийското духовенство по времето на патриарх Фотий (852–867).

Като основен български (домашен) източник от този период не може да не споменем печатите, документите, различните приписки и бележки от книжовността, безценните и незаменими произведения и творби на различните български духовници от този период и т.н.

В това число от особено важно значение са Пространните жития на св. св. Кирил и Методий, житието на св. Климент Охридски, произведението „За буквите“ на Черноризец Храбър и др. Непосредствено трябва да споменем и Манасиевата летопис, в която една от българските добавки е за периода на покръстването. Тя е от особено важно значение, защото ни засвидетелства, че покръстването на българите е осъществено от Борис I, който в добавката към летописа е наречен Михаил (на византийския император Михаил III) като същевременно Манасиевата летопис ни споменава също и за възникналото вследствие на покръстването въстание срещу българския владетел. Съществено важни и значими, разбира се, са византийските извори, даващи ни сведения за периода на покръстването на българите. В това отношение може да споменем и отличим съчиненията на Йосиф Генезий, Константин Багренородни, хрониките на продължителите на Теофан, хрониките на Йоан Скилица, на Лъв Граматик, житието за 15-те тиверiопулски мъченици от Теофилакт Охридски, записките на Георги Монах, посланието на патриарх Фотий към Борис I (864–865) и др. Латинските, тоест западноевропейските извори, които ни дават информация по въпроса за покръстването на българите, също са от съществено значение. От латиноезичните извори може да разграничим хрониките на Анастасий Биб-

лиотекар, „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ (866 г.), Бенедиктинската хроника на Петър Вагнер[6], хрониките на абат Регинон, Бертинските летописи на архиепископ Хинкмар Реймски и др.[7]

Покръстването на българите намира отражение и в арабските извори – в това отношение трябва да бъдат споменати арабската енциклопедия „Скъпоценности“, хрониката на ал-Табари, пътеписът на арабския автор Харун Ибн Яхъя от нач. на X в. и др.[8] Самите арабски извори хвърлят допълнителна светлина върху събитията, случващи се в българските земи през периода на покръстването. Те също са ценен източник, независимо от това, че в някои случаи съдържат определени неточности. Тяхното внимателно анализиране е основа, върху която може да се сдобием с ценни сведения за определени събития, които не са застъпени достатъчно в останалите източници, с които разполагаме.

В търсене на причините, накарали българския владетел Борис I да обърне гръб на езичеството и да приеме християнството, трябва да обърнем сериозно внимание на изворовата база, с която разполагаме. Византийските, заедно с латинските извори за този период ни дават яснота около политиката, водена от българска страна в средата на IX в., но същевременно ни разкриват и настъпването на природни бедствия в българските земи. Но всъщност – „Защо българският владетел Борис I се решава да изостави езичеството и да приеме християнството?“.

За да си дадем отговор на този въпрос, трябва да проследим политическата и етническа картина в българската държава в периода преди покръстването. Този въпрос е обстойно разглеждан от множество учени и историци, които ни предоставят своите възгледи и ни разкриват причините, подтикнали българския владетел да вземе това съществено значимо решение за българската история.

Борис I наследява българския престол в сложна и напрегната обстановка. Той се опитва да регламентира отношения си с Немското кралство и да потвърди мирните отношения между двете страни от 845 г. със своето пратеничество през 852 г. в Майнц до немския крал Людовик Немски. Новият български владетел потвърждава добрите си отношения с немците, но не за дълго. Още на следващата година – 853 г., латинските извори[9] ни засвидетелстват, че взаимоотношенията между двете страни се влошили, а българският владетел сключил съюз с Великоморавия.

Тези действия за съюз с великоморавския княз Ростислав от българска стана са продиктувани от опитите за политическото и църковно влияние и натискът да се упражни господство от Немското кралство върху среднодунавските славяни[10].

В нарастващите военни действия българския владетел успява да привлече на своя страна краля на Франция – Карл Плешиви, а немците – хърватския княз Търпимир (845–864). В своя поход срещу хърватите Борис I претърпява поражение, а на северозапад българските територии се намират под немско

нашествие. Принудени да воюват на два фронта, българите претърпявали неуспехи в своите военни действия[11].

В сложната ситуация, в която се намирал срещу силното Немско кралство и хърватите българския владетел сключва мирни договорености, вследствие на които се отказва от съюза си с Великоморавия и отново се сближава с немците. Повторното сближаване с немците му позволило да ги спре от по-продължително нашествие в северозападните български територии.

Отношенията между новия български владетел и Византия обаче продължавали да бъдат неурегулирани. Византия ясно изразявала своите претенции да възстанови господството си над множество важни крепости, които били под властта на България.

Воините, които водела в Мала Азия срещу арабите обаче не позволявали на Византийската империя да съсредоточи временно военните си сили на Балканите.

През 855–856 г. избухва нова българо-византийска война, в която българската страна търпи редица неуспехи. Византийската армия е лично предвождана от византийския император Михаил III (842–867), който успява да превземе стратегически важната крепост Филипопол и околността ѝ, областта Загора и черноморските градове Девелт, Анхиало и Несебър[12].

Много често днес българският владетел Борис I е наричан добър дипломат.

Той успява чрез преговори да възпре по-нататъшните военни действия на Византийската империя спрямо българите. През 856 г. се сключва българо-византийски мирен договор, чрез който се осъществява и размяната на военнопленници.

В следващите години, спрямо сложната обстановка, в която е завладява Източна и Средна Европа, се обособяват отново редица съюзнически действия и коалиции, в които сериозно място намира и българската държава.

Великоморавия постига значителни успехи във войната с Немското кралство. Тя укрепва своите позиции в среднодунавските земи, застрашавайки по този начин и българските интереси. В отговор на това българският владетел прибягва до съюз с Немското кралство – 862 г., който е насочен срещу великоморавския княз Ростислав.

Немският крал Людовик, подпомаган от български съюзни войски, се впуска във война с Великоморавия[13].

Заради съюзните действия от страна на Немското кралство и българите, великоморавският княз Ростислав е бил принуден да потърси помощ от Византийската империя. Водена и от собствените си интереси, тя откликва и встъпва в съюзнически действия с Великоморавия.

С включването си в подобен съюз може би Византийската империя съзира идеална възможност да осъществи своите стремежи и планове, свързани с разширяването на своето духовно, а заедно с него и политическо влияние върху Балканите и Източна Европа. Тук трябва да споменем, че българския

владетел с встъпването си в съюз с Немското кралство най-вероятно е имал и договорености да приеме християнската вяра от Рим. Това би било сериозен удар върху Византийската империя или по-точно върху нейния стремеж да разшири своето духовно влияние из съседните ѝ територии.

През 863 г. Византийската империя се справила временно с арабската опасност и можела да обърне поглед към балканските територии. Тя успяла да организирала коалиция против българите, включваща Сърбия, Хърватия и Великоморавия, а същевременно нападнала със своите войски българските територии.

Българската армия през това време била ангажирана във военни действия срещу Великоморавия и поради тази причина българската страна не успяла да се противопостави силно на византийските действия в нейните територии[14].

По-това време, както ни засвидетелстват множество ценни извори[15], българските територии са сполетени от бедствия и земетресения. Тези фактори, както добиваме представа не само от ромейските източници, са били тълкувани като „божие наказание“ за българският народ, който трябвало да приеме „христовата вяра“ и да изостави езическите си вярвания[16].

Византийската армия успява да пожъне бързо множество успехи. Във византийски ръце попадат Месемврия, част от Черноморското крайбрежие и значителни територии на юг от Балкана.

Със своя поход византийския император целял не само да завладее редица български територии, но и същевременно да принуди българския владетел да сключи мир, чрез който империята да разшири своето духовно влияние и в българските земи.

България и Византия сключват т.нар. „дълбок мир“ помежду си през есента на 863 г., според който българската страна трябвало не само да разтрогне съюза си с Немското кралство, но и да приеме „христовата вяра“ от Константинопол.

Според договореностите българската страна си възвърнала контрола над областта Загоре, но редица крепости като Несебър, Анхиало и Девелт останали във византийски ръце[17].

Но дали само сполетяващите я природни бедствия и сложното военно-политическо положение, в което се намирала българската държава в този период, свеждат българския владетел до вземането на подобно важно решение?! – не бива да забравяме етническия облик на българската държава в средата на IX в., която независимо от многобройните усилия към приобщаването и сливането на двата основни етноса – прабългари и славяни, в техния бит, култура и религия съществуват съществени различия.

Техните различни езически вярвания не само не спомагат за приобщаването и сливането им в единен народ, но същевременно подклаждат различията помежду им.

Борис I най-вероятно ясно е осъзнавал нестихващата нужда и необходимост от единна религия, която да обедини двата етноса, да уеднакви ценностната им система, да премахне задълбочилите се различия и да слее славяни и българи.

Естествено, огромна роля изиграва и приобщаването на българската държава към християнското семейство, заради престижа на международната сцена.

Християнската религия е първостепенен елемент, свързващ множество европейски държави. В техните очи българската държава, независимо от своето развитие, си е оставала „варварска държава“. Погледът към българите от страна на християнските държави винаги е съпътстван с мнението за „езичници“ и „варвари“, а българският владетел спокойно е можел да бъде пренебрегван в международните си отношения с тях.

Приобщаването към голямото християнско семейство утвърждавало властта на владетеля и го поставяло в равностойно положение спрямо останалите християнски владетели.

С приемането на християнството българският владетел навярно е съзирал и изграждането на силни устои на религията, издигането на силна църква, която да е зависима от светската власт и която да се превърне в неин крепител.

С далновидната политика на Борис I българската държава поема съществена крачка към съвсем нова ера в своето развитие. Езическите обичаи са изоставени, те трудно ще се изкоренят, но с времето тяхната сила избледнява.

Християнството не само навлиза като обединител, но с него в българските земи ще се извърши невъобразим културен и изключително важен книжовен и духовен подем.

Около начина, по който се приема християнството, и датата обаче възникват множество спорове, което се дължи на разнообразната и противоречива изворова база.

Най-разпространена е тезата, че покръстването е извършено от византийски духовници, които първоначално покръстили българските пратеници в Константинопол, а след това придошли на мисия в българските земи и покръстили тайно българския владетел Борис I, заедно с негови приближени. Борис приема името на своя кръстник – византийския император Михаил III (842–867), като същевременно заменя и ханския си титул с княжеския[18].

Подобно на множество значими събития през Средновековието и покръстването на българите намира отражение и се превръща в събитие, пресъздавано в най-различни легенди и митове. В тази насока особен интерес привличат вярванията, че българския владетел Борис I приема християнската вяра от своята сестра, която по време на пленничество в Константинопол се приобщава към християнската вяра. Според тази легенда българският владетел отначало се съпротивил, но вследствие на сполетелите го бедствия и „изпратената от Бога напаст“, съзира и приема христовата вяра[19].

Според друг мит българският владетел приема християнството под влиянието на една картина на „Второто пришествие“, а според друга легенда кръщението на българския владетел е извършено от св. Кирил край река Брегалница. Интересно е, че някои по-късни западни историци, подобно на Андреа Дандоло (1306–1354) от първата половина на XIV в. представят легендата като достоверна[20].

Особено интересен поглед около покръстването на българите ни разкриват трудовете на Бернандо Джустияни (края на XVI в.) и на италианския кардинал Цезар Бароний[21].

Датата на покръстването също предизвиква не малко спорове сред множество учени. Това, както споменах, се дължи на разнообразната и противоречива изворова база, с която се разполага по въпроса.

Изследването на латинските извори също ни хвърля различна светлина по въпроса за датата на покръстването на българите.

Според Ксантенските летописи покръстването е извършено през септември 865 г.[22], а според Айнзидленските летописи[23], то се е случило през 866 г., като българския владетел е следвал обичаите и ритуалите на новата християнска религия.

От своя страна монахът от Корди – Христиан Друтмар, ни свидетелства, че българите, които принадлежали към хазарите, се покръствали ежедневно[24].

Бернолд от Констанц и други западноевропейски автори смятат, че българският владетел и българите приемат Християнството, след като папа Николай I им изпраща свещеници и проповедници на христовата вяра[25].

Не на подобно мнение са обаче гръцките или по-точно византийските извори.

Игнатий[26] ни дава сведения за покръстването, като в едно от своите жития отбелязва бедствията, сполетели българските земи, които принудили българския владетел да потърси закрила в Християнството и да приеме помощта, предложена от Византийската империя. Според него христовата вяра е била приета от българите през есента на 863г.

Йосиф Генезий се позовава на същите причини като тези на Игнатий за склонността на българския владетел Борис I да вземе изключително важното решение да покръсти себе си и собствения си народ[27].

От своя страна Йоан Скилица пък ни доверява, че българският владетел се покръстил тайно през 864 г.

Според Лъв Граматик[28] и Псевдо-Симеон[29] това се е случило в периода 853–856 г., а според продължителя на Теофан[30] покръстването е извършено през 865г.

Византия поема ролята си на кръстник на българския народ. Решението на българският владетел обаче да захвърли езическата вяра на своя собствен народ и да се обърне към вярата на ромеите едва не струва престола му.

Той разрушава старите езически светилища, за да се издигнат на тяхно място нови християнски храмове.

Естествено, недоволството срещу решението на Борис I да захвърли скъпоценната езическа вяра бързо нараства.

Но най-вероятно подобна реакция предварително е очаквана от българския владетел.

Недоволството на болярите, които изразявали остро своето несъгласие не само срещу приемането на новата вяра, но същевременно и против сближаването с „вечния враг“ – Византийската империя, бързо прераства в бунт срещу българския владетел.

Интересното е, че този бунт явно съзнателно се премълчава от българските извори.

Византийските, от своя страна, бегло споменават за разразилото се недоволство в българските земи, а латинските сякаш най съществено отразяват избухналия бунт срещу решенията на българския владетел.

Бертинските летописи ни свидетелстват, че боляри разбунтували народа против княз Борис I през пролетта на 866 г., а след потушаването на бунта българският владетел изпратил пратеничество в Рим, което връчило 115-те въпроса на Борис I до папа Николай I, отнасящи се до християнизацията на българите – за морал, религиозен живот, обичаи, обреди, организация и т.н.[31]

Изправяйки се пред трудното решение да захвърли езическите вярвания и да постави нови основи в развитието на българската държава, българския владетел Борис I съзирал необходимостта от прокарването на съществената промяна в името на съхранението, обединението и развитието на българското царство. Той ясно осъзнавал, че подобна драстична промяна няма как да се осъществи лесно и безпрепятствено, но от неговото решение и далновидна политика зависело дали българската държава ще последва съдбата на множеството езически формирования и тяхната гибел.

Поставянето на българската държава в равностойно положение в международните отношения с останалите европейски християнски държави и премахването на възприемането ѝ като „варварска“ и „езическа“ зависело най-вече от приемането на Християнството и изоставянето на загиващите езически вярвания.

Новата религия се явявала не само като обединител, но и същевременно с изграждането на силните устои на религията от светската власт и нейната зависимост, тя трябвало да се превърне в крепител на светската власт и на владетеля сред народа.

Борис I умело се възползвал от противоречията между Рим и Константинопол, които се впуснали в борба за влияние в новопокръстената българска държава. По-този начин, чрез умела дипломация, българският владетел осъществява редица свои стремежи и постига значителни успехи в осъществяването на своите цели.

С приемането и утвърждаването на Християнството като официална религия и със своите решения българският владетел Борис I полага основите за настъпването на „Златния век“ в развитието на българската държава.

Миниатюра от Манасиевата летопис – Покръстването на княз Борис I

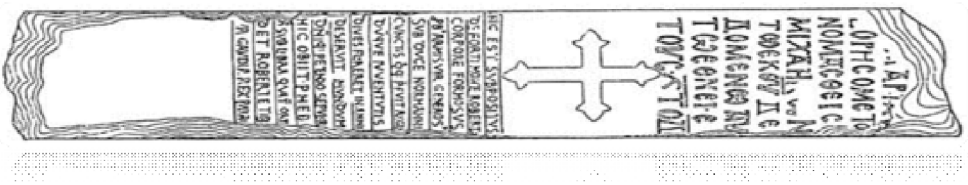

Надписът от с. Балши, изсечен върху колона и свидетелстващ за покръстването на българите

БЕЛЕЖКИ

[1] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. София, 1994, т. 1, ч. 2 (първо издание 1911).

[2] **Иречек, К**. История на българите. София, 1987, с. 167–176 (първо издание 1878).

[3] **Гюзелев, В.** Покръстване и християнизация. София, 2006, с. 201–208.

[4] **Гюзелев, В.** Покръстване и християнизация. София, 2006.

[5] **Златарски, В.** История на българската държава през Средните векове. Т. 1. София, 1994, ч. 2, с. 30–31.

[6] **Влаевска, А.** Образът на княз Борис-Михаил в католическата историография IX–XVII в., Gniezno, 2008, с. 57

[7] ЛИБИ, С., 1958, т. II.

[8] **Заимова, Р.** Арабски извори за българите. София, 2007, с. 87.

[9] В това число от особена важност са „Бертинските летописи“.

[10] ЛИБИ. Т. II, с. 286–287.

[11] **Божилов, И., Гюзелев, В.** История на Средновековна България VII–XIV в. София, 1999, с. 169–170.

[12] Пак там, с. 170.

[13] ЛИБИ II, с. 40–48

[14] **Божилов, И., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 170.

[15] За подобни бедствия ни свидетелстват Продължителят на Теофан, Лъв Граматик, Житието на Игнатий от Никита Пафлагонец и др.

[16] ГИБИ. Т. III. С. 1960, с. 226–289.

[17] **Божилов, И., Гюзелев, В**. История на Средновековна…, с. 170.

[18] **Божилов, И., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 172.

[19] **Божилов, И., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 172.

[20] **Влаевска, А.** Образът на княз Борис-Михаил…, с. 52.

[21] **Василевска, А.** Образът на княз Борис-Михаил…

[22] ЛИБИ, II, с. 279–280.

[23] ЛИБИ II, с. 366–367.

[24] ЛИБИ II, с. 128.

[25] ЛИБИ II, с. 386.

[26] ГИБИ IV, с. 130–131.

[27] ГИБИ IV, с. 326–327.

[28] ГИБИ V, с. 140–168.

[29] ГИБИ V, с. 169–182.

[30] ГИБИ V, с. 107–139.

[31] ЛИБИ II, с. 286–288.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ КОНТАКТИ НА СИМЕОН I ВЕЛИКИ (893–927)

Николай КОЙЧЕВ

Специалност: „История и чужд език“, III курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас д-р Николай Хрисимов

Since its creation in 632 AD, the Bulgarian state had many rulers, but the one, who has both the militarist nature of Krum and the diplomatic skills of Boris, is Simeon I (The Great) (893–927). Simeon (The Great) managed to make Bulgaria great by defeating the Eastern Roman Empire numerous times. He put the Byzantines on the verge of destruction in the first decades of the 10th century and his goal was to establish a Bulgarian-Roman Empire. During his 34-year rule, Bulgaria not only became one of the most important states in Europe, but also had her Golden Age, during which the Cyrillic alphabet (*Old Church Slavonic*) was developed in Bulgaria and spread to most of Eastern Europe. Because of his glorious conquests, both cultural and military, Simeon remains one of the greatest Bulgarians of all-time!

Сведения за средновековните българи получаваме още от средата на IV в. сл. Хр., а с течение на геополитическата динамика на Европейския континент те стават все по-интензивни[1]. Българското присъствие на Балканите през V и VI в. също е добре описано, а за ключовия VII в., който е обект на множество дискусии, също разполагаме с немалко данни. От края на VII в. нататък България постепенно се превръща в ключов геополитически фактор в Югоизточна Европа, а това ще продължи да важи поне до самото начало на XI в. Редно е да отбележим, че геополитическата роля на Аспаруховата държава ѝ предвещава да бъде важна част в Европейския Югоизток за над триста години. За всичко това свидетелстват историческите данни за управленията на Крум (803–814), Пресиян (836–852), Борис (852–889) и Симеон (893–927), като те най-добре представят ситуацията на Балканите, заедно с международната позиция, която България заема през целия IX и X в. При управлението на Крум България се превръща в непосредствен съсед на франките, след като присъединява обширни територии на бившия Аварски хаганат, с което застава по средата между двете най-големи държавни образувания на Европейския континент – Франкската и Източната Римска империи[2]. По-късно, поради превръщането на България в значителен международен фактор, тя успява успешно да прокарва своите искания пред Рим и Константинопол, с което печели възможно най-добрата позиция, не без помощта на дипломатическите умения на Борис I. В сферата на културния живот Борис не само успява да положи основите за формирането на българския народ, но и създава условия за съхраня-

ването на Кирило-Методиевата глаголица, а разпространението ѝ тепърва ще бъде от световно значение. Неуспехът на връщането на езическия култ при управлението на Борисовия син – Владимир, е причината за свикването на Преславския народен събор от 893 г., на който са взети решения да се премести столицата в Преслав; богослужението да се извършва вече само на български език; и новият владетел да бъде другият син на Борис – Симеон. Първоначално *княз*, а по-късно вече *цар*, Симеон остава в нашата история с прозвището *Велики* не само заради многократните си военни успехи срещу вековната Източна Римска империя, но и също заради културните успехи, които жъне България при неговото управление. Тя не само успява да съхрани писмеността на братята Кирил и Методий, но с помощта на техните ученици успява да я преработи, съхрани и разпространи. В следващите редове ще разгледаме детайлно един по-конкретен аспект от управлението на Симеон, а именно неговите дипломатически контакти, с което ще добием далеч по-ясен образ за това какви са били неговите амбиции и намерения.

Обстоятелствата, при които Симеон се възкачва на българския престол, все още са обект на дискусии и хипотези. Неясна остава и неговата позиция спрямо брат му Владимир и неговия опит да възвърне езическия култ. Със широка популярност се слави твърдението, че Борис I далеч не остава встрани от политическия живот, след като предава властта през 889 г., а навярно и не без основание, тъй като според изворите „*той снел от себе си монашеското расо, облякъл се отново в царска премяна и препасал някогашния меч*“, за да наложи волята си[3]. Според сведението от житието на Св. Георги с българина „*...докато* [Борис] *беше още жив в монашество и вместо него владееше Владимир, първият негов син, по Божие благоволение и Михайлово Симеон свали брат си и се покачи на престола.*“[4] Насилствената промяна в управлението на България налага и промяна на принципа по унаследяване на княжеския престол, като властта вече може да бъде предавана също и от брат на брат, като за това говори в своя „*Шестоднев*“ Йоан Екзарх през IX–X в. Възниква въпросът защо Йоан Екзарх е бил длъжен да „легитимира“ Симеон, като няколко десетилетия по-рано Маламир наследява брат си Звиница, а ситуацията на пръв поглед изглежда идентична. Разковничето е в това, че след като Маламир умира през 836 г., на престола се възкачва Пресиян, който е син на Звиница. Дали тук не можем да твърдим за откровен преврат, извършен от Симеон, подкрепен от баща си Борис, срещу Владимир, който навярно вече е имал и законни престолонаследници, тепърва следва да бъде разяснявано чрез подробно изследване. Независимо от всички обстоятелства, няма подобър ход за легитимиране на нечия власт след извършване на промяна в принципа на престолонаследие.

Освен че е известен като *полугрък*, Симеон е известен и с прозвището *син на мира*, дадено му от Николай Мистик в едно от писмата му до българския владетел[5], с което допълнително трябва да подчертаем и твърдението,

че Симеон първоначално е подготвян за деец на духовното развитие на България, а защо не и неин архиепископ, с което впоследствие се наблюдава един остър завой в живота му[6].

Княз Симеон получава възможност да се срещне с изкуството на византийската дипломация още в самото начало на своето управление, когато „*василеопаторът Зауца имал роб скопец. Неговото име било Мусик. Той се сприятелил със Ставракий и Козма – търговци, жадни за печалба и сребролюбци, чрез посредничеството на Мусик те преместили тържището с българите в Солун и ги облагали с по-тежки търговски мита*". Покъсно *„когато българите съобщили това на Симеон, той уведомил император Лъв. Заслепен от пристрастието си към Зауца, той [императорът] сметнал всичко това за дреболия. Симеон се разгневил и дигнал оръжие против ромеите.*"[7] Тук е необходимо да посочим, че според изворите Симеон далеч не е целял конфликтът да бъде разрешен посредством военни действия, от което ясно проличава и неговият образ на дипломатична личност. Егоистичният ответ обаче, който Лъв VI дава на българския владетел, е повече от категоричен, и единственото логично средство за разрешаването на конфликта остава войната. Преместването на българското тържище в Солун навярно е своего рода ответ срещу някои от решения на Преславския народен събор. Много важен момент от първата българо-византийска война, оприличена неведнъж като „*първия икономически конфликт*"[8] в Европа, е умението и ловкостта на Симеон, с които той си печели нужното време, за да подготви отмъщението си срещу маджарите, които по-рано нанасят удар на България. Тъй като Симеон нахлува в тема Македония (дн. Тракия) и взема десетки заложници със себе си в България, по-късното пристигане на Лъв Хиросфакт (*Магистър*), цели именно тяхното освобождение. Между двамата се завързва една доста интересна кореспонденция, която в следващите редове ще разгледаме по-детайлно. Тъй като е наясно с познанията на Лъв VI Философ, Симеон иронично пита изпратения дипломат Лъв Хиросфакт дали неговият император не знае дали заложниците няма да бъдат осовобдени, и обещава, че ако получи правилен отговор, ще ги освободи. В текста, достигнал до нас, ясно проличават дипломатическите умения на Симеон, а и неговият подчертано ироничен тон. На база на кореспонденцията между двамата можем преспокойно да предположим, че българският княз е повече от уверен в себе си още в ранния период на своето управление. Лъв Хиросфакт от своя страна отговаря на писмото по хладнокръвен и уверен начин, с което по никакъв начин не позволява да се уронва престижът на империята. Той дори използва и религиозния похват, с който „*предсказва, че ти [*Симеон*], ще изпратиш ромейските пленници, по никакъв начин няма да ги задържиш, но ще ги предадеш, и то не срещу дарове или откупи. И това ти ще извършиш по подражание на твоя пребожествен отец. Защото кой би могъл да те принуди на това тебе, който срещу злото водиш вътрешна и доброволна борба и имаш мнение, противно*

на него? Ето ти предсказанието и ти ще изпълниш това."[9] Симеон от своя страна отговаря със следното: „*Никак не позна, о магистре, бъдещето и тайната, като ни написа това, що си написал. А и твоят цар прочее, който се занимава с небесните движения, никак не знае бъдещето. Наистина имах на ум, имах – Бог ми е свидетел – да възвърна пленниците. Обаче няма да* [ги] *върна, тъй като ти не позна бъдещето и лъжливо помисли, че няма да бъдат изпратени, нито можа да получиш награда за предсказанието.*" Симеон навярно най-тактично се присмива на ромейското високомерие, докато успява да спечели нужното време за контраудар срещу маджарите. Кореспонденцията между двамата продължава, като Лъв Хиросфакт отново се опитва да убеди българския владетел да освободи пленниците, като посочва неговите „*човеколюбиви*" качества. Той прави акценти върху граматическия характер на писмото на Симеон, а отделно в своите ответи започва да разисква философски концепции. Не пропуска възможност да определи българския владетел като „*най-велик и справедлив измежду князете*" на много места в своите ответи до него.[10] По-късно българите, съюзени с печенегите, разбиват маджарите, а Симеон пише следното до Лъв Магистър: „*Не ще сключа мир, ако предварително не получа всички пленници българи.*"[11] За съжаление, липсва конкретна информация, описваща дипломатическите контакти между България и печенегите, още повече, че са налице и твърдения с немалка доза съмнение относно този проблем.

По-късно в Константинопол пристигат Лъв Хиросфакт и кавхан Теодор, като последният получава българските пленници, отведени от маджарите при първия им поход в България, а после продадени на Византия. Според по-късно известие на Лъв Хиросфакт Симеон също се съгласява да освободи ромейските пленници. Въпреки постигнатия мир между България и Византия, нито едната, нито другата държава постига крайната си цел, а повод за следващия мирен договор става нахлуването на български войски на юг през същата 896 г. Натискът и устремът на българите са неудържими, а „*всред ромеите започнало масово бягство. Всички загинали, също и протовестиарий Теодосий, за когото императорът не малко скърбил.*"[12] За по-нататъшното развитие на войната данни получаваме от някои арабски и сирийски автори (Табари, Ибн-ал-Атир, Бар Хебреус и други). Под годината 283 от Хиджра (= 19 февруари 896 – 7 февруари 897 г.) те съобщават за голямо сражение, в което славяните (*българите*) „*победили ромеите и избили мнозина от тях*", като очевидно става дума за битката при Булгарофигон. След това според арабите българите продължават да заплашват имперската столица, но биват победени от формираната набързо армия, съставена предимно от арабски пленници. Навярно, войната завършва с подписването на нов мирен договор през 899 г., с който се ликвидира и мотивът за началото на военния конфликт[13].

За времето след мирния договор от 899 г. византийските историци, от които черпим голяма част от информацията си, запазват мълчание. Известно

ни е само това, че Симеон никак не пропуска възможност да засили влиянието на своята държава в пограничните ромейски територии и именно поради това Лъв Хиросфакт е изпратен за трети път в България. В едно от своите писма до Лъв VI, той пише: „*...поднесох като дар на твоето царство тридесет крепости в областта на Драч заедно с тяхното богатство и жителите им, след като – нека кажа с думите – ги изтръгнах като ухо из устата на лъв; най-сетне при третото пратеничество, когато българите искаха да се заселят в превзетия от агаряните Солун, след като ги убедих и изгоних, го получих обратно.*”[14] В тази връзка, редно да спомена и за открития през 1898 г. Наръшки надпис, намиращ се на 22 километра северно от гр. Солун. В него се казва следното: „*Лето 6412 [904 г.] от сътворението на света, индиктион 7. Граница на ромеи и българи при Симеон, архонт от Бога на българите, при Теодор Олгу таркан и при Дристър комита.*”[15] Какви са били събитията след 904 г., когато е сключено споразумението между българския владетел и Лъв Хиросфакт, остава неясно.

Управлението на Симеон често бива разделяно на два периода, като първият обхваща времето от 893 г. до 913 г., а вторият – от 913 г. до 927 г. Характерно за България в тези два периода е, че тя преминава от съпротивление в настъпление, що се отнася до външната политика на страната. Българският владетел решава, че потенциалът, с който страната разполага, поради успешната си вътрешна политика, а и в резултат на успешните войни с Византия, предразполага тя да се издигне в по-висш ранг, а българският владетел да излезе от сянката на „*по-малкия брат на византийския василевс.*”[16]

Когато византийският император Лъв VI умира през 912 г., на трона се възкачва брат му Александър. Последният, в изблик на гняв, отхвърля предложението на княз Симеон за подновяване на мира от 904 г., с което дава началото на поредният българо-византийски конфликт, който с кратки прекъсвания продължава до 927 г. Повече информация получаваме от продължителя на Теофан: „*Владетелят на България Симеон изпратил при Александър пратеници относно мира, като известявал, че би го спазвал, но ако се отнасят към самия него с благосклонност и почит, както е било при император Лъв. Но Александър, обладан от безумие и безразсъдство, отпратил позорно пратениците, отправил заплахи към Симеон и мислел, че ще го уплаши. Мирът прочее бил нарушен и Симеон решил да вдигне оръжие против християните.*”[17] Твърде скорошната смърт обаче на император Александър през лятото на 913 г. променя събитията във Византия, като начело на държавата застава патриарх Николай Мистик, който заема функциите на ръководител на регентския съвет поради малолетието на Константин VII Багренородни. В своето първо писмо до българския владетел Николай Мистик цели да му угоди, да не му дава нов повод за война; той разчита на закрилата на така нареченото азилно право, що се отнася до българския беглец, потърсил закрила от Симеоновата власт не къде да е, а в църквата „Св. София“. Скоро след това последва

и второ писмо до българския княз, в което пише: „*Знай, чедо наше, че това писмо е написано не с мастило, а с нашите сълзи, понеже както ми се струва, нашите грехове са ни довели дотам, щото ние да получаваме за тебе такива известия, които предизвикват сълзи, когато ти пишем това наше писмо … известиха ни, че ти благоразумният, най-разсъдителният, най-истинският християнин, който много съжаляваше за онзи престъпен поход* [походът от 894 г.]*, сега пак предприемаш да затъмниш с друг поход, много по-ужасен и по-ненавистен на Бога, като желаеш да тръгнеш и тиранически да нападнеш детето-сираче и царски син* [Константин VII]*, което с нищо не те е оскърбило и не ти е причинило изобщо никаква обида, без да помислиш, че тиранията и пред Бога, и пред хората се смята за гнусно дело...*”[18] Патриарх Николай Мистик всячески се опитва да предотврати похода на Симеон, като дори прави препратка с историята за „персийския цар“: „*...Ти си чул за царството на персите, колко то било могъщо и богато, а тъй също и за това, че персите още отначало непрестанно воювали с ромеите, но след като императорът на ромеите Аркадий починал и оставил царството си на тригодишния си син Теодосий, те, които постоянно вдигали оръжие против ромеите, сметнали за несправедливо и безчовечно да воюват с империята, чийто владетел поради своето малолетие бил неопитен в човешките работи и в държавното управление...*”[19] Скоро последва и трето писмо до българския княз, което за пореден път се опитва да убеди владетеля да „*...отклони бедствието, което би постигнало и двата народа – ромеите и българите...*”[20]

Независимо от молбите на Николай Мистик, през юли 913 г. започва поредицата от дълги военни конфликти между България и Византия, продължаващи с кратки прекъсвания до 927 г.

Симеон нахлува в Тракия и според византийските хронисти „*през месец август [913 г.] Симеон, владетел на България, се отправил на поход против ромеите с голяма войска и стигнал Константинопол. Той го обсадил и го заобиколил с окоп от Влахерните до така наречените Златни врата, обладан от надежда, че без мъка ще го завладее. След като узнал якостта на стените и сигурната им защита, той, излъган в надеждите си, се завърнал в така наречения Евдемон и поискал да сключи мирен договор. Регентите приели доброволно това и Симеон изпратил своя магистър Теодор да преговаря относно мира. Патриарх Николай, Стефан и магистър Йоан взели императора и отишли до Влахерните, въвели двамата сина на Симеон в двореца и обядвали заедно с императора. Патриарх Николай излязъл при Симеон и преклонил глава пред него. Патриархът прочее, след като прочел молитва, поставил на главата му, както казват, вместо корона, собствения си епириптарий. Удостоени с безбройни преголеми дарове, Симеон и синовете му се завърнали в собствената си страна,*

като се разделили, без да постигнат съгласие по въпросния мир."[21] Въпросният текст е по-скоро неудовлетворителен, тъй като в него липсва пряко участие на автора, като изхождаме за това от въпросното „*както казват*". Далеч сме от мисълта, че Симеон не е наясно с цялостния вид на Константинопол и съответно е немислимо да вярваме, че българският владетел, още известен като „*полугрък*", е целял овладяването на имперската столица. По-скоро, както посочва Иван Божилов, тук говорим не за „празна демонстрация" или „опит за превземане на Константинопол", а по-скоро за намек към византийската управа, че има два варианта за постигане на неговата цел, а от империята зависи по какъв начин ще се случват делата. Позицията, в която се намира Византия междувременно, никак не ѝ позволява да разгръща военни действия срещу България и това се потвърждава от умолителните писма на Николай Мистик до българския княз, затова се стига и до тяхната среща през август 913 г. Съвсем реалистично е Симеон да се завръща в България с титлата „*василевс на българите*" и обещание за династичен брак между една от неговите дъщери и Константин VII. Наложен е погрешен прочит на историческите събития в българската историография, като се хиперболизира излишно същността на титлата „василеопатор"[22].

Естественият ход на събитията поема рязък завой в мига, щом майката на Константин VII – Зоя, поема управлението над държавата. Откровените ѝ антибългарски дела са свидетелство за това, че тя би следвало да е подкрепена от онази част на византийското общество, което се противопоставя на политиката, прокарвана от Николай Мистик. Продължителят на Теофан пише следното по този въпрос: „*Тъй като император Константин бил още дете и търсел майка си – понеже император Александър я беше отстранил – то отново я въвели. След като тя поела царската власт, въвела в двореца паракимомена Константин и двамата братя Константин и Анастасий, наречени Гонгили. По съвета на Йоан Елад били отстранени приближените на император Александър: ректор Йоан, споменатият Гавриилопул, Василица и другите.*"[23]

Най-много надежди са възложени отново на Николай Мистик, който за пореден път пише писмо до българския владетел, в което описва предимствата на мира и братското единение между ромеи и българи. Въпреки всичко това, български войски нахлуват във Византия през 914 г. и опустошават Тракия и Македония, а малко по-късно и овладяват Адрианопол. Почти по същото време още български войски нахлуват и в Драчката и Солунската области[24]. Тук е редно да посочим и главната цел на Симеон – възстановяване на мирните условия от 913 г. посредством установяване на български контрол над ромейските провинции на Балканския полуостров, с което де-факто се превръща в господар на полуострова. Той планира настъпление в три основни направления: 1) на запад, в посока към Дирахиум; 2) на юг-югозапад, към Солун и Елада; 3) най-сетне на югоизток, към подстъпите на Константинопол, т.е. темите Тракия и Македония с център Адрианопол[25]. Византийците, от своя страна, целят

сключване на мирни договори с враговете си на изток, с което получават възможността да концентрират пълния си потенциал срещу България. Те също целят и да установят дипломатически отношения с печенеги, маджари и сърби, с което се стремят да създадат една голяма антибългарска коалиция и така да спечелят веднъж завинаги конфликта. Продължителят на Теофан дава подробна информация за дипломатическите контакти на Византия с печенегите: „*Тъй като българинът Симеон отново опустошавал Тракия, то императрицата и управниците били загрижени как да възпрат неговата дързост. Тогава Йоан Вогас поискал да го направят патриций, като обещал, че ще доведе против него печенегите. Молбата му била задоволена. Той взел дарове и заминал за земята на печенегите. Тъй като печенегите се съгласили да преминат [Дунав] и да започнат война против Симеон, Йоан Вогас сключил договор с тях, взел оттам заложници и ги довел в столицата, като печенегите се съгласили да преминат отсам и да се бият със Симеон.*”[26] Редно е да посочим, че Иван Божилов и Васил Гюзелев правилно отсъждат, че съюзяването между печенегите и ромеите е наистина проблематично. По думите на Николай Мистик, този аспект „*представлява постоянна грижа за българите, тъй че те се стараят да свържат децата си с бракове и по този начин да сключат съюз със тях.*“ Наистина, Йоан Вогас успява да привлече част от печенегите във войната срещу Симеон, но тяхната роля е твърде незначителна поради това, че останалата по-голяма част се намира в близки отношения с България[27].

Николай Мистик пише до Симеон след избухването на поредния конфликт през 914 г. следното: „*...Освен това ти, чедо наше, трябва да обсъдиш следното: миналата година, когато ние се срещнахме лично един с друг, ти ми обеща пълен мир и искрена дружба и ме уверяваше, че от сега нататък се премахват всякаква разпра, всякакъв повод за съблазън, че ще престане всяко разединение и ще се установи с Божия помощ между ромеите и българите наистина здрав мир, какъвто не е имало и какъвто не знаели ония, които са живели преди нас...*”[28]

В началото на 917 г., Византия не само че не успява да създаде антибългарската коалиция, но всъщност нейният неуспешен опит е причината Симеон да успее да привлече на своя страна и печенеги, и маджари. След паметната битка край р. Ахелой на 20.08.917 г., българските войски също разбиват и остатъците от византийската армия, формирани край „*тракийското село, така наречено Катасирти*“, начело с Лъв Фока[29]. След тези две сражения, пътят на българския цар към Константинопол е открит, но тук още веднъж имаме възможност да се натъкнем на неговата прозорливост и военачалнически умения, тъй като той нарежда отстъпление към собствените си земи, а не решава да започва една кампания, която би била неуспешна.

Преди да застане отново пред стените на Константинипол, Симеон се заема с разрешаването на още два проблема – осигуряването на контрол над Сърбия и Елада.

През 917 г. Симеон изпраща срещу Петър Гойникович една армия начело с кавхан Теодор Сигрица и Мармаис. Българските предводители успяват да убедят сръбския княз да установят лична среща, или както научаваме от Константин VII, по-късно „*измамили го да дойде при тях, веднага го вързали и закарали в България, където той умрял в тъмница.*”[30], а на трона в Сърбия бива поставен Павел. На следващата 918 г. Симеон нахлува и в Елада, като войските му разрушават гр. Тива, поробват част от местното население, а останалата част бива принудена да търси спасение в Пелопонес[31]. По този начин България успява да се справи с външните си противници през второто десетилетие на X в., а пътят на Симеон към имперската столица е открит.

Едва ли дори личност, наподобяваща българския владетел, би очаквала подобен развой на събитията във Византия през 919–920 г. Кой би се досетил, че не кой да е, а другарият на флота, арменец по род Роман Лакапин ще поеме контрола над държавата и ще се превърне де-факто в император на ромеите? Това представлява голям удар по амбициите на Симеон, а след това пред българския владетел има две възможности: да сключи мир или да продължи с военните си походи. Още в края на 920 г. Симеон изпраща войски на малоазийското крайбрежие, за да установят контрол над гр. Лампсак[32]. Българският владетел не признава „законността“ на новия ромейски василевс и не закъснява с оспорването на твърдението, „*че не без волята Божия е връчен нему скиптърът на царството...*“ и отправя протест в Константинопол, изискващ лишаването на Роман Лакапин от императорското достойнство. Николай Мистик пише следното по този въпрос: „*... Като казваш това, по-нататък даваш да се разбере, че този* [Роман Лакапин]*, който вече е от Бога въведен на престола на империята, трябва да слезе оттам. А какво може да бъде, чедо мое, по-невъзможно от това? Как е възможно този, който по решение, известно само на Бога, е получил управлението на неговото велико наследие, да остави управлението? Не, чедо мое, не се присмивай на белите ми коси, защото ти и без моите думи знаеш, че това искане е невъзможно. И тъй, остави това искане и не мисли, че то може да бъде изпълнено, защото съвсем е невъзможно това да стане.*”[33] Патриархът също посочва, че: „*...предишните управници* [византийското правителство начело с императрица Зоя] *започнаха недобро дело: те предварително опечалиха душата ти с това, което повдигнаха срещу тебе. Ти им доста отмъсти; помисли за останалите бедствия и угаси душевния си гняв, защото ония, които се бяха задоволили да ти вредят, са вече наказани.*”[34] В своето писмо Николай Мистик практически прави опит да хвърли вината за предишните войни върху бившите византийски управници, но и да оправдае Роман Лакапин, като дори съветва българския цар да се сроди с него: „*Бог, по решение, което той сам знае, постави на императорския престол господаря Роман, както мисля, и ти сам вече знаеш. Сроди се с него чрез брак било като дадеш дъщеря си за неговия син, било като ожениш своя син*

за неговата дъщеря."[35] Въпреки молбите на Николай Мистик за сключване на мирен договор, българските войски нахлуват през 921 г. в ромейските земи и достигат Катасирти. По-късно продължават към константинополските предградия, а според продължителя на Теофан „*...когато отгоре се показали българите, въоръжени, надаващи непонятен и ужасен вик, и мощно се спуснали срещу тях, ректорът Йоан веднага избягал, а Фотин, син на Платипод, който се сражавал за него, загинал заедно с мнозина други... Понеже нямало кой да им се противопостави, българите опожарили дворците в Пиге и изгорили целия Стенон.*"[36] И този път обаче плановете на Симеон биват осуетени, тъй като византийската дипломация се активизира и изпраща в Сърбия Захарий – братовчед на Павел Бранович. В завързалия се конфликт Павел спечелва и изпраща Захарий в България, но скоро след това ромеите успяват да склонят самият Павел да започне война срещу България, в която Симеон използва за свой инструмент Захарий, въоръжава го и и го изпраща в Сърбия, където той успява да вземе властта[37].

По-късно българските войски продължават с военните си походи, а намесата на папата, посредством Теофилакт и Кар, по-скоро провокира и самият Симеон да потърси помощ за осъществяването на своите цели. След дълги и изтощителни войни с Византия българският владетел най-сетне разбира, че имперската столица не може да бъде овладяна без обсада едновременно по суша и по море, и тъй като България не разполага с флот, Симеон се обръща към племето на фатимидите, чиято столица тогава се намира в Тунис. Според Йоан Скилица „*предводителят на българите Симеон спечелил много победи над ромеите и възгордян от тях, започнал да мечтае дори за ромейската царска власт. И тъй той проводил пратеници до владетеля на африте Фатлум, като го подбуждал да изпрати флота срещу столицата. От своя страна той обещавал да пристигне през Тракия с многобройна и силна войска, та като съединят войските си, да обсадят столицата по суша и по море, да си разделят богатствата ѝ по равно и след това Фатлум да се върне в страната си, а Симеон да остане в Цариград.*"[38] Навярно, българските пратеници отплават от някое от адриатическите пристанища и достигат до Ал-Махдия – столицата на фатимидите, но биват заловени на връщане към България от „калабрийците". Това от своя страна потвърждава тезата, че българските пратеници не пътуват към Египет, а по-скоро към Тунис, тъй като по това време фатимидската държава все още няма контрол над тази част от света[39].

Българския владетел не само че не успява да установи съюзни отношения с „африте", но и му се налага да обръща поглед отново към Сърбия, след като новият владетел също изразява враждебност към България. Симеон лекомислено изпраща известните вече Теодор Сигрица и Мармаис на нов поход в сръбските земи, но този път те претърпяват поражение. В този момент българският владетел решава, че е време да се обърне към Византия – той се

установява на лагер край Влахернските врата и чрез кореспонденцията между него и Николай Мистик се решава да се състои лична среща между Роман Лакапин и Симеон. Описаното в изворите „дружелюбие“ между двамата е по-скоро формално, защото то не дарява на Византия желания ефект, а всъщност дава повече време на българския владетел, за да се разправи веднъж завинаги със сръбския проблем. Константин Багренородни пише: „*Тогава Захарий, изплашен, избягал в Хърватия. Българите известили на жупаните да дойдат при тях и да приемат за княз Чеслав* [потомък на сръбските княз, начело на българските войски]*, измамили ги с клетви, завели ги до първото селище и веднага ги оковали. После влезли в Сърбия и вдигнали целия народ от мало до голямо и го закарали в България. Някои пък избягали и отишли в Хърватия и страната запустяла.*“[40]

Българският владетел успява да установи политически контакт и с папа Йоан X, но поради липса на извори, събитията не са достатъчно изяснени. Навярно Симеон решава да потърси подкрепа на запад и да успее да постигне своите политически цели чрез умело лавиране между Рим и Константинопол, също като своя баща преди около шест десетилетия. Събитията след това се развиват в неочаквана посока, с което се пропуска шанс за евентуален съюз между Рим и Преслав. Изглежда, че в края на 926 или в началото на 927 г. Симеон научава за нова коалиция между Хърватия и Византия, поради което изпраща армия, която бива напълно разбита от хърватите. Остава отворен въпросът дали причината за българо-хърватския конфликт от 927 г. не е Захарий, който „*изплашен, избягал в Хърватия*“, или фактически военен конфликт между двете държави.

След 34-годишно управление над България на 27.05.927 г. умира владетелят, превърнал България в една от най-великите сили в Европа през IX–X в. Рядко се натъкваме на личности, които са едновременно изкусни дипломати, но и велики пълководци, а мисля, че имаме пълното право да твърдим, че Симеон е една от тези личности. Трябва да фокусираме нашето внимание върху неговия тон по време на кореспонденцията му с Лъв Хиросфакт, който ни дава ценна информация за това, на какво високо ниво се е намирал Симеон още в ранните години на своето управление. Неговата доктрина, наречена условно Pax Symeonica, е само пример за това, колко големи са неговите амбиции, и спокойно мога да твърдя, че единствената причина, поради която Pax Symeonica практически не се реализира, е именно липсата на бъдещ практически опит за нейното прилагане.

От призмата на времето можем да си представим и друго – какво би се случило с една Българо-ромейска империя. Нека обърнем поглед към Византия след смъртта на Василий II Българоубиец (976–1025) – твърде голяма империя, подложена на удари не само от изток, но и от север. Империя, която твърде скоро навлиза в период на политическа криза и упадък. Дали по подобен начин биха се развили събитията за една бъдеща Симеонова империя, можем само

да гадаем. Въпреки всичко, Симеон си остава един от най-славните българи в цялата българска история, а неговото управление превръща България в страна със световно значение!

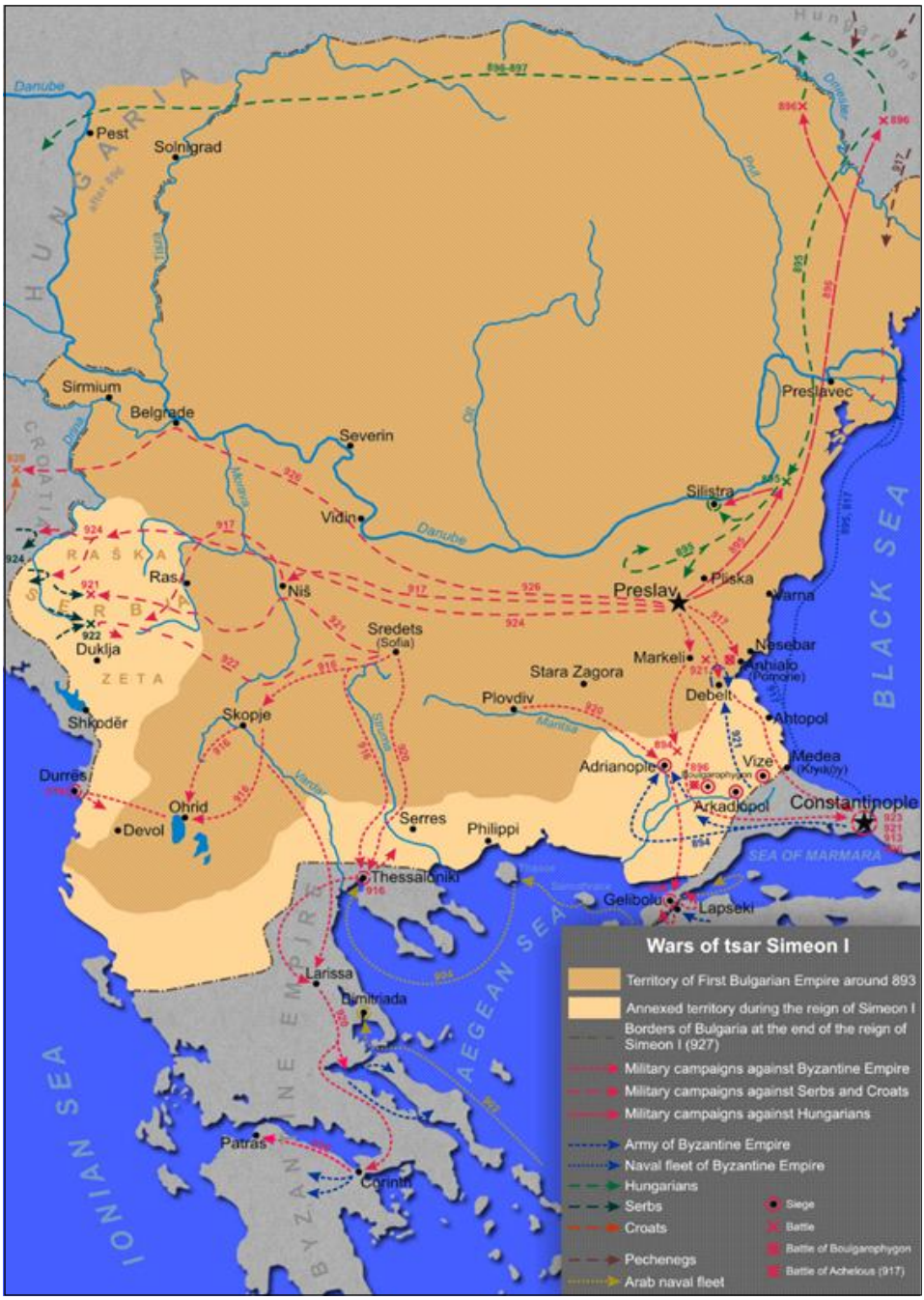

БЕЛЕЖКИ

[1] **Рашев, Р.** Прабългарите и българското ханство на Дунав. София, 2001, с. 9.

[2] **Рашев, Р.** Прабългарите и българското…, с. 110.

[3] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 1. София, 1918, ч. 2, 1994, с. 250–251.

[4] **Снегаров, И.** Старобългарският разказ „Чудо на свети Георги с българина“ като исторически извор. – Годишник на Духовната академия. Т. 4, кн. 2, с. 217–240.

[5] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. София, 1983, с. 33

[6] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 40; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна България VII–XIV век. Т. 1. София, 1999, с. 231.

[7] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 88; **Божилов, Ив.**, **Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 247.

[8] **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 247.

[9] **ГИБИ, IV.** София, 1961, с. 176.

[10] **ГИБИ, IV.** София, 1961, с. 181.

[11] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 93.

[12] **ГИБИ, IV.** София, 1961, с. 123–124; **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 93; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 248.

[13] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 93–94; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 248–249.

[14] **ГИБИ, IV.** София, 1961, с. 183–184; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 249.

[15] **Златарски, В.** История на българската държава…, с. 335–336; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 249.

[16] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 101.

[17] **ГИБИ, V.** София, 1964, с. 125.

[18] **ГИБИ, IV.** София, 1961, с. 181.

[19] **ГИБИ, IV.** София, 1961, с. 195.

[20] **ГИБИ, IV.** София, 1961, с. 199.

[21] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 104.

[22] Вж. **Кънев, Н.** Стремял ли се е българският владетел Симеон I Велики (893–927 г.) към ранга на византийски василеопатор? – България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. 2. В. Търново, 2008, с. 61–67.

[23] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 118.

[24] **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 255.

[25] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 120; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 255.

[26] **ГИБИ, V.** София, 1964, с. 127.

[27] **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 256.

[28] **ГИБИ, IV.** София, 1961, с. 205.

[29] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 126.

[30] **ГИБИ, V.** София, 1964, с. 211.

[31] **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 257; **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 126.

[32] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 130.

[33] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 131; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 257–258.

[34] **ГИБИ, IV.** София, 1961, с. 220.

[35] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 135; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 258.

[36] **ГИБИ, V.** София, 1964, с. 131; **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 137–138.

[37] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 138; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 258

[38] **ГИБИ, VI.** София, 1965, с. 258.

[39] **Кръстев, К.** Българо-арабските отношения при царуването на Симеон I Велики (893-927) и една митологема в учебниците по история. – История, XXI, 3, 2013, с. 202–206.

[40] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики…, с. 143; **Божилов, Ив., Гюзелев, В.** История на Средновековна…, с. 259.

ПРИРОДНИ И КЛИМАТИЧНИ ЯВЛЕНИЯ В ГАДАТЕЛНИТЕ КНИГИ

Божидарка ИВАНОВА

Докторант, катедра „История на България“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: проф. д-р Милияна Каймакамова

The prophetic books had a great popularity among Bulgarian society in the medieval era. An important feature is that these books are not original old Bulgarian works, but are translations of Byzantine writings. The texts in the Bulgarian territory had been translated during different periods of time. The beginning of this activity was probably started in the 11th century and it lasted even later – 18th – 19th centuries. As a result, a various group of texts with prophecies were circulated. The predictions were made by certain signs and symptoms, manifesting without direct human intervention. In view of this, even the auspices itself affect in many different aspects of everyday life, which people have had. A significant part of it affects at the change of climate and natural phenomena, because people had been directly dependent on the whims of nature. There are reports of various natural phenomena such as strong winds, hails, torrential rains, unfavorable seasons. Nevertheless, some of the prophecies for the future changes are based on the season's specificity of the year and its typical temperature and climatic specifics.

През средновековната епоха целият живот и ежедневието на хората неизменно са били повлияни от капризите на времето. Изхранването и благополучието на българското население е зависело в голяма степен от промените в климата през различните сезони и появата на различни природни явления. Настоящото изследване има за цел да представи природните и климатичните явления, които са засвидетелствани в гадателните книги, разпространени в Средновековието. С оглед на това са систематизирани и анализирани вещанията от няколко различни типове гадателни съчинения. Те не са оригинални старобългарски произведения, а са преводни византийски съчинения. Началото на тяхното разпространение в българска среда датира още от XI в. Дейността по превод на гадателните книги е продължила и в следващите векове (чак до XVIII–XIX в.). Необходимо е да се отбележи и фактът, че тези пророчества не са описателни и обширни. В тях само се изброяват различни климатични изменения или природни явления, които ще настъпят и им се придава определена положителна или отрицателна характеристика. Причината за това е в структурата на самите гадания. Обикновено те представляват една верига от повтарящи се еднотипни елементи. Така се създава едно усещане за подреденост и ритмичност в изразяването. Това внушение не е самоцелно, а е търсено. В тези текстове бъдещето се представя като достъпно и именно чрез подреденото

слово се създава усещането за неговата действителност и истинност. Картината на света се постига чрез натрупване на множество детейли от реалността без връзка помежду им. Вещанията не разказват, а само изброяват елементи от природната среда. Самите изречения са къси и нещата се назовават точно и ясно без използването на определени литературни символи или алегории и метафори[1]. Отделните изречения не са свързани помежду си логически. Важно е да има яснота на това, какво и при какви условия ще се случи[2].

Вещания за климатични и природни промени се съдържат в два типа Коледници, които са били преведени в периода XII–XIV в.[3] Единият от тях носи заглавието „Коледник". Предсказанията в него са съобразно това, в кой седмичен ден се случва да бъде 1 януари, като се започва от неделя[4]. Вторият тип Коледник е със заглавие: „Така казва коледарникът за Божич". Разликата е, че гаданията при него са структурирани според това, в какъв ден от седмицата (започва се отново от неделя) е Рождество Христово[5].

Следващата гадателна книга, чиито пророчества са анализирани, е „Гръмникът". Различните негови варианти са били преведени в България през XII–XIII в.[6] Един от тях е т.нар. „Сказание Гръмовно", в който предсказанията са съобразно появата на гръм в някоя от фазите на Луната – растяща или намаляваща. Самата прогноза е разделена по календарни месеци от септември до август[7].

Друга разновидност на тази гадателна книга е т.нар. „Гръмовник". Характерното в него е, че е дадена една зодиакална таблица, в която са разпределени отделни страни и градове според зодиакалните знаци. Зодиакалният ред започва от Риби и стига до Водолей[8]. Прави впечатление фактът, че зодията Телец е обозначена със славянската дума *Юнец*, чието значение е бик[9]. При формата на зодия Дева е добавена умалителната частица -ица[10]. Вложеният смисъл в славянския език на *Девица* е 'момиче, жена'[11]. В зодиакалната таблица Рибите са съотнесени с „образи", което вероятно е грешка и би трябвало да става въпрос за „фрузи" (т.е. франки/французи), засвидетелствано в други преписи на тази гадателна творба. Под зодия Овен е посочен град Рим, под Близнаци – Търново, под Рак – Русчук (т.е. Русе), под Лъв – Дунав, под Дева – Романия (т.е. Византийската империя), под Скорпион – Анадол (вероятно свързано с източните провинции на Византийската държава или се отнася за турците в Мала Азия), под Стрелец – Солун, под Козирог – Сърбия, под Юнец – Влашко, под Водолей – море[12]. Подобен род съотнасяне е познато още от съчиненията на Хипарх (190 пр. Хр. – 120 пр. Хр.) и Птолемей (100 – 160 сл. Хр.)[13]. Наличието в този „Гръмовник" на географски пространства, които са били част от българската държава (Търново, Русе, Дунав), е свидетелство, че текстът има български произход. Самото съчинение вероятно е било преведено и съставено в средата или края на XIV в., когато на територията на българската държава Търново и Видин се утвърдили като центрове на самостоятелни политически владения. В подкрепа на това твърдение се явява и самото обвързване

на зодията Близнаци с Търново, означаващо вероятно подялба на царството[14]. След тази табличка започва същинското предсказание в „Гръмовника", което е дадено според това в кой зодиакален знак има гръм – денем или нощем, и съответно поява на тътен или земетръс. Не е представен правилният ред на разположение на зодиакалните знаци и, са в разбъркана последователност. Гаданието започва от зодия Риби, после продължава към Овен, Близнаци, Юнец, Скорпион, повтарят се пак Риби и след това са отбелязани зодиите Лъв, Девица, Везни, Стрелец, Козирог, Рак и Водолей. При някои от зодиите е представено пророчество само при поява на гръм. Това е валидно за Юнец, Скорпион, Рак и Водолей[15].

Сведения за природни и климатични явления се съдържат и в няколко Лунници. Те са били известни на българското население чрез преводи от XIII–XIV в.[16] В единия тип Лунник, озаглавен „Сказание за месеца", предсказанието се базира на обръча на Луната (дали е прав, или е полегат) в съответствие с календарните месеци, като се започне от септември[17].

Другият Лунник е с описателно заглавие, а именно – „Оттук да узнаем кой месец е съпроводен с бури, или кой е сушав, или студен, и какво добро или зло носи, и коя Луна е права или полегата". Това показва, че текстът е своеобразен своден вариант, при който според календарните месеци се правят предсказания съобразно няколко вида природни явления – положението на Луната (дали е права, полегата, растяща, кървава, залязваща), появата на гръм и мълния през деня или през нощта, явяването на мъгла, роса и тътен, а също така и наличие на земетресение през деня или през нощта. Пророчеството започва от септември. По-голямата част от месеците са обозначени със славянските им наименования, които са били свързани с природата: септември е означен като *руен*, октомври – *листопад*, ноември – *просинец*, декември – *студен*, януари – *коложег*, февруари – *сечан*, март – *сухий*, април – *лъжитрав*, май – *травен*[18]. С оглед на факта, че прогнозите се осъществяват чрез разнообразни явления, тази гадателна книга се определя като едно сводно съчинение, съчетаващо елементите на Гръмник и на Лунник[19].

В тези гадателни творби намират място пророчества за различни природни и климатични явления, които са сполетявали хората. Едно от тях е градушката. В „Гръмника" за месец октомври се предвижда „по места и град"[20]. При прогърмяване в зодия Козирог в „Гръмовника" е записано, че заедно с градушката ще има и буря[21]. В сводната гадателна книга, съчетаваща Лунник и Гръмник, за месеците април и май се пророкува град[22].

Друго често срещано природно явление е вятърът. През март в „Лунник" се гадае, че „силни ветрища ще веят"[23]. Силни ветрове се предричат през месец юли в „Гръмника"[24] и за зодия Риби в „Гръмовника"[25]. При последното съчинение са засвидетелствани ветрове и при зодия Дева, за които е уточнено, че ще бъдат студени[26]. Особено много отбелязвания за поява на ветрове има в гадателното съчинение, обединяващо Гръмник и Лунник. В него за март, април и октомври е записано, че ще се явяват ветрове[27]. При месеците май и

декември се появява специална добавка, че „ще има много ветрове“[28]. През септември при права Луна пък се очаква, че „ще духат добри ветрове“[29].

Дъждът е бил също постоянно явление във всекидневния живот на хората. С оглед на това много дъжд се предрича в „Лунника“ съответно за месеците януари, април, юни, август и ноември[30]. Еднократно споменаване за дъжд в изобилие е налице при зодия Козирог в „Гръмовника“[31]. През месеците ноември и февруари в „Гръмника“ се гадае, че големи дъждове ще се „изсипят“[32] и „излеят“[33]. Най-многобройни известия за дъжд се засвидетелстват във вещателната творба, съчетаваща Гръмник и Лунник. Това се отнася за почти всички месеци от годината – септември, октомври, ноември, февруари, април, май, юни, август[34]. Според „Коледарника“, ако Рождество Христово бъде в понеделник, то много „дъждове ще се изсипят“[35].

В тясна връзка с дъждовете са били и наводненията. В „Гръмовника“ за зодия Везни се споменава, че „реките ще придойдат много“[36]. В сводното гадателно съчинение също е отбелязано такова бедствие. При гръм в месец май се предрича, че „реките ще се изпълнят с вода“[37]. За януари и септември пък е посочено, че „потоците ще придойдат“[38].

Наред с наводненията, нерядко е могло да се наблюдава, засушаване през годината. Подобен вид явление се отбелязва в сводната творба между Лунник и Гръмник. За месец май при прогърмяване се гадае, че ще има суша и „изворите и реките ще пресъхнат“[39]. От друга страна, в „Гръмника“ се предрича, че при поява на гръм в растяща Луна през месец юни – „на водата намаляване“[40].

Измененията в климата през календарната година също са били следени от обикновеното население. Предсказанията за студено време се срещат само в сводното съчинение, обединяващо Гръмник и Лунник. Традиционно студ ще има през по-голямата част от зимните месеци – ноември, декември, февруари и март[41]. Студено време ще е налице също така и ако прогърми през юни [42]. При прогърмяване през септември се предрича, че ще има сняг[43].

В част от гаданията специално място е отделено и на климатичните промени, които е възможно да настъпят в конкретни сезони от годината. Най-много предсказания се отнасят за това, каква се очаква да бъде зимата. В „Гръмника“ при гръм в растяща Луна за месец декември се предрича, че тя „късно ще настъпи“[44]. Според същото съчинение при гръм в намаляваща Луна през месец септември се вещае, че „зимата люта ще бъде“[45]. Според „Лунника“ тя може да бъде „зла“[46] през декември и октомври, ако Луната е полегата, а от друга страна – „добра“[47] през същите месеци, ако Луната право стои. Добра зима се предсказва през месец ноември в сводното гадателно съчинение[48]. В същата творба се гадае и за „люта зима“[49] при явяване на мълния през декември и август[50]. Дълга зима пък ще има при земетръс в януари[51]. В „Гръмовника” също е отделено внимание на факта каква ще бъде зимата. Тя се очаква да е „добра”[52] и „отлична“[53] по време на зодия Водолей[54]. От друга страна, при зодиакалните знаци Стрелец, Риби и Девица се гадае, че тя съответно „ще

бъде късна”[55] и „тежка”[56]. Продължителността на зимата е отбелязана в „Коледника”. Тя се очаква да бъде „лоша”[57], ако Коледа настъпи във вторник, „снежна”[58] ако Коледа е в петък. Зимата ще е „тежка”[59] и „люта”[60] ако Коледа съответно бъде в понеделник, сряда и събота. Единствено „добра”[61] и „хубава“[62] зима ще има, ако Коледа е в неделя или четвъртък. Неизменно като „люта”[63] е определена зимата в „Коледарникът” ако Рождество Христово бъде в неделя. Снежна и мразовита се очаква да бъде тя ако Коледа настъпи в понеделник[64]. Дълга зима и без сняг ще има ако Коледа бъде във вторник[65].

Предсказания за пролетта се съдържат само в „Коледника”. Очаква се тя да бъде „зла”[66] ако Коледа настъпи в сряда. Пролетта ще е „хубава”[67] само ако Коледа бъде в петък. „Бурна”[68] пролет ще има, ако Коледа настъпи във вторник, в четвъртък или в неделя.

Очакванията за това, какво ще бъде лятото, са засвидетелствани в същото гадателно съчинение. То ще бъде „хубаво”[69] и „добро”[70,] ако Рождество се случи да бъде в понеделник, вторник, сряда, четвъртък, петък. Единствено ако Коледа настъпи в неделя лятото ще е „ветровито”[71].

Гадания за есента са направени само в „Коледарника”. Тя ще бъде „дъждовна”[72] и „ветровита”[73] ако Рождество се случи да бъде във вторник, сряда, четвъртък и неделя. Снежна есен ще се наблюдава ако Коледа бъде в събота[74].

От разгледаните различни предсказания в гадателните книги става ясно, че хората в своето ежедневие са проявявали засилен интерес както към промените в климата, така и към появата на определени природни явления. Това е обусловено от факта, че голяма част от населението се е занимавало със селско стопанство. За него успешната реколта и плодородие са зависели от правилната смяна на природните цикли и спазването на последователността на годишните времена. Следователно, изхранването и обезпечаването на хората са били в тясна зависимост от капризите на времето през различните сезони. На база на посочените гадания се създава и представата, че чести природни явления са били градушките, дъждовете, ветровете. Също така налице са били както много сухи или студени години, така и много влажни. Различни са били и климатичните промени през различните сезони. Имало е тежки или благоприятни зими, хубави или ветровити лета, дъждовни есенни дни.

От друга страна, въз основа на направения анализ се формира заключението, че част от пророчествата за бъдещите климатични и природни явления са изградени чрез съобразяване с типичните температурни специфики, проявяващи се през конкретните сезони от годината. През пролетните месеци – март, април, май, се наблюдават чести температурни амплитуди, обуславящи появата на градушки, поройни дъждове и силни ветрове. През зимните месеци – ноември, декември, януари и февруари, пък често срещано явление е студът. С оглед на това при използването на информацията, която се представя в тези гадания, е необходимо да бъде предвидено обстоятелството, че в основата им е бъдещето да има реален израз и форма. Това в никакъв случай не намалява

стойността на гадателните книги като ценен исторически извор за реконструкция на ежедневните интереси на хората.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Петканова, Д.** Гадателните книги и фолклорът. – Старобългарска литература, 18, 1985, с. 52.

[2] Пак там, с. 53.

[3] **Милтенова, А., А. Ангушева-Тиханова и др.** История на българската средновековна литература. София, 2009, с. 219.

[4] **Милтенова, А.** Стара българска литература. Т. 5. Естествознание. София, 1992, с. 297.

[5] Пак там, с. 297–298.

[6] **Милтенова, А., А. Ангушева-Тиханова и др.** Цит. съч., с. 219.

[7] **Милтенова, А.** Цит. съч., с. 298–299.

[8] Пак там, с. 299–303.

[9] Пак там; **Фомина, Л.** Свое и чужое в русской астронимии (знаки зодиака). – В: Перспективы развития славянской ономастики. Москва, 1980, с. 340–341.

[10] **Милтенова, А.** Цит. съч., с. 299.

[11] **Фомина, Л.** Цит. съч., с. 342.

[12] **Милтенова, А.** Цит. съч., с. 299; **Кристанов, Цв., Ив. Дуйчев.** Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. София, 1954, с. 396–397.

[13] **Андреева, М.** К истории византийско-славянских гадательных книг. – Byzantinoslavica, 5, 1933–1934, с. 123.

[14] **Андреева, М.** Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. – Byzantinoslavica, 4, 1, 1932, с. 70.

[15] **Милтенова, А.** Цит. съч., с. 299–303.

[16] **Милтенова, А., А. Ангушева-Тиханова и др.** Цит. съч., с. 219.

[17] **Милтенова, А.** Цит. съч., с. 303.

[18] Пак там, с. 303–312.

[19] **Ангушева-Тиханова, А.** Гадателните книги в старобългарската литература. София, 1996, с. 66–67.

[20] **Милтенова, А.** Цит. съч., с. 298.

[21] Пак там, с. 302.

[22] Пак там, с. 308–309.

[23] Пак там, с. 303.

[24] Пак там, с. 299.

[25] Пак там, с. 301.

[26] Пак там.

[27] Пак там, с. 305–308.

[28] Пак там.

[29] Пак там, с. 304.

[30] Пак там, с. 303.

[31] Пак там, с. 302.

[32] Пак там, с. 298.

[33] Пак там, с. 299.
[34] Пак там, с. 304–311.
[35] Пак там, с. 297.
[36] Пак там, с. 301–302.
[37] Пак там, с. 309.
[38] Пак там, с. 304–306.
[39] Пак там, с. 309.
[40] Пак там, с. 299.
[41] Пак там, с. 305–307.
[42] Пак там, с. 309–310.
[43] Пак там, с. 304.
[44] Пак там, с. 299.
[45] Пак там, с. 298.
[46] Пак там, с. 303.
[47] Пак там.
[48] Пак там, с. 305.
[49] Пак там.
[50] Пак там, с. 312.
[51] Пак там, с. 306.
[52] Пак там, с. 300.
[53] Пак там, с. 299.
[54] Пак там, с. 303.
[55] Пак там, с. 302.
[56] Пак там, с. 301.
[57] Пак там, с. 297.
[58] Пак там.
[59] Пак там.
[60] Пак там.
[61] Пак там.
[62] Пак там.
[63] Пак там.
[64] Пак там.
[65] Пак там, с. 298.
[66] Пак там, с. 297.
[67] Пак там.
[68] Пак там.
[69] Пак там.
[70] Пак там.
[71] Пак там.
[72] Пак там, с. 298.
[73] Пак там.
[74] Пак там.

ЙОАН-ВЛАДИСЛАВОВИЯТ СИН ААРОН И НЕГОВАТА КАРИЕРА ВЪВ ВИЗАНТИЯ (1018 – СЛЕД 1059 г.)

Симеон АНТОНОВ

Докторант, катедра „Стара и средновековна история“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Николай Кънев

Aaron was the third son of the Bulgarian tsar Ioan Vladislav (1015–1018). His long and distinguished career in the Byzantine Empire began after the submission of Bulgaria by emperor Basil II (976–1025). It will be examined in the current paper, as precisely as possible, trying also to explain the reasons behind his success.

Aaron's service in the empire went on for more than 40 years, during which period he was promoted to several ranks – from *patrikios* in 1018 to *protoproedros* by the time of either Isaac I Komnenos (1057–1059) or Constantine X Doukas (1059–1067). From the end of the 40's to the end of the 50's of the 11th c. Aaron served in the Byzantine military administration, lead armies, participated in embassies. His *cursus honorum* makes him one of the most eminent and successful among the other Bulgarians in Byzantine service in the whole of the 11th c., something that is worth being underlined once more.

За Аарон вече е писано доста. Повече от век изследователите се отнасят с особен интерес към неговата личност. Поне що се отнася до основните събития в неговата биография, малко може да бъде добавено към вече известното. Настоящият материал ще сумира наличната информация, но основната му цел е по-различна – да се опита да обясни причините, които стоят зад успеха на този представител на Комитопулите във Византийската империя.

Аарон е син на българския цар Йоан Владислав (1015–1018) от брака му с Мария, вероятно третият по възраст след Пресиан/Прусиан и Алусиан. След подчиняването на България от император Василий II Българоубиец (976–1025) през 1018 г., Аарон получава титлата *патрикий*, вписвайки се в ромейската йерархична система на ранговете[1].

По-нататък за един доста дълъг период от време следите на Аарон се губят. Най-вероятно обаче скоро след навършване на пълнолетие той е изпратен в източните провинции. Основното указание за това откриваме в строителен надпис от Ани от управлението на императрица Теодора (1055–1056), в който е посочено, че Аарон пристига там „в разцвета на силите си“[2]. Вероятно обаче първоначално той не е заемал никакъв пост в местната администрация, тъй като нямаме никакви податки за това.

В писмените извори той се появява отново чак през 1048 г., когато е *вест и катепан на Васпуракан*. В неизвестен по-ранен период той получава

и по-ниската титла *антипат*[3]. Като *вест и катепан на Васпуракан* Аарон воюва срещу селджуките по източните граници и заедно с небезизвестния военачалник Катакалон Кекавмен (по това време *дук на Ани и Ивирия*) успява да разгроми 20-хилядна войска, предвождана от Хасан Глухия, племенник на Тугрул бег[4]. Когато Тугрул бег изпраща нова 100-хил. войска, командвана от неговия полубрат Ибрахим Инал, Аарон предлага да се укрепят и отбраняват, докато Катакалон Кекавмен се застъпва за внезапно нападение, което да изненада изморените от похода селджуки. Надделява позицията на Аарон да се чакат нареждания от император Константин IX Мономах (1042–1055), който дава съгласието си за по-предпазливата защитна стратегия на Аарон. Пристигането на грузински подкрепления, водени от грузинския княз и византийски съюзник Липарит, дава възможност на християнските сили да нападнат турците. В разразилата се битка при крепостта Капетру, в която Аарон води лявото крило на ромейската войска, Липарит е пленен, но Ибрахим вероятно е победен или поне принуден да се оттегли, водейки със себе си знатния пленник. Междувременно обаче турците вече са плячкосали Арце, близо до Теодосиупол (дн. Ерзерум), с което е поставено началото на техните грабителски действия в арменските и грузинските земи, намиращи се под ромейска власт[5].

До въстанието на Исаак Комнин, Катакалон Кекавмен и останалите малоазийски магнати (1057 г.) Аарон успява да получи по-високата титла *магистър* и е назначен за *дук на Ани и Ивирия*[6] или на *Ивирия и Велика Армения*[7]. В гражданската война Аарон участва на страната на правителствените сили. Като техен главнокомандващ той се опитва да спре настъплението на бунтовниците, но е победен в оспорваната и кръвопролитна битка при Полемон/Хадес (край Никея, 20 август 1057 г.). В нея Аарон се отличава начело на лявото крило, като пленява Роман Склир и достига лагера на бунтовниците, но според Скилица въздържанието му от плячкосване, което би всяло паника у противника, коства на правителствените сили победата[8]. Битката край Никея решава съдбата на император Михаил VI Стратиотик (1056–1057), който бил принуден да абдикира, въпреки настояванията на неговите приближени, сред които вероятно бил и Аарон, да отстоява властта си до смърт[9].

Въпреки че воюва срещу въстаниците, кариерата на Аарон не прекъсва след възкачването на престола на Исаак I Комнин (1057–1059). Дори точно обратното – именно в периода на неговото управление той достига най-високите си позиции в йерархията на ранговете – *проедър*[10], а вероятно и *протопроедър*[11]. Последната титла по това време все още е съвсем нова и стои начело на ранговете, достъпни за хора извън императорското семейство[12]. Освен това той е *дук* – на *Едеса*[13], на *Месопотамия*[14] и вероятно на други военно-административни единици по източните граници[15], а също и *протостратор*[16]. Поредното издигане на Аарон се дължи, от една страна, на неговите воински качества, а от друга – на родството му с императора (Исаак Комнин е женен за Екатерина, сестра на Аарон). Кариерата му не прекъсва и с абдикацията на

Исаак I, но скоро след това той изчезва от изворите, като не може да се твърди със сигурност каква е причината. Не е изключено и Аарон, който тогава трябва да е бил около 55-годишен, да е починал някъде по това време. Последното сведение се явява това от житието на св. Георги Агиорит, което се датира в първите няколко години от управлението на Константин X Дука (1059–1067) и според което Аарон е участвал в пратеничеството на императора в Грузия, свързано с преговорите за сключване на брака между императорския син Михаил (бъдещият император Михаил VII Дука (1071–1078)) и дъщерята на Баграт IV (1027–1072) – Марта-Мария (по-сетнешната императрица Мария Аланска)[17].

Не знаем нищо за съпругата на Аарон. Известно е, че е имал поне един син, засвидетелстван у Аристакес Ластиверци като *управител на Тарон,* с името Теодор[18]. Може би негов син е и Радомир Аарон, известен от различни извори.

Без съмнение Аарон се вписва добре в най-високия ешелон на ромейската военна аристокрация. За това етническата му или династическа принадлежност не играе никаква отрицателна роля. Точно обратното – благодарение на царския си произход от рода на Комитопулите още доста млад Аарон достига високото за това време звание *патрикий*. Отново знатността му позволява да се сроди с един от големите аристократични родове – този на Комнините, като дори сестра му Екатерина след узурпацията на Исаак Комнин става византийска императрица. За успешната му кариера обаче не по-малко способстват и воинските му умения, които Аарон неколкократно демонстрира в сражения със селджуките, а и в гражданската война от 1057 г., когато той запазва лоялността си към управляващия император въпреки родството с един от водачите на бунтовниците. Зад тази негова лоялност вероятно се крие и една от причините за изпращането му с дипломатическа мисия в Грузия от император Константин X няколко години по-късно.

Аарон е само един от многобройните примери за успешна адаптация на български аристократи към византийската политическа и социална система след 1018 г., но несъмнено един от най-добрите. Като по правило и той получава своята реализация в периферията на империята, също както неговия брат Алусиан, *стратег на Теодосиупол*, или *катепаните на Италия* Христофор Българина, двамата Войоани и др. Кариерата на Аарон е сред най-продължителните и най-успешните, като той успява да достигне високи звания и заема важни военно-административни постове в ромейската държава. Не бива да се пропуска и фактът, че тя е доста добре засвидетелствана в различни по своя характер извори – историографски и хронографски съчинения, сфрагистични и епиграфски паметници, което от своя страна е функция на неговата собствена значимост и показателно за ролята, която Аарон играе в редица важни за съдбата на империята събития.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, CFHB V, rec. **Beck, H.-G., A. Kambylis, R. Keydell**. Berlin, 1973, pp. 359–360. Виж също: **Божилов, И.** Българите във Византийската империя. София, 1995, с. 241 и бел. в края на текста.

[2] **Бенешевич, В.** Три Анийские надписи XI века из епохи византийского владычества. Ленинград, 1921, 2–4; **Божилов, И.** Българите…, с. 241–242.

[3] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, p. 448, § 12, 51–52: Ἀαρὸν βέστης. Като „*патрикий, антипат, вест и катепан на Васпуракан*" (πατρικίῳ ἀνθυπάτῳ βέστῃ καὶ κατεπάνῳ Βασπουρακάν) е засвидетелстван той върху един моливдовул (**Zacos, G., J. W. Nesbitt**. Byzantine Lead Seals, Vol. 2. Bern, 1984, № 352). На този, както и на всички останали Ааронови печати, лицевата страна е заета от образа на св. Теодор (Тирон или Стратилат), без съмнение неговият светец-покровител.

[4] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, pp. 447–449; Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, CSHB XLIX, rec. **Pinder, M.** Bonn, 1897, XVII, p. 637.

[5] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, pp. 449–454; Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, XVII, pp. 637–640. Изглежда, успехът на християнските сили в битката при Капетру далеч не е бил категоричен. Повод за съмнение дават разказите на Аристакес Ластиверци и Михаил Аталиат, които дори я определят като поражение (Aristakes Lastiverts'i, History, trans. **Bedrosian, R.** New York, 1985, pp. 78–89; Michael Attaleiates, The History, DOML 12, ed. et trans. **Kaldellis, A., D. Krallis**. Cambridge, MA/London, 2012, pp. 78–81). Матей Едески споменава само за бягството на ромеите и пленяването на Липарит (Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries, The Chronicle of Matthew of Edessa, trans. **Dostourian, A. E.** Lanham/New York/London, 1993, pp. 78–79. „Хрониката на Картли", част от грузинската средновековна хроника „Картлис цховреба", лаконично споменава за „голямо клане" и пленяването на Липарит (Картлис цховреба (История Грузии), ред. **Метревели, Р.** Тбилиси, 2008, с. 157; Kartlis tskhovreba (A History of Georgia), rec. **Jones, S.** Tbilisi, 2014, p. 157. Виж също: **Schlumberger, G.** L'epopée byzantine a la fin du dixième siècle, III partie. Paris, 1905, pp. 554–564; **Vryonis Jr., S.** The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkley/Los Angeles/London, 1971, pp. 86–87.

[6] Като *terminus post quem* за тези събития имаме 1048 г. (битката при Капетру), а като *terminus ante quem* – 1056 г. (смъртта на императрица Теодора) (**McGeer, E., J. Nesbitt, N. Oikonomides**. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 4 – The East. Washington, D.C., 2001, 75.1; **Юзбашян, К. Н.** Новые данные для изучения византийской администрации в Армении и Грузии в XI в. – В: Кавказ и Византия, т. 2. Ереван, 1980, с. 70; **Божилов, И.** Българите…, 242–243).

[7] **Шандровская, В.** Неизвестные печати Аарона, магистра и дуки Иверии и Великой Армении, и проедра и дуки. – СГЭ, XXXVII, 1973, с. 61.

[8] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, pp. 493–495; Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, XVIII, pp. 659–660; Michael Attaleiates, The History, pp. 98–101; Michel Psellos,

Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976–1077), vol. 2, ed. et trad. **Renauld, É.** Paris, 1928, VII, pp. 89–91.

[9] Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, p. 496; Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, XVIII, pp. 660–661; Michael Attaleiates, The History, pp. 104–107.

[10] **Zacos, G., J. W. Nesbitt**. Byzantine Lead Seals, Vol. 2, № 353.

[11] **Zacos, G., J. W. Nesbitt**. Byzantine Lead Seals, Vol. 2, № 354. Издигането му за *протопроедър* трябва да се датира в периода от 4 април 1959 г. (датата на написване на приписката, предхождаща завещанието на Евстатий Воила) до първите години от управлението на Константин X Дука, откогато е сведението от житието на св. Георги Агиорит (Vie géorgienne de saint Georges l'Hagioritte, Analecta Bollandiana XXXV–XXXVI, trad. **Peeters, P.** Buxelles/Paris, 1917–1919, p. 125; **Йорданов, И.** Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001, с. 190–192).

[12] За двете високи титли – *проедър* и *протопроедър* – виж: **Кънев, Н.** Титлата проедър като част от първоразредните почетни титли във Византия през IX–XI в. Проедри, засвидетелствани по сфрагистични данни. – В: **Кънев, Н.** Византинобългарски студии. Велико Търново, 2013, с. 144–179.

[13] **Schlumberger, G.** Sigillographie de l'empire byzantine. Paris, 1884, pp. 316–317.

[14] В колофона, предхождащ завещанието на Евстатий Воила (Cod. Coislin gr. 263, f. 157v), той присъства по следния начин: Ααρὼν(ν) προέδρου (καὶ) αὐτ(α)δέ(λφου) τ(ῆς) αὐγούστης Μεσοποταμίας (**Zlatarski, V. N.** Една датирана приписка на гръцки отъ срѣдата на XI. Вѣкъ. – BSl, I, 1929, с. 22, 25–27, 33; **Lemerle, P.** Cinq études sur le XIe siècle byzantine. Paris, 1977, p. 39; **Божилов, И.** Българите…, с. 243, бел. 21). За завещанието виж: **Vryonis Jr., S.** The will of a provincial magnate, Eusthathius Boilas (1059). – DOP, 11, 1957, pp. 263–277.

[15] Редица печати назовават Аарон като „*проедър/протопроедър и дук*", без да конкретизират на какво (**Zacos, G., J. W. Nesbitt**. Byzantine Lead Seals, Vol. 2, № 353, 354). Можем да предположим, че това се дължи на честите промени в изпълняваната конкретна служба, които са налагали и постоянна смяна на използваните булотириони. Иван Божилов допуска, че като *дук* Аарон е командвал контингент от *тагмите*, което също е логично възможно (виж: **Божилов, И.** Българите…, с. 242).

[16] **Йорданов, И.** Корпус на печатите…, III.35, с. 189.

[17] Vie géorgienne de saint Georges l'Hagioritte, p. 125.

[18] Aristakes Lastiverts'i, History, p. 110.

Използвани съкращения:

СГЭ – Сообщения Государственного Эрмитажа
BSl – Byzantinoslavica
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DOML – Dumbarton Oaks Medieval Library
DOP – Dumbarton Oaks Papers

Изображения:

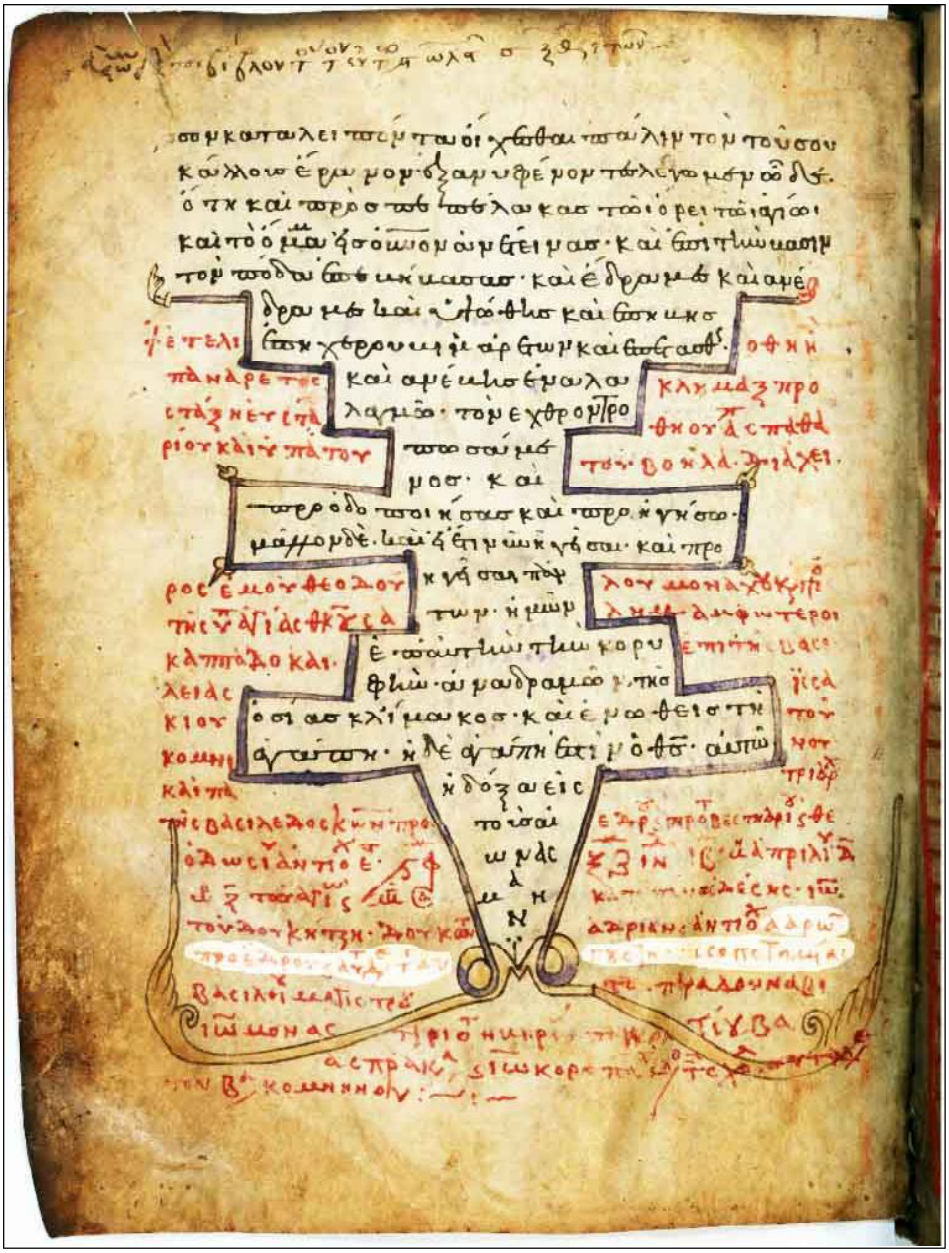

Обр. 1. Колофонът, предхождащ завещанието на Естатий Воила, където е отбелязан текстът, отнасящ се до Аарон: Ααρὼ(ν) προέδρου (καὶ) αὐτ(α)δέ(λφου) τ(ῆς) αὐγούστης Μεσοποταμίας (изображение от Bibliothique nationale de France (Cod. Coislin gr. 263, f. 157v): http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85710899/f330.image)

ПРЕХОДЪТ ОТ ЕЗИЧЕСТВО КЪМ ХРИСТИЯНСТВО В СРЕДНОВЕКОВНА ИСЛАНДИЯ

Димитър ХАРБАЛИЕВ

Докторант, катедра „Стара и средновековна история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Ивелин Иванов

From the start of the Settlement period (c. 870) to the beginning of the 11th century, Iceland was predominantly pagan country. This began to change in 1000, during the annual General assembly (Alþingi), where it was decided for everyone to accept Christianity as a primary religion on the island. Thus the pagan beliefs and practices are displaced from the attention of the Icelanders. However, it appears that Iceland was not yet ready for such a change – there were simply not enough churches, priests and items for various Christian practices. Thereby, the first bishopric was founded rather late – in 1056 in Skalholt (Skálaholt), southern Iceland. From this moment onwards Christianity starts to gain more strong positions amongst Icelanders. In 1096 the church introduced the tithe and in 1106 a second bishopric was established, with seat in Holar (Hólar), northern Iceland. Nearly a decade later the Church law was codified in the “Gray Goose Laws” (Grágás), and with that ends the Christianization process. In conclusion, the transition from paganism to Christianity in Medieval Iceland can be defined as an inevitable process with multiple bilateral implications, both on domestic and external political relations.

Необходимостта от активна външнотърговска дейност и заплахата от изолация водят до важни промени в Исландия. По време на общото събрание през 1000 г. се взима решение християнството да стане основна религия на острова и по този начин да измести старите езически вярвания и обичаи. Макар в началото на този процес да се забелязва активна норвежка намеса, християнизацията протича бавно. Първият исландски епископ е ръкоположен чак през 1056 г., като по този начин новата религия получава сигурна основа. Следващата голяма стъпка се предприема през 1106 г., когато с появата на второто епископство страната е разделена на два диоцеза – северен и южен. Скоро след това, през 1117–1118 г., църковният закон е записан в първия исландски правен кодекс. С това фактически исландската християнизация приключва. Остават обаче редица въпроси относно нейната същност и продължителност, чиито отговори биха спомогнали за по-задълбоченото разбиране на средновековната исландска история.

Заселването на остров Исландия започва около 870 г. и продължава близо половин век. За този период там се установяват множество семейства, произхождащи предимно от Норвегия. По този начин, наред с всичко останало, те пренасят в сърцето на северния Атлантик своето религиозно наследство, форми-

ращо една от най-популярните европейски предхристиянски религии. Въпреки че тя няма конкретно наименование, често в изворите се назовава като *старият/древният обичай* (forn siðr)[1]. Всичко, което е известно за него, се извлича от многобройните скандинавски ръкописи, повечето от които съставени в Исландия след XII в. В това отношение незаменима по стойност е книжовната дейност на исландския поет и историк *Снори Стурлусон* (Snorri Sturluson) (1178–1241). Около 1220 г. той съставя *Прозаичната Еда* (Snorra-Edda) – сборник с текстове, изградени върху скандинавската митология[2]. Информацията, която се открива в сборника, се допълва от анонимната *Поетична Еда* (Sæmundaredda) – богата колекция от стихове на митологична тематика[3]. Основната част от нея обхваща текста на ръкопис, известен като *Кралска книга* (Konungsbók) и датиращ от последната четвърт на XIII в.[4]

Освен тези основни извори, не бива да се пропуска и богатата информация, съдържаща се в сагите, чиито сюжети се отнасят до предхристиянския период[5]. Макар посочените текстове да са съставени във време, когато християнството доминира в Скандинавия, те се явяват основни извори за езическите вярвания на северните народи поради липсата на други писмени свидетелства. Освен това с течение на времето се натрупват значително количество материални доказателства в тяхна подкрепа[6]. Оказва се, че скандинавските езически религиозни убеждения оформят една политеистична народна религия, която не е унифицирана по отношение на вярвания и ритуали, а се състои от вариращи и изменящи се традиции и практики. Тя има подробна космология, ясна митология, богат пантеон от божества и концепция за „края на света“[7]. Извън всичко това стоят някои древни народни вярвания и практики, които се оказват доста по-издръжливи на религиозните превратности. Според средновековните исландци съществува *магия* (seiðr), която може да се използва за изгода или за вреда. Също така те отдават голямо значение на сънищата и тяхното тълкуване не само през езическия период, но и далеч след това[8].

В средновековните исландски извори често се срещат имената на боговете *Один* (Ypinn) и *Фрейр* (Freyr), но най-популярен сред исландците е *Тор* (Þórr)[9]. Доказателствата относно тяхното почитане обаче са доста оскъдни. Установява се, че всеки човек безпрепятствено може да избере едно от божествата в езическия пантеон, което да обяви за свой патрон, а към останалите да отправя молитви според ситуацията. В случай на разочарования и/или липса на късмет всеки може да смени божеството, което почита. Освен това, атеизмът също съществува като вариант[10]. Всички тези твърдения се опират предимно на писмените доказателства, докато археологическите находки, които могат да бъдат свързани с култовите практики, са малко на брой. Сред тях е малка бронзова статуетка от Северна Исландия, изобразяваща седналия Тор, държащ между коленете си чука *Мьолнир* (Mjölnir)[11].

Информацията относно провеждането на езическите ритуали е дори още по-оскъдна, като староисландските текстове често са лаконични на тази тема.

Въпреки това чрез тях се достига до някои важни заключения. Оказва се, че в предхристиянска Исландия липсват лица, професионално ангажирани с езическите религиозни практики. Вместо това религиозната и светската власт се съсредоточава в ръцете на *старейшините* (ед. ч. goði, мн.ч. goðar) – заможните лидери на големите родови групи. Поради социалното и материалното си положение точно те покровителстват извършването на двете основни публични религиозни практики – *жертвоприношението* (blót) и *пиршеството* (veizlur). Що се отнася до храмовете, доказателствата също са доста оскъдни. Все още липсват археологически данни, доказващи функционирането им под формата на самостоятелни постройки. Това налага мнението, че свещените места в Исландия, посветени на конкретно божество, са разположени на открито, в близост до водопади, причудливи скали, пещери и т.н.[12] На тези места се отправят молитви, оставят се дарове и се осъществява по-близък контакт с боговете[13]. Но там рядко се извършват жертвоприношения и пиршества. Тяхното провеждане най-често се осъществява в стопанството на местния старейшина, като чрез тях той демонстрира своята власт и позиция[14]. Това предполага наличието на малки частни *олтари* (hof) в по-заможните стопанства.

Тези езически вярвания и практики формират психологията и мирогледа на исландците в продължение на близо век и половина (около 870 – окоро 1000). Християнството обаче не е нещо непознато за тях. В исландския ръкопис *Книга за Заселването* (Landnámabók) се споменава, че сред първите заселници е мъж на име *Хелги Слабия* (Helgi hinn magri), който отдава почит както на езическите богове, така и на Исус Христос[15]. По-нататък в същия ръкопис се споменава за *Кетил Глупеца* (Ketill hinn fíflski), който се заселва в южна Исландия на място, наречено *Киркюбай* (Kirkjubæ) – топоним, който е образуван от исландските съответствия на думите *църква* (kirkja) и *ферма/стопанство/поселище* (bæ). Според ръкописа преди идването на заселниците на това място пребивават ирландски монаси[16]. В същия текст се споменава и за ранен християнски мисионер на име *Орлиг Храпсон* (Örlygur Hrappson), изпратен от Хебридските острови. Когато той и неговите придружители потеглят за Исландия, те се снабдяват с дървесина за издигането на църква както и с камбана, религиозни книги и осветена пръст[17]. Това, разбира се, са само част от свидетелствата, показващи, че през IX–X в. християнството не е непознато за исландците. Въпреки това те дълго остават извън интересите на католическата църква, както поради географската отдалеченост на острова, така и поради неговата несъществена външнополитическа роля. Това се променя през X в., когато исландците започват да усещат нарастващото влияние и значение на християнството най-напред чрез своите търговски партньори[18].

Християнизацията на Исландия се описва в *Сага за християнството* (Kristni saga)[19], *Книга за исландците* (Íslendingabók)[20] и в някои от *сагите за исландците* (Íslendingasögur)[21]. Според тези текстове *Хаукон Харалдсон* (Hákon Haraldsson) (943–961) е първият норвежки владетел, който се покръства. След

като застава на трона в средата на X в., той прави опит да разпространи новата религия из своите земи, но без особен успех[22]. Това се променя по времето на *Олав Тригвасон* (Ólafur Tryggvason) (995–1000), който приема християнството в английския владетелски двор. За разлика от предходните норвежки владетели, той ясно осъзнава политическите и икономическите ползи от разпространението на новата вяра. За целта той полага големи усилия и започва да изпраща християнски мисионери към всички земи, населени с норвежци, включително и към Исландия.

Сред първите мисионери, който проповядват на острова, е исландецът на норвежка служба *Щефнир Торгилсон* (*Stefnir Þorgilsson*). Неговата дейност обаче бързо приключва, след като е прогонен от Исландия заради разрушаването на няколко езически олтара[23]. След него пристигат *Торвалд Кодрансон* (Þorvaldr Koðránsson) и саксонският епископ *Фридрих* (Friðrekur), които остават на острова за период от шест години (981–986)[24]. Те обаче също са пропъдени, понеже Торвалд е обвинен за убийството на двама души. Десетина години след това, през 997 г., пристига фламандският духовник *Тангбранд* (Þangbrandr), изпратен с християнизаторска мисия лично от Олав Тригвасон. Той също не постига много, защото влиза в религиозен спор с няколко езичници и в изблик на гняв убива част от тях[25]. Резултатът от това също е пропъждане. Неговата мисия обаче не приключва тук. През 999 г. Тангбранд се завръща в Норвегия и докладва на Олав Тригвасон, че исландците нямат намерение да се покръстят. Тази новина мотивира владетеля да задържи всички исландци, пребиваващи в Норвегия, и да отправи ултиматум към старейшините на острова, според който ако те не се покръстят, заложниците ще бъдат убити[26]. През същата година новопокръстените исландски старейшини *Хялти* (Hjalti) и *Гисур Белия* (Gizur enn hvnti) са пропъдени от родината си за богохулство срещу езическите богове[27]. Те отплават за Норвегия, където се срещат с крал Олав Тригвасон и успяват да го убедят да пусне всички заложници с изключение на четирима синове на влиятелни исландски старейшини, привърженици на старата вяра. Същевременно те се задължават да наложат християнството в Исландия. През пролетта на следващата година (1000) старейшините се завръщат на острова точно навреме за общонародното събрание *Алтинг* (Alþingi). На него те излагат своето послание, като приканват всички да приемат християнството. Това стимулира присъстващите да се разделят на две групи според религиозните си пристрастия. Възниква първият в исландската история конфликт на религиозна основа[28]. Християните започват да издигат идеята за самоуправление, като желаят да изградят своя самостоятелна правна система. Те дори посочват старейшината *Сиду-Хатъл Торстейнсон* (Síðu-Hallr Þorsteinsson) (ок. 958–1040) за свой законодател[29]. Ситуацията заплашва да излезе извън контрол. За да не се достигне до открит сблъсък, някои от заемащите неутрална позиция първенци поемат ролята на арбитри между двете фракции и започват да водят преговори за постигне на компромисно решение. В крайна сметка, всички се съгласяват

далновидният старейшина *Торгеир Торкелсон* (Þorgeir Þorkelsson), който е езичник, но и председател на Алтинга, да вземе решение относно религиозния въпрос, което всички да приемат[30]. В ръкописа „Книга за исландците", дело на *Ари Торгилсон Мъдрия* (Ari fróði Þorgilsson), е поместен абзац, преразказващ последвалите събития. Той гласи следното:

„... И после, когато хората се върнали по шатрите си, Торгеир легнал под своя плащ и тихо лежал цял ден и цяла нощ, без да продума. На следващата сутрин той се изправил и обявил, че хората трябва да се съберат пред Скалата на закона. И когато хората се събрали там, той подхванал своята реч. Човешките дела, казал той, ще изпаднат в тежко положение, ако хората нямат единен закон, всеки от тях, на тази земя; и той изложил това пред хората по различни начини, как те не трябвало да позволяват да се стигне до подобно състояние на нещата, заявявайки, че в противен случай щяло да се стигне до спорове, така че можело да се приеме за сигурно, че възникването на подобни раздори измежду хората щяло да доведе до запустяване на страната. Той напомнил как кралете на Норвегия и Дания водели войни и битки помежду си дълго време, докато хората от тези страни постигнали мир помежду си, въпреки че те самите (владетелите – б.пр.) не го желаели. И че тази политика се оказала толкова благоприятна, че скоро те започнали да си разменят ценни дарове и мир се установил до края на техния живот. И сега, добавил той, мисля, че е благоразумно да не се допуска най-нетърпеливите да се хванат за гушите, но да се постигне такъв компромис по тези въпроси, че всеки да е победител, и нека всички имаме един закон и една вяра. Ще се окаже вярно, че ако ние разбием закона на парчета, ще разбием на парчета и мира. И така той приключил своята реч, и двете страни се съгласили, че всички трябва да имат един закон, какъвто той ще възвести.

Тогава било прието за закон, че всички хора трябвало да бъдат християни, и да бъдат покръстени онези, които до този момент не били покръстени в Исландия. Но що се отнася за кърмачетата, старите закони трябвало да останат, както и за яденето на конско месо. Хората можели да извършват жертвоприношения в тайна, ако желаели, но щели да бъдат поставени извън закона онези, които бъдат забелязани. Това е начинът, по който християнството дошло в Исландия според Тейт[31].

И това лято според онова, което споменава Саймунд Свещеника, крал Олаф Тригвасон загина....Това са 130 години след смъртта на Едмунд, и 1000 след Рождество Христово според общото летоброене..."[32].

Присъстващите на събранието приемат решението на Торгеир, като по този начин преодоляват конфликтната ситуация. Нещо повече, те веднага започват да се покръстват в ледените води на близкото езеро *Тингватлаватн* (Þingvallavatn), а други правят това по-късно в някои от геотермалните извори

на острова. Християнството придобива все повече привърженици, но старите вярвания не са напълно изоставени. Когато на норвежкия трон застава *Олав II Харалдсон* (известен и като Св. Олав) (Ólafur Haraldsson; Ólafur helgi) (1015–1028), той започва кампания за изкореняване на езичеството в Исландия. Така, през 1016 г. езическите обичаи официално са забранени, а християнството става единствената официална религия на острова. По този начин Исландия окончателно преминава към римо-католицизма.

Всичко това води до някои съществени изменения в исландското общество. Първоначално Исландия се оказва неподготвена да посрещне нуждите на църковния живот, понеже броят на храмовете, свещениците и църковните книги е крайно недостатъчен. Поради тази причина в първите няколко години след приемането на християнството в Исландия служат германски и британски свещеници. Те обаче бързо попадат под контрола на местните старейшини. По този начин светските лидери продължават да контролират религиозния живот в страната, но без да се ангажират с практически задължения, свързани с вярата. С течение на времето чуждестранните свещеници са заменени от исландци, повечето от които произхождат от родовете на заможните старейшини. Така ситуацията не се променя. Същевременно, за да подсилят позициите си, старейшините започват да издигат и стопанисват църковни храмове в своите земи, както и да назначават свещеници, които да ги обслужват. Оказва се, че исландската църква задълго попада под контрола на светската власт.

Приемането на християнството в Исландия е съпроводено от мирен период, който продължава докъм 1118 г. През това време църковната организация се разгръща, а новата религия заема все по-сигурни позиции. През 1050 г. последният чуждестранен свещенослужител напуска острова[33]. Приблизително по същото време Гисур Белия изпраща сина си *Ислеиф* (Ísleifur Gizurarson) (около 1006–05.07.1080) да се учи за епископ в манастира в Херфорд, Вестфалия. След като приключва обучението си, Ислеиф отива на посещение при бременския архиепископ Адалберт I (1043–1072). Оттам той решава да предприеме поклонничество до Рим и да поиска опрощение от папа Виктор II (1055–1057). По пътя преминава през Свещената римска империя и посещава двора на Хайнрих III (1039–1056), на когото подарява полярна мечка от Гренландия. Поласкан, императорът задава много въпроси на Ислеиф относно Исландия, след което го снабдява с ескорт за безпрепятствено преминаване през земите на империята. След като посещава папата, исландецът се връща в Бремен. Там, на Петдесетница през 1056 г., е ръкоположен за епископ и така става първият исландец, носител на този висш църковен сан[34]. Когато се завръща в родината си, той определя за свое седалище семейното имение в *Скалхолт* (Skálaholt), Южна Исландия. Там се основава и първата църковна семинария, в която лично Ислеиф обучава и ръководи голям брой свещеници. Сред тях е и синът му *Гисур* (Gissur Ísleifsson), който по-късно заминава на обучение в Херфорд[35]. Оттам, подобно на своя баща, също се отправя на поклонничество

в Рим, където е приет от папа Григорий VII (1073–1085). По това време обаче протича Борбата за инвеститурата между папата и император Хайнрих IV (1056–1105). Понеже бременският архиепископ Лимар (1072–1101), под чиято юрисдикция са северните земи, е на страната на императора, папата изпраща Гисур да бъде ръкоположен от архиерея на Магдебург[36]. След като се завръща в Исландия, през 1082 г., Гисур заема мястото на баща си като епископ и издига църква в Скалхолт[37]. Сред основните му постижения е въвеждането на църковния десятък през 1096 г. Той се равнява на 1% от стойността на имуществото и 10% от стойността на приходите. Това прави Исландия първата скандинавска страна, възприела този вид църковен налог. Той носи съществени приходи на църквата и старейшините, защото се разпределя на 4 равни части – една част отива за епископа, една за енорийските църковни храмове, една за свещениците и една част за изпадналите в нужда. По този начин старейшините получават 2/4 от средствата, защото покровителстват местните храмове и обслужващите ги свещеници. Това води до продължително задълбочаване на имуществения разслоение.

Църковната организация на острова разполага само с един висш духовник до 1106 г., когато в северния регион се изгражда втора епископия. Тя е оглавена от *Йон Оугмундарсон* (Jón Ögmundarson) (1106–1121), образован в чужбина исландец, който е ръкоположен от архиепископ Асер (1104–1137) в Лунд. Първоначално епископ Йон изпитва известни трудности при намирането на подходящо място, където да установи своята резиденция. Това се променя, когато един земевладелец дарява стопанството си, наречено *Холар* (Hólar), и земите си, разположени в местността *Хялтадал* (Hjaltadal)[38]. Така това място се превръща в център на втората епископия. Подобно на Скалхолт, и тук се основава духовна семинария за подготовка на свещеници, но за пръв път започват да се изучават седемте свободни изкуства (граматика, риторика, диалектика, аритметика, геометрия, астрономия и музика). Освен това, чрез редица реформи епископ Йон се опитва да пресече вмешателството на светските лидери в църковните дела и да изкорени последните останки от езичеството[39]. Той дори се захваща да издигне първия манастир в Исландия. Разположен в местността *Тингейрар* (Þingeyrar), Северна Исландия, той е завършен 12 години след смъртта на епископа[40]. Следващите исландски епископи са *Кетил Торстейнсон* (Ketill Þorsteinsson) (1122–1145) в Холар и *Торлак Рунолфсон* (Þorlákr Runólfsson) (1118–1133) в Скалхолт. Онова, което те постигат, е кодифицирането на църковния закон, който формира първата секция от исландския правен кодекс *Закони на сивата гъска* (Grágás). Първия параграф от него гласи:

„Първото правило на нашия закон е, че всички хора в тази страна трябва да бъдат християни и да вярват в един Бог Отец, Син и Светия дух."[41]

След това е поместен и следния параграф:

„Ние трябва да имаме двама епископи в страната. Седалището на единия трябва да е в Скалхолт, а на другия в Хоулар в Хялтадал. Този,

който е в Хялтадал, трябва да посещава региона на северняците на всеки 12 месеца, докато епископът на Скалхолт трябва да посещава другите три региона, по един всяко лято… Когато той пътува между регионите, епископът трябва да посещава всяко стопанство и да се среща с хората, да освещава църкви, параклиси и оратории…"[42]

По този начин се поставя край на исландската християнизация. Оказва се, че тя отнема повече от век, защото не попада сред приоритетите на католическата църква. Освен това, от изворите се вижда, че исландците са неподготвени за подобна промяна, както в морално, така и в материално отношение. Църковната организация се изгражда толкова бавно заради острата нужда от храмове, образовани свещенослужители и църковна утвар. Към тези затруднения трябва да се прибави и географското разположение на острова. Християнизацията обаче води до някои съществени промени, от които старейшините се възползват. Те започват да придобиват сериозни материални постъпления от църковните храмове и свещениците, които се намират под тяхно ръководство. Така исландската църква се озовава задълго под контрола на светската власт. Настъпва краткотраен мирен период (1056–1118), който приключва с изостряне на социалните отношения и тяхната ескалация през XII–XIII в. Тогава старейшините започват да се борят за върховенство, а църквата прави опити да се освободи от тяхното влияние. Това предизвиква съществени сътресения, които приключват, когато Исландия попада под властта на Норвежката корона (1262/1264). Така преходът от езичество към християнство в средновековна Исландия може да се определи като неповторим по своята същност плавен процес, който не може да се характеризира еднозначно. Въпреки негативните последствия, той води до временно умиротворяване на острова и до приобщаването му към една по-голяма общност – християнската. Основното преимущество от това е поддържането на външните контакти и недопускането на пълна изолираност. С времето на острова се появяват силни и стабилни християнски общности, които значително спомагат за културното, духовното и книжовното развитие на исландците.

БЕЛЕЖКИ

[1] За улеснение всички характерни исландски термини, топоними и лични имена, използвани в текста, ще бъдат изписани в курсив. До тях, в скоби, ще бъде посочено изписването им на исландски език. Всички преводи от исландски на български език в текста са дело на автора.

[2] Виж: **Sturluson, S.** Edda. Transl. by A. Faulkes. London: Everyman, 1995.

[3] Виж: The Poetic Edda. Transl. by C. Larrington. Oxford: Oxford University Press, 2014.

[4] Пълно дигитално факсимиле на Кралската книга (известна и с латинското си наименование *Codex Regius*), може да се види на следния интернет адрес:
<http://www.germanicmythology.com/works/CODEXREGIUS.html > 19.05.2017.

[5] Сагите, отнасящи се за периода преди приемането на християнството, са многобройни. Почти във всяка сага, спадаща към типовете *саги за исландците* (Íslendinga sögur), *легендарни саги* (Fornaldarsцgur norpurlanda) и в част от *сагите за владетелите* (Konunga sögur) се открива информация, засягаща скандинавската езическа митология и религия.

[6] **Andrén, A.** Between Artifacts ant Texts. Historical Archaeology in Global Perspective. New York: Springer US, 1998; **Ross, M.** Prolonged Echoes. Vol. 1–2. Old Norse Myths in Medieval Northern Society. The Viking Collection, Studies in Northern Civilization, Vol. 7. University Press of Southern Denmark: Odense, 1994; **Andrén, A.** Behind "Heathendom": Archaeological Studies of Old Norse Religion – In: Scottish Archaeological Journal, Vol 27, No. 2, 2005, pp. 105–138.

[7] Скандинавската митология е обект на значителен интерес. Тя се представя от огромно количество чуждестранни монографии, сборници, преводни и популярни издания. Но на български език за момента се откриват едва шест издания: Скандинавска митология. София, 1993; **Геймън, Н.** Скандинавска митология. София, 2017; Съдба не се сменя. Викингска поезия. Прев. М. Минков. София, 2014; Предсказанието на пророчицата. Прев. Я. Чанкова, А. Сверисон. София, 2013; Словата на бог Один. Хавамал. Речите на Високия. Прев. С. Христова. София, 2001; **Наполи, Д.** Вечната скандинавска митология. София, 2016.

[8] **Davidson, H.** Myths and Symbols in Pagan Europe: Early Scandinavian and Celtic Religion. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1988, pp. 137–139.

[9] Достатъчно доказателство за това твърдение е фактът, че в изворите се срещат около 40 различни лични имена, започващи с представката „Тор" – например: *Торолф* (Þórólfur), *Торгердур* (Þorgerður), *Торкел* (Þorkell), *Торбьорн* (Юorbjörn), *Торир* (Þórir) и др.

[10] **Turville-Petre, E.** Myth and Religion of the North. The Religion of Ancient Scandinavia. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1964, pp. 263–264.

[11] Тази находка е известна като *Статуетката от Ейрарланд* (Þórslíkneskið). Вж. **Perkins, R.** Thor – the Wind-raiser and the Eyrarland image. London: Viking Society for Northern Research, University College London. p. 82; **Eldjárn, K.** The bronze image from Eyrarland – In: Speculum norroenum: Norse studies in memory of Gabriel Turville-Petre. Odense University Press. 1981, p. 75.

[12] **Turville-Petre, E.** Op. cit., pp. 236–238.

[13] The Complete Sagas of Icelanders Including 49 Tales. Ed. V. Hreinsson, R. Cook, T. Gunnell, K. Kunz, B. Scudder, vol. I, Rejkjavík, 1997, pp. 90–92 (Egil's saga, ch. 49); vol. III, pp. 22–23 (The Saga of the People of Vatnsdal, ch. 17).

[14] **Karlsson, G.** The History of Iceland. Minneapolis: University of Minnesota press, 2000, p. 19.

[15] The Book of the Settlement of Iceland. Transl. by T. Ellwood. Kendal: T. Wilson, 1898, p. 142 (part III, ch. 12).

[16] Ibid, p. 182 (part IV, ch.11).

[17] Ibid, pp. 13–14 (part I, ch.12).

[18] **Foote, P., Wilson, D.** The Viking Achievement: The Society and Culture of Early Medieval Scandinavia. London: Sedgewick and Jackson Ltd, 1970, p. 415.

[19] Íslendingabók. Kristni saga. Transl. by S. Grønlie. Viking Society for Northern Research. Exeter: Short Run Press, 2006, pp. 35–56.

[20] Ibid, pp. 3–34.

[21] The Complete Sagas of Icelanders Including 49 Tales, Op. cit., vol. I, p. 177, ch. 90 (Egil's saga); vol. II, pp. 168–170, ch. 78 (The Saga of Grettir the Strong), pp. 310–314, ch. 27 (Killer-Glum's Saga); vol. III, pp. 121–125, ch. 100–102 (Njal's Saga), pp. 288–289, ch. 20 (The Saga of People of Floi); vol. V, p. 195, ch. 49 (The Saga of the People of Eyri).

[22] Medieval Scandinavia: An Encyclopedia. Ed. by P. Pulsiano, Garland encyclopedias of the Middle Ages. New York: Garland, 1993, p. 257.

[23] **Хяулмарсон, Й.** История на Исландия. От Заселването до наши дни. София, 2007, с. 34.

[24] Пак там; **Byock, J.** Viking Age Iceland. London: Penguin Books, 2001, p. 294.

[25] Íslendingabók. Kristni saga. Op. cit., pp. 42–44 (Kristni saga, ch. 9).

[26] **Хяулмарсон, Й.** История на Исландия…, с. 35; Íslendingabók. Kristni saga. Op. cit., pp. 7–9 (Hslendingabyk, ch. 7).

[27] Íslendingabók. Kristni saga. Op. cit., pp. 7–9 (Íslendingabók, ch. 7).

[28] Idem, **Short, W.** Icelanders in the Viking Age. The People of the Sagas. Jefferson, North Carolina and London: McFarland & Company Inc., 2010, p. 200; **Bagge, S.** Cross & Scepter. The Rise of the Scandinavian Kingdoms. From the Vikings to the Reformation. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2014, p. 64

[29] Íslendingabók. Kristni saga. Op. cit., pp. 7–9 (Íslendingabók, ch. 7).

[30] Повече за християнизацията на Исландия вж. **Stromback, D.** The Conversion of Iceland: A Survey. London: Viking Society for Northern Research, 1975; **Adalsteinsson, J.** Under the Cloak. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1978.

[31] *Тейт Ислеифсон* (Teitr Hsleifsson) (ок. 1046–1111) – син на първия епископ-исландец в своята страна Ислеив Гисурарсон (1006–05.07.1080). Живее в своето имение в Скалхолт, където преподава в духовната семинария. Ари Торгилсон, авторът на Книга за исландците, е отгледан от Тейт, поради което го ползва като сигурен информатор.

[32] Íslendingabók. Kristni saga. Op. cit., pp. 8–9 (Íslendingabók, ch. 7); **Jones, G.** The Norse Atlantic Saga: Being the Norse Voyages of Discovery and Settlement to Iceland, Greenland, and North America. Oxford: Oxford University Press, 1986, pp. 149–151.

[33] **Хяулмарсон, Й.** История на Исландия…, с. 42.

[34] Byskupa sogur. Ed. by Jon Helgason. Vol. I. Det kongelige nordiske oldskriftselskab. Copenhagen: Ejnar Munksgaard, 1938, p. 76; **Karlsson, G.** Op. cit., p. 38.

[35] **Хяулмарсон, Й.** История на Исландия…, с. 43.

[36] Пак там, с. 44–45.

[37] **Jones, G.** Op. cit., p. 153.

[38] **Хяулмарсон, Й.** История на Исландия…, с. 46.

[39] Пак там, с. 47.

[40] Пак там, с. 51.

[41] Laws of Early Iceland. Grágás. Transl. by A. Dennis, P. Foote, R. Perkins. Vol. I. Winnipeg, Canada: University of Manitoba Press, 1980, p. 23 (K‡1).

[42] Ibid., pp. 35–36 (K‡5).

КРЪСТОНОСНИЯТ СИЛУЕТ НА БОГОСПАСЕНИЯ ГРАД КОНСТАНТИНОПОЛ

Кристиян ЛЪСКОВ

Специалност: „История“, IV курс,
ПУ „Паисий Хилендарски“
Научен ръководител: доц. д-р Димитър Веселинов Димитров

For “The Eye of the World” a whole library of books has been written, but this miracle city conceals yet too many mysteries that we need to unravel, before we can stand in front of it with the confidence that we truly understand it. This article is directed exactly towards that context: To contribute to a better understanding of the God-guarded city Constantinople and especially its relationship with the Crusaders. Somehow in the background remains the personal impression, the connection to life, that inevitably remains in everyone, who got in touch with the City. This impression, this overall picture acquires a specific face, united under the sign of the cross. How was Constantinople perceived by the Crusaders? What did they know about the city in general and how did this affects the events? Precisely, knowledge is the key word here. Because knowledge forms our perception. Making an exception for the Fourth crusade, few are those western people who came to know the Great City from within. The vast amount of the western Christians, who head to the East, only see the silhouette of Constantinople. Considering the low level of education in most cases and the lack of information, namely the contour, the outline of a vague figure is what could be formed as a concept in the mind of this specific group of people. We look through the eyes of the Crusaders. We ponder the words they left behind – they lead us. We follow the contour of the city: through the location and shape to the imposing walls and harbors, giving an attestation of wealth and power not only for one city, but for a whole empire.

„Впрочем вие можете да знаете, че онези, които никога не бяха виждали Константинопол, го разглеждаха продължително; защото не би могло дори да се помисли, че може да съществува в целия свят такъв могъщ град…“[1].

Когато по време на Първия кръстоносен поход френският монах Фуше дьо Шартр се оказва заедно с кръстоносната армия пред стените на Великия град, свещеникът възкликва:

„Колко благороден и красив град е Константинопол! Колко много, построени със забележително умение, манастири и дворци има в него! Колко удивителни произведения има по площадите и улиците!“[2]

Кръстоносната пропаганда в крайна сметка има важна роля в изграждането на представата за един пребогат град, който по нищо не отстъпва и на самия Йерусалим – нито по святост, нито по реликви. Избраната от нас тема

се съсредоточава именно върху този проблем: изграждането на онази изначална представа за Богоспасения град у кръстоносците, която се превръща на запад в стереотип, в част от цялостната романтична литературна традиция, свързана с Константинопол, и която обосновава с пропагандни средства дългия път, по който поемат хиляди западни християни. При разглеждането на поставената тема са използвани сведенията на западни автори, участвали пряко в реализацията на кръстоносната идея или въвлечени и съпричастни по един или друг начин към нея. Предвид са взети както класическите кръстоносни походи, така и късните проявления на това специфично религиозно-политическо движение. Към втората група могат да бъдат причислени участникът в подготовката на нов кръстоносен поход от първата половина на XIV век Вилхелм от Болденземе, както и особеният случай с Ханс Шилтбергер, участвал в битката при Никопол (1396) и неуспешния поход за спасението на българската държавност. Вплитайки нашата работа около тези широки хронологични рамки, макар и без съответната напластеност и непрекъсната връзка, ние добиваме един цялостен поглед върху силуета – сянката, която хвърля Царицата на градовете върху представите за нея у западния свят посредством общите впечатления и първоначалния досег на кръстоносците.

Първият досег на кръстоносците с Константинопол най-често ставал откъм морето. Още отдалеч впечатление на пристигащите кораби правили укрепленията, размерите на Града, а прибирайки моряците в своя уютен пристан, Царицата на градовете респектирала с импозантността на дворците, с чудото на църквата Св. София. Израз на тези чувства дава Жофроа дьо Вилардуен:

„§128. Впрочем вие можете да знаете, че онези, които никога не бяха виждали Константинопол, го разглеждаха продължително; защото не би могло дори да се помисли, че може да съществува в целия свят такъв могъщ град, когато те видяха тези високи стени и тези могъщи кули, с които той бе обграден от всички страни в кръг; тези великолепни дворци и тези високи църкви, които бяха толкова много, че никой не би повярвал, ако не ги беше видял с очите си…“[3]

Къде всъщност е разположен Константинопол и каква най-общо форма очертава градоустройственият му план в пространството според представите на онези, прегърнали кръстоносната идея? Най-подробно и ясно за това като че ли пише хронистът на Втория кръстоносен поход Одон дьо Дьой. Бенедектинският монах описва формата на Града като триъгълно *„корабно платно“,* две от страните на което граничат с вода; *„от дясната ни страна,* [казва монахът], *беше протокът Свети Георги и някакъв поток“*[4]. На върха на триъгълника, тоест откъм морето, там където сушата се стеснява, се открояват „Св. София“ и Константиновият дворец. Според Христа третата страна на Града е затворена от *„полето“* и според хрониста има дължина от около 2 мили[5] – от "морето" (Златния рог) до "двореца" (Влахерна). Същата тази страна, по думите на Жофроа дьо Вилардуен обаче, има фронт, дължина от *„три льо“*[6], което се равнява на

приблизително 13,5 км, докато в действителност тази страна и респективно крепостната стена по нейната дължина е приблизително 7–8 километра[7].

За Роберт, припознаван от редица изследователи за реймски абат, разположението му е *„между Адриатическо море и протока, наричан в наши дни ръкав Свети Георги“*[8]. За този проток между другото Одон дьо Дьой пише: *„...с рибите и солеността си е всъщност море, но е като река съобразно ширината си, поради което той може да бъде прекосяван от бряг до бряг без никаква опасност, седем или осем пъти на ден.“*[9] Херберт Хунгер отдава това изобилие от риба край брегове при Босфора на посоката на теченията в протока и на миграцията на рибите от Средиземно в Черно море[10].

При Четвъртия кръстоносен поход вече абат Мартин ще отбележи, че откъм Дарданелите, откъм Мраморно море, водната граница е толкова тясна, че двата бряга се срещат с поглед. Същият определя и формата на самия град като триъгълна, с равни страни от поне миля дължина[11]. Тези по-ранни сведения се потвърждават и допълват от по-късните разкази на доминиканеца Бурхард, който определя устройствената форма на Града също като триъгълник, *„триножник“* върху равнинна площ, но с обща дължина на страните от вече 18 мили. А разполагането му на *„5 малки дневни прехода“* от третия, според автора, важен град на империята Адрианопол, освен че допълва мисленатa ни географска карта, дава и важна информация за разстоянията, пътуването и връзките във Византия[12]. В съпоставка с тези сведения Ханс Шилтбергер взема за очертание на Константинопол дължината на неговата *„околовръстна стена“*, която той определя ни повече, ни по-малко на 18 унгарски мили[13], което изразено в километри се равнява приблизително на 150 км.

В тази насока не са маловажни сведенията за пристанищата на столичния град. В хрониката на Гюнтер е обозначено едно *„оживено пристанище“* откъм Мраморно море[14]. Трудно е да се определи с точност кое е именно това пристанище, тъй като функциониращите по същото време откъм Мраморно море са най-малко 5. Пристанището Контоскалион се разраства едва при Палеолозите, а най-известното – Буколеон, замира в този период, тъй като то обслужва най-вече прилежащия дворец и императора, а в това време той вече резидира във Влахерна. Друго популярно пристанище, каквото е Портус Новус, става жертва през вековете на редица опустошителни пожари, така че едва ли по време на кръстоносния период то е било така оживено. Наред с по-малките и спорните обаче се откроява най-старото – Теодосиевото пристанище, здраво укрепено и наистина изпъкващо с размерите си[15]. Като се има предвид също, че се намира най на запад, може да се допусне голяма доза вероятност именно то да е привлякло вниманието на абат Мартин, от чието име разказва в хрониката си Гюнтер. Друго кръстоносно сведение, свързано с пристанищата на Града, е податката при Вилхелм от Болдензеле, който в началото на XIV век лаконично отбелязва, че „пристанището му е преголямо“[16]. Твърде краткото съобщение обаче не позволява

свързването му конкретно с някое от исторически съществувалите пристанища. Единствено някакви насоки биха могли да ни дадат хронологичните рамки и вероятността авторът да описва преимуществено града откъм Босфора и Мраморно море, ако действително Константинополското устие, по което се води разказът, може да се отъждестви с тези именно водни пространства. При такива обстоятелства е възможна хипотезата „преголямото пристанище“ да се търси с най-голяма вероятност измежду имперското по това време (началото на XIV в.) Контоскалион и голямото Теодосиево пристанище.

Пристанищата били не само важна част от градския пейзаж и таксис, но и захранвали „пулсиращото сърце“ на града. Неслучайно и кръстоносците на Първия поход били впечатлени от „изобилието от всевъзможни богатства“ в Константинопол, като Фуше дьо Шартр ни разкрива и рецептата за това: *„...непрестанно многобройни кораби доставят всичко необходимо.“*[17]

За триъгълната форма и доминацията на морето околовръст разказва също и Ханс Шилтбергер. Той обаче акцентира върху северната ѝ страна, която той поставя в пряко отношение с Генуа посредством връзката през Златния рог с Галата[18]. Този описателен подход може да се приеме като добър способ за засилване значението на католическия град и на западнохристиянската цивилизация като цяло, като се съпоставя дори само географски със столицата на една империя. За този психологически прийом спомага и Златният рог, който има уравновесителна функция в Пътеписа и играе ролята на везна на престижа, от двете страни на която като равнопоставени стоят Константинопол и Пера. За Златния рог, образуващ северния контур на Града, Шилтбергер конкретизира, че е *„дълъг около три италиански мили и широк половин миля или повече“*[19].

Друг доминикански монах, Вилхелм от Болдензеле, също отбелязва триъгълната форма на града, граничещ само от едната страна с морето, а за разположението на този „най-велик град казва, че е *„на най-хубавото място на света, както заради [добрия] въздух [и морето], така и заради земята, на която е изграден...“*[20].

В историографията също е застъпено становището, че мекият климат и близостта на морето превръщат Константинопол в привлекателно място не само за жителите, но и за гостите му[21]. Това впечатление на Вилхелм е препотвърдено и от Одон дьо Дьой, който също говори за *„мек и здравословен климат, плодородието на земята“*[22]. По-интересно обаче е друго сведение в хрониката му: *„Този ръкав е наричан обикновено Константинополско устие, защото на [него] нагоре по европейския бряг е разположен прочутият град Константинопол, наричан Нов Рим.“*[23] Всъщност „Константинополското устие“ (“Butta Constantinopolitana”) е отдавна разглеждана тема в историографията. Този топоним има и своите езикови корени, които се проследяват чак до модерното турско название на Босфора – Istanbul Boğazý[24]. Още

Дюканж разглежда този въпрос в контекста на разказа на Вилхелм, като отъждествява устието с целия участък между Хелеспонта и Черно море[25]. Сред тези съпоставими и допълващи се сведения интерес представлява локацията на Константинопол според късния кръстоносец Шилтбергер, който, за да разположи града в пространството, го съотнася и ориентира в съседство с Троя, като така, умишлено или не, засилва и обогатява идеализирания образ на имперската столица: „*Също недалече от Цариград край морето е била Троя, на една красива равнина…*“[26]

Но нека отново се върнем към онзи първи досег на кръстоносците с Града. Най-напред пред очите им се откриват страховитите стени и кули. На укрепленията откъм сушата – в участъка от Златния рог до Теодосиевите стени, по-специално се спира Одон дьо Дьой[27]. Коментирайки с пренебрежение защитната способност на съоръженията, той дава данни за двойна отбранителна линия от стени с дължина 2 мили[28]. В хрониката на Гюнтер сведенията се допълват и от информация за вал, който заедно със стената прави сушата *„тройно затворена“*. Разминаването с Одон дьо Дьой изхожда от личното впечатление и заряд, като тук вече авторът пише за *„укрепен с грижи“* град, който *„можеше да бъде защитаван срещу безбройни врагове от малко войска“*[29]. Освен това разказът на абат Мартин, предаден ни от неговия монах, е по-точен и близък до действителността. Валът, посочен в извора, с голяма вероятност трябва да се свърже с невзрачния отбранителен бруствер с размери около 1,95 м, който се намира над ескарпа – вътрешната страна на рова. Тези три линии на отбрана – „вал“, вътрешната и външната стена, в действителност превръщат тази страна на града в тройно затворена[30].

Сведения за Теодосиевата стена откриваме и при монаха (Псевдо)Брокар, който в своя план за превземането на Константинопол пише, че *„…стените не са високи, а рововете също не са дълбоки, поради което могат веднага да бъдат запълнени.“*[31] С оглед на психологическата мотивация за похода и превземането на Константинопол не може да ни учуди пренебрежителната квалификация за отбранителната система, при все че, макар и в сериозна финансова криза, през 35-тата година от своето управление Андроник II (1282–1328) прави едно от последните възстановявания на стената с пари на жена си Ирина[32]. Това наше наблюдение се потвърждава изключително от друг емисар за нов кръстоносен поход от същото време, Вилхелм от Болдензеле, който ни убеждава, че *„най-здрави стени“* опасват Града[33]. Стените също така били обект и на сериозна митологизация и дори сакрализация, част от местните вярвания, намерили своето място и в кръстоносната литература. Наред с популярните легенди за създаването на Града, при Шилтбергер четем как след коня на Константин Велики *„пораснала стена, висока един човешки бой от земята…“*, въпреки че на това място не могло да се задържи стена. Рецептата, както предава Шилтбергер, се състои в това *„…че ангелите са построили*

тази стена.“[34] Късният кръстоносец не изглежда да прави разлика между Константиновите и Теодосиевите стени, а и ние нямаме преки сведения за това ангели да са участвали в градежа на стените след разширението на Града.

Новото в сравнение с останалите сведения до момента са споменатите при (Псевдо)Брокар ровове. Съвременните проучвания са доказали съществуването на ров, укрепен с каменна зидария[35], размерите на който далеч не отговарят на податките на средновековния автор – дълбочината му е около 7 метра, а ширината – 20 метра[36].

По-слабо разглеждан от кръстоносците е въпросът за градските врати, които понякога играели особена роля за града и жителите му. В този смисъл най-напред трябва да спомена Златните врата. (Псевдо)Брокар я локализира откъм сушата и *„близо до морето“*[37], докато по-подробно тя присъства у Робер дьо Клари, който изтъква триумфалните ѝ функции и описва цялата процесия, свързана с нея. Особено интересно е сведението му за медните слонове, украсяващи вратата: „Върху тази врата имаше два слона, отлети от мед, а те бяха толкова големи, че беше истинско чудо.“[38] За броя на тези слонове, поставени там по всяка вероятност в чест на Теодосий Велики (379–395) след победата му над узурпатора Магнус Максимус, са изказани много и различни мнения в науката, но по-голяма част от учените говорят за квадрига от слонове, сравнявайки Златните врата (Porta Aurea) с Porta Triumphalis в Рим[39]. Друго съобщение на Робер дьо Клари засяга една по-малко известна порта в Мануиловата стена и водеща към Влахерна. Кръстоносецът я нарича така: „На едно друго място в града имаше една врата, която наричаха Златния плащ.“[40] Без съмнение, това е портата Гиролимна, през която вероятно преминават и водачите на Четвъртия кръстоносен поход, за да водят преговори с Исак II Ангел (1185–1195; 1203–1204). На хълма срещу тази порта положително е бил разположен лагерът на кръстоносците, сред които е бил и Клари[41].

За стените откъм морето имаме по-малко останали описания. При участието си в Четвъртия кръстоносен поход абат Мартин отбелязва за стените срещу Мраморно море, че „*…стените там са високи и с изумителна дебелина…“*[42]. Макар и да са сходни по конструкция с Теодосиевите, стените тук са по-скромни и не толкова впечатляващи, като отстъпват по височина. Това се дължи както на слабата морска опасност, така и в голяма степен на силните морски течения в Мраморно море, които заплашвали вражеските кораби[43]. Най-беглият поглед ни показва, че отбранителната линия тук е единична, без ровове и допълнителни стени. Самата дължина на стената срещу Мраморно море е около 5 мили или приблизително 8 км[44].

В изложената дотук представа за крепостните съоръжения на Града липсва един основен щрих, а именно кулите-страшилища в тогавашния свят, тези *„могъщи кули“*, както ги нарича Жофроа дьо Вилардуен[45]. Вече споменатият Одон дьо Дьой обаче ще ги опише като *„недостатъчно високи“*[46] Не

така лаконичен в разказа си е абат Мартин, който пише за кулите при Теодосиевата стена: *„Тя има високи, здрави кули по цялата си обиколка…“*[47]. Зад високата оценка на автора тук се крият действителни факти и числа. В науката е установено, че кулите при вътрешната стена – този най-висок отбранителен ешелон, реално са 96 на брой, като всяка от тях е висока 17–18 м, а разстоянието между тях е 52–54 м[48]. Определянето на разстоянието между кулите не е маловажно. Абат Мартин казва за тях, че са *„толкова наблизо една до друга, че седемгодишно момче може да хвърли ябълка от едната кула до следващата“*[49]. Коментирайки данните на посочените извори, Е. Койчева приема разстояние от 50 до 70 м. Това интересно сравнение намира в науката и други цифрови измерения, като посоченото от С. Иванов разстояние от 55 м[50], което, така или иначе, се доближава до упоменатия от нас интервал от 52–54 м. Представата на абат Мартин за кулите откъм Мраморно море не е по-различна: *„…с кули толкова нагъсто, издигнати на такава височина, че всеки, който се взре към върха им, би потръпнал от страх. Те не са били първоначално толкова мощни и красиви, колкото са сега.“*[51] Всъщност, кулите действително са доста нагъсто и броят им според някои автори е 188, но мъчно ще можем да ги приравним към страховитите кули на вътрешната Теодосиева стена[52].

На този фон изпъква съобщението на Ханс Шилтбергер, че *„стената има хиляда и петстотин кули“*[53], като се има предвид по-скоро общият им брой, нежели тези само откъм сушата или само откъм морето.

Към описаната от нас отбранителната система, обграждаща Града, трябва да добавим и един съществен неин елемент, неизменно споменаван по времето на всички обсади и стълкновения. Става дума за легендарната верига на Златния рог, която не е пропусната и в разказа на кръстоносния рицар Жофроа дьо Вилардуен:

„…кулата на Галата, където беше закачена веригата, започваща от Константинопол, и знайте в действителност, че този, който желаеше да влезе в пристанището на Константинопол, трябваше да премине през тази верига: а нашите барони видяха добре, че ако не овладеят тази кула и не прекъснат тази верига, те са загубени и в лошо положение.“[54]

Практическото приложение и механизмът на действие са ни добре известни днес. Тя се пази във Военния музей на Истанбул. Простираща се през Златния рог и окачена за две кули при Константинопол и Галата, веригата е поддържана над водата от големи парчета дърво. Вилардуен предава добре кръстоносното смущение и ситуацията, създала се от тактическата необходимост за преодоляване на това коварно съоръжение. През вековете веригата многократно обърква плановете на обсаждашите Града и действително, единственият случай, при който тя е преодоляна, така че обсадата по море да бъде успешна, е именно по време на Четвъртия кръстоносен поход[55].

Всъщност, наред с описанието на градските укрепления, много важно място има отношението на кръстоносците към тях и представата за функцията,

която изпълняват те и респективно самият град. Монахът Роберт използва именно сигурността на Града, олицетворявана от стените, за да определи Константинопол като „*убежище за източните християни*“ и „*царско и сигурно обиталище на светите реликви*“[56]. С подобно внушение е и съобщението на Шилтбергер, че Градът бил обсаждан от Баязид цели 7 години[57] – почти колкото и самата Троя, с която, както споменахме, веднъж вече авторът прави връзка.

Сред въпросите за градския ред и устройството на града важно място заема водоснабдяването, така както то е видяно от кръстоносците. Одон дьо Дьой дава кратко сведение за това: „Подземни канали, идващи отвън, доставят в изобилие сладка вода в града.“[58] Водоснабдяването действително е проблем за Константинопол, който, макар и обграден от вода, нямал преки източници на питейна вода. Днес знаем сравнително добре как е ставало това. От една страна, акведуктът на Валент доставял вода от тракийските планини, от друга страна, водохранилища-цистерни осигурявали запасите от вода при продължителни обсади и критични моменти[59]. Подземните канали или акведукти, в зависимост от превода, за които пише Одон дьо Дьой, минавали дори през самия ров пред Теодосиевите стени. Дълги и ниски стени, напряко на рова, скривали акведуктите за водоснабдяване на града[60].

Анализът не кръстоносните сведения показва една не много ясна и повърхностна представа за общия изглед на града. В очите на тази категория пришълци, които в повечето случаи само преминават през Константинопол, а крайната им цел остава друга, неговият устройствен план се свежда до простата геометрична фигура на триъгълника, без да детайлизират нито обкръжаващия пейзаж, нито състоянието на самия градоустройствен план и неговите защитни очертания. Много често доминира романтичната представа за Града, както и неговото идеализиране. При разполагането му на географската карта не личат твърде добри познания за района, за водните пространства околовръст, което е показателно и за самата подготовка и компетентност, или най-малкото за осведомеността на авторите. Това неведение в изворите обяснява до определена степен идеализираната представа, тъй като по-малко познатото ни винаги има по-силна романтична и притегателна сила за нас. Трябва да се отбележи, че сведенията за Града с голяма положителност са извлечени от опита и физическия досег и не личи някаква конкретна осведоменост по отношение на византийската книжнина и история. Това изключва вероятността от синкретизъм в представата за Константинопол у кръстоносците и влияние от византийски характер върху нея. При все това изворовите сведения са сравнително правдиви и в голямата си част отговарят на историческата действителност. Като се има предвид, че разгледаните от нас хронисти са малко или много образовани, тяхното оскъдно познание за видяното и посетеното е осъзнато от тях, а това още повече засилва преклонението, страхопочитанието и възхищението им към този най-прекрасен, но чужд Константинопол.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Вилардуен, Ж.** Завладяването на Константинопол. София, 1985, с. 61.

[2] **Марков, Н.** Когато всички пътища водеха към Константинопол. Велико Търново, 2012, с. 90.

[3] **Вилардуен, Ж.** Цит. съч., с. 61.

[4] Н. Марков с основание приема, че „потокът", за който разказва Одон дьо Дьой, е по всяка вероятност Златният рог. Вж. **Марков, Н.** Когато всички пътища водеха към Константинопол…, с. 156.

[5] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 156–157.

[6] **Вилардуен, Ж.** Завладяването на Константинопол…, с. 68.

[7] Пак там, (вж. бел. авт. № 12), с. 141.

[8] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 145. Ръкавът Свети Георги, както го наричат средновековните автори, всъщност е протокът Босфора, отделящ Града от азиатския бряг.

[9] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 159.

[10] **Хунгер, Х.** Империя на ново средище. София, 2000, с. 72.

[11] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 228.

[12] Пак там, с. 264.

[13] **Шилтбергер, Х.** Пътепис. София, 1971, с. 75.

(една унгарска миля е стандартизирана с изражение 8, 3536 км. Вж. <https://en.wikipedia.org/wiki/Mile> 17. 03. 2017).

[14] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 228–229.

[15] **Van Millingen, A.** Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites. London, 1899, pp. 268–315.

[16] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 276, (вж. и бел.8).

[17] Пак там, с. 90.

[18] **Шилтбергер, Х.** Цит. съч., с. 75.

[19] Пак там.

[20] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 276.

[21] **Хунгер, Х.** Цит. съч., с. 72.

[22] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 159.

[23] Пак там, с. 276.

[24] <https://www.britannica.com/place/Bosporus> (17.03.2017 г.)

[25] **Du Cange, Ch.** Glossarium mediae et infimae latinitatis, Tomus I, Firmin Didot fratres, Parisis, 1840, p. 825.

(BUTTA, Guillelmus de Baldenzeel in Hodoeporico: Hoc brachium vulgariter Butta Constantinopolitana dicitur, eo quod super ipsum in littore Europae egregia civitas Constantinopolis situata sit. Sed ibi videtur legendum Bucca, seu fretum Hellespontiacum, et Bosporus, quem etiamnum Turci Bogasin appellant, voce, ut videtur, a Bucca efformata: etsi Butta Constantinop. appellari potuerit, quo sensu buttam appellamus, quod prominet: nam Constantinopolis in collibus exstructa in mare procurrit. Vide Bucceavia in, Buccea.)

[26] **Шилтбергер, Х.** Цит. съч.,с. 76.

[27] Когато разглеждаме тази част от стената, имаме предвид както Теодосиевите стени, така и тяхното продължение при Влахерна, още повече че самите кръстоносци не правят разлика между двете.(вж. **Никол, Д., Халдън, Дж., Търнбъл, С.** Падането на Константинопол. В. Търново, 2012, с. 135–142.)

[28] **Марков, Н.** Цит. съч., с.157.

[29] Пак там, с. 228.

[30] **Никол, Д., Халдън, Дж., Търнбъл, С.** Цит. съч., с. 143–148.

[31] **Марков, Н.** Цит. съч., 264–265.

[32] **Van Millingen, A.** Byzantine Constantinople: the Walls…, p. 103.

[33] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 276–277.

[34] **Шилтбергер, Х.** Цит. съч., с. 81.

[35] **Никол, Д., Халдън, Дж., Търнбъл, С.** Цит. съч., с. 148.

[36] **Иванов, С.** В търсене на Константинопол. София, 2014, с. 528. Сергей Иванов посочва широчина тук от 18 м.

[37] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 264.

[38] **Клари, Р.** Завоюването на Константинопол. София, 2007, с. 134–135.

[39] **Mango, C.** The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate. – Dumbarton Oaks Papers, No. 54, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D. C., 2000, pp. 173–188.

Колективът на Никол, Д., Халдън, Дж., Търнбъл, С. също определя броя им на 4 (вж. Падането на Константинопол…, с. 159–160); Доста по-подробно въпросът е разгледан при Милинген (вж. Byzantine Constantinople: the Wall…s, pp. 259–274.)

[40] **Клари, Р.** Цит. съч., с. 134–135.

[41] **Van Millingen, A.** Byzantine Constantinople: the Walls…, pp. 126–127.

[42] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 229.

[43] **Никол, Д., Халдън, Дж., Търнбъл, С.** Цит. съч., с. 149–150.

[44] **Van Millingen, A.** Byzantine Constantinople: the Walls…, pp. 248–255.

[45] Вж. бележка № 2.

[46] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 157.

[47] Пак там, с. 228.

[48] **Никол, Д., Халдън, Дж., Търнбъл, С.** Цит. съч., с. 145.

[49] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 228.

[50] **Иванов, С.** Цит. съч., с. 528.

[51] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 229.

[52] **Van Millingen, A.** Byzantine Constantinople: the Walls…, pp. 248–266.

[53] **Шилтбергер, Х.** Цит. съч.,с. 75.

[54] **Вилардуен, Ж.** Цит. съч., с. 66–67.

[55] **Никол, Д., Халдън, Дж., Търнбъл, С.** Цит. съч., с. 150–152.

[56] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 145.

[57] **Шилтбергер, Х.** Пътепис…, с. 76.

[58] **Марков, Н.** Цит. съч., с. 157.

[59] **Хунгер, Х.** Цит. съч., с. 61–74.

[60] **Никол, Д., Халдън, Дж., Търнбъл, С.** Цит. съч., с. 148.

АУТОПСИЯ И ДИСЕКЦИЯ В ЗАПАДНА ЕВРОПА ПРЕЗ XIII ВЕК – НЯКОИ ВЪПРОСИ И ТЕОРИИ

Симеон БОЯДЖИЕВ

Докторант, катедра „Стара и средновековна история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. Ивелин Иванов

Human autopsy has a major impact on the development of medicine, law and forensics. First of all, such practice is of crucial significance for obtaining knowledge on human anatomy. The problem of human dissection, moral and practical issues have come to the mind of people back in ancient times. It was in Medieval Europe, however, that the practice became something common, regulated and bore significant fruit in the sphere of medieval science and medicine. Certain documents, witness human autopsies being done in the 14th century but some recent discoveries and references suggest of some earlier practices. The amount of knowledge on the human anatomy in the Late Medieval Period is truly astounding.

Човешките аутопсии имат съществено значение в развитието на медицината, правото и криминалистиката. На първо място, тази практика е от решаващо значение за придобиване на познания относно анатомията. С този въпрос са се сблъсквали лечителите още от Античността. През Средновековието практикуването на човешки дисекции се превръща в изследователски и образователен метод под регулацията на средновековните университети и власти. Повечето от документите, свидетелстващи за тези практики, датират от XIV и XV век, но някои скорошни открития и анализи подсказват за по-ранно практикуване.

Гален – един от „бащите“ на медицината в западния свят, е извършвал дисекции и вивисекции[1] на животни, основно прасета и маймуни, защото според римските закони извършването на човешки дисекции било забранено. Единствените сведения за извършване на човешки дисекции от античността са от началото на III век пр. Хр., извършвани от лекаря Херофил от Халкидон и неговия по-млад съвременник Еразистат в Александрия. Те систематично са извършвали аутопсии и вивисекции на осъдени престъпници, с изследователска цел[2].

Редица документи посочват, че във Византия са се извършвали дисекции, провеждани от византийските лекари още от IV век сл. Хр.[3], както и по-късно, до XII век[4]. Византийската медицинска традиция следва и развива гръко-римските постижения без прекъсване.

Практикуването на аутопсии през Средните векове в Западна Европа е слабо познато, поради липсата на описателни медицински хирургични текстове, както и на запазени човешки останки, подложени на дисекция. Разпространено е мнение за историческия период като период на невежество, през който

църковните власти системно се противопоставяли на провеждането на аутопсии. Често цитиран документ в тази връзка е издадената през 1299 г. папска була от Бонифаций VIII – *De sepulturis* (Относно погребенията). Документът е използван от автори, поддържащи едно общо становище за средните векове, според което, поради крайно консервативния характер на Църквата и силното влияние, което тя оказва на обществото, всякакви изследвания на човешкото тяло били считани за табу, а медицината представлявала съвкупност от религиозни и суеверни вярвания, примесени с непроменено от античността познание. Едно внимателно преглеждане на документи, свидетелстващи по въпроса, както и някои скорошни археологически находки, показват една различна картина. В Западна Европа и най-вече в средиземноморската ѝ част аутопсиите са били обичайна практика и са се извършвали в различен контекст, регламентирано и законово.

Едиктът „*Ecclesia abhorret a sanguine*" (Църквата ненавижда кръвта), издаден през 1163 г. от църковния събор в Тур, забранява на клириците да извършват хирургични операции и изобщо да проливат кръв. Това ги ограничавало от извършване на дисекции, но доколкото се отнасяло само за църковни служители, не засягало практикуващите хирурзи, наричани и бръснари по това време. Всъщност, този едикт послужил за издигането на хирургията, а също и на общата медицина, като отделна професия, вместо допълнително занимание на църковните служители, които имали друго призвание.

В папската була на Бонифаций VIII „Относно погребенията" се засяга въпросът за телата на починалите, но не всеобхватно и по принцип, а доста конкретно и относно определен проблем:

„Относно погребенията, Бонифаций VIII. Хората, които нарязват телата на починалите, варварски ги варят, за да може костите да бъдат отделени от плътта и да бъдат отнесени за погребение в техните страни, със самия акт биват отлъчени.

Тъй като съществува подобна злоупотреба, която се характеризира с най-отвратително варварство, но приета от глупост от някои вярващи, Ние, мотивирани от хуманност, нареждаме това обезобразяване на човешкото тяло, самото споменаване на което пълни душата ни с ужас, да бъде за напред премахнато.

Обичаят, за който става дума, се наблюдава при тези, които се отличават по произход или позиция, които като умират в чужди земи, са изразили желание да бъдат погребани в родината си. Обичаят се състои в разчленяване на тялото или насичането му на парчета, последвано от сваряването му, за да се отстрани плътта от костите, преди да бъдат изпратени към дома му за погребението – всичко това от грешно разбрано уважение към мъртвия..."[5]

Булата действително се отнася до създалия се тогава обичай, в контекста на Кръстоносните походи, починалите благородници да бъдат разчленявани и сварявани, за да могат костите им да бъдат пренесени и погребани в родните

им имения. Позицията на папството е крайно негативна спрямо тези случаи. Може ли тази була да има някакво отношение към дисекциите с изследователска цел? Очевидно този въпрос не е засегнат в текста, но той би могъл да бъде разтълкуван и като забрана изобщо към посегателството над телата на покойниците. Това предположение остава като вероятност, но свидетелства за провеждането на дисекции откриваме в документи, датиращи още от началото на XIV век[6].

През XIII и XIV век университетите се превръщат в центрове на познанието в Латинския свят. Голяма част от университетите имали по четири факултета, като медицинският бил от голямо значение. Преподаването по медицина протичало основно в четене, коментиране на медицински текстове и схоластичен диспут относно отделни пасажи. Най-авторитетни по това време били текстовете на Гален, Хипократ, Авицена, както и на някои византийски автори. Освен теоретичната подготовка, студентите, изучаващи медицина, присъствали и на провеждането на дисекции под ръководството на образован лекар и на практикуващ хирург. Дисекциите в университетите се превърнали в практика, обслужваща образоващите се в областта. Броят дисекции, на които един студент можел да присъства, бил ограничен, поради трудностите при снабдяването на факултета с трупове, подходящи за целта. Така или иначе, дисекцията като изследване и въвеждане в образованието дала голям тласък на медицината, показвайки нагледно на лекарите различните органи и други части на тялото.

Сред първите документирани сведения за провеждане на човешки дисекции в Западна Европа са тези от Болонския медицински факултет. През 1316 г. Мондино де Лиуци (1270–1326), болонски анатомист, написва първия истински учебник по анатомия, „*Anatomia Mundiniseu Anatomeomnium humani corporis interiorum membrorum*" („Анатомия на всички вътрешни части на човешкото тяло"). През 1345 г. лекарят Гуидо де Вивегнано публикува във Франция текст, описващ провеждането на аутопсия.

Аутопсиите имали съществено значение и в областта на правото. Още папа Инокентий III (1198–1216) организирал системна „послесмъртна проверка" (съдебна аутопсия), когато смъртта била смятана за съмнителна[7]. Според някои свидетелства, през 1410 г. католическата църква поръчва аутопсията на папа Александър V поради подозрения, че е бил отровен[8].

Аутопсиите, изглежда, започнали да се провеждат първо в Болоня и други италиански градове. Отстраняването на вътрешните органи и балсамирането на телата на папи, светци и светски лидери и владетели, за да бъдат поставени на обществен показ, се превърнало в практика. Съвсем естествено било да се изследват вътрешностите им, за да се провери дали са починали от естествени причини, или вследствие на престъпление[9].

Друга практика, при която телата на починали хора били разрязвани, била така наречената „свещена аутопсия" – изследването на вътрешните органи на свят човек скоро след смъртта му в търсене на знаци за неговата святост за

житийни текстове и официални доводи за канонизирането му. Първият познат такъв случай е от 1308 г., когато Чиара от Монтефалко, игуменка на метоха, била отворена от нейните монахини. При процедурата ѝ по канонизиране десет години по-късно било представено, че монахините открили, че сърцето ѝ съдържало малко разпятие и символи на Разпятието Христово, а в жлъчния ѝ мехур имало три камъка, които те разчели като символ на Светата Троица. Въпреки показанията случаят бил приет като неубедителен и Чиара била канонизирана едва през 1881 г. Може би като резултат от този случай такива практики били редки през следващите векове[10].

Действително, повечето текстове, които свидетелстват за извършване на човешки дисекции в Западна Европа, са от началото на XIV век нататък, но едно сравнително скорошно откритие говори за по-ранни традиции в това отношение.

През 2003 г. мумифицирано човешко тяло било продадено от антиквар в Париж и сега се съхранява в частна колекция в Канада. Скорошен мултидисциплинарен анализ на тялото показва някои забележителни факти, отнасящи се до техниките за провеждане на дисекция и консервиране в Западна Европа.

Обектът е 44 на 48 см. и включва част от главата, врата, част от раменете и гръдния кош. По местата на разрезите ясно личат следи от трион. Антропологичният анализ сочи, че индивидът е бил мъж (част от лицевото му окосмяване все още е налично), починал на възраст над 45 години, от европеиден произход.

Послесмъртните модификации на тялото са извършени с голяма прецизност. Черепът е бил отворен след разрязване и поставяне на парчета от кожата под двете уши. Целият мозък е бил отстранен след секция от върха на гръбначния мозък, като е била оставена само твърдата обвивка с артериите от кръга на Уилис[11], запълнени с „метален восък“[12].

Анатомично изследване е извършено в лявата носна кухина и лявата очна кухина, като са напълно разкрити кръвоносните, мускулните и неврологичните структури. На дясната страна на врата е проведено изследване на щитовидната жлеза и хрущяла, като също са изложени първите три калцирани трахейни пръстена.

Миризмата подсказва, че мумията е била също опушена, с цел косервиране.

При рентгенова снимка и компютърна томография проличава запълване на кръвоносната система с изкуствена субстанция чрез инжектиране, извършена скоро след смъртта. Химичният анализ на субстанцията показва съдържание на калций, живак, магнезий, стронций, желязо, олово, манган и сяра. Молекулярен анализ също показва наличието на растителни мазнини и яйчен жълтък, използван за сгъстител. Цветът на субстанцията е червен, а целта на запълването на кръвоносните съдове е те да бъдат ясно видими и различими, както и да се подобри консервирането на препарата.

Радиовъглеродното датиране показва възраст от 780 ± 40 години, което означава, че мумията е от периода 1200–1280 г.

Дори с това датиране е невъзможно да се установи кой точно е приготвил този анатомичен препарат, но някои престижни имена на италиански или испански анатомисти, лекари и хирурзи може да кореспондират със случая: Гулиелмо да Саличето, Хугес де Лука, Теодорик от Каталуния, Брунос от Падуа.

Все още не е известно чие е тялото, но по всяка вероятност е било на осъден престъпник. Къде се е намирало при своето създаване, също не е ясно, но можем да предположим, че се е използвало за изследване и/или преподаване в областта на анатомията и медицината вероятно в Италия, Франция или Испания[13].

Откритието на този препарат, макар и единствено подобен до момента, внася доста яснота по някои въпроси, свързани с анатомията и медицината в Средновековието. Показателно е познанието, с което е приготвен препаратът, в областта на химията и анатомията. Едва ли е възможно да се постигне такова нещо, без предишен опит. Друг извод, който ни дава разкритието, е, че по всяка вероятност анатомистът не е срещнал законови пречки, тъй като препаратът е доста показен по своята същност и целта на приготвянето му е демонстрационна.

При изучаването на анатомия чрез извършване на дисекции, университетите били затруднени от ограниченото количество човешки тела. Докато за италианците отварянето на човешко тяло не се смятало за светотатство, то било считано за срамно за починалия и неговите близки и роднини, щом било извършвано публично, пред чужди хора. По тази причина официалните дисекции, за разлика от аутопсиите, били обикновено извършвани на телата на осъдени престъпници. Тъй като екзекуциите били сравнително редки преди XVI век, подходящите тела, а особено на жени, били рядкост. Като резултат, въпреки университетските постановления за поне една дисекция на година, до към края на XV век практиката била не напълно редовна, което подтиквало към петиции и протести от страна на студенти и преподаватели от медицинските факултети. Ситуацията донякъде се подобрявала от все по-честите аутопсии, провеждани в домашни условия, по искане на роднини на починалия – така наречени „частни“ дисекции, в присъствието на един или повече преподаватели по медицина и малък брой студенти. Те били провеждани върху обикновени граждани или хора, починали в приюти за бедни. В повечето случаи преподавателите наемали хирурзи, които да провеждат дисекциите[14].

Приготвянето на мумията за учебна цел вероятно е свързано със затрудненията при намирането на тела за извършване на учебни дисекции в университетите. За тези затруднения свидетелства документ от XIII век от университета в Болоня:

„Тъй като е необходимо и полезно за студентите да извършват анатомия (дисекция на трупове) и тъй като възникват много спорове и проблеми относно търсенето и осигуряването на тела, върху които да бъде практикувана анатомия, университетската управа постанови и нареди никой доктор, студент или друга личност да не осъществява

опити за придобиване на мъртво тяло за практикуване на горепосочената анатомия без изрично разрешение от ректора...

И никой, който вече е присъствал на анатомия, не може да го прави отново в рамките на същата година. Този, който вече е присъствал на анатомия два пъти, да не наблюдава вече такава в Болоня, с изключение на анатомия на жена, която може да бъде наблюдавана само веднъж и не повече, без значение дали е гледана, или не анатомия на мъж...

И преди да започне анатомията, ректорът да събере студентите, които имат разрешение да присъстват, и да ги накара да се закълнат и да положат клетва, че разходите за анатомията са платени от добра воля и без измама...“[15]

Постановените регулации и органичения, както и допълнителното заплащане от страна на студентите, показват, че макар и достъпно, организирането на дисекции в университета не е било лесна задача. С нея се ангажирал лично ректорът, а за телата се плащало. Вероятно създаването на учебен препарат от човешко тяло би било изключително полезно в тези условия, за да могат студентите да имат надежден достъп до него и нагледно да допълват знанията си за анатомията. По всяка вероятност не всички части на тялото и органи можели да бъдат добре запазени, което означава, че дисекцията не би била заменена от препаратите. Тъй като откритата мумия е единствена по рода си, засега можем да предположим за значението на подобни препарати в медицинското образование като алтернатива на ограничените дисекции на пресни тела.

Анатомичните познания през Късното средновековие в Западна Европа изглежда са били по-традиционни, отколкото инцидентни. Интересни данни за това ни представя един по-късен документ – регистър на смъртните случаи в Милано от 1452 г., поръчан от Франческо Сфорца. Регистърът съдържа всички смъртни случаи с имена, възраст и причина за смъртта, с предишни симптоми и диагноза от квалифициран лекар с ясна справка към научна библиография от периода.

За първите 4 години са отбелязани 6200 случая, които показват забележително медицинско и анатомично познание. Сред примерите са: „случайна апоплексия, поради абцес в задната част на мозъка“[16], „рак на лявата гърда“, „синкоп[17], поради кръвосъсирване в стомаха и червата“[18]. Подобни диагнози говорят за добро медицинско познание, както и за явно извършване на аутопсия на починалите. За достигане на такова ниво е нужна стабилна традиция в изследването на човешкия организъм и неговите функции.

С оглед на разгледаните извори може да се потвърди извършването на аутопсии за определяне на причини за смъртта, както и дисекции с научноизследователска цел през XIII век в Западна Европа. Показателни в това отношение са и по-късните достижения на анатомистите, следващи създадените традиции, а изглежда напълно вероятно в бъдеще да се установят и по-ранни примери.

През XIII век изследванията на човешкото тяло не са били абсолютно табу. Във висшите среди на средновековната медицинска наука са се извърш-

вали анатомични дисекции, а придобиваните знания са били предавани на студенти по медицина и намирали приложение в лечението. Откритият препарат, представляващ човешка мумия, създаден в Европа през разглеждания период, потвърждава използването на човешки тела за обучение, а също сочи за наличието на добре квалифицирани хора, запознати с анатомията и с необходимите умения в консервирането на човешки тела. Други сведения за специално приготвена мумия в Европа от това време липсват, за това може да се предположи, че подобни умения може да са намирали своето поприще в приготвянето на фалшиви мощи. Със сигурност обаче откритият във Франция артефакт няма такъв характер.

Разгледаните извори показват, че теоретична пречка – чрез закони и църковни постановления – за извършването на регламентирани дисекции не е имало. Конкретните примери за такива практики в Западна Европа през XIII век потвърждават тази теория. Както тогава, така и в днешно време, право за извършването на такива изследвания имали само професионалисти в областта. Аутопсиите и дисекциите са заемали своето място в областите на правото и медицината и там, където са се провеждали, това не е било инцидентно, а по-скоро традиционно, като натрупваните познания и опит се предавали и допълвали с поколенията, давайки плодове в по-късните достижения в анатомията и медицината.

БЕЛЕЖКИ

[1] Дисекцията представлява изследване на мъртвото тяло на организъм, който се разрязва и се отваря, за да станат достъпни и видими вътрешните органи. Вивисекцията е същият вид изследване, но на жив организъм, с цел да се наблюдават функциониращите органи.

[2] **Von Standen, H**. The Discovery of the Body: Human Dissection and Its Cultural Context in Ancient Greece. New Haven. 1999, p. 1.

[3] **Bliquez, J., A**. **Kazhdan.** Four Testimonia to Human Dissection in Byzantine Times.- Bulletin of the History of Medicine. Baltimore, Winter 1984, p. 554.

[4] **Browning, R**. "Texts and Documents": A Further Testimony to Human Dissection in the Byzantine World. – Bulletin of the History of Medicine, Winter 1985, p. 518.

[5] Оригинален текст от **Walsh, J.J.** The Popes and science. New York: Fordham University Press, 1911 (*преводът мой*):

De Sepulturis, Bonifacius VIII. Corpora defunctorum exenternates, et ea immaniter decoquentes, ut ossa a carnibus separate ferant sepelienda in terram suam, ipso facto sunt excommunicati.

Cap. I. Detestandae feritatis abusum, quem ex quodam more (Alias, modo) horribili nonnulli fideles improvidae prosequuntur, nos piae intetionis ducti proposito, ne abusus praedicti saevitia ulterius corpora humana dilaceret, mentesque fidelium horrore commoveat, et perturbet auditum, dignedecrevamus abolendum. Praefati namque fideles hujus suae improbandae utique consuetudinis vitio intendentes, si quisquam ex eis genere nobilis, vel dignitatis titulo insignitus, praesertim extra suarum partium limites debitum

naturae persolvat, in suis, vel alienis remotis partibus sepulture electa; defuncti corpus ex quodam impiae pietatis affect truculenter exenterant, ac illud membratim, vel in frusta immaniter concidentes, ea subsequenter aquis immersa exponunt ignibus decoquenda...

[6] **Walsh, J. J.** The Popes and science. New York: Fordham University Press, 1911, p. 39.

[7] **Hirt, M., P. Kovác.** History of Forensic Medicine – the Second part. Brno. 2005, p. 32.

[8] **Hirt, M., P. Kovac**. History of Forensic Medicine..,. p. 32

[9] **Glick, T., S. Livesey, F. Wallis.**. Medieval Science, Technology, and Medicine. New York: Taylor and Francis Group. 2005, p. 33.

[10] **Park, Katharine**. Holy Autopsies. Saintly Bodies and Medical Expertise, 1300–1600. – In: The Body in Early Modern Italy. Edited by J. Hairston, W. Stephens. Baltimore: John Hopkins University Press, 2010, pp. 61–73.

[11] Кръг на Уилис – церебрален артериален мозъчен кръг в основата на главния мозък.

[12] Описаната в оригиналната статия субстанция е наречена "metal wax" заради вискозитета и съдържанието си.

[13] **Charlier, P, I. Huynh-Charlier , J. Poupon , E. Lancelot, P. F. Campos, D. Favier, G. F. Jeannel, M. R. Bonati, G. L. de la Grandmaison, C. Hervé.** A glimpse into the early origins of medieval anatomy through the oldest conservated human dissection (Western Europe, 13-th c. A.D.) – Arch Medical Science, 2014, May 12;10(2), pp. 366–373.

[14] **Glick, T., S. Livesey, F. Wallis.** Medieval Science, Technology, and Medicine... pp. 33–34.

[15] **Иванов, И**. Градове, катедрали и университети в Средновековна Европа. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий", 2014, с. 237–238.

[16] Апоплексия – кръвоизлив, водещ до спиране функциите на дадения орган

[17] Синкоп – загуба на съзнание, припадък, колапс.

[18] **Vaglienti, F.,C. Cattaneo.** A medieval contribution to the history of legal medicine: the first European Nectoscopic Registry; International Journal of Legal Medicine 124(6). 2010: 669–70.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Фиг. 1. Външен изглед на човешки анатомичен препарат

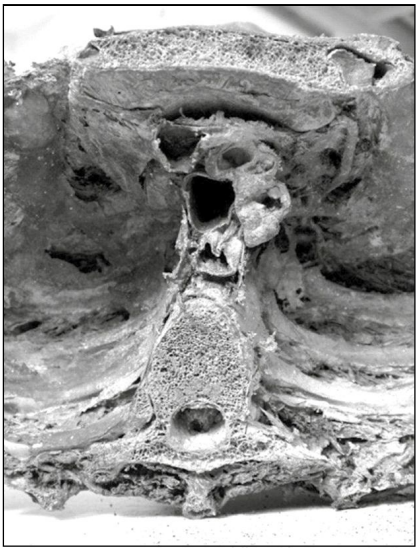

Фиг. 2. Близък план на вътрешен изглед

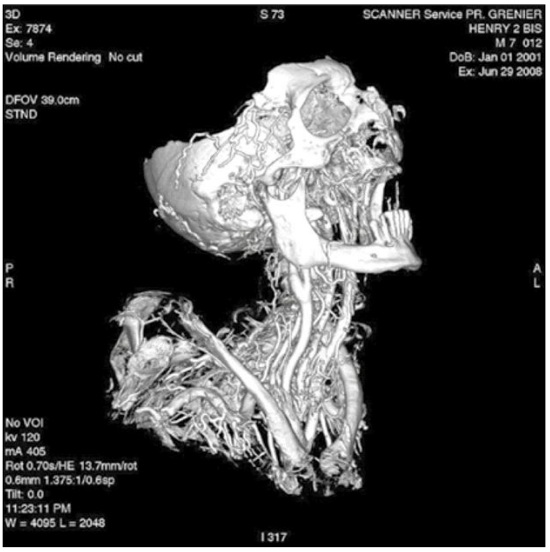

Фиг. 3. Компютърно томографско изображение на човешкия анатомичен препарат

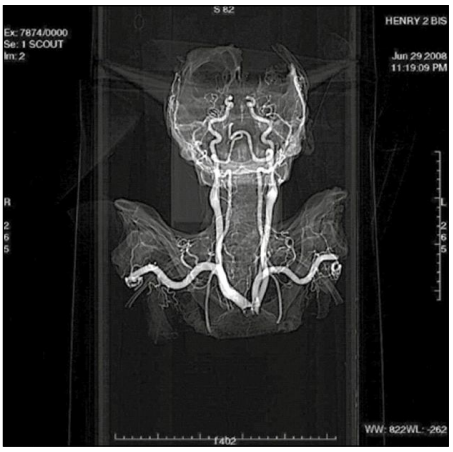

Фиг. 4. Рентгеново изображение на анатомичния препарат, показващ запълнените кръвоносни съдове

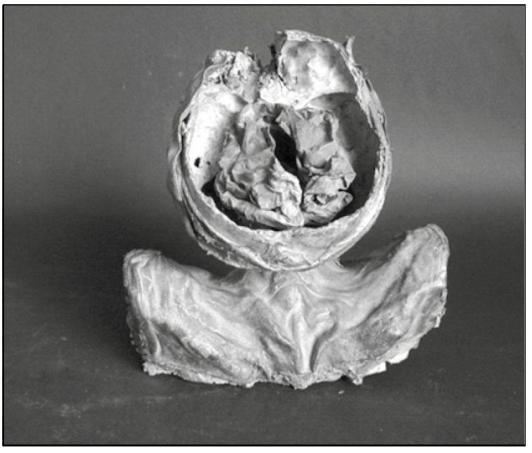

Фиг. 5. Горен външен изглед на анатомичния препарат

РАЖДАНЕТО – БОЖЕСТВЕН ДАР ИЛИ НАКАЗАНИЕ В СРЕДНОВЕКОВНА ЗАПАДНА ЕВРОПА (XIII–XVI ВЕК)

Събина ПЕТРОВА

Докторант, катедра „Стара и средновековна история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Надежда Христова

One of the most wonderful events in every woman's life is the birth of her child. But very often this miracle is darkened and becomes a tragedy. In the Middle Ages, there aren't one or two such cases documented, ending with the death of the child, the mother, or both. What are the reasons and circumstances leading to these unfortunate events? Can we blame the lack of sufficient knowledge and professionals in the field of obstetrics and gynecology or doctors who ignore the "women's diseases" in the field of medical studies, following the prejudice and dominant dogma in medieval Western Europe and condemning the cares of women? And who still takes care of women before, during and after birth, and also for their newborn? These are the main issues that will be addressed in this article.

Едно от най-прекрасните събития в живота на всяка жена е появата на нейното дете. Ала много често това чудо бива помрачено и се превръща в трагедия. През Средновековието са документирани не един или два такива нещастни случаи, завършващи със смъртта на детето, на майката или и на двамата. Ще се опитаме да проследим обстоятелствата и причините, водещи до такъв изход, както и нагласата на средновековното общество да ги приеме и обясни.

Като знаем, че животът на всеки човек започва с неговото раждане, е странен фактът, че сведенията за това важно събитие през Средновековието са сравнително оскъдни. Дори и в един от най-големите писмени медицински корпуси, свързани с акушерството, медицинския трактат „*Тротула*" или „*Трота*" ("Trotula"; "Trota"), делящ се на три групи от текстове, написани през XII век в Южна Италия, преведени по-късно съответно на немски, английски и френски и служещи като основа за познанието по „женските болести", има съвсем малко информация, свързана с раждането, главно относно възможните усложнения, които биха могли да възникнат[1]. Малко повече яснота получаваме от един по-късен медицински извор, т.нар. „*The Knowing of Woman's Kind in Childing*"[2]. Това е средновековен английски медицински трактат, написан в средата на XIV в. или в началото на XV в., който описва заболявания на матката и усложненията, които биха могли да възникнат при жената при зачеване. Написан в проза, трактатът представя средновековната представа за здравето на жените и обсъжда проблемите, които биха могли да засегнат една жена

през нейните фертилни години. В трактата са развити общо четири тематични линии: теоретично изясняване на акта на зачеването и на ролята на жената; изясняване на възможните усложнения по време на раждането и на съответните мерки, които биха помогнали на родилката; методите на справяне с пролапс на гениталиите (отпускането и изпадането на влагалището и матката, наблюдавано след трудно раждане); контролирането на менструалния цикъл, така че да се насърчи зачеването. Трактатът е широко разпространен и използван като основен наръчник от квалифицираните кадри в тази медицинска област. По своя произход трактатът наподобява френски и латински акушерски и гинекологични текстове[3].

Тези извори, макар и с доста фрагментарни данни, ни позволяват да сглобим информацията и да се опитаме да проследим процесите преди, по време на раждането и малко след това. Необходимо е обаче да уточним, че медицинските текстове, освен че са писани за женска аудитория, по всяка вероятност са били разпространявани и използвани в градовете от грамотни акушерки, докато в селските райони акушерките са получавали познанията от свои близки жени като устна традиция.

От данните, които имаме, разбираме, че за средновековния човек раждането е нещо естествено в живота на всяка жена и домакинство. За жената то е ритуал, който потвърждава нейната плодовитост, и след преминаването през него тя придобива нов статут в обществото като майка. Това схващане е видно от редица градски документи, където наред с всичката останала информация се отбелязват и ражданията в дадено домакинство. Това естествено събитие се случвало в домашни условия. В центъра му, освен бъдещата майка, са присъствали женските ѝ роднини, а също така и квалифицирано лице – акушерка, която през по-голямата част от Средновековието притежавала професионалния монопол в медицинските грижи за жените – любопитен факт, който може да се обясни, като се анализира общественото мнение за жените и техните тела.

Отговорът според някои съвременни учени като Уйлям Л. Минковски се крие в предубедеността на мъжете, практикуващи лекарската професия, наследена от колегите им от античността, според които грижите за жените трябва да се извършват от лица от същия пол, тъй като „*чрез грижите за бременните пациентки самочувствието и достойнството на мъжете ще бъдат накърнени*”[4]. Сходно е обяснението и на друг изследовател, Мириам Грейлсамър, която отбелязва, че „*нежеланието на мъжете да обгрижват здравословните проблеми на жените в средновековното общество до голяма степен е свързано с табутата, касаещи „тайните“ части на тялата им*”[5]. Именно тези господстващи схващания допринасят за монополизирането на медицинските грижи в акушерството, така че през повечето векове на Средновековието жените доминират в тази област на медицината. Това продължава, докато постепенно нивото на лекарската професия не се покачва

и мъжете надрастват съществуващите предразсъдъци и табута, започвайки да се грижат за „женските болести“ и изтласкват постепенно акушерките от позицията на доминиращи, превръщайки ги в техни помощници. Но преди това да се случи, акушерките имат много важна роля в живота на жените. Те са тяхна опора в труден момент, те са техни изповедници, морален стожер, те споделят радостта и скръбта им. Кои са обаче тези жени и как са придобивали квалифицираните си знания?

Както бе споменато по-горе, представителките на акушерската професия не получават специално медицинско образование, а тъкмо обратното – повечето от акушерките идват от по-бедните прослойки на обществото и са неграмотни[6]. Моника Х. Грийн отбелязва, че, *„ако акушерките са били грамотни, това е било случайност, а не предпоставка за тяхната работа*”[7]. Те научават занаята си от други практикуващи жени и го предават на своите деца. Познанията в „семейния“ занаят жените получават още в най-ранна възраст, когато като малки момичета присъстват на раждането на другите си братя и сестри и наблюдават процедурите, които се извършват по време на родилния процес от акушерката или от други членове на семейството от женски пол. Дейността на акушерката по време на родилния процес се определя като изкуство, на което нямат право да присъстват мъже.

Социалният статус на акушерката в средновековното общество не е константна величина – тя бива или много уважавана личност, или заклеймявана като невежа. Някои църковни и общински органи натоварват акушерката с различни медицински и правни задължения. Тя е призовавана да даде показания като вещо лице в съда при случаите на оспорвана бременност, детеубийство или доказване на девственост и незаконно раждане. А през 1277 г. на Трирския синод акушерките получават и правото да извършват извънредни кръщения на новородените при съществуващ риск от фатален край. Вследствие от тази разпоредба се наблюдава все по-често извършването на процедурата *цезарово сечение*, което се счита за известен напредък в областта на акушерството, макар че операцията се прави след смъртта на майката. Смятало се, че детето скоро ще последва участта на майка си и затова било необходимо да се кръсти, за да се спаси неговата безсмъртна душа. Много по-късно ще бъде разбрано, че с тази процедура можело да се спаси животът на поне един от двамата, а защо не и на двамата.

Една много честа практика на акушерките по време на раждане е даването на успокоителни средства като билки и вино на раждащата жена, макар че в християнското общество болките на родилката се приемат като нещо нормално според библейското разпореждане, че „с болки ще раждаш деца“[8]. Друг често срещан способ за успокояване на раждащата жена са талисманите и молитвите. Амулетите и талисманите са много разпространени и разнообразни. Изписвани са на хартиени свитъци и дори върху хранителни продукти като сирене и ябълки. Въпреки общата им популярност, е имало известен

скептицизъм за тяхната полезност. В медицинските трактати и по-точно в "*The Knowing of Woman's Kind in Childing"* много добре са описани различни талисмани, които се правят, за да подпомогнат бъдещата майка, за да няма усложнения, но английският автор не пропуска да доуточни, че те не са заместител на грижите и помощта, които може да осигури единствено акушерката.

Както при талисманите и амулетите, съществува разнообразие и при молитвите, които отправят жените при раждане. Броят на светиите, имащи репутацията на закрилници при раждане, е значителен: Дева Мария, Мария Магдалина, св. Ана, св. Леонард и преди всичко св. Маргарита от Антиохия. Легенда за св. Маргарита гласи, че тя била погълната от дракон и се появила по чудо от корема на звяра.

В началото XIII в. английската версия за живота ѝ предоставя и молитва: *„В къща, където една жена ражда, след като тя промълви името ми и моята отданост, Господи, побързай да ѝ помогнеш и послушай молитвата ѝ, за да не се роди дете с деформации в тази къща"*[9].

Съществуват и известни различия в молитвите на бъдещите майки. Католичките търсят утеха в молитвите си към св. Маргарита и другите светци покровители, докато жените протестантки се молят директно на Господ, без застъпничеството на светците.

Част от полезните практики, които извършва акушерката по време на раждането, освен даването на релаксиращи средства, включва и някои похвати, ускоряващи раждането. Тя масажира корема и гениталиите на майката с масло. Кръвопускане от вената на глезена също се прилага. По време на раждането бременната жена се мести постоянно около леглото в стаята, опитвайки се да намери удобна позиция, в която да роди. Столовете за раждане също са често използвани, особено в Германия.

При проблемни раждания акушерката има няколко възможности: тя може да спука околоплодния сак за предизвикване на раждането, може да завърже кърпа на видим крайник, за да помогне на плода, издърпвайки го, или може да промени позицията на плода чрез вътрешно наместване или външно чрез масаж на корема. В случаи на седалищни предлежания, мъртвородени деца, близнаци или други проблеми, причинени от тазови деформации при майката, е повикван и хирург. Понякога той е трябвало да разчлени и екстрахира плода с куки и ножове, за да спаси живота на майката, но много от тези случаи са завършвали с кръвоизливи, инфекции и летален изход.

Не се знае почти нищо за раждането в селските райони, въпреки че би могло да се предположи, че както в градските общности най-вероятно раждането е ставало вкъщи. В изворите се споменават и някои болници за бременни жени от XIII в. нататък, но повечето, изглежда, са за бедни жени или, като болницата „Св. Вартоломей" в Лондон, за „самотни" жени, които не са направили както трябва"[10], т.е. са съгрешили. Тези институции не са болници в модерния смисъл с апаратура за медицински грижи, а по-скоро хосписи, които предлагат предимно храна и подслон.

Освен самото раждане, от изключително значение е и периодът след него. В изворите са споменати не само усложнения като следродилна треска и депресия и билките, които са необходими за приготвянето на лекарства за тях, както и обичаите, и забраните, които са характерни за периода.

Периодът след раждането и какво трябва да се направи тогава е по-добре описан в медицинските трактати, отколкото самото раждане. Изредени са редица грижи, които трябва да се положат след раждането. От изключителна важност е да се помогне на родилката, ако се забави отделянето на плацентата. Други важни своевременни мерки са описани в медицинският корпус на „Трота" като например какво се прави при проблеми с отделянето на мляко при родилката, при вагинална болка и „изпадане" на матката.

Спазването на период на следродилно уединение или „лежане", изглежда, се наблюдава в цяла Западна Европа сред дамите християнки. Те си почиват около 4 до 6 седмици след раждането и не се ангажират с никакви други домакински задължения. Този период съвпада с периода на лохиалното изчистване: оздравяването на матката се съпътства с отделяне на т.нар. лохиален секрет, който продължава приблизително 5 седмици. Интересно е, че обществото приема този период не само като период, в който жената е освободена от къщна работа, но и като един вид защита на новороденото. Потвърждение за това откриваме в един регламент от Дуе от 1293 г., който постановява заточение за всяка жена, която не е спазила пълния следродилен период[11].

При някои класи през този период е включено и задължителното посещение на роднини и близки съседи, които носят скъпи дарове на новороденото и неговата майка. Това задължение е споменато няколко пъти от Кристин дьо Пизан през 1405 г. в нейното ръководство за жени, *Livre de tpoa vertus* („Книга на трите добродетели")[12]. Подобни обичаи, спазвани в средите на аристокрацията и градските жители в Северна Италия през същия период, са обичайни и се възприемат като сериозна инвестиция, защото се правят дрехи за новата майка, спално бельо, купуват се корита и други необходими предмети, домашни мебели. Периодът на уединение приключва с ритуал на пречистване, който, изглежда, е бил по-важен за жените в Северна Европа, отколкото за тези на юг, тъй като там е създадена и специална литургия. Този обред, отреден специално за жени, понякога се счита от духовенството и за начин на пречистване и приемане обратно в обществото на жени, които са заченали извън брака. В Англия този ритуал често е последван от угощение, давано от бащата на детето, за да се отпразнува и чества раждането на наследника му[13].

Съществуват и описания от цяла Европа относно повиването на новороденото, които показват, че то е универсална практика. Описание на повиване и грижи за новороденото от персийският лекар от IX–X в. ал-Рази е вмъкнато в популярните „*Тротула*" текстове и циркулира из цяла Европа[14].

До нас са достигнали и разпоредби към дойките. Използването им е честа практика по-скоро при жените от по-висшите прослойки, отколкото при

тези с по-нисък социален статус. Дойката често била избирана от бащата още преди раждането. Известни са също така дебати и регламенти за практиката на кърменето на църковни форуми. На събора в Сенс през XII в. например се забранява на християнските жени да кърмят еврейски деца. Има сведения и за медицински дебати относно ползите от майчиното мляко в сравнение с това на дойката, тъй като физиологията на производството на мляко е специфична. Има и специалисти, които смятат кърмата за нещо вредно. Авторът на „*The Knowing of Woman's Kind in Childing"* смята, че млякото на наскоро родила майка, т.е. коластрата, не е полезно за детето и то не трябва да суче от майка си, а е по-добре да го кърмят други жени[15]. Това погрешно схващане за кърменето вероятно е допринесло за високите проценти на неонатална смърт и инфекции при родилките. Това може да се проследи в данните от XIV и XV в. от Флоренция, където при изоставените деца и най-вече при новородените от женски пол се наблюдава по-висока смъртност, когато са поставени под грижите на дойки. Освен тези притеснителни данни съществуват и други доста по-обезпокоителни, от които можем да проследим как едно щастливо събитие се превръща в трагедия.

Едно проучване от Флоренция в началото на XV в. показа, че близо една пета от всички млади омъжени жени са починали след раждането на детето си. Палеопатологичните изследвания – проучвания, които използват научни диагностични техники за оценка на смъртността и заболеваемостта в миналото, са потвърдили, че фертилните години (приблизително възрастта 19–39 г. или 25–35 г. според едно проучване от Северна Англия, когато възрастта при сключване на първи брак е по-късна) са наистина периодът на най-високо диференцирана смъртност съответно при мъжете и жените. Смъртта на една жена през този период може да се дължи не само на усложнения при раждане, но и на перинатални (преди и след раждането) инфекции и на налични съпътстващи негативни обстоятелства като туберкулоза, недохранване, често наблюдавани през Средновековието и водещи до отслабени способности на женския организъм да посреща нуждите на тялото при бременност. Като се има предвид липсата на надеждни механизми за контрол на раждаемостта и следователно високата раждаемост, потвърдено е, че почти всяка средновековна жена има най-малко шест бременности през детеродните си години, а в много случаи броят е много по-висок. Честите последователни раждания увеличават вероятността от дисфункции на организма на майката по-късно в живота ѝ като например пролапс на матката и инконтиненция, т.е. неволно изпускане на урина[16].

Доказателство за високата майчина смъртност през XVI в. и в Англия получаваме от регистъра на църквата „St Botolph's Aldgate" в Лондон. За периода 1583–1599 г. са документирани 3236 кръщенета и 76 случая на смърт на майката, от което следва, че се падат 23,5 смъртни случая на хиляда кръщенета [17].

Изследванията на съвременните учени също потвърждават тази черна статистика. Най-често жените умирали при раждане поради прекалената му

продължителност, причинена от тесен или деформиран таз, фетално предлежание, следродилен кръвоизлив или следродилна треска. Рискът за здравето им се появявал при всяка нова бременност. Вероятно 10% от жените са умирали по време или скоро след раждането[18].

Необходимо е да се отбележи и значителният напредък, който бил постигнат след XV в. в областта на акушерството. През XVI и XVII в. в областта на изследването на човешката анатомия се наблюдавал стремеж към възстановяване на древните медицински познания и се подновил интересът сред практикуващите лекари мъже към човешката репродукция. Като последица от това бил насърчен напредъкът на акушерство и иновациите в него. Появата на книгопечатането в Европа улеснила разпространението на знания. Френският хирург Амброаз Паре (1510–1590 г.) въвел отново *podalic* процедурата през 1550 г. Това е акушерска процедура, при която плодът се превърта в утробата, така че единият или и двата крака да могат да преминат през шийката на матката по време на раждане. Той се използва най-често в случаите, когато плодът се намира напречно или в друго неестествено положение в утробата. Тази процедура била използвана още от Хипократ (460–370 г. пр. н. е.), но постепенно била забравена през Средновековието.

Талантливи лекари, както и няколко акушерки, публикували акушерски текстове и наръчници, които включвали наставления за нормално и нетипично протичащи бременности и раждания, като по този начин спомогнали за подобри резултати в областта на акушерството. Наистина, французите проправили пътя на английските хирурзи и хирург-аптекарите през следващия век, за да станат и те акушери на аристокрацията[19].

Въпреки всички иновации и напредъка в областта на акушерството и гинекологията, много често един естествен процес като раждането вместо очакваната радост носел скръб и печал в не едно семейство през Средновековието. В общество, в което господствали предразсъдъците, догмите и суеверията, раждането, освен като нещо естествено, било възприемано и като божествен дар или божие наказание, в зависимост от развоя и изхода му.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. The "Trotula": A Medieval Compendium of Women's Medicine. Ed. and trans.M. H. Green. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001; **Green, M. H.** Caring for Gendered Bodies. – In: Oxford Handbook of Medieval Women and Gender. Eds. J. Bennett and R. M. Karras. Oxford: Oxford University Press, 2013, pp. 345–361.

[2] The Knowing of Woman's Kind in Childing: A Middle English Version of Material Derived from the "Trotula" and Other Sources. Ed. by A. Barratt. Turnhout, Belgium: Brepols, 2001.

[3] **Smith, K.** Cold and Wet, Hot and Dry: The Knowing of Woman's Kind in Childing, a Fourteenth Century Vernacular Obstetrical and Gynaecological Treatise. Saskatoon: University of Saskatchewan, 2013, p. 2.

[4] **Minkowski, W. L.** Women Healers of the Middle Ages: Selected Aspects of Their History. – American Journal of Public Health, 1992, No 82 (2), pp. 288–295.

[5] **Greilsammer, M.** The Midwife, the Priest, and the Physician: The Subjugation of Midwives in the Low Countries at the End of the Middle Ages. – The Journal of Medieval and Renaissance Studies, 1991, No 21, p. 285.

[6] **Minkowski, W. L.** Women Healers of the Middle Ages…, p. 291.

[7] **Green, M.** Making Women's Medicine Masculine: The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology. Oxford: Oxford University Press, 2008, pp. 13–14.

[8] **Elsakkers, M.** "In Pain You Shall Bear Children" (Gen. 3: 16): Medieval Prayers for a Safe Delivery. – In: Women and Miracle Stories: A Multidisciplinary Exploration. Ed. by Anne-Marie Korte. Leiden, Netherlands: Brill, 2001.

[9] **Smith, K.** Cold and Wet, Hot and Dry…, pp. 12–15.

[10] Old and New London: Volume 2 (1878), pp. 359–363. <http://www.british-history.ac.uk/old-new-london/vol2/pp359-363> 30.01.2009.

[11] **Rieder, P**. The Implications of Exclusion: The Regulation of Churching in Medieval Northern France. – Essays in Medieval Studies, 15, 1998, pp. 71–80.

[12] Le Livre des trois vertus [archive], sur le Projet Gutenberg. <http://www.gutenberg.org/files/26608/26608-h/26608-h.htm> 06.05.2014.

[13] **Smith, K.** Cold and Wet, Hot and Dry…, p. 51.

[14] The "Trotula": a Medieval Compendium…, p. 74.

[15] **Smith, K.** Cold and Wet, Hot and Dry…, pp. 50–53.

[16] **Forbes, T.** Chronicle from Aidgate 1583–1599: Life and Death in Shakespeare's London. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1971, p. 105.

[17] Ibid, p. 106.

[18] Ibid., p. 111.

[19] **Green, M.** Women's Healthcare in the Medieval West. Burlington, VT: Ashgate, 2000, p. 12.

ЯНОШ ХУНИЯДИ (1387–1456) ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ ИСТОРИЦИ МИХАИЛ ДУКА, ЛАОНИК ХАЛКОКОНДИЛ И КРИТОВУЛ

Димитър БАЙРАКТАРОВ

Докторант, катедра „История“
ЮЗУ „Неофит Рилски“
Научен ръководител: доц. д-р Снежанка Ракова

The article presents consistently the works of three Byzantine historians of the 15th Century – “Turkish – Byzantine History” by Mihail Duca, “Demonstrations of Histories” by Laonik Chalconconill and “The History of Mehmed the Conqueror” of Kritovul. The three authors are contemporaries of the Transylvanian Voivodship, Janosh Hunyadi. Their views on key events such as the crusade against the Ottomans and the Battle of Varna in 1444 are discussed. Some inaccuracies and omissions are mentioned. Only those parts of the chronicles are used, which mention the name of the Transylvanian Voivoda and the persons with whom he has contacted.

В настоящото изследване е анализирана гледната точка на трима бележити византийски историографи от петнадесетото столетие върху по-значимите събития на тяхното време, по-точно сраженията между християните и османците и ролята на трансилванския воевода Янош Хунияди в тях. Използван е българския превод на съчиненията на Михаил Дука, Лаоник Халкокондил и Критовул. Взето е под внимание и разширено издание на английски език на Халкокондил[1].

Янош Хунияди през погледа на Михаил Дука в неговата „Турско-византийска история“

Сведения за Янош Хунияди откриваме в съчинението на Михаил Дука „Турско-византийска история“. Дука е роден на границата между XIV и XV век и умира към 1470 г., т.е. той е съвременник на трансилванския воевода. Особеностите на съчинението му позволяват то да бъде причислено към категорията на хрониките, но в същото време се различава от тях по редица показатели. Съчинението е достигнало до нас в два варианта – оригинален гръцки текст и италиански превод, като в италианския вариант са описани събития, пропуснати в оригинала. Изложението се състои от 45 глави и може да бъде разделено на две части – първата започва с преглед на събитията от сътворението на света до 1204 г., след което фактите са представени по-задълбочено, като се стига до 1389 г. Най-подробно са описани събитията във втората част, която включва периода от 1389 до 1462 г., и именно в нея византийският историк разказва за Янош Хунияди и действията му срещу османците.

Първото споменаване на Хунияди е в глава 30 на съчинението, по-точно във втория параграф от нея, където Дука пише за похода на султан Мурад II през 1437 г. към Трансилвания. По този повод, с цел по-голяма сигурност за Унгарското кралство, Хунияди е назначен за регент на крал Владислав Ягело и е наречен от Дука „смел и благороден мъж, нов Ахил и Хектор във военните дела"[2].

Повече внимание на неговата личност е обърнато в 32 глава, където се проследява развитието на двата кръстоносни похода на Балканите от 1443 и 1444 г. и сражението край Варна. Янош Хунияди носи титлата „протостратор", която според византийската терминология, разбираемо използвана от Дука, означава главен военачалник и управлява Унгария заедно с майката на непълнолетния крал Ладислав. Същата, водена от съжаление към сръбския деспот Георги Бранкович, сериозно притиснат от османските набези, нарежда на Хунияди, който според Дука бил доста богат, да предостави на деспота финансова подкрепа. Тук обаче авторът обърква събитията и личностите. Споменатият от него крал е четиригодишният по това време Ладислав Послеродения. Както знаем, през 1440 г. той бива обявен за крал на Унгария от Хабсбургите, а пък Ягелоните избират за такъв Владислав III. В действителност, регент на Ладислав не е Хунияди, който е на страната на Владислав Ягело, а чичо му – германският крал Фридрих III, наречен от Дука „владетел на саксонците".

След описанието на бойните действия между кръстоносци и мюсюлмани по време на т.нар. Дълъг поход от 1443 г. и сражението при Златица, Дука се спира на отстъпките, които прави султан Мурад след края на войната на сръбския деспот, и подписването на Сегедския мир през следващата година. Постигнато е споразумение, според което унгарците нямало да преминават Дунава, за да нападат Мурад, а пък турците нямало да предприемат походи срещу унгарците. Тук Дука излага позицията на Хунияди по тези въпроси, определяйки го като потенциален нарушител на договора и противник на мира с османците, като твърди, че последният не дал твърдата си дума и заявил категорично, че той не е владетелят, а само му служи[3].

По-нататък в същата глава от съчинението си византиецът разказва за нарушението на договора скоро след подписването му от страна на унгарците, които според него, след като прекосили река Дунав, успели да напреднат във вътрешността на османската държава без никаква съпротива. Ето какво пише Дука:

Превземайки много крепости по пътя си, те достигнали Варна. Мурад бил смутен, разбирайки, че пътят му е блокиран. Войниците му също били твърде объркани и започнали да стават неспокойни. След като с войската си се насочил към Свещеното устие, Мурад открил едно място, което не било охранявано от триреми, и успял да премине. Войската на Мехмед, която наблюдавала какво се случва, последвала Мурад и на следващия ден се присъединила към неговата армия. След два дни обединените войски достигнали Варна. На следващия ден се завързала жестока битка, продължила от ранната утрин до деветия час (3 часа следобед), в която

християните безмилостно избивали турците. Около десетия час краля на саксонците начело на около пет хиляден отряд се впуснал срещу врага. Янош се опитал да го спре, но не успял. Когато саксонският крал наближил, конят му бил смъртоносно прострелян и го хвърлил от гърба си. Турците се втурнали и веднага го обезглавили. Янош разбрал какво се е случило, когато видял главата, набучена на копие. Разнесли се викове и крясъци: „Нека всеки се спасява както може". Турците погубили повечето християни. С настъпването на нощта Янош едвам успял да избяга, прекосявайки реката."[4]

След описанието на злощастната за християните битка при Варна Дука още в същата глава разказва за похода на Янош Хунияди през 1448 г. към Косово. Според византиеца битката започва привечер и продължава през нощта. Дука твърди, че малко преди зазоряване Хунияди тръгва с част от войниците, уж за да се подготви навреме за сражението, и напуснал бойното поле. Рано сутринта, когато Мурад забелязва, че в лагера на християните настъпва хаос, ги нападнал и избил всички, които не могли да избягат.

Дука обаче допуска грешка при разказа си за битката при Косово. В действителност, тя продължава три дни – от 17 до 20 октомври, а не както твърди той – една нощ и през ранната утрин.

В тридесет и осма глава на „Турско-византийска история" нейният автор говори за отношенията на Янош Хунияди с новия султан Мехмед Втори[5]. Според Дука Хунияди сключва договор за приятелство с тригодишен срок. След година и половина, обаче Янош прекратява спазването на договора с аргумента, че вече не е управител на Унгария и не е длъжен да спазва обещанията си. В същата глава е споменато за среща между Хунияди след поражението му при Косово и някакъв прорицател, който му казал, че „докато ромеите не бъдат сполетени от пълно унищожение, съдбата няма да се усмихне на християните. Нещастията за тях ще свършат тогава, когато Градът бъде разрушен от турците"[6].

В последната глава от съчинението си Дука разказва за сражението при Белград през 1456 г. и ключовата роля на Янош Хунияди за защитата на града. Ето как предава събитията: *„Янош пристигнал същия ден. Той прекосил реката, влязъл в града и нанесъл разгром на турците. Прогонил ги от града, посичайки едни и наранявайки други. След това излязъл през портата с голяма войска и взел цялото им бойно снаряжение. Много турци били убити, дори самият тиран бил ранен в бедрото. Накрая Янош се върнал в града и подпалил турските кораби. Оттегляйки се безславно в Адрианопол, тиранът заплашил, че на следващата година отново ще предприема поход срещу Белград."*[7]

Дука не споменава нищо за смъртта на Янош Хунияди на 11.08.1456 г. Това означава, че той или не знае за точната ѝ дата, или не смята за необходимо да говори за това. С описанието на битката при Белград приключва всичко, което този византийски историк пише за трансилванския герой.

Янош Хунияди през погледа на Лаоник Халкокондил (1430–1490) в „Изложение на историите“

Николаос Халкокондил, истинското име на автора „Лаоник“, е роден около 1430 г. в Атина и умира към 1490 г., по всяка вероятност на о. Крит. Бил е син на атинския аристократ Георги Халкокондил, когото той споменава в съчинението си. След конфликт между неговия баща и Атинското княжество той последва семейството си в Пелопонес, където живее в двора на Константин XI Палеолог и е ученик на философа-неоплатоник Георгий Гемист Плитон в неговата школа. Лаоник Халкокондил е автор на обширно съчинение със заглавие „Изложение на историите“, състоящо се от десет книги. Тези книги представляват един от най-важните извори за последните 150 години от историята на Византия. До нас достигат в двадесет и девет свитъка, осем от които са напълно запазени. Изложените там събития обхващат периода от 1298 до 1463 г., като по всяка вероятност съчинението не е било завършено. От хода на разказа в книгите на Халкокондил се вижда, че той е изграден на основата на голям брой извори, чието посочване обаче не е лека задача. За свидетелствата, засягащи предшестващи го събития, авторът е използвал сведения от баща си. Неговият модел на подражание и кумир е Тукидит, езикът е изчистен и правилен, а стилът му е опростен и ясен, близък да този на Георги Сфранцес.

За изследователите на живота на трансилванския воевода от съществено значение са Книга шеста и Книга седма от „Изложение на историите“, защото в тях авторът излага гледната си точка за походите през 1443 и 1444 г., както и за битката при Варна. Първото споменаване на Янош Хунияди е в Книга шеста на неговото „Изложение на историите“. Тя започва с разказ за организирането на Дългия кръстоносен поход от 1443 г., в който Хунияди играе ключова роля. Тук той е наречен Йоан Хониат. Според Халкокондил той убеждава крал Владислав да се вдигне на оръжие срещу султан Мурад II. Образувана е антиосманска коалиция, състояща се от сръбския деспот Георги Бранкович, княза на Влахия Влад II Дракул, крал Владислав Трети Ягело и Янош Хунияди.

При движението на християнската армия авторът отбелязва, че са преминали река Дунав и завладели всичко по пътя си. Липсва обаче споменаване на точното място, откъдето е минала войската. Византийският историк пише, че били опожарени много села, както и „процъфтяващия град София“[8]. Веднага след това авторът ни информира за реакцията на османския султан Мурад II, който пристигнал в областта, наречена Василица. Според британския историк Колин Имбър, Лаоник Халкокондил придружава армията на султана при нейните експедиции през 1443, 1444 и 1448 г., така че имаме основание да му вярваме[9]. Възможно е Имбър да е прав поради факта, че в „Изложение на историите“ са представени подробни разговори между Мурад и неговите първенци.

На османските войници било наредено да преградят всички теснини с дървета, за да не може кръстоносната войска да се придвижва напред[10]. В резултат на тези действия Владислав Ягело и Янош Хунияди са принудени да навлязат в Тракия.

Решителното сражение между двете армии в района около Златица е описано без излишни подробности. Халкокондил обяснява, че османците решили да не влизат в сражение, но и да не се оттеглят, а да останат на място и да чакат. Унгарците безуспешно правели опити да продължат напред и да отблъснат турците. Когато ги притискат със сила, останалите турци веднага се притичат на помощ. В крайна сметка османците надделели. С течение на времето унгарците не можели да напреднат повече, бивали измъчвани от глад и били принудени да отстъпят. Авторът предава отстъпването на кръстоносците и преследването им от предводителя на европейската османска армия Касъм и брат му Турахан със своята войска от Тесалия. Според Турахан не било разумно да се преследва врагът в равнината, а по-добре в подножието на планината. Касъм обаче не послушал брат си и продължил похода през равнината. Халкокондил не уточнява обаче за коя равнина става въпрос. Това завършва трагично, тъй като на неговия авангард бива устроена засада от Янош Хунияди и нанесено поражение. Византийският историк твърди, че хората на султана побягнали, когато воеводата излязъл от засадата и се появил пред тях. Освен че ги обръща в бягство, Хунияди избива част от тях, а други пленява. Много от хората на султана загиват там, а в плен на унгарците попаднали брат му Халил, както и други турци, които били заловени, докато бягали. Касъм, заедно с малкото останали от армията му хора, избягал в лагера на султана. С това завършва и разказът за Дългия поход на Хунияди и крал Владислав през 1443 г.

При предаването на събитията от втория поход от есента на 1444 г. Халкокондил отбелязва, че крал Владислав е преминал река Дунав и навлязъл в земите на василевса[11]. От това можем да съдим, че за този автор законният владетел на територията на юг от река Дунав е бил не друг, а византийският император. След това Халкокондил пише, че кръстоносците се разположили на лагер край Калиакра и Варна в страната на мизиеца Добротица. Фактът, че Халкокондил споменава този владетел десетилетия след като е управлявал говори, че е имал познания по българска история. Армията на краля и воеводата Хунияди завладява всичко по пътя си и се отправя към околностите на Византион и Орестиада.

В следващата Книга седма историкът описва ответните действия на султана. Според него Мурад се разполага на лагер на същото място, на което унгарците се били устроили предишния ден, и така прави в продължение на четири дни. На петия ден обаче Хунияди забелязва, че армията на султана върви след тях, и решил да се посъветва с краля дали незабавно да влязат в битка, след което да продължат по набелязания маршрут, или да се движат напред и да превземат територията, без да дават сражение. Според Халкокондил в крайна сметка решават да се сражават, за да не бъдат подмамени в някой капан и да бъдат осуетени намеренията им да доведат до успешен завършек това, което са започнали. След като взели това решение, зачакали пристигането на противника.

В разказа за самото сражение при Варна Халкокондил описва действията на Хунияди, който със своя отряд атакува предводителя на вражеската армия. Според автора, виждайки нападащите унгарци, много от войниците на султана не влизат в сражение, а веднага побягват и дават възможност да бъдат преследвани и разпръснати. Хунияди обръща в бягство и втората азиатска армия и също се впуска да я преследва. Ето как Халкокондил предава поведението на Хунияди на бойното поле: „ *След като Йоан нанесъл поражение на азиатската армия, дошъл при владетеля Ладислав и го посъветвал да не напуска мястото си и в никакъв случай да не влиза в сражение с врага, тъй като, в случай че действията срещу султана не се увенчаели с успех, трябвало да има място, където да се оттеглят след сражението. Също така започнал да го убеждава да не позволява на своите хора да напускат позициите си, а да стоят по местата си и да изчакат докато се върне от сражението, след като нанесе поражение и на европейската армия. После трябвало да положат само още едно усилие – заедно да нападнат еничарите, за да довършат последната част от сражението. След като изрекъл тези думи, той се отправил срещу европейската армия, която била разположена отляво на султана.* “[12]

Разразява се битка, която продължава известно време. Тя се развива по следния начин: унгарците нападат турците и ги обръщат в бягство, като ги преследват почти до лагера им. След това обаче турците се обръщат, подгонват унгарците и ги изтласкват до техния лагер. Всеки път, когато унгарците принуждават турците да прекратят атаката си и започват да ги преследват, избиват много от тях. Но оттегляйки се, унгарците също търпят големи загуби и затова всеки път биват изпълнени със страх. В сражението загива предводителят на европейската армия Караджа, според Халкокондил посечен в гърдите от унгарски меч.

Атинският историк не пропуска да отбележи решителното влияние, което обкръжението на крал Владислав Ягело му оказва, за да го подтикне да наруши съвета на Янош Хунияди да не влиза в битка. Според Халкокондил именно приближените изиграват ключова роля, дразнейки честолюбието на младия монарх, и по този начин го подтикват към фаталната атака срещу еничарите, която решила изхода на сражението при Варна. След гибелта на краля, когато лошата новина достига до Хунияди и хората му на бойната линия, той взима решение да прекратят сражението. Започнали да се изтеглят в пълно безредие, а когато научава какво се е случило, не се отправя към своя лагер, а поема направо към река Дунав. С цялата бързина, на която са способни, в безредие се разбягват и хората от обкръжението на загиналия крал. Халкокондил споделя тезата, че кардинал Юлиан Чезарини загива от турски ръце, а не от християнски, както твърдят някои автори.

По-нататък в Книга седма византиецът проследява изтеглянето на Хунияди. След прекосяването на Дунав войските се разпръсват. Придвижвайки се с групичката, останала с него, той бива задържан от княза на Влахия. Халко-

кондил твърди, че в началото на похода Хунияди настройва срещу него крал Владислав, бил оплячкосал земите му и го наклеветил пред краля, че е на страната на султана, и го информирал за евентуални акции от страна на християните. Поради това той го пленява, с намерението да го убие, но според Халкокондил Хунияди се откупва и е освободен. Но почти веднага след това авторът твърди, че унгарския елит, след като научава за пленяването на воеводата, изпраща писмо до влашкия княз, с което настоява да бъде освободен, в противен случай ще последва унгарска акция в страната му. Узнавайки за намерението на унгарците, Влад се подчинява и изпраща Хунияди и хората му в град Брашов в Трансилвания. С тези събития завършва Книга седма от „Изложение на историите“ на Лаоник Халкокондил.

Янош Хунияди в представите на Критовул (1410–1466) в „История на Мехмед Завоевателя“

Историкът Критовул е роден около 1410 г. и е починал след 1466 г. Поголямата част от живота му е преминала на о. Имврос, откъдето е произходът му, а след 1453 г. взима дейно участие в тамошния политически живот. По всяка вероятност това става, след като местните първенци напускат Имврос за да търсят спасение от засилващия се натиск на италианските морски републики към егейските острови. Знае се, че тогава Критовул е оглавявал онези среди, готови да сътрудничат със султан Мехмед Втори. В крайна сметка властта над Имврос е предадена на султана, който назначава Критовул за свой наместник там. Има изказани хипотези, че Критовул е бил назначен за личен секретар на султана, но те не са доказани.

Съчинението, с което този автор оставя следа в средновековната историография, е „История на Мехмед II“. То е едно от най-ценните свидетелства за събитията около завладяването на Балканите и Егейските острови от османците. За написването му Критовул е използвал различни извори. На първо място трябва да се спомената османските, тъй като творбата е посветена преди всичко на османските походи срещу балканските държави. Част от сведенията са черпани от разказите на свидетели, както и от лични наблюдения на самия Критовул. Забелязва се, че авторът е познавал по-стари съчинения, от които е заимствал. Характерното за Критовул е, че се стреми към дистанцираност от описваните събития с цел по-голяма обективност. Подобно на Лаоник Халкокондил до известна степен подражава на Тукидит, като това се вижда от архаизацията на етнонимите и топонимите. По повод често изказваното мнение, че историята е създадена по поръчение на султана, не може да се даде еднозначно становище. В подкрепа на това твърдение обикновено се посочва фактът, че оригиналът на съчинението е открит в султанската библиотека в Стария сарай в Истанбул, а Мехмед Втори е имал обичай да поставя подобни интелектуални задачи на високопоставените си поданици.

Съчинението на Критовул се състои от пет глави, които обхващат периода от 1451 до 1467 г., в които са описани походите на султана в Сърбия, Албания,

Босна, Пелопонес, както и войните с Венеция. В началото има две въведения – първото е хвалебствено обръщение към Мехмед, а второто е предисловие към съчинението, където Критовул съобщава за намерението си в бъдеще да опише ранната история на османците.

Първото споменаване на Янош Хунияди от Критовул е в Първа глава при предаването на речта на султан Мехмед II към неговите подчинени във връзка с намерението му да превземе Константинопол. Хунияди, наречен „гетът Йоан“[13] е определен от султана като съюзник на византийците, който бил подбуждан заедно с гетите и даките срещу османската държава и който с войската си нахлувал на юг от Дунав и причинил много неприятности на предишния султан. Под етнонима гети Критовул има предвид власите, населяващи Влахия, а под даки – власите, заселени в Трансилвания.

Следващият път, когато Критовул говори за Янош Хунияди, е във Втора глава във връзка с османската обсада през лятото на 1456 г. на Белград, наречен от него Пелоград[14]. Ето какво пише за него авторът: *„Йоан, предводителят на даките и пеоните[15], намиращ се отвъд Истър, точно срещу крепостта с четири хиляди тежковъоръжени войници, наблюдаваше развоя на събитията. Когато узна за пробива на стената, за това, че целият ров вече е засипан и се очаква сражението да стане всеки момент, че царят[16] се готви да атакува с цялата си войска, (Йоан) се уплаши за града – да не бъде превзет насила с щурм – и тайно премина с войниците си реката; влезе в града и се установи там, без никой отвън да усети преминаването му”.*

В един тежък и критичен за бранителите на Белград момент, когато мюсюлманите са на път да надделеят и превземат града, Хунияди се намесва решително и обръща хода на битката: „*Тогава с внезапна атака насреща им излиза Йоан със своите хора; със силни викове моментално обърква враговете и като ги удря силно, ги отблъсква надалеч от там. Настана страшен бой, изпълнен с ожесточение и плам; падаха убити мнозина от (царските) войници и от пеоните; и двете войски се сражаваха храбро и бяха заредени с предизвикателство едни спрямо други; личеше, че са достойни мъже. Едните мислеха, че вече остава съвсем малко да завладеят града и им се струваше, че е престъпление да се откажат от него, а пеоните пък се срамуваха, че поражението ще изтръгне такъв град от ръцете им. Все пак и войниците на царя пострадаха много в тази битка – и при ръкопашния бой получиха много удари, и бяха ранявани отгоре, от бойниците на крепостната стена и от високите места на сградите; пеоните ги бяха обхванали отвсякъде. Когато (онези) повече не можеха да удържат и се огънаха, пеоните добиха кураж и веднага започнаха да нападат с все сила; преследваха враговете си по петите и ги отблъскваха; след като ги прогониха вън от крепостната стена, ги преследваха и убиваха чак до военния им лагер“.*

Последното споменаване на Янош Хунияди от Критовул е в Четвърта глава по повод антиосманските действия на влашкия княз Влад III Цепеш (1456–1462). Според Критовул, Влад и брат му Раду били приети от султан Мурад II (1421–1444/1446–1451), като бегълци, прогонени от родината им от Хунияди. Тук трансилванския воевода е окачествен като агресор, който е нахлул в чужда територия, убил е законния владетел на страната (Влад II Дракул) и е предал властта на друг, т.е. поставил е свое протеже. Ето гледната точка на този византийски историк: „*Понеже бащата на царя ги беше приел – него и брат му – като бегълци, когато, прогонени от Йоан Гета – предводителя на даките и пеоните, нахлул в земите им с войска, убил баща им и предал властта на друг – бяха потърсили убежище при него; докато бяха още деца, той ги беше отгледал с голяма грижовност в царския си двор, а когато умираше ги повери на сина си – царя (Мехмед). Той ги пазеше и гледаше покрай себе си, обградени с голяма грижа и внимание, с царското му покровителство*”.

Критовул определено допуска грешка в последователността на събитията, както и в самата достоверност. Янош Хунияди по всяка вероятност наистина е замесен в убийството на княз Влад II Дракул (1436–1442/1443–1447), но синовете на последния са изпратени като заложници на султана от баща им още преди неговата гибел през 1447 г. Със споделянето на тази акция на Хунияди във Влахия от Критовул приключва присъствието на трансилванския воевода в „История на Мехмед II”.

При изследването на произведенията на тези хронисти впечатлението, което се налага, е, че при предаването на ключовите събития и трите се опитват да бъдат достоверни и не изпадат в излишни емоции. Михаил Дука навсякъде нарича трансилванския воевода с истинското му име Янош, за разлика от Лаоник Халкокондил и Критовул, които предпочитат името Йоан, въпреки че е ясно, че става въпрос за Янош Хунияди. Също така Дука описва и сраженията при Косово през 1448 г. и при Белград през 1456 г., но за това при Варна през 1444 г. не е особено изчерпателен. От своя страна Халкокондил е значително по-подробен при разказа си за битката при Варна, гибелта на крал Владислав, оттеглянето на Хунияди, пленяването му от Влад Дракул и т.н. При Критовул няма толкова сведения за трансилванския воевода, колкото се срещат при неговите колеги.

Съчиненията на трите византийски историци са само част от изворите, в които се среща името на Янош Хунияди. Трансилванският воевода бива споменаван често и от османски, и от западни хроникьори, което го нарежда сред най-популярните и значими личности на неговото време.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Chalkokondyles, Laonikos**. London, Harvard University Press, 2014.

[2] **ГИБИ**. Т. XII. София, 2015, Сведения за българската история в съчиненията на Дука, Лаоник Халкокондил и Критовул, с. 82.

[3] Пак там, с. 89.

[4] Пак там, с. 91.

[5] Пак там, с. 108.

[6] Пак там, с. 109.

[7] Пак там, с. 121.

[8] Пак там, с. 211.

[9] **Имбър, К.** Османската империя. София, 2000, с. 20.

[10] **ГИБИ**. Т. XII. София, 2015, Сведения за българската история в съчиненията на Дука, Лаоник Халкокондил и Критовул, с. 212.

[11] Пак там, с. 225.

[12] Пак там, с. 230.

[13] За Критовул Янош Хунияди произхожда от Влахия и по тази причина го нарича именно така.

[14] **Критовул**. Животът и управлението на Мехмед II Ал-Фатих (Завоевателят). София, 2004.

[15] Под *леони* Критовул има предвид унгарците.

[16] Султан Мехмед II (1451–1481).

ПОСЛЕДНИЯТ ВЕНЕЦИАНСКО-ВИЗАНТИЙСКИ И ПЪРВИЯТ ОСМАНСКИ ТЪРГОВСКИ ДОГОВОР НА МЕХМЕД II С ВЕНЕЦИЯ ОТ СРЕДАТА НА XV ВЕК

Ясен ВАНЕВ

Докторант, „Средновековна обща история“
Югозападен университет „Неофит Рилски“
Научен ръководител: доц. д-р Снежана Ракова

The goal of this article is to compare one of the first Ottoman trade contracts with Venice – from 1446 with one of the last charters issued by a Byzantine emperor, regulating the Venetian trade privileges in Constantinople. The latter was signed in 1448 when the end of the Eastern Roman Empire was near and impending. I will strive to juxtapose the diplomatic and business language in John VIII's charter on the one hand and the document signed by Mehmed the Conqueror, on the other.

This comparison would be very interesting in the context of the contrasting circumstances surrounding the Byzantine and Ottoman empires at the time. The former was experiencing its last breaths, whereas Mehmed's state was gaining more and more momentum and conquering territories, including the highly coveted Constantinople. The Ottoman Empire was expanding including at the expense of the Venetian thalassocracy, which in its turn was extracting more privileges from the dying Byzantine Empire and "suffocating" its economy up until the conquest of Constantinople in 1453.

The topic is intended to incorporate some fresh insight into the Ottoman trade affairs with Venice vis-a-vis the Byzantine Empire's commercial relations with the Serenissima. Byzantium, just like the new Turkish state, had controlled many of the Levantine and Eastern Mediterranean trade routes as well as the mercantile affairs around the Black Sea in the past. The emphasis in the article will be put on the similarities between the documents mentioned at the beginning. Thus the author will attempt to convey a sense of continuity in the political, diplomatic and commercial processes among the different empires in the aforementioned geographical area during the Late Middle Ages and the early modern period.

Настоящата работа ще се занимае с две търговски грамоти от средата на XV век, уреждащи отношенията между Венеция, от една страна, и Византия и Османската държава, от друга. Първата е подписана през 1446 г. между Венеция и султан Мехмед II Завоевателя (1444–1446, 1451–1481), а другата е от 1448 г. и е между Синьорията и един от последните византийски императори – Йоан VIII Палеолог (1425–1448), затвърждаваща венецианските търговски привилегии в Константинопол. Оригиналът и на двата текста е на гръцки език, въпреки че първият, за който стана въпрос, е анализиран в италианския си превод тук (в архива на Венеция се пазят оригиналите на гръцките документи, както и копия с преводи на италиански език). Всъщност, мирните договори на султаните са писани на гръцки чак до 1519 г.

Необходимо е обаче първо кратко въведение в историческия контекст на двата документа. Периодът е възлов и кръстопътен. Наблюдаваме контрастните обстоятелства, при които се намират Византийската империя и Османската държава. Първата е вече в залеза си (тя е малка държавица, поемаща последните си глътки въздух), докато Османската преживява бурен разцвет, като измества Източната римска империя от предишното ѝ място. Турските владетели налагат властта си върху все по-голяма територия, накрая включително и върху така бленувания Константинопол. В миналото Византия е контролирала много от пътищата на търговията в Ориента и в Източното Средиземноморие, както и търговските дейности в Черноморския район. Сега тази роля се поема от Османската империя.

В допълнение на драстичното отслабване на мощта на Византия, наблюдаваме и ерозиращото действие върху нея от страна и на една друга велика сила, този път морска – Венеция, която поставя Константинопол под силна икономическа зависимост и финансово задлъжняване. Въпреки това гръцките императори се опитват да ограничат до известна степен търговските привилегии на венецианците на територията на византийската империя.

Така стигаме до конкретните документи. Договорът между Мехмед и Венеция следва пряко едно важно вододелно събитие – варненския кръстоносен поход от 1444 г. Част от християнските сили търсят сближаване с Османската империя след краха край Варна. Венеция е една от първите, урегулирала търговските си привилегии с османците и тази грамота е може би единствената останала до наши дни от първото управление на Мехмед Завоевателя[1]. Също така този договор е най-старият запазен османски документ, написан на гръцки език[2].

Официалното наименование на този вид документи е *ahd-nāme* и представлява междудържавен договор, спогодба, съглашени[3]. Най-точният превод на *хрисовул* (какъвто е и документът на Йоан VIII, разглеждан тук) според Ханс Тойнисен е именно ahd-nāme[4]. Авторът отхвърля друг възможен превод като *ferman*, тъй като тази дума би се превеждала като 'заповед, декрет, команда', докато хрисовулът или ahd-nāme не изразява вертикално взаимоотношение а е договор между две страни, които се считат за равностойни [5]. Валери Стоянов, от своя страна, класифицира ahd-nāme и ferman в две различни групи. Така ahd-nāme е един от документите, определяни като прокламации и договори, и попада в една група със султанските писма и послания (напр. mektūb).[6] Другите две групи са представени от заповеди (като ferman) и дипломи (berāt). Обособяването на тези три групи е свързано не само със съдържанието на документа, но и с елементите на встъпителния протокол.

Според Стоянов формулярът на уводната част на документите от тип nāme се състои от следните елементи: инвокацията – която включва в себе си призоваването на божието име, на пророка и на първите четири праведни халифи. Продължава се с изброяване на титлите и владенията на султана или с родословието му, иначе казано – с интитулацията.[7] Следва кратко обръщение към адресата – инскрипция, която понякога е придружена от приветствие (салютация), след което се преминава към същинския текст. В наративната част на

документа присъстват елементите експозиция, диспозиция, санкция, на които ще се спрем по-нататък. Есхатоколът, или финалната част на документа, завършва с датацията и владетелския подпис (туграта)[8], като тези характеристики до голяма степен съвпадат с формуляра на византийските хрисовули. Първо обаче за кратко ще разгледаме съдържанието на двата документа – грамотите на император Йоан VIII и султан Мехмед II.

Ахд намето на Мехмед се занимава с въпроси като условията за размяна на роби между двете империи, правата и свободите на търговците, наказанията, които поданиците на двете държави трябва да понесат при извършени щети и кражби и т.н., като мерките трябва да са реципрочни и за двете страни. Така например в грамотата се казва, че ако роб на венецианците по някаква причина да се намери в място на моето господство (османската държава) и е станал мюсюлманин, трябва да се дадат [за] всеки роб по 1000 аспри в брой на Мое Господство, а ако е [останал] християнин, такъв трябва да се върне обратно, без никакво оправдание. Същото важи и за венецианците спрямо империята на Мехмед[9].

Аналогично за търговците документът гласи, че всички търговци венецианци и тези, които се смятат за венецианци, на което и място от Моето Господство да са, отивайки, идвайки, търгувайки помежду си като венецианци, [ако се случи] някой да наруши или да стори някое друго лошо нещо, да не бъде задържан или наказван единия за другия. По същия начин [да става] с моите търговци в местата на венецианците[10]. Тук е използван превод на текст от по-късна грамота, тъй като самият капитул от 1446 г. е почти буквално повторение на друг такъв договор между османците и Венеция от 1430 г[11].

Вулата (хрисовулът) на Йоан VIII също е повторение и потвърждение на други договори преди нея. В случая те са 8, издавани през 5–6 години, като първият от тях е от 1390 г. Както пише Доналд Никъл, четенето на текста на последния договор от 1448 г. е четене на нещо, което дори и тогава е било отминала история[12]. В него красноречиво се посочва за пореден път, че Византия дължи на Венеция 30 000 златни дуката с лихвите, срещу които е заложена част от императорската съкровищница още преди 105 години, като заемът е още от 1343 г.[13] Това ни дава идея за голямото задлъжняване на византийските василевси спрямо Венеция, както вече стана дума.

Грамотата урежда и други въпроси, като например намаляването на броя на венецианските кръчми в Константинопол до 15, както и условията, при които венецианците могат да продават жито на територията на империята[14]. Те не могат да търгуват с жито, произведено на територията на Византийската империя, и не могат да се представят за ромеи. В ахднамето на Мехмед, от друга страна, просто се казва, че венецианците могат да търгуват свободно в рамките на Османската империя. В хрисовула лаконично се споменава и остров Тенедос в Егейско море, където императорът (също както Венеция и Генуа, които са водили дълга и изтощителна война за острова) има специален интерес, поради стратегическото му местоположение на входа на Дарданелите. Казва се буквално обаче, че този въпрос остава да „виси във въздуха”[15].

Независимо от различните обстоятелства, при които са изготвени тези договори, а оттам и поводът за написването им, можем да доловим много прилики. Няма как да не се отбележи фактът, че дипломатическият и бизнес езикът са подобни, запазва се и красивият, накъдрен стил на изказа. Така например венецианският дож Франческо Фоскари (1423–1457) в хрисовула на Йоан е описван като изтъкнат, забележителен и великолепен[16]. Освен това, византийският император се заклева в животодаващия кръст и евангелията, докато Мехмед се кълне в музафите и 124 000-те пророци от Адам до Мохамед[17]. Титулатурата на владетеля, както и богато украсената с епитети встъпителна част, също са допринасят за подобността на документите.

Едно по-подробно вглеждане в ахд намето на Мехмед и хрисовула на Йоан ще открие пред нас още много сходни структурни характеристики като например инвокациото или заклеването в името на Бога. В грамотата на Мехмед то е представено чрез израза „Al nome del gran Dio, amen", докато в хрисовула наблюдаваме стилизиран кръст в самото начало на текста, като това е т. нар. символично инвокацио. В следващия елемент – комбинираната „титулатура – клетва" султанът се кълне в гореспоменатите пророци и музафи, както и в своя живот и живота и душата на баща си. Византийският василевс е значително по-лаконичен в тази част, като след споменаване на името му се казва, че е автократор на ромеите в името на Христос (вж. приложения 1 и 2).

Преминавайки към наративната част на документите, виждаме, че в частта *expositio-naratio*[18] и на двата договора се споменава баилото на Ла Серенисима в Константинопол и венецианския дож и се подчертава, че мирното споразумение важи между двете държави, двата народа и всички, които са подчинени на дожа, от една страна, и императора или султана, от друга. Елементът *dispositio*[19] е частта, където се изброяват клаузите на договора, като, както вече стана ясно, повечето от тях са реципрочни в ахднамето от 1446 г. Положенията в хрисовула на Йоан не са взаимни за двете страни, вероятно поради политическата и икономическа слабост на Византийската империя. В договорите присъства и т.нар. s*anctio*. Тук Мехмед II се заклева да поддържа мира, стига и венецианците да постъпват по същия начин, и споменава, че ще накаже всеки свой поданик, сторил някаква щета на комуната на Венеция, като последната трябва да отговори със същото. В договора, подписан от Йоан, пък наблюдаваме вече споменатото заклеване в животодаващия кръст и евангелията.

Всъщност, хрисовулът е традиционната форма за изготвяне на договори между Венеция и Византия още от 992 г.[20] Венецианците са писали документите с червено мастило и са им слагали златен печат, по подобие на византийските хрисовули, като турските султани също са възприели тази практика още от времето на селджуците. Подписът на султана – *eius superscriptum* (това най-вероятно е било туграта) е бил слаган най-отгоре на хрисовула, писан с червено мастило, както и при византийските императори, а златният печат, от своя страна, е бил поставян в края на документа[21]. Тези факти дават достатъчно основание на Тойнисен да твърди, че селджукският султан и венецианският подеста (предстоятел на венецианската колония) са възприели съзнателно тези византийски обичаи.

Дори и без изброяването на всички съображения дотук приликата между последната византийска търговска грамота с Венеция и първият такъв договор между Ла Серенисима и султанът, превзел Константинопол, не би трябвало да ни учудва. Тя може да се приеме като олицетворение и символ на факта, че процесите, характеризиращи отношенията между Византия и венецианската таласокрация в най-общи рамки се запазват и по отношение на османските владетели. Така, въпреки това, че така поставената тема е слабо изследвана в България, особено по отношение на хронологическия период, тя заслужава подобаващо внимание. Основната причина за това е, че договорните отношения между Византия и Венеция създават устойчива рамка за много от културните и икономически процеси в Източното Средиземноморие не само в периода на късното Средновековие. Наблюдаваме приемственост през Ранното ново време, където Високата порта става все по-значим фактор в международната политика. Тези доводи придават на разглежданата тема широк обхват и значимост.

216

XLV. 6955—1447. mense iulio ind. X.

Imperator Ioannes Palaeologus prorogat pactiones anteriores cum Venetis factas in annos quinque.

† Ἰωάννης, ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, ὁ Παλαιόλογος καὶ ἀεὶ αὔγουστος. ἐπεὶ ὁ ἐπιφανὴς καὶ μεγαλοπρεπὴς κῦρ Φραντζέσκος Φώσκαρις, θεοῦ χάριτι δοὺξ Βενετίας καὶ τὰ λοιπά, γράμμασι προσέταξε τῷ ἐξηργημένῳ, εὐγενεῖ καὶ φρονίμῳ ἀνδρί, κυρῷ Ντάρδιῳ Μόρῳ, ἐντίμῳ καὶ περιφανεῖ μπαϊούλῳ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν πάσῃ τῇ βασιλείᾳ τῆς Ῥωμανίας, ἔχοντι ἐντελῆ ἐξουσίαν καὶ ἄδειαν καὶ ὁρισμὸν τρακταῖσαι καὶ ποιῆσαι καὶ βεβαιῶσαι καὶ πληρῶσαι τρέβας καὶ συνθήκας τὰς κατωτέρω γραφησομένας μεταξὺ ἡμῶν τε καὶ τῆς ἡμετέρας βασιλείας καὶ τοῦ προειρημένου κυροῦ δουκὸς καὶ τοῦ κουμουνίου Βενετίας, καθὼς δηλοῦται διά τινος γράμματος δουκικοῦ αὐτοῦ τοῦ ἐπιφανοῦς καὶ μεγαλοπρεποῦς κυροῦ δουκὸς καὶ τοῦ κουμουνίου Βενετίας κατωχυρωμένου βούλλῃ μολιβδίνῃ μετὰ σχοινίου καναβίου δοθέντος ἐν τῷ δουκικῷ παλατίῳ αὐτοῦ τοῦ κουμουνίου ἔτει ἀπὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ σαρκώσεως χιλιοστῷ τετρακοσιοστῷ τεσσαρακοστῷ ἕκτῳ, ἰνδικτιῶνος θ', ἡμέρᾳ κζ' τοῦ μηνὸς ἰουλίου κατὰ τὸ ἔθος τῆς Βενετίας, δειχθέντος καὶ δοθέντος τῇ βασιλείᾳ μου, ἡμεῖς Ἰωάννης, ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, ὁ Παλαιολόγος, δι' ἡμῶν καὶ τῆς βασιλείας ἡμῶν, ἔτει τε τῶν κληρονόμων καὶ διαδόχων ἡμῶν, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ εἰρημένος μπαϊοῦλος δικαίῳ καὶ ὀνόματι τοῦ προειρημένου ἐπιφανοῦς κυροῦ δουκὸς καὶ τοῦ κουμουνίου Βενετίας ὑπὲρ εἰρήνης καὶ ἀγάπης ἑκατέρωθεν ὀφειλομένης τηρηθῆναι καὶ φιλίας ἐπὶ τὸ κρεῖττον αὐξηθησομένης, ἐπικαλεσάμενοι τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, συνέθημεν ἐπὶ τούτοις, δηλονότι, ἵνα ἀπὸ τῆς παρούσης ἡμέρας καὶ εἰς τὸ ἔμπροσθεν μέχρι πέντε ἐτῶν τῶν ἐφεξῆς ἀκολουθησόντων μεταξὺ ἡμῶν τε καὶ τῆς βασιλείας ἡμῶν καὶ τοῦ ἡμετέρου λαοῦ, ἔτι τε τῶν κληρονόμων καὶ διαδόχων ἡμῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπιφανοῦς κυροῦ δουκὸς καὶ τοῦ κουμουνίου Βενετίας καὶ πάντων τῶν ὑποτεταγμένων αὐτοῖς διαμένωσιν ἐν ἰσχύει καὶ ἀκμῇ εἰλικρινεῖ καὶ ὁμονοίᾳ τρέβαι ὀφείλουσαι διαρκεῖν, στηρίζοντες καὶ βεβαιοῦντες μέ-

Приложение 1 – първа страница от грамотата на Йоан VIII

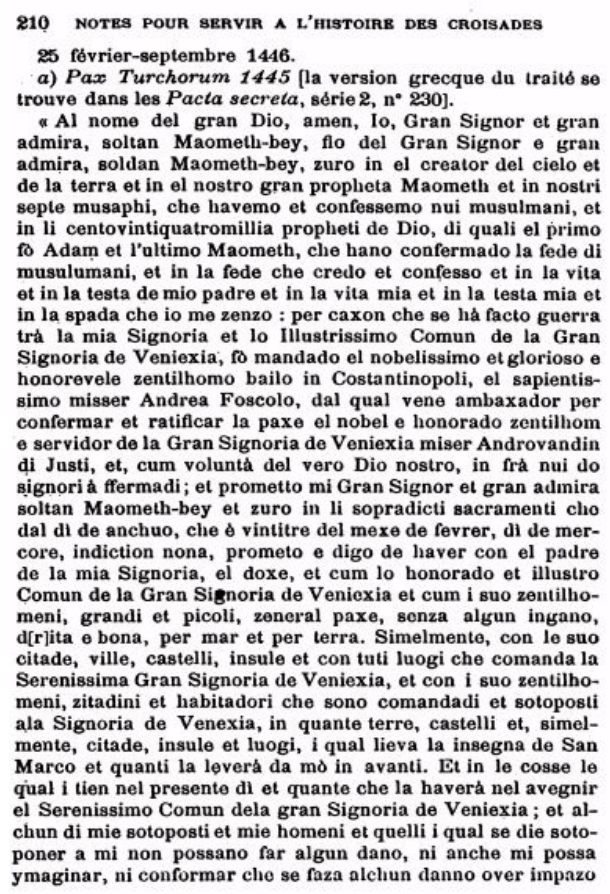

210 NOTES POUR SERVIR A L'HISTOIRE DES CROISADES

25 février-septembre 1446.

a) *Pax Turchorum 1445* [la version grecque du traité se trouve dans les *Pacta secreta*, série 2, n° 230].

« Al nome del gran Dio, amen, Io, Gran Signor et gran admira, soltan Maometh-bey, fio del Gran Signor e gran admira, soldan Maometh-bey, zuro in el creator del cielo et de la terra et in el nostro gran propheta Maometh et in nostri septe musaphi, che havemo et confessemo nui musulmani, et in li centovintiquatromillia propheti de Dio, di quali el primo fò Adam et l'ultimo Maometh, che hano confermado la fede di musulumani, et in la fede che credo et confesso et in la vita et in la testa de mio padre et in la vita mia et in la testa mia et in la spada che io me zenzo : per caxon che se hà facto guerra trà la mia Signoria et lo Illustrissimo Comun de la Gran Signoria de Veniexia, fò mandado el nobelissimo et glorioso e honorevele zentilhomo bailo in Costantinopoli, el sapientissimo misser Andrea Foscolo, dal qual vene ambaxador per confermar et ratificar la paxe el nobel e honorado zentilhom e servidor de la Gran Signoria de Veniexia miser Androvandin di Justi, et, cum voluntà del vero Dio nostro, in frà nui do signori à ffermadi ; et prometto mi Gran Signor et gran admira soltan Maometh-bey et zuro in li sopradicti sacramenti cho dal dì de anchuo, che è vintitre del mexe de fevrer, dì de mercore, indiction nona, prometo e digo de haver con el padre de la mia Signoria, el doxe, et cum lo honorado et illustro Comun de la Gran Signoria de Veniexia et cum i suo zentilhomeni, grandi et picoli, zeneral paxe, senza algun ingano, d[r]ita e bona, per mar et per terra. Simelmente, con le suo citade, ville, castelli, insule et con tuti luogi che comanda la Serenissima Gran Signoria de Veniexia, et con i suo zentilhomeni, zitadini et habitadori che sono comandadi et sotoposti ala Signoria de Venexia, in quante terre, castelli et, simelmente, citade, insule et luogi, i qual lieva la insegna de San Marco et quanti la leverà da mò in avanti. Et in le cosse le qual i tien nel presente dì et quante che la haverà nel avegnir el Serenissimo Comun dela gran Signoria de Veniexia ; et alchun di mie sotoposti et mie homeni et quelli i qual se die sotoponer a mi non possano far algun dano, ni anche mi possa ymaginar, ni conformar che se faza alchun danno over impazo

Приложение 2 – първа страница от ахднамето на Мехмед II

БЕЛЕЖКИ

[1] **Babinger, F.** Mehmed the Conquerer and his time. Princeton, 1992, p. 44. Издание на документа по гръцкия оригинал Babinger, F. Dolger, F. Mehmed's Fruhester Staatsfertrag (1446) in: Dolger, F. Byzantinische Diplomatik, Ettal, 1956, 262–291, text: 270–277, прев. На немски ез., с. 286–290.

[2] **Theunissen, H.** Ottoman-Venetian diplomatics: the Ahd-Names. – International Journal of Ottoman Studies, 1998, p. 196.

[3] **Стоянов, В.** Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи. София, 1991, с. 145.

[4] **Theunissen, H.** Ottoman-Venetian diplomatics…, p. 62.

[5] Пак там, с. 62.

[6] **Стоянов, В.** Дипломатика на средновековните извори…, с. 143.

[7] Пак там.

[8] Пак там, с. 263.

[9] Използван е българският превод на друга грамота между Мехмед II и Венеция от 1453. Вж. **Ракова, Сн.** Османската империя и Балканите (XV–XVI в.). София, 2017, с. 310. Авторът установи, че части от текста на двата документа съвпадат.

[10] Пак там, с. 310.

[11] **Ракова, С.** Венеция Османската империя и Балканите 15–16 в. София, 2017 (под печат), с. 128.

[12] **Nicol, D.** Venezia e Bisanzio. Due città millenarie protagoniste della storia. Milano, 2001, p. 497.

[13] Пак там, с. 497.

[14] Хрисовул на Йоан VIII от 1448. – В: Acta et Diplomata. Graeca Medii Aevi. Sacra et Profana. V. III. Ed. F. Miklosich, et I. Müller. Viennae, 1865, pp. 217–219.

[15] Пак там, с. 222.

[16] Пак там, с. 216.

[17] Ахд наме на Мехмед II от 1446. В: Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle (3e serie?). N. Jorga. Paris, 1902, p. 210.

[18] Както е дадено в **Theunissen, H.** Ottoman-Venetian diplomatics, p. 197.

[19] Пак там, с. 197.

[20] Пак там, с. 58.

[21] Пак там, с. 62.

БЪЛГАРСКИТЕ ИСТОРИЦИ ОТ КРИТИЧЕСКОТО НАПРАВЛЕНИЕ И ПРОБЛЕМИТЕ НА ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ

Елена ДИМИТРОВА

Специалност: „Български език и история“, IV курс
Научен ръководител: гл. ас. др. Николай Хрисимов

The current publication has been written to achieve an outcome in the problem with the Ottoman expansion in the Bulgarian lands through the eyes of the Bulgarian historians from a critical assessment. For the creation of the text, has been used the intellectual works of Vasil Zlatarski,Petar Nikov and Petar Mutafchiev. The author has made an attempt to compare their points of view and express own opinion.

Тук ще разгледаме темата за османското завоевание на България, пречупено през призмата на авторите от критическото направление. Още в самото начало трябва да се дистанцираме от мисълта, че ще успеем да разгледаме всички автори и твърдения, свързани с това събитие. Като основа ще разгледаме трудовете на Васил Златарски, Петър Ников и Петър Мутафчиев и техните виждания по този проблем.

В замислената тритомна „История на българската държава през средните векове” патриархът на българската медиевистика е предвиждал да разгледа историята на българската държава през средните векове от нейното създаване до падането ѝ под властта на османските турци. Поради смъртта му през 1935 г. тази му идея, за съжаление, остава неосъществена, като Второто българско царство е представено само до управлението на цар Ивайло[1].

Предвид това, че интересите на Васил Златарски са съсредоточени преди всичко в историята на Първото българско царство, работите му, свързани с Второто царство, са доста по-малко на брой, а такива, отнасящи се конкретно до периода на завладяването на България от османските турци, не се откриват[2]. Едва през 1905 г. от запазените бележки в архива му е издаден курс лекции, четен пред студентите на Софийския университет, отнасящ се до периода XIV–XV век[3].

Интересното в лекционния курс на В. Златарски е неговото представяне на наследниците на цар Иван Александър. Златарски потвърждава, че жената на българския цар е била дъщерята на влашкия княз Иванко Басараб Теодора. Дотук обаче приключват сходствата с имената на членовете на царската фамилия. Според Златарски от Теодора Иван Александър има трима синове: Михаил, Срацимир и Асен, като най-големият син заедно с царската титла получил и името Асен[4]. Данните за по-нататъшните събития от личния живот

на владетеля съвпадат с общоизвестните. Златарски обаче споменава и името Теофана, което царицата получила, след като била заточена в манастир. Поразлични сведения получаваме и за царските наследници от втората съпруга на Иван Александър Сара, която след покръстването си получила името Теодора. Според него те имали един син, цар Иван Шишман, и три дъщери – Кератамара, Кергица и Десислава.

Основен фактор за падането на България под османска власт и според Златарски е наличието на конфликти вътре в царското семейство и разпокъсването на българската държава на няколко отделни царства[5]. Като друг фактор за разпространението на османската власт – вече не в България, а на Балканския полуостров, авторът посочва неразбирането на ситуацията от владетелите на балканските държави. Според академика, макар и да са направени опити за единно противодействие срещу османския враг, то недоверието между отделните народности на Балканския полуостров се оказало непреодолимо препятствие за адекватни мерки срещу връхлитащата опасност.

След смъртта на цар Иван Александър настъпили тежки дни за неговите наследници. Златарски свидетелства за нападение на маджарския крал Лудовик срещу Срацимир още през месец май 1365 г. Нападение, което завършило с плен на видинския владетел[6]. Получаваме сведения и че в по-късен етап цар Иван Шишман също влязъл в конфликт с маджарите[7].

Затруднен от многото фронтове, на които е трябвало да води битки, през 1366 г. Иван Шишман изпаднал в невъзможност да се противопостави на атаката на османските турци, като му се наложило да търси мирно решение на този конфликт. Спокойствието на българския цар било осигурено от неговата сестра Кератамара, която се омъжила за Мурад. Освен че получил спокойствие, Шишман се сдобил и с нов съюзник, чиято помощ използвал през 1367 г., когато българи и турци се опитали да отблъснат маджарите от Видин, но опитът бил неуспешен[8]. Интересен факт, който Златарски изтъква, е това, че при приключване на сръбско-турската война, за да избегне насилствени действия на територията на царството си, Иван Шишман доброволно се подчинил на султана и се признал за негов васал. Златарски отбелязва, че това е стратегически ход на турците, които според него по същия начин са успели да завладеят всички територии на Балканите.

Отново с хитрост била завзета и София, което било показно за несъстоятелността, в която се намирало българското царство. След победата на обединената християнска армия на Лазар и Твърдко българския цар открито се присъединил към антиосманската коалиция, въпреки че сам поискал да бъде васал на султана. Ответният удар не закъснял и през 1388 г. османския султан Мурад започнал нападения над България с предводител великия везир Али[9]. Скоро столицата Търново била обсадена, а царят се затворил в Никопол, откъдето скоро той поискал от турците мир. Сключеният мир струвал на царя данък, приспаднат за няколко години напред, и крепостта Дръстър. Скоро след това царят отново

бил обсаден в Никопол, където бил заловен и изпратен в лагера на султана[10]. Въпреки така стеклите се обстоятелства, благодарение на помощта на сестра си, той бил върнат отново на престола. Това поставило началото на края на Второто българско царство, който настъпил за Търновското царство на 17.VII.1393 г.[11]

Края на Видинското царство Васил Златарски поставя на датата 2.II.1397 година, когато в никополската битка, била унищожено. Сведенията за цар Сражимир, които достигат до нас, свидетелстват, че той бил изведен от Баязид от Видин през 1398 г.[12]

В своите „Избрани произведения", том 1, проф. Петър Мутафчиев също разглежда проблема за завладяването на България от османците, разтълкуван вече по друг начин. Със съмнения той разисква събитията от края на XIV век през трудовете на византийските историописци Никифор Григора и Йоан Кантакузин или техните наследници Халкокондил, Дука и Сфранцес, защото техните сведения са непълни и не могат да разкрият пълната картина на завладяването на българските земи. Като доказателство за това, че техните трудове не могат да бъдат приети безрезервно като източник за нашата история, Мутафчиев изтъква факта, че на места смесва управлението на различните владетели и отнася едно събитие от управлението на един владетел към управлението на друг.

Като най-важен за българската история към момента на написването на своята книга, П. Мутафчиев разглежда Боженишкият надпис[13], който според него, макар и не добре запазен, е първото българско свидетелство, достигнало до нас, от един съвременник на събитията. Макар сведенията, които са дадени в надписа, да са прекалено оскъдни, според Мутафчиев от него могат да се извадят заключения, които да разбулят част от неизвестните моменти в българската история от края на XIV век и да ни дадат информация, с която никои от чуждите извори не разполага.

В това свое изследване П. Мутафчиев разглежда и известните ни до този момент факти и новите изводи, които е извлякъл от изследвания Боженишки надпис, като ги сглобява в една обща картина, която да ни изясни края на Второто българско царство.

За да може да постигне това единство между наличните му до този момент източници на историята и новия, който използва, авторът започва да разглежда проблема за завладяването на България от времето на Шишман поради това, че той е единственият споменат владетел в Боженишкия надпис.

В своя труд П. Мутафчиев посочва като начален момент на управлението на Иван Шишман, както ни е известно, времето веднага след смъртта на неговия баща Иван Александър[14]. Скоро след това обаче трябвало да защитава царството си от набезите на османците с помощта на велбъждския деспот Константин, а след като загубил територията на Самоков, за да получи гаранция, било необходимо да даде сестра си на Мурад. В замяна на това Шишман получил обратно Самоков под своя власт. Като доказателство за отстъпването

на Самоковската област Мутафчиев се уповава на Рилския хрисовул на Шишман, издаден през 1378 г. Според автора, ако Самоков е не е бил в ръцете на българския владетел, то той е нямало как да владее земите около Дупница и Рила. Мутафчиев не изяснява защо този мир бил прекъснат след десет години, но отбелязва, че именно османците подновили настъпленията си и през 1382 г. превзели София[15]. Като предполагаема причина за нарушаване на мира е посочено безпокойството, което българи и сърби създавали на османците. От своя страна, според Мутафчиев, това поставя съюза между Иван Шишман и Лазар в началото на 80-те години. Този факт обаче е поставен под съмнение, тъй като за причина за сключване на съюза се счита превземането на София, а скоро след това превземането и на Ниш. Тези завоевания на османците поставили ограничения във връзката между българския управник и земите на сърбите. Също така, това отнемане на територия от Българското царство поставило владенията на Иван Шишман само на север от Балкана.

Що се отнася до българо-сръбските отношения, териториалната разделеност не успяла да прекъсне здравите им връзки. През 1387 г., когато Мурад водил в Мала Азия война с кримския княз, сръбският княз Лазар унищожил една турска армия при Плочник[16]. Именно след тази битка, според Мутафчиев, се вижда съюзническата подкрепа между българи и сърби. След като Мурад взел решение да накаже непокорните християни, той заповядал на всички васални християнски князе да се отзоват на помощ заедно със своите контингенти, българските владетели Шишман и Иванко[17], пренебрегнали султанската заповед. Това поведение, според Петър Мутафчиев, е абсолютно доказателство за съюза между сърби и българи. Естествено, бездействието на българския владетел и на добруджанския деспот разгневили султан Мурад, който взел решение да се справи най-напред с тях двамата[18]. Тъй като султанът бил в Азия и не можел мигновено сам да накаже позволилите си своеволие християни, султан Мурад изпратил 30-хилядна армия начело с Али паша. Събитието протекло през пролетта на 1388 г., като войската тръгнала от Одрин, минала през Айтос и източния Балкан и нахлула в България. Така описва похода на султан Мурад професор Мутафчиев.

Въпреки огромната армия, опитът на Али паша да отнеме от Иванко Варна бил неуспешен, за което свидетелства Мутафчиев. За много кратко време обаче османците успели да завладеят редица крепости, като Провадия, Шумен и други. В този случай Шишман използвал пасивността като отбранителна тактика. Той се затворил в Никопол и не показвал никаква съпротива срещу настъпващия враг. Именно тази тактика довела до обсаждане на крепостта, а Шишман бил принуден да поиска мир от османците. Молбата на българския владетел получила положителен отговор, но на много висока цена. Главно условие за сключване на този мир било предаването на Силистра в ръцете на османците, както отбелязват и други автори. Съгласяването с това условие от страна на Шишман, според Мутафчиев, било само привидно, защото

той умишлено бавел изпълнението на тази клауза от договореностите, докато в крайна сметка не решил да се откаже и да не предаде града в османски ръце. Редица автори тълкуват тази постъпка на Шишман като акт на отчаяние, мнението на Мутафчиев обаче е по-различно и е основана на неопровержими исторически факти, разгледани през една друга призма. Мутафчиев застава зад твърдението, че българския владетел е бавел предаването на Силистра чрез преговори, с цел да спечели необходимото за княз Лазар време, за да може той да се отзове на помощ на Шишман. Според това тълкуване на ситуацията целта на Шишман била да задържи османският неприятел, докато сръбският княз е готов да дойде на помощ. Като доказателство за това Мутафчиев представя и по-нататъшното развитие на събитията, като дава за пример преминаването на Шишман отново в отбранителна позиция и повторното му затваряне в Никопол, като следствие от нуждата от помощ, това твърдение отново е направено на базата на данните от чужди извори. Неслучайно българският владетел е държал да запази Силистра, защото той е осъзнавал значимостта на града и не е можел с лека ръка да се откаже от нея. Благодарение на своето разположение още от времето на Първото българско царство, Силистра е била една от най-важните крепости в България. Особено голямото значение на града в дадения случай е такова, че след завземането на всички източни крепости единствено Силистра останала връзката между Търновското царство и земите на Иванко. Същото се отнася и за османските нашественици, които също много добре си давали сметка за важността на крепостта за България. Главната цел, която си преследвали с прибавянето на Силистра към техните територии била разделянето на Иванко и Шишман[19]. Тази раздяла била част от един по-мащабен план, главната идея на който била да се изолира отвсякъде непокорния търновски цар. Като първи етап на това отделяне бил разкъсването на териториалната връзка между Шишман и княз Лазар, а на втори етап османците имали за цел да изолират на изток Търновското царство.

Безпощадността на Мурад била предизвикана от българския владете с неговото повторно отмятане по въпроса с предаването на Силистра в османски ръце. Столицата на Шишман Търново не била в състояние да удържи силата на османската армия, а този път нямало какво друго вече да се стори и българите се предали, отбелязва Мутафчиев в своя труд. След падането на Търново редица крепости във вътрешността и по Дунав последвали неговата съдба. Али паша отново се изправил пред портите на Никопол, където Шишман отново потърсил скривалище, но този път бил абсолютно обезнадежден и се предал на милостта на нашествениците. Османският предводител Али паша изпратил Шишман при Мурад, където той да вземе решение за бъдещето на българския цар. Мурад показал добро отношение към Шишман, като не само не отнел живота му, но дори му върнал престола[20].

След смъртта на Мурад при Косово неговият приемник Баязид предприел мерки срещу войводата Мирчо едва през 1391 г. Този поход е важен

поради факта, че при настъпване към влашките земи Баязид преминал през територията на Източна България, а според Мутафчиев ни дава и допълнителни сведения за положението на българския цар след връщането му отново на престола, тоест положението му след 1388 г. Мутафчиев разглежда царството на Шишман след тази година като позиционирано в по-малка площ, тъй като източната част на царството му със Силистра, Шумен и Провадия образували турска провинция, а завладяването на Влашко било с цел добавяне на нови територии към турската провинция. Тоест, след 1388 г. земите на Търновското царство обхващали териториите около Търново и на запад до Враца и Оряхово. Мутафчиев поставя под съмнение и цялостното владеене на тези територии, като твърди, че има вероятност турците да са държали и някои от важните градове около Дунав, а като пример посочва Никопол.

Мутафчиев подкрепя мнението, изказано още от Иречек, че краят на Шишман и на Търновското царство били поставени вследствие на разкрит заговор между българския цар и маджарите за противодействие срещу турците. След като научил за този съюз, Баязид взел решение да разреши проблема с Шишман завинаги. През лятото на 1393 г. турска армия обградила неочаквано Търново. За това твърдение Мутафчиев се уповава на текстовете на Григорий Цамблак (Житие на Св. Петка, Похвално слово за Евтимий Търновски). Авторът не изразява същинско мнение за това, как се е развила по-нататък обсадата, но някои агиографски текстове, твърдят че турците за много кратко време показали своето пълно надмощие[21]. От друга страна, авторът използва като основа и други текстове, които познава, но в тях не намира нищо конкретно за последния търновски цар. Мутафчиев твърди, че и в този момент Шишман не е имал вяра в здравината и стабилността на укрепленията на столицата и доброволно я е напуснал, когато турците приближили, както направил през 1388 г., оставяйки я на съдбата. Важно значение в този момент изиграло териториалното стеснение на царството на Шишман и фактът, че вече не разполагал с достатъчно здрави крепости, които да ползва за скривалище. Края на Шишман авторът разглежда чрез трудовете на някои знакови за науката автори, като Шилтенберг, някои турски автори и анонимната българска хроника[22], като представя мненията, изложени в тях, и оставя читателя сам да приеме най-логичното според него твърдение. Като е категоричен единствено в годината на падане на Търновското царство под османска власт, а именно 1393 г. В този си труд Мутафчиев не се занимава с цялостното падане на България под османска власт, тъй като използва сведенията от Боженишкия надпис, в който е споменато само името на Шишман.

Вижданията на П. Ников по проблема за османската експанзия на Балканския полуостров и в частност на България е далеч по-различен от известните ни съвременни открития, има обаче и твърдения, които се припокриват. Според него силно впечатление прави факта, че турското завоевание се движи не само със завидна скорост, но се отличава и с етапност и системност, що се отнася до цялостното завладяване на Балканите.

П. Ников се отнася много недоверчиво към датировките в различните турски извори, които са най-големият му ресурс за изследване на този период. Като първи сблъсък между българите и османските турци той посочва междуособиците във Византия, при които османците заели страната на Йоан Кантакузин, а българите, заедно със сърбите, подкрепили Йоан V Палеолог. Този сблъсък не завършил добре за българо-сърбо-византийските войски, които били напълно разбити от Сюлейман при Димотика[23].

Той датира първите турски завоевания по нашите земи от годината 1364 г., като се опира на турски историци, позиционирали в тази година превземането на Стара Загора, Нова Загора[24] и Пловдив[25]. Тази теза потвърждава и византийският писател Димитрий Кидонес в своя реч, написана през 1366 г. След придобиването на тези територии османците устроили Пловдив по подобие на Галиполи и Одрин и по този начин си осигурили една бъдеща военна база за по-нататъшното си настъпление.

Много интересен паметник, помагащ на Ников, са местни турски исторически записки за някои по-забележителни събития при турското завладяване на Стара Загора. Най-силно засегнати са българските земи през третия период от османското завладяване на Балканите, защото през този период са превзети голяма част от градовете на юг от Балкана. Тогава са превзети Казълъгачка (днешно Елхово), Карнобат, Айтос, Созопол и Самоков, като това събитие авторът отнася не по-рано от 1371 г., т.е. смъртта на цар Иван Александър. Ников обръща особено внимание на близостта между България и Османската империя, която била необходима с цел спокойствието на българите след падането през 1364 г. на най-важните южни пунктове, а именно Стара Загора и Пловдив. Ников смята, че можем да говорим не само за особена близост, а дори за съюз, тъй като при внезапно обявена война от Йоан V Палеолог през 1364 г. редом с българските войски застават и турски наемни войски[26], което за Ников е доказателство за съюзнически взаимоотношения. Това се повтаря и през 1366 г., когато унгарският крал Сигизмунд напада Видинското царство. Тогава отново виждаме съпротива от страна на български войски, подкрепени от османски наемници.

Наблюдава се едно сближаване на страни, които искат да се противопоставят на новите съюзници, което не вещаело нищо добро за християнския свят. Точно тази близост между българи и османци дала повод на цариградския патриарх Филотей да надигне глас през 1367 г., за да напомни на българския цар, че е необходимо да пази светостта на договорите.

Обръща вниманието ни и към нападението на маджарския крал Лудовиг[27], който след Великден 1365 г. напада българските земи, превзема Видин и пленява цар Страцимир, а властта, която притежава Страцимир, била съсредоточена в ръцете на Дионисий, дотогавашен седмоградски бан. Това събитие разглежда отново, за да докаже близостта между българския цар Иван Александър и османския султан Мурад. Тук той отново свидетелства за помощта, която османските военни части оказват на България.

След тези събития от 1364 г. Ников поставя начало на отрезвяването на народите, намиращи се на Балканския полуостров. Именно след тези събития виждаме едно обединение на враговете на българи и турци, с цел, казва Ников, да се преодолее турската опасност. Интересното е, че цар Иван Александър е представен като верен на турския султан съюзник, защото спазвал стриктно договорните отношения. Това можем да отдадем и на факта, че се боял от османската сила, но прави силно впечатление, че той не влиза в съюзите на другите балкански държави против османците. Свидетелство за верността и невключването на България в договорни отношения с народите от своята вяра е насочването на кръстоносна експедиция начело с Амадей VI Свойски срещу неверниците, но и срещу цар Иван Александър.

Казаното дотук са твърдения, до които се е стигнало по причинно-следствен път. Ников обаче от своя страна подплатява думите си и с извори. Като доказателство за правотата на казаното дотук той прилага Савойската хроника, която изрично казва, че цар Иван Александър е бил в тайно споразумение и съюз с турския султан. В края на хрониката българи и турци са поставени под общ знаменател, като общ враг. Отново заради тези договорни отношения, освен пораженията, които търпи пряко нанесени и от султана, българската държава страда и от ударите на другите балкански държави, отправени към Османската империя.

Разглежда се и един династически брак, с цел скрепяване на добрите отношения между българския цар и султана. За да скрепят съюза, Тамара, дъщерята на Иван Александър, била дадена за жена на султан Мурад[28]. Това събитие обаче Ников се затруднява да разположи във времето поради неяснотата на текстовете и поради липсата на запазен документ, където събитието е описано точно и датирано. Според някои сведения Тамара е била въведена в този брак преди смъртта на баща си, според Ников обаче по-вероятно е това да се е случило след неговата смърт през 1371 г. Това свое предположение той базира на данните от българска хроника, според която *„Прѣжде же оубо разбоа сего оумрсть Алеѯандръ царъ трьновскы въ лѣто (6870–1362) мѣсѧца февроаріа, ивъзъыде на царство Шишмань царъцинъ Алеѯандровъ. Ипосла Аморатькъ нему дати сестрѫ своѫ, кера Θамаръ царицѫ."*[29] Тези думи потвърждава абсолютно твърдението, че Шишман е дал сестра си за жена на Мурад след смъртта на техния баща. Според него можем да отнесем събитието към годината 1375 г., като опит за застраховане от османски нападения. Притеснен от събитията, случили се със сърбите, и подчиняването на техния княз Лазар, по всяка вероятност Шишман доброволно решил да се подчини на Мурад, да му оказва помощ, но да бъде спокоен в територията на земите си[30].

След смъртта на българския цар Иван Александър българо-османските отношения поемат съвсем друг курс, новият български владетел цар Иван Шишман провежда политика на сближаване със съседните християнски страни. Именно в началото на неговото управление, т.е. 1371 г., е поставено завладя-

ването на южнобългарските градове Ихтиман и Самоков, Ямбол и Казълагач (Елхово), Карнобат, Айтос и Созопол. Авторът изключва възможността тези градове да са завладени по-рано поради факта, че султана също е спазвал договорните отношения, защото в лицето на българския цар е виждал верен съюзник. В лицето на Иван Шишман обаче султанът не виждал съюзник, а и не считал, че има някакви договорни ангажименти към новият владетел, поведението на Шишман също допринесло за по-нататъшните османски действия. Според българската хроника след смъртта на Александър султан Мурад поискал от новия български цар да му даде сестра си Тамара за жена и този, ако и да не е желаел това, се принудил да му я даде[31]. Това заставяне на българския цар от страна на турския султан затвърждава още веднъж неговото положение на по-слаб, което ще продължи да се влошава.

През периода 1371–1375 г. османските войски навлезли дълбоко в западната част на полуострова и представлявали огромна заплаха за бъдещето на държавите. Сръбският княз Лазар, българския цар Иван Шишман, а също така и владетеля на Добруджа Иванко[32], били принудени не веднъж да признаят върховната турска власт.

Така стеклите се събития наложили образуването на съюз срещу Османската империя. В съюза били посветени, от една страна, сръбският княз Лазар и босненският княз Твърдко, а в сянка, поддържащи коректно отношение към османците, били българският цар Иван Шишман и Иванко, синът на Добротица[33]. Победата на съюзническите войски над османците при Плочник през 1387 г., дало кураж на българските владетели, които при искане на помощ от султана отказали и така разкрили своето участие в съюза[34]. Това бил достатъчен повод за Мурад да пристъпи към наказателни действия спрямо предателите, които отказали да му помогнат в труден момент.

Така турските набези на българска територия продължават и през т.н. от Петър Ников четвърти етап на турското завоевание. През 1388 г. великият везир Али паша заедно със силна армия преминава Балкана през недостатъчно добре защитените източни проходи и прониква в Северна България, където с размах превзема една след друга крепост и дори на два пъти обсажда цар Иван Шишман в крепостта Никопол.

При първото обсаждане българският цар поискал мир от османците, като в замяна на това се съгласил да им отстъпи Силистра. Това искане от страна на османците било стратегическо, казва Ников, според него султана искал да създаде една област, която да включва и околностите на Силистра под управлението на Ягшибег. Както и другите разглеждани досега автори, и Ников потвърждава отказа на Шишман да предаде крепостта, след като Али паша се оттегля. Той също свързва отказа на българския цар с осъзнаването на значението на крепостта и надеждата за получаване на помощ от сръбския княз Лазар. Заради този си отказ много крепости в Северна България, на Дунавски бряг и между Дунав и Балкана били превзети, а българският цар бил отново

обсаден в Никопол и принуден да се предаде на милостта на султана, който не само го освободил, а дори го оставил на трона. Не се знае какви са били условията на новия мир, но по никакъв начин те не са били по-леки от тези на предишния. Вече не можело да се мисли за военна съпротива срещу надвисналата над България турска опасност, защото царството е било поставено в зависимост от султана и отслабено до такава степен, че било въпрос на време да падне в ръцете на завоевателите. Въпреки че Шишман е бил оставен на трона, от този момент нататък можем да говорим за една фиктивно свободна България, защото според Ников вече било свършено с политическата независимост на Българското царство. Положението на Срацимир също не било добро, затова авторът смята, че и той точно тогава е признал властта на султана[35], въпреки че бил унгарски васал[36].

И тук виждаме поставянето на края на Търновското царство в годината 1393, а като основна причина за нападението на османците са изтъкнати някакви тайни преговори на търновския цар с маджарите. Това твърдение Ников подкрепя с думите на византийския историк Сфранцес, който казва: „Когато султан Баязид дошъл и завладял голяма част от България и я поробил, германският император Сигизмунд разбрал за станалото. Прочее Сигизмунд, германският император, изпратил до него пратеник, да му каже, че не е право, бидейки приятели, султанът да туря ръка на България, защото тази страна според привилегията принадлежи на неговото царство."[37] Нямало как султанът да не забележи тези близки отношения между българи и маджари и именно те дали повод да бъде нанесен последният удар срещу Търновското царство на Иван Шишман. Ников не предоставя подробности около падането на царството, а само свидетелства за обсаждане на българската столица, превземане на градове в Северна България и пленяването на българския цар вероятно в Никопол[38]. Друг източник, който Ников използва, е Григорий Цамблак с Похвалното слово за патриарх Евтимий. По негово свидетелство Търново било обградено от всички страни от многобройна армия, начело със самия султан Баязид[39]. Различното при свидетелстването за падането на Търновското царство в „Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци" е предложението за предателство като причина за падането на царството. Ников тълкува думите на Цамблак, че султанът превзел града не чрез своята сила, а заради замлъкването на божиите сили, го кара да предполага, че Търново е паднало заради предателство[40].

Като дата за падането на Търновското царство руските и сръбските летописци единодушно посочват 17 юли 1393 г.[41] Според сръбския летопис след завладяването на Търново Баязид завладял и други български градове, които принадлежали на Търновското царство.

За съдбата на последния търновски цар Иван Шишман Петър Ников се базира на написаното в турските извори и въпреки че не са ни познати оригиналите, според него няма място за съмнение в текстовете, достигнали до нас.

Според тях плененият български цар бил изпратен в Пловдив и там бил затворен в тъмница. Авторът е склонен да вярва повече на съобщенията на Шилтенберг и на някои турски известия, които съобщават за смъртта на Шишман, докато бил в плен, а не на българската хроника и на други турски известия, които говорят за убийството на българския цар от Баязид.

Краят на Видинското царство се свързва, според Ников, със същата причина, с която вече свързахме и края на Търновското царство. Турската опасност, надвиснала над Балканския полуостров, от една страна, и голямото кралство Унгария от друга принудили малките княжества да гравитират между тях, такава била съдбата и на видинския цар Срацимир. Притиснат от турската завоевателна политика, Срацимир се принудил отначало, по примера на Шишман, да приеме зависимост от турската върховна власт, за да осигури спокойствието си. Това се случило още през 1388 г., когато положението в Търновското царство било същото[42]. Зависимостта на видинския цар от турската власт се засилила още повече след падането на Търновското царство под властта на султана, защото във Видин вече трябвало да бъде допуснат и един малък турски гарнизон. Това разпространение на турски гарнизони не било спряно само до границите на Видин, а продължило и в други крепости на Видинското царство. Срацимир всячески се е опитвал да не предизвиква гнева на Баязид и да поддържа добри отношения с него. Въпреки всичкото старание, което видинският цар полагал, скоро бил изправен пред борбата между турци и маджари, която довела до неговия край и до краха на Видинското царство.

Окончателното завладяване на Второто българско царство Петър Ников свързва пряко с кръстоносния поход, воден от унгарския крал Сигизмунд, който преминал Дунав при Оршова заедно с 60 000 кръстоносна армия. Пътят на кръстоносците преминавал през Видинското царство, което се оказало знаково за съдбата на царството. По-подробно събитията са представени от френския рицар Бусико[43]. Видинският цар се колебаел какво да прави и кое решение би донесло най-малко тревоги за царството му. Поведен от християнската си вяра, изпълнен с надежда, че този поход може да освободи християнското му царство от мюсюлманската заплаха, цар Срацимир доброволно дал властта на града в ръцете на Сигизмунд, а турците, които били вътре, предал. Турските отряди били пленени и избити, а в крепостта били поставени нови, кръстоносни отряди. Кръстоносците продължили своя завоевателен поход и превзели още крепости. Големи затруднения срещнали, казва Ников, при превземането на Рахово, където срещнали двойна отбранителна линия, съставена в по-голямата си част от турци. Все пак, с помощта на българите, които отново дали доброволно властта на кръстоносците и предали турците, войските на Сигизмунд победили. Съдбата на пленените тук турски части била същата, като тази на пленените във Видин. Те били пленени и избити от кръстоносците[44]. Решителната битка пред крепостта Никопол се провела на 28 септември, а изходът от нея белязал съдбата на целия християнски свят за векове напред. Войските на султан Баязид, под-

крепени от армията на сръбския деспот Стефан Лазаревич, разгромили армията на кръстоносците. Така спасяването на християнството било вече невъзможно.

Веднага след тази битка султан Баязид тръгнал към Видин и обсадил крепостта. Що се отнася до същинското падане на града и залавянето на цар Срацимир, Ников предлага една по-различна от приетата до сега гледна точка. Според него, опирайки се на свидетелства, цар Срацимир получил от Баязид обещание за сигурност, отворил портите на града пред турците, бил обаче измамнически заловен и изпратен на заточение в Бурса, без да се знае кога и как е свършил този цар живота си[45].

С разгрома на Видинското царство и залавянето на видинския цар Срацимир се поставя и краят на Второто българско царство и успехът на османската политика на експанзия, през погледа на д-р Петър Ников.

Авторите от критическото направление, които са разгледани в настоящия труд, представят процеса на завладяване както на българските земи, така и на териториите на Балканския полуостров като последица от разединението на държавите на полуострова и на наследниците на трона в различните царства. Разгледаните автори представят завоеванието като последица от добре планиран акт на налагане на исляма върху християнските територии в Европа. За съжаление обаче мненията им се разминават по повод края на Второто българско царство и събитията, довели до него.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Златарски, В**. История на Българската държава през средните векове. Т. 3. София, 1994.

[2] Виж библиографията му например в: **Чолов, П**. Български историци. Биографично-библиографски справочник. София, 1981, с. 176–178.

[3] **Златарски, В.** България през XIV и XV век. Лекционен курс. София, 2005.

[4] **Златарски, В.** България през…, с. 158.

[5] **Златарски, В.** България през…, с. 157–162.

[6] **Златарски, В.** България през…, с. 181.

[7] **Златарски, В.** България през…, с. 182.

[8] **Златарски, В.** България през…, с. 185.

[9] **Златарски, В.** България през…, с. 197.

[10] **Златарски, В.** България през…, с. 198.

[11] **Златарски, В.** България през…, с. 199–207.

[12] **Златарски, В.** България през…, с. 226.

[13] Беженишкият надпис. – В: **Мутафчиев, П.** Избрани произведения. Т. 1, с. 486–517.

[14] **Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев**. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XVв.). Велико Търново, 1995. (Смъртта на Иван Александър отнасяме към годината 1371).

[15] Отново според датировката на проф. Пл. Павлов и проф. Ив. Тютюнджиев, приемаме 1385 г. като реална година на това събитие.

Единно мнение за датата на това събитие няма, тъй като редица автори го датират различно.

Към 1386 г. събитието отнасят Д. Ихчиев, А. Дечей, И. Данишменд. Предположението на Фр. Бабингер е за превземането на София през 1385 г., като това мнение е подкрепено от Г. Острогорски, В. Гюзелев и Р. Радич.

[16] Сръбски летописи гл. Starine,XIII, с.179, 184. – цитирано по П. Мутафчиев.

[17] Наследникът на Добротица.

[18] Беженишкият надпис. – В: Мутафчиев, П. Избрани…, с. 504.

[19] Проф. П. Мутафчиев отбелязва, че при сключването на мира Шишман се задължавал окончателно да се откаже от източните си владения с Шумен и Силистра, които по този начин да образуват област, непосредствено подчинена на султана. Като подкрепящ това твърдение факт той цитира **Leunclavius**, с. 274.

[20] Тогава Мурад простил на Шишман и му осигурил средства според сана му. – цитирано по П. Мутафчиев.

[21] Според текста на Григорий Цамблак за св. Петка „варварският цар" като видял града тъй укрепен и пазен от застъпничеството на светицата, искал да се върне назад; градът паднал, когато тя заради греховете на жителите се убедила, че трябва да оттегли защитата си. Как е извършено превземането на града, Цамблак не смята за заслужаващо неговото внимание.

[22] Също и във Влашката хроника,Григорович,ц.с., 22 – цитирано по Мутафчиев.

[23] **Ников, П.** Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – Известия на историческото дружество в София. Книга VII–VIII ,1928, с. 43.

[24] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 48.

[25] **Ников, П.** „Турското завладяване на България …, с. 48.

[26] **Ников, П.** „Турското завладяване на България…, с. 50.

[27] **Ников, П.**Турското завладяване на България…, с. 55–56.

[28] **Иречек, К**. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. София, 1978, с. 428.

[29] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 63.

[30] **Ников, П**. Турското завладяване на България…, с. 63.

[31] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 64.

[32] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 64.

[33] **Ников, П.** Турското завладяване на България…

[34] **Ников, П**. Турското завладяване на България…, с. 64.

[35] След Косовската битка един турски отряд бил насочен на север и минал Дунав при Видин.

[36] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 67.

[37] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 72.

[38] **Ников, П**. Турското завладяване на България…, с. 72.

[39] Според руските автори начело на армията бил синът на Баязид Челеби, а според К. Иречек Челеби предвождал османската армия. Но П. Ников отхвърля възможността Цамблак да сбърка предводителя, при положение че описва подробно превземането на Търново.

[40] Вж. Слово за Евтимий, с. 50

[41] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 76.

[42] **Ников, П.** Турското завладяване на България…

[43] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 99.

[44] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 100.

[45] **Ников, П.** Турското завладяване на България…, с. 101.

ВЪЗРАЖДАНЕ И НОВО ВРЕМЕ

КОНЦЕПЦИЯТА НА ИНТЕЛЕКТУАЛЦИТЕ ОТ ВЪЗРАЖДАНЕТО ЗА ГРАДСКОТО ПРОСТРАНСТВО В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Десислава ДИМИТРОВА

Докторант, катедра „Стара и средновековна история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р. Красимира Мутафова

The Bulgarian National Revival intellectuals figures were for the most part encyclopaedists. Their task was not to accentuate on separate aspects in the research of the historical process but to perceive its integrity. In their publications in the National Revival press, they demonstrate comprehensive knowledge about the Balkan peoples, their lands, history, culture, writing, and folk psychology. Therefore, both descriptions of separate inhabited areas and extensive interpretations of Bulgarian folklore and traditional clothing can be found in their works. Which, in turn, suggests that the Bulgarian National Revival intellectuals did not exclude the study of the urban system, but their approach does not meet the requirements of historical research.

This article presents the different concepts of Bulgarian intellectuals from the National Revival period of the role of the city in the Ottoman Empire. They perceived the city as a point of convergence, which made it an organizer of spiritual and cultural life, but no longer mattered for a new institutional model. The roots of such an understanding could be sought not only in the increased “foreign” presence in the Bulgarian lands but also in the different administrative role of the cities in the Ottoman Empire. They were the propagators of the new norms (mostly Western European), but at the same time they continued to be disseminators of the Ottoman culture.

Българските възрожденски дейци в голямата си част са енциклопедисти. Задачата им не е да поставят отделни акценти в изследването на историческото направление, а да възприемат неговата цялост. В публикациите си във възрожденския печат представят всеобхватни знания за балканските народи, техните земи, история, култура, език, писмеността и народопсихологията. Поради това в разработките им могат да се срещнат едновременно както описания на отделни обживяни местности, така и пространни тълкувания на българския фолклор и традиционно облекло. Което, от своя страна, ни навежда на мисълта, че възрожденските интелектуалци не изключват проучването на градската система, но въпреки това подходът им не отговаря на изискванията на историческото изследване.

Аргументите ми да пристъпя към прилагането на един на вид нетрадиционен подход към изучаване на връзката хора – градска система/среда в

Османската империя, по-конкретно на българските земи, са следните. Първата отправна точка е тезата, че осмислянето на обживяното пространство е част от обективното познание и оценяване на историческите процеси. Постановка, особено базисна за първите векове на османска власт. Вторият ми аргумент е желанието да се постави на нова плоскост въпросът за „града" и начините на неговото осмисляне.

В българската османистика изучаването на характеристиките на селищната мрежа през XV–XVII век е утвърден проблемен кръг[1]. При все че, както отбелязва Цветана Георгиева, „на пръв поглед много от тези изследвания изглеждат встрани от темата за селищната мрежа като показател на зависимостта между хората и пространството"[2]. Те са посветени на османската военно-административна система и начините ѝ на функциониране, последиците от „апокалиптичното" завоевание, наложените впоследствие промени в градското развитие (изселване, ислямизация на жителите, промени в архитектурната среда и т.н.). Фактически обаче се поставят и интерпретират въпроси от една проблемна верига през призмата на особена информационна база. Тя е подвластна предимно на наративните османски документи, за разлика от предходни исторически периоди, в които водеща роля има археологията. Интересът на българските археолози към първите векове след завоеванието е твърде ново явление, за да предложи натрупани данни от терен. Страшимир Димитров сполучливо отбелязва, че периодът е приеман за „неархеологически"[3]. В тази връзка археологията е в дълг към османистиката. Писмените извори компенсират много от наличните „хиатуси", но притежават немалко недостатъци. По правило са ограничени по място, време и най-вече непълни[4].

В настоящата статия са използвани извори, обнародвани от средата на XIX век до Освобождението. В съвременното историческо възприятие този период се определя като „същинската част" на Българското възраждане[5]. Което налага да се изключи т.нар. ранен етап, а именно XVIII век. В българската историческа география, етнография и историография е наложено становището, че системното събиране, натрупване и анализиране на информацията, свързана с предметната им дейност, се поставя в началото или средата на XIX век. Което само по себе си потвърждава тезата[6], че Българското възраждане започва не с „История славянобългарска", а около половин век по-късно. Разискването на този исторически дебат не е център на настоящото писание. Затова ние няма да се спираме подробно на него.

Няколко десетилетия след Освобождението изучаването на централната градска система и селищна мрежа се измества от обсега на историята към географията, демографията и социално-икономическата статистика. За подобно развитие свидетелства програмната статия на Иван Шишманов, публикувана на страниците на Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. В нея се посочва материалното и нематериалното наследство, което трябва да бъде издирено и съхранявано. В традиционно възрожденски стил Шишманов описва

градовете като „развъдници на чужди нови влияния”[7]. Подобно становище ще предопредели отношението към градското пространство за поколения изследователи, като ги насочи към изучаването предимно на българското село.

Разбира се, подобни схващания не бива да се приемат аксиоматично. Изключения от предначертаното направление могат да се забележат. Възприето е да се упоменава благотворното външно научно влияние на Константин Иречек. Неговите пътувания по България от 1879–1884 г. съдържат множество критични данни за състоянието на българските градове. Естествено, те са използвани като базисни извори за историографията. Не бива обаче да пренебрегваме научните достижения и на Димитър Маринов.

Родоначалникът на българската етнографска наука – Димитър Маринов, в един от трудовете си, който е и първото системно проучване на градското пространство по българските земи – „История на града Лом и Ломската околия“, вместо Увод, озаглавява въведението си „Две думи“. Именно там отбелязва, че обемът от знание на един изследовател не зависи само от неговите интелектуални възможности, а и от причини извън него, но начинът, по който ги поднася и интерпретира, са изцяло в неговата власт. Максима, особено валидна за историческите дирения относно периода XV–XVII век.

Един от основните проблеми на балканската османистика не остава загадка за Маринов. Той се състои в аксиоматичното словосъчетание „черно робство“. Авторът предоставя „ключ“ за решение на дискусиите, като противопоставя устните извори, които събира, на официалните османски нативни документи: „Събирал съм материали и съм ги изложил без никакви изменения. Разпитвал съм само лица, които са били участници … Илия х. Цанов напротив пише и знае за туй … от канцеларията на Видинския сарай, дето е бил чиновник … А ние знаем какви са и доколко достоверни сведенията на турските канцеларии и турските чиновници“.

Другата, трудно преодолима отлика на българската история през периода XV–XVII век спрямо западноевропейската, е наличната изворова база. В голямата си част тя не е дело на български книжовници, а на османската централна власт и западни пътеписци. Димитър Маринов представя своята оценка за наличните извори: „Такива, скъпи за историята ни данни, ние бихме можели да почерпим из държавния архив на Османската империя, но до днес върху това не се е помислило. Онова, което знаем за това време, знаем го от съчиненията на чуждите писатели … тия бележки, писани в пътуването им, не ще бъдат толкова точни и пълни”[8]. Маринов има голям принос не само при откриването на извори по повод на конкретни изследователски нужди, но и грижа за тяхното документиране и опазване. Процес, който според автора, за да пребъде във времето, има два пътя пред себе си: запазване на някои обекти в собствената им среда и във вида, в който те са били ползвани от хората. Като безспорно положителна идея се възприема запазването на имена на заслужили дейци чрез превръщането им в топоними в градското пространство, към което принадлежат.

В „кълбото от неизчистени" въпроси, свързани с градското пространство, е редно да обърнем поглед към най-близко стоящите очевидци на процесите, а именно възрожденските интелектуалци. На базата на какви фактори и функции за развитието на обживяното пространство те определят едно селище за град, как го класифицират, какъв е по етнос и религиозна принадлежност жителският състав – това са основните въпроси, на които ще се спрем в следващите редове.

Точна дефиниция за градска система, възприета от всички автори, не е формулирана. Но могат да се направят няколко обобщаващи извода относно визията за термина, макар да са налични локални особености. Градът е човешко образувание с трайна и определена пространствена характеристика. Показателят „обживяно място" е това, което отличава градската среда от околната ѝ. Той присъства не само със своите географски характеристики, но и е тясно свързан с времето, което насочва към продължителност и приемственост[9]. Причината за трайната пространствено-времева характеристика на градовете е в значимостта им на средища с политическа и стопанска функция. Скалата на водещите фактори за развитието и наличието на градска система в различните исторически периоди се мени, но основните промени в статута ѝ са три – низходящ (от град към село), възходящ (от село към град) или създаден под давлението на централната власт (характерна особеност за Османската империя[10]). Налични са една особена група градове, които през хилядолетното си развитие не променят своята водеща позиция. Те от самото си създаване са определени като „град". По българските земи са налични няколко подобни примера, като класически могат да се посочат София и Пловдив (Филибе)[11].

Друга, основна разделителна линия между обживяните пространства, е числеността на населението. Градът е образувание, което възниква като средоточие на многочислено и различно по социален статут население. Във всяка историческа епоха градът се отличава от останалите селища с по-голяма привлекателност поради стопанско-икономическите, административните, религиозните разнообразия, които предоставя. Това неминуемо води до засилена плътност на населението, което обуславя специфичността на контактите в градска среда. Числеността на жителите не е константна величина през различните исторически периоди, но честите вътрешни миграции водят до неотменна социална пъстрота.

Градът чрез самото си основаване е замислен като нещо трайно. Това може да бъде проследено от оцелялата налична материалност. Под този термин се имат предвид не единствено веществените паметници, символи на даден град, но и идеите, които той носи и разпространява. Именно тук човешкият стремеж за развитие не само се заражда, но и се осъществява. Всичко това, от своя страна, прави градското пространство да изглежда непреходно. Примери за това са градове като Константинопол (Константиние, Истанбул), Рим и Москва.

Самата градска култура въплъщава в себе си реда като пример за подражание и знание. Като се изхожда от позицията за вечност и от факта, че тя е дело на човешката мисъл, се въвежда идеята за историчност. За разлика

например от селото, което, особено в периода XV–XVII век, в не малка част е циклично. Материалната култура на тази общност е в тясна връзка с природната среда и има за цел да я възпроизведе или да се адаптира по нея, за да оцелее. А градът не се гради по същата схема, а чрез социума.

Първото разгърнато изложение на възрожденската концепция за изучаване на градското пространство по българските земи създава Г. Раковски в „Показалец“. В точка 35 от „Първо отделение” на творбата си той вписва: „Да се опишат царските градове, най-вече подробно, със старовременните им остатки, и с окръжните им места, както: Преслав (Ески Стамбул днес), Търново, Видин, Средец (София), Охрид”[12]. Раковски обръща специално внимание и на османските наративни документи в точка 10 и 11 от „Второ отделение”. Именно чрез тях според него ще бъде създадена цялостна картина на описваната система: „Да се придирят стари записки, фермани и берати турски, от които всеки град и села има. Български разни записки от после падането на България, до XVIII век. Такива записки са нахождат в попски къщи най-вече, и по черковни книги записани в разни времена от попове, и в стари турски книги“[13]. В точка 11 той допълва: „Турски ръкописни истории се нахождат много по България. В тях е писано как е превзета България. В спахийски берати има много замечателни работи исторически за България“. Във „Второ отделение” авторът споменава и различните задачи пред „събирателите“ в отделните градове. Защото съзнава, че водещите фактори на развитие са различни. Изброява поотделно големите социално-търговски средища: Видин (точка 9), Кърджали (точка 12), Търново (точка 8), войнишките села (точка 5). Именно тук авторът обръща специален поглед и към една от основните движещи сили на всяко общество – стопанско-икономическия обмен, като в точка 17 („Какво произвежда всяко място в България и как търгува с тях България“)[14] той обособява регионалните особености на селищата.

В следващия раздел „Днешни българи“ Раковски пространно описва поселенията и местообитанията на българите. Позовавайки се на своите лични наблюдения и френските пътеписци, вписва и приблизителна численост на населението: „В Турска Европа точно описание на народонаселението не съществува, а француски и други пътешественици от настоящия век считат българите … до 5½ милиона. Но ние можем да им кажем с точност и навярно, че надброяваме над 7 милиона народ, живеещ в Турска Европа и назоваващи себе си Българи и говорещи български език”[15].

Иван Богоров също обръща поглед към съхраняването на материалите, свързани с българската култура, като отделя подобаващо място на градовете. В уводната статия, под надслов „Свикване“, на вестник „Български орел“ от 20 април 1846 година авторът формулира 4 точки на развитие на вестника. В първата са поместени „граждански известия отвсякъде, повечето ще бъдат новини от Цариград …”, във втората е уточнено, че „при тая главна основа на нашият лист, ще има учебен дял на известникът: описания на някои чудни места,

страни и народи на бащинията ни, както и от други европейски страни"[16]. Богоров не пропуска да отбележи и значението на икономическите фактори в българските земи в точка четири: „за търговците и за които имат занаят, ще има известия, поучения и настанявания по кой ред трябва да вървят, за да докарат един такъв имот и едно такова цъвтение на търговията и на занаятите, както другите европейски народи"[17].

При натрупването на системни познания за обкръжаващата ги среда възрожденските интелектуалци отправят множество призиви по страниците на възрожденския печат. Такъв, за събирането на народни умотворения, публикува и Петко Р. Славейков чрез редакцията на „Цариградски вестник" от 21 ноември 1853 г.: „Ми отдавна събираме разни български песни, приказки, пословици, гатанки, притчи, нрави и обичаи граждански и селски и уже от некои много и от некои малко имаме"[18].

Дотук очертахме факта, че възрожденците намират изучаването на градското пространство като основно свое задължение. Сега ще се спрем на факторите за развитието и обособяването на града, които те очертават в писанията си.

Няколко са основните фактори според възрожденските интелектуалци за развитието на градското пространство. За всяко обживяно място те се стремят да посочват онова, което го отличава от останалите. Общото помежду им е наличието на „легенда" за създаването или вторичното заселване на определено място. За Ески Загра (Стара Загора) например основен фактор за развитие според Славейков е, че жителите му „не са изпитвали гръцко влияние, като другите градове … и тяхната търговска предприемчивост"[19]. За Трявна Петко Р. Славейков вписва „затулно в Балкана ... но на това не малко содействовало и благоразумието на кметовете, които като умеяли да добиват уважение на търговските бейове … за благополучието на едноселяните си"[20]. По повод Трявна е наложително едно уточнение. Един от все още нерешените въпроси относно градовете в българските земи след османското завоевание е свързан с градовете, развили се от села – след постепенно разрастване или чрез бърз възход, или от селища с предполагаемо „средновековно минало". В популярната представа на българите градове са много селища, изиграли важна роля в българската история, но придобили статут на град едва през Възраждането и то през XIX в. Наличните източници сочат, че макар още през XVIII в. социално-икономическият профил на много от тези старопланинските и подбалкански селища, компактно заселени с българско население, в много отношения да отговаря на малки просперираща градчета с развита търговия и занаяти, в османската административна система и документация те фигурират като села (карийе). Такъв е случаят с Троян, който придобива статут на град едва през 1868 г., въпреки че още през XVI в. с населението си от 1300 до 1500 жители повече се доближава до малко градче (касаба)[21]. От този тип е и Трявна, която и през XIX в. е отбелязвана като село (карийе) в османски документи от 1843 г. (ферман относно храма „Св. Георги")[22], 1845 г. (теметтуат дефтер)[23], 1848 (писмо

„до мюдюр агата на село Трявна“), 1853 г. (темесюк)[24]. Едно от най-ранните споменавания на селището като град всъщност е в пълномощно писмо от 2 юни 1860 г.[25]

Определението за град и неговото развитие е описано по следния начин в географията на Параладов: „Град въобще ся нарича село с много хора и ся занимават с различни занаяти и търговия. Местечко с по-малко хора и по-малко занаяти, а село се нарича, в което хората с никакви други занаяти ни ся занимават, освен със земеделие“[26]. Зараждащата се възрожденска география прави първите си стъпки в създаването на емпирично знание за българските градове. На Константин Фотинов принадлежи една от обстойните класификации на градската система. Авторът обособява градовете в четири групи: 1) первенствующи градове; 2) значителни градове; 3) именити градове малки; 4) позначителни села[27]. Тезата на автора е, че системата е пирамидална, на върха в йерархията е „царствующий град“, а след него се нарежда група от селища с неуточнен статус (голямо село, малък градец, граденце, паланка). Изтъкването на тези факти показва, че възрожденците имат свое становище за това, кои са стари градски системи, а познанието за това извличат от топонимията.

Тук трябва да обърнем специално внимание на определението „царствующий град”. То се употребява не само за Истанбул (Цариград), а за всеки град, който е столичен за българите. В съчинението си „Показалец” Раковски дава следното пояснение „Тук Цариград се заема за царствующий български град, или Преслав, или Търново”[28]. Част от съставителите на землеописания представят столицата на Османската империя като „первенствующий” град на областта Тракия. Изключителна рядкост е употребата на Истанбул (Наименование, трайно наложено сред наративните документи през XVIII–XIX век. В предходните периоди се употребява от османската администрация византийският топоним Константиние или Константинопол. След Първата световна война названието Константиние е официално премахнато)[29]. Съществува и друго тълкувание на употребата на Цариград, свързано с град Константинопол. Според В. Тъпкова-Заимова „славянската дума Цариград” е превод на „Василевсва тон полен” (Царица на градовете)”[30].

Неофит Бозвели назовава четири „царствующи” български градове – „Преслава, Охрид, Терново (Трйнова града) и София”[31]. Раковски прибавя и Видин. Спомената е последователността, в която градските системи са столици. Богоров описва Преслав така: „в района на Шумен са намира село Преслава, от което се именува и Владиката им, Преслава – то у старо време било Болгарска столница и нахождат се много у негови старини древни останки”[32]. Във възрожденските писания обаче не се среща Плиска.

В „Кратка география” Богоров отбелязва, че през XIX век Албания е наричана „Вехта Блъгария”. В нея се намират чисти български градове и села, „като града Охрида (Вехтий Преспа)”, който е и седалище на архиепископ. Градът е център на цялата България по времето на цар Самуил.

Към селищната система в земите, населени компактно с българи, са приложени различни класификационни модели. Поименно се вписват само селища, в които постепенно се формират онези движещи сили, характерни за градския начин на живот. Във възрожденските землеописания са налице опити за класификация на градското пространство според природната среда, населението, поминъка, отношението на централната власт към него и т.н.

Интересът към природната среда, в която е създаден даден град и където е утвърдено градското пространство, е повече практичен. Защото авторите възприемат околността като предопределяща за стопанските възможности на селището, оттам и степента на неговата притегателна сила спрямо останалите. Иван Богоров е авторът, при който това може да се забележи най-отчетливо. Описва взаимовръзката селище – географска среда в творбата си „Разходка", като не изключва и кратки описания на природните особености около населеното място.

Един от основните въпроси за формирането на едно селище си задава и Константин Фотинов: „Где се правят градовете – на вода или на сухо?"[33]. Възможностите са две – сред земята и на границата между нея и водата. Оттук се извежда и най-общата възрожденска класификация на „средиземни" градове и на такива, които са разположени в близост до водна повърхност. Допълнителната характеристика на сушата се получава чрез загатването на природната форма. „Плевен е град у равно место разположен, Шумен е град великий под Балкана, Етрополе е „малък градец под планината", а Ловеч е „град естествено каменноградeн".

Това, което днес в съвременната наука се определя като равнинни и планински градове, е представено чрез съвместяването на името на града и кратка географска справка. Като така се създава не „класическа класификация", а по-скоро специфично упоменаване на градските системи. В другата подгрупа движещото звено се намира около водна повърхност. Варна е град, разположен край морето. Всички останали градове около Черно и Бяло море също се упоменават като „крайморски".

Природната среда, в която възникват градовете, е представена от възрожденците като пейзаж, при това в повечето случаи одухотворен: „околностите на Калофер имат самодивски вид", Пловдив „ся нахожда всред Европейска Турция като една висока топола сред някои голяма градина", Самоков „на една валева близо до корена на Рила планина, до едно нейно ребърце, което те наричат рид" и пр. С единични изключения пространството на българските градове е представено като символ на райско великолепие. Причините за това могат да се търсят както в адресата, така и във възрожденската стилистика.

Разгръщането на възрожденската книжнина ни дава основание да твърдим, че авторите ѝ съзнават сложността и взаимната обвързаност на културата в различните типове селища както през вековете на българското минало, така и във възрожденското съвремие. Проблемите, свързани с градските комплекси, все още не се налагат като самостоятелен проблемен кръг, но въпреки това се

правят множество опити в създаването, осмислянето, съхранението на градската материална култура. Характерът на всички тези данни е предимно регионален, понякога не са налични и описани взаимните връзки между отделните селищни мрежи, нито причините за тяхното формиране. Например, няма да намерим нито ред за създадените вследствие на османските административни нужди нови градски пространства. Техният генезис обикновено е описван като „отново заселени“ или спонтанно създадени от население, занимаващо се с различни по вид стопански дейности (често търговци или избягало от властта население).

Съществуват градски системи, които няма да е пресилено, ако упоменем като изключителен феномен на своето време – колониалните възрожденски градове. Според определението, което е наложено в съвременната историография, терминът „колониален“ е „създаването и поддържането на колонии в определена територия, които се намират извън рамките на държавата или националното пространство”[34]. При колониализма суверенитетът над колонията се упражнява от метрополията, която налага ново управление, култура и икономика. Поддържат се неравнопоставени взаимоотношения между метрополията и колонията, както и между колонизаторите и местното население. Традиционните причини за създаването им са няколко: реализирането на печалби, разширяването на властта на метрополията или приобщаване на местното население към културата и начина на живот на колонизаторите.

Тези схващания, приложени сред българското общество през Възраждането, а и към която и да е историческа епоха, са несъстоятелни, но това не ги оставя извън историческата времева ос. Нека добавим няколко примера. Възрожденски „колониални градове“ са едновременно Цариград, Одеса, Болград, както и всички стари български поселища, някога свързани и включени в територията на средновековната българска държава (териториите на Молдова, Сърбия, Трансилвания, Банат и т.н). При класическата трактовка метрополията налага своите културни и икономически възгледи. В българското възрожденско общество потокът на информация върви в противоположна посока. Не са малко изписаните редове за българската емиграция и ролята ѝ за „събуждането на българския революционен дух“ – тук няма да се спираме подробно на този въпрос, а ще отбележим факта, че българското общество носи съзнанието за тези градове като част от своята културно-историческа среда. Тях възприема като „средновековния град – носител на институционализъм“. Чрез колониите според българските възрожденци ще се постигне желаната свобода, от тях ще се излъчат новите духовни и просветни водачи. Те са символът на държавност. Българските колонии възникват върху територии, някога принадлежали на средновековната българска държава. През цялото Възраждане се наблюдава придвижване на българското население от средищните български области и от „вътрешните” към периферните.

Тук е необходимо да обърнем внимание и на различията между двата типа „колониални градове“. В едните българската общност е преобладаваща

(поне по мнение на нашите възрожденци), другите са едновременно важни имперски центрове, които постепенно се превръщат във водещи фактори за съхраняване на българския дух, за разлика от тези във вътрешността на страната. Общото между двата типа е местонахождението, което е извън „вътрешните рамки", и добре развитият културно-социален обмен.

Христо Ботев ни описва възприятието си именно за това българско градско пространство. Революционерът (ако за някои от възрожденските дейци този епитет е „пришит", то за Ботев важи в пълния смисъл на думата) в една от многобройните си публицистични дописки „Положението на българите в Бесарабия" представя своята визия за това как едно обживяно пространство се превръща в град и разбира се, в т.нар колониални български градове. Ботев възприема теорията, че последните са налични през периода, като ясно назовава един от тях – Болград .

Дописката започва с оплакване, отправено към „съгражданите ми колонисти"[35]. В целия текст Ботев употребява този термин, а не: *мигранти*, *емигранти* и т.н, характерни за по-ранната му стилистика. Текстът е писан на 2 декември 1875 г. на страниците на вестник „Знаме", в Болград[36]: „Повече от 60 години са били потребни, за да може баснословното трудолюбие на българина да обработи своята нова земя, да насади лозя и плантации, да изгради частни и обществени здания, школи и черкови, мостове и магазии и; с една дума, да доведе тая пустиня до такова завидно положение"[37]. Според автора едно градско пространство се изгражда от две поколения, като най-важните компоненти, които трябва да притежава, са характерни за всички градски системи в Османската империя. На първо място е посочено аграрното градско землище, което е от съществено значение. То условно може да бъде разделено на две основни части – вътрешно и външно – спрямо локализацията му от града. Към първата група спадат дворовете на жилищните постройки, а към втората – „лозята и плантациите" в близост да махленското или градско пространство. След обработваемите площи Ботев посочва „обществени здания", като ги конкретизира. Именно в тази особеност най-отчетливо се забелязва, че авторът е вникнал в стъпките на овладяване на едно пространство от хората, а оттам и в превръщането му в град. В българската османистика е възприето определено схващане за ислямската (тюркска/османска) колонизация на градските системи. Като класически пример обикновено се посочва заселването на Пловдив (Филибе) от османците в началото на XV век. Автори като Николай Тодоров и Григор Бойков проследяват начина на промяна на архитектурата в градска среда след заселването им. Строят се „големи джамии, няколко бани, кервансараи и безистени"[38]. А първата (или една от първите османски постройки), която е с разнопосочна функция, е Т-образната имарет-джамия. Тези сгради, както отбелязва Григор Бойков, изпълняват функцията на ключов механизъм, използван от османците за колонизирането на пространството и развитието на мюсюлманската част на града"[39]. Няма как да не бъдат забелязани приликите на съвременното историографско виждане и това, представено ни от Христо Ботев.

Независимо дали една градска система може да бъде определена като българска или „смесена", в нея задължително трябва да присъства компонентът социум – жителският състав. Интелектуалците преди Освобождението не могат с прецизност да определят числеността на населението на градските системи. Мерните единици за неговия състав се предават чрез термини като: жител, душа, къща, домакинство, домородство, венчило и пр. Трябва да обърнем внимание, че възрожденските дейци изключително точно успяват да открояят един от главните проблеми пред османистиката, когато се извеждат демографски данни за населено място – неяснотата по въпроса за количествените измерения на „хането". Те също правят опит да проследят динамиката на съотношението между отделните градски пространства, употребявайки термина домакинство. Терминът хане произлиза от персийската дума 'дом, къща'. Въпросът за съдържанието и обхвата на хането, авариз хането и джизие хането е дискусионен в науката. Възприето е, че авариз хането се състои от три, пет, десет до петнадесет домакинства[40], а джизие хането съответства на един дом, семейство, домакинство[41]. Поради това Елена Грозданова твърди, че данъчната единица авариз хане включва от три до петнадесет джизие ханета[42]. Предвид изложените проблеми, свързани с употребата на термина хане в смисъл на къща, домакинство, би могло да се предположи, че възрожденците се придържат към т.нар. джизие хане, т.е. християнско хане и спрямо него правят своите изчисления.

Повечето автори се спират на един от „многолюдните" български градове, а именно, Пловдив (Филибе). През 1835 г. Бозвели посочва 30 000 негови жители, Богоров през 1851 г. посочва 40 000 души, а Каравелов преброява 91 300 души[43]. Едва ли наличните разлики се дължат само на неточности в понятието за „хане", а вероятно и на различната степен на осведоменост на авторите. Въпреки това Филибе (Пловдив) е недвусмислено определен като един от главните градове на румелийските земи, заедно с Одрин, Солун и Истанбул (Цариград).

Етническият състав на населението е една от приоритетните теми, заложени от българските възрожденци. Като основната отлика с предходните исторически периоди е наличието предимно на двуетничност (българи и османци/турци). Може би това е една от причините, дори в съвременната „възрожденска наука", градското пространство да се представя предимно в тази „гама". Акцент и в двата случая са населените места „където турски крак не е стъпвал", тоест не са регистрирани мюсюлмански жители. Според Бозвели такива селища са предимно балкански: Панагюрище, Троян, Тетевен и т.н. Като „чисто български градове" се определят и колониалните, многократно се подчертава основната разлика с тези във вътрешността там българите не съжителстват с други етноси. Разбира се, тази постановка не бива да се приема аксиоматично. Възрожденците регистрират и присъствието на власи и татари по крайбрежните градове, във „Вехтъ Блъгария" – цигани, арнаути и гърци. „Многоетнични" са и големите крайпътни търговски центрове София, Пловдив (Филибе) и Шумен.

При прочит на изворите, писани през периода на Възраждането, не може да не ни направи впечатление, че градското пространство е представено предимно чрез стопанската активност на българите. Подчертано е българското историческо минало на обживените пространства, като не може да се намери и ред за градове, създадени от османската власт или в периода след завоеванието. Дори и при споменаването на „многоетничност" в един град, „другите" не са представени равностойно.

Съвсем различна е постановката, когато се упоменава религиозната принадлежност на градските жители. Те според възрожденците се делят на: мюсюлмани, православни, католици и протестанти. Православните също се подразделят на няколко групи. В зависимост от това дали признават върховенството на Българската екзархия (след нейното учредяване – създаване от османската власт) или на Цариградската патриаршия, те се делят на екзархисти и гърци. Това е един от конфликтните въпроси на възрожденското ежедневие – всички, незачитащи българската църква, независимо от това, че са християни (често дори православни), не се възприемат като част от общността. Каравелов отбелязва, че във Филибе живеят гръкомани и павликяни, които са изброени редом с арменци, евреи и цигани[44]. Не бива да пропускаме факта, че Каравелов е един от първите български автори, отбелязващи българския произход на павликяните. А Богоров представя своята теза за капсулираността на общността: „Малкото павликяни, които ся нахождат в този град, защото вероизповеданието им не ги прощава да ся размисат с православните, принудени са да зимат от близки род".

Другата възлова точка на атмосферата в градското възрожденско пространство е засилената вътрешна миграция. Тя не е феномен на XIX век, налична е и в предходните векове на османска власт, където също създава известно напрежение, но с тази разлика, че „битката" се води от страна не на махленската общност, а на еснафските организации.

„Коренните" жители на Филибе според Каравелов са 600 души, които се самоопределят като аристократи или евгенисти. Мигрантите авторът представя като „нецивилизовани"[45]. Различията могат да бъдат лесно констатирани в наречията, които се употребяват, облеклото, обичаите и т.н. Подобни разделителни линии авторът чертае и в гр. Тулча. Жителите там се делят на „чаршалии" и „махленци". При първите се забелязва влияние „ако не на Виена и Париж, то поне на Галац", „за тях влашкото и гръцкото е по-горе, по-ценно"[46]. Махленците са положени на развала от общуването с казаци и молдовците – пият и не мислят за утрешния ден, като изгубват полека-лека полезните български качества трудолюбие и стопанисване"[47].

Разбиранията за града в европейските провинции на Османската империя са различни. Възрожденците възприемат града като център на събирателска дейност, което го превръща в организатор на духовния и културния живот, но той вече няма значение на нов институционален модел. Корените за подобно

разбиране могат да бъдат търсени не само в засиленото „чуждо“ присъствие по българските земи, но и в различната административна роля на градовете в Османската империя. Те са разпространител на новите норми (предимно западноевропейски), но заедно с това продължават да бъдат и проводник на османската култура.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Цветкова, Б.** Проучвания на градското стопанство през XV–XVI век. София, 1972; **Тодоров, Н.** Балканският град. София, 1972; **Димитров, С.** За приемствеността в развитието на балканските градове през XV–XVI век. – Балканистика, 2, 1987, с. 5–17; **Георгиева, Ц.** Пространство и пространства на българите XV–XVII век. София, 1999; **Кийл, М.** Хора и селища в България през османския период. София, 2005; **Бойков, Г.** „Османизацията” на Пловдив (Филибе) през XV в. – население, градоустройство и архитектура. – Годишник на Регионален исторически музей Пловдив. 8, 2012, с. 39–67.

[2] **Георгиева, Ц.** Природна среда и модел на селищната система в българското пространство през XV–XVII век. – Исторически преглед, 1996, №. 2, с. 32.

[3] **Димитров, С.** Добруджанското земеделие през XVI век. – В: Сборник в чест на проф. д-р Христо Гандев. Изследвания по случай 75 години от раждането му. София, 1985, с. 109.

[4] **Недков, Б.** Османотурска дипломатика и палеография. Т. 1. София, 1966, с. 178–181.

[5] В съвременната наука има няколко основни тези за долната граница на българското Възраждане. Според М. Дринов, началото на Възраждането е поставено от Паисий Хилендарски „докато ние се наканим да обнародваме книгата, от която захващаме историята на своето възраждане” (**Дринов, М.** Избрани съчинения. Т. II. София, 1971, с. 296.). Според Хр. Гандев наченки на промяна могат да се забележат в края на XVI – началото на XVII век (**Гандев, Х.** Фактори на българското Възраждане. София, 1943.), а според И. Стоянов „началото трябва да се свърже с първите години на XVIII век” (**Стоянов, И.** История на Българското възраждане. Велико Търново, 1999, с. 44; **Генчев, Н.** Българско възраждане. Дигитална библиотека по архивистика и документалистика. София, 2008. (http://electronic-library.org/books/Book%200010.html).

[6] **Шишманов, И.** Нови студии из областта на Българското възраждане. – Сб. БАН, XXI, София, 1926, с. 3–4.

[7] **Симеонова, Г.** В търсене на етнографски подходи при изучаване на града по българските земи. –Проблеми на българската градска култура. Т. 5. София, 2009, с. 277.

[8] **Маринов, Д.** История на българската литература. Пловдив, 1887, с. 149.

[9] **Симеонова, Г.** В търсене на етнографски..., с. 247–248.

[10] **Горанов, Б.** Формиране на нови селища по главните търговски пътища на юг от Стара планина през XV–XVII век. Дипломна работа защитена във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий” през 1994 година в гр. Велико Търново, научен ръководител ст. ас. К. Мутафова; **Бойков, Г.** Неосъществените градове в района на Асеновград през османския период: Поповица/Ислямлъ и Конуш Хисаръ. – В: Стенимахос – Станимака – Асеновград. Асеновград, 2014, с. 75–104.

[11] Тук и на други места в статията са дадени и названията, с които градовете са отбелязвани в османската документация и в съчиненията на коментираните автори от епохата на Възраждането.

[12] Съчинения на Г. С. Раковски. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов. Университетска библиотека. Книга 18. София, 1922, с. 198.

[13] Съчинения на Г. С. Раковски..., книга 18, с. 199.

[14] Съчинения на Г. С. Раковски..., книга 18, с. 200.

[15] Съчинения на Г. С. Раковски..., книга 18, с. 202.

[16] Извори за българската етнография. Из Българския възрожденски печат. Съставители: М. Василева, Ю. Царева, В. Николова, Л. Димитрова, А. Кралев. Т. 1. София, 1992, с. 26.

[17] Извори за българската етнография..., Т. 1, с. 26.

[18] Извори за българската етнография...., Т. 1, с. 27.

[19] Извори за българската етнография..., Т. 1, с. 54.

[20] Извори за българската етнография...,Т. 1, с. 55.

[21] **Мутафова, Кр.** Средновековни крепости в региона на Ловеч и Троян в османски документи от XVI век. – Във: Великите Асеневци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на българската патриаршия. Велико Търново, 2016, с. 546–549.

[22] **Христова, В.** История на църквата „Свети Георги“ в Трявна. Варна, 2009, с. 14. (Фермanът е преведен от Стоянка Кендерова през 2005 г.)

[23] Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul, ML. VRD. TMT.d, 12753, s. 2. Бих искала да благодаря на доц. д-р Гергана Георгиева за предоставените ми непубликувани данни.

[24] **Христова, В.** История на църквата..., с. 17, с. 106.

[25] **Христова, В.** История на църквата..., с. 94.

[26] **Симеонова, Г.** В търсене на етнографски..., с. 176.

[27] **Лилова, Д.** Балканите като родина? Версии за териториалната идентичност на българите под османска власт. < http://liternet.bg/publish8/dlilova/balkanite.htm> 9.03.2017 г.

[28] **Раковски, Г.** Съчинения. Т. 4, София, 1988, с. 35.

[29] **Ортайлъ, И.** Преоткриване на Османската империя. София, 2007, с. 7.

[30] **Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, П. Павлов.** Византия и византийският свят. София, 2011, с. 222.

[31] **Раковски, Г.** Съчинения. Т. 4, ..., с. 41.

[32] **Хилендарски-Бозвели, Н.** Славяно-българското детеводство на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович. По случай 160 години от издаването му и 200 години от раждането на Емануил Васкидович. Съст. Ив. Ганчев. Свищов, 1995, с. 30.

[33] **Симеонова, Г.** Възрожденският град (Опит за типологизация според възрожденските автори). – Проблеми на българската градска култура. Т. 5. София, 2009, с. 182.

[34] Нова История. Превел от руски: Марин Кожухаров. Т. I. София, 1975, с. 85.

[35] **Ботев, Х.** Положението на българите в Бесарабия. Вестник „Знаме” (Болград, 2 декември) <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=1&WorkID=3195&Level=3> 9.03.2017 г.

[36] Градът до 1859 г. е в границите на Молдова, от периода 1859–1878 г. е под управлението на румънското правителство, когато е и написан цитираният текст.

[37] **Ботев, Х.** Положението на българите в Бесарабия...

[38] **Бойков, Г.** Етно-религиозният облик на османския град Филибе – края на XV – началото на XVI век. – В: Балкански идентичности, част III. София, 2003, с. 134.

[39] **Бойков, Г.** „Османизацията" на Пловдив (Филибе) ..., с. 43.

[40] **Цветкова, Б.** Извънредни данъци и държавни повинности в Българските земи под турска власт. София, 1958, с. 29.

[41] **Цветкова, Б.** Извънредни данъци..., с. 22.

[42] **Грозданова, Е.** За данъчната единица хане в демографските проучвания. – Исторически преглед, 1972, № 3, с. 83.

[43] **Каравелов, Л.** Записки за България и българите. София, 1930, с. 88.

[44] **Каравелов, Л.** Записки за..., с. 88.

[45] **Каравелов, Л.** Записки за..., с. 102.

[46] **Каравелов, Л.** Записки за..., с. 142.

[47] **Каравелов, Л.** Записки за..., с. 142.

ЛОВЧАНСКИЯТ ЕПИСКОП ИЛАРИОН (1852–1868)

Йордан МИНЧЕВ

Докторант, катедра „Нова и най-нова история на България“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Петко Ст. Петков

The article presents little-known facts and controversial points about the ministry of Bishop Ilarion in Lovech. His appointment in the diocese, his contribution to education, the attraction of good teachers, the sanctification of new temples, the publishing of books for the priests, and the elevation of their spiritual-moral level are also treated in this article. It clarifies the actions of Ilarion of Lovech after the Easter action, his initial renouncement of the Patriarchate, the reasons for his second return to its bosom and his prudent participation in the church-national movement during the 60s of the 19th century.

Епископ Иларион Ловчански (Иван Иванов) е роден през 1799 г. в махала Горни Чукани, близо до град Елена. Учи в местното килийно училище и в метоха на Хилендарския манастир. Замонашва се в Къпиновския манастир „Св. Николай“ и служи четвърт век при петима търновски митрополити, като йеродякон, протосингел и викариен епископ с титлата Аксиополски – пръв епископ българин след Софроний Врачански.

От март 1852 до 3 юли 1872 г., в продължение на 20 години, Иларион е Ловчански епископ. Действително, той е в епархията до декември 1868 г., когато се отказва от Патриаршията и се установява в Цариград за участие в работата на Първия църковно-народен събор, избран е за първи български екзарх, а след като подава оставка, става първият и последен кюстендилски митрополит.

В статията са представени малко известни факти и спорни моменти за служението на епископ Иларион в Ловеч. Разгледани са назначаването му в епархията, приносът за просветното дело, привличането на добри учители, освещаването на нови храмове, издаването на книги за свещениците и издигането на духовно-нравственото им ниво. Изяснени са действията на Иларион след Великденската акция, отказът му от Патриаршията, причините за повторното връщане в нейното лоно и предпазливото му участие в църковнонационалното движение през 60-те години на XIX в.

В края на 40-те години на XIX в. Ловеч е един от активните центрове на църковнонационалното движение. Ловчанска епархия е част от голямата Търновска митрополия, а местният епископ се намира под ведомството на търновския архиерей. Епархията е богата, привлекателна и желана от гръцките кандидати на Цариградската патриаршия за ловчански епископи.

В Ловеч епархиотите са най-упорити и настойчиви в исканията си, за да реши търновският митрополит да назначи българин за епископ. *„За да смекчи ловчанци, тревненци и българите от другите градчета, които пратили делегати срещу него, Неофит още към юли 1851 г. ще да е обещал на ловчанци да им даде българина Аксиополскаго Илариона за ловчански епископ."*[1]

Дългогодишните искания за назначаване на български владици в населените с българи епархии от Цариградската патриаршия се увенчават с успех. Епархиотите са удовлетворени, имайки вече владика от своя род, и Ловеч постига първи успех в усилията си сред останалите български епархии много преди Враца, Шумен, Пловдив, Видин и Кюстендил. Епископ Иларион Аксиополски обира плодовете на църковнонационалната борба, оглавявайки Ловчанската епархия, след като Търновският митрополит Неофит го ръкополага през март 1852 г.[2] Като приканва християните от Ловеч да посрещнат и приемат новия *„боголюбив епископ, възлюблен наш брат и съслужител господин Иларион… с приличната на архиерейския му характер почест, поклонение и благоговение"*, Неофит не пропуска да подсети местните свещеници и миряни да изплатят отредените архиерейски годишни данъци[3].

Изборът на епископ Иларион е представян от някои автори като отстъпка на Патриаршията, в резултат на силните брожения на българите в Търново и околните селища срещу гръцкия владика Неофит. З. Маркова посочва, че той е ръкоположен от Цариградската патриаршия и търновския митрополит *„надявайки се да укротят размирното население на Търновска епархия. Естествено е да се предположи, че ловчалии с радост са посрещнали новия си епископ именно защото е българин. Те не можели да не тържествуват при тази победа."*[4] Назначаването му успокоява народното недоволство и временно отлага движението след Кримската война в цялата Търновска епархия.

Историографът на Ловеч Параскев Стоянов твърди, че Иларион е *„партизанин на гръцкия патриарх"*[5], а учителят историк Гено Иванов отбелязва, че *„по желанието на патриарха, Иларион бе ръкоположен за епископ на овдовялата ловчанска епархия."*[6] По това време на вселенския престол за втори път е патриарх Антим IV (1840–1841 и 1848–1852). Публикуваният списък на гръцките владици в Ловеч завършва с името на епископ Иларион[7]. След първоначалната радост жителите на Ловеч научават неприятната новина, че трябва да съберат сумата от 200 000 гроша за патриарха и великия везир за избора на новия епископ, които *„го имаха под своето покровителство."*[8] Подобно на архимандрит Неофит Бозвели, който *„търси най-напред високо покровителство"*[9] при опита си да бъде избран за търновски митрополит, епископ Иларион също има протекция на най-високо ниво и въпреки българския си произход, е издигнат за епископ в Ловеч.

Устойчиво е във времето твърдението, че не само е поискана сума и на новоназначения епископ, но и че е събрана и внесена на съответните сметки на влиятелните и силни покровители в столицата на Османската империя. В архива

на Иларион в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ е запазена сметка за изразходваните от него пари като ловчански епископ. В нея Иларион саморъчно отбелязва, че на патриарха са изплатени 250 000 гроша за 18 години, на Търновския митрополит съответно 200 000 гроша, като не е забравен и вездесъщият му секретар К. Мегавули, за когото са отделени 20 000 гроша[10].

Предположението на Д. Ласков, че *„ловчанските граждани са измолили не без пари, вероятно, той да бъде определен на самостоятелна катедра в Ловеч“*[11] се потвърждава от посочения документ от архива на епископ Иларион. Руският учен В. Теплов също се оказва прав, отбелязвайки, че *„Иларион, епископ Ловчански… по настояване жителите на град Ловеч, бил за много пари поставен епископ на този град.*”[12] Ст. Станимиров оспорва сведенията на последните двама изследователи, като не вярва в купуването на епископската титла в Ловеч, но се оказва, че греши[13].

Така Ловчанската епархия се сдобива 18 години преди създаването на Екзархията с български владика, при все и с назначение от Патриаршията. Все още е далече така жадуваната църковна независимост, а назначаването на Иларион Ловчански става с цената на 470 000 гроша.

На 1 април 1852 г. Иларион вече е пристигнал в Ловеч. Този факт е записан в тефтера на училищния настоятел Томчо Михалев: *„Април 1. За христоматията дадох на Владиката 50 гроша.”*[14]

Патриарх Кирил отбелязва *„привързаност на епархиотите към владиката, който през 18-годишното си пребиваване в Ловеч бил живял според достойнствата на чина си и успял да привлече любовта на християните“*[15], а Ст. Станимиров подчертава, че през целия си ловчански период владиката полага грижи за новобългарското образование[16]. Епископ Иларион заедно с първенците проверява всички сметки на училищата. В писмо до търновските учители Н. Златарски и Н. Михайловски той моли да му препоръчат достоен учител за гр. Троян[17]. Месец по-късно въпросът с намирането на добър учител е решен.

Успоредно с ласкавите оценки за Иларион, че работи за образованието, има и упреци срещу него. Според противниците му той се изправя като *„мощно препятствие за скорошното образование на народа.“*[18] Жители на Ловеч *„се оплакват от чорбаджиите и гъркомана Иларион, който бил против учение и училища, защото младите ядяли месо в сряда и петък.“*[19] Обвиняват го, че се грижи за строежа на църкви по селата, *„понеже има доход от тях, а нехаял за училищата.“*[20]

В тези нападки срещу епископ Иларион има голяма доза пристрастност и субективност. Всички факти говорят за сериозното му отношение и подпомагането на училищата в епархията. Г. Иванов въпреки негативното си отношение към Иларион, няма как да не отбележи, че владиката *„е залягал за църквите, училищата и просветата на народа чрез книги.”*[21] В годините като ловчански епископ той отделя лични средства в размер на 60 000 гроша за поддържането на местните училища[22].

Епископ Иларион издава и разпространява книги с религиозно-нравствено съдържание. Първата от тях е „Светителско поучение" – единственото съчинение по пастирско богословие[23]. От нея владиката очаквал да повдигане нивото на духовна грамотност на местните свещеници. За да подобри подготовката им, изпраща Софрониевия Кириакодромион (Неделник) и Църковната история[24]. Дарява за местните училища отпечатаните с негови средства „Наставление на вярата на св. Генадия Патриарха Константинолоскаго"[25] и „Кратък катехизис" от Филарет Московски[26].

И най-критичните изследователи на епископ Иларион подчертават, че до 1860 г. той поддържа тон на разбирателство и добронамереност със своите епархиоти[27]. За тези спокойни отношения и коренно променен подход в сравнение с предишните гръцки владици, значение оказва фактът, че той е техен сънародник, скромен архипастир, опитен в управлението на духовните дела и с огромна популярност. Не случайно е определен за настоятел на Търновската митрополия в критичен момент на остра криза след второто отзоваване на Неофит в периода 1857–1858 г.

Почти всички източници го представят като добър архипастир, с голяма вяра и нравствена чистота. Епископ Иларион въвежда българския език не само в литургията, но и в официалната кореспонденция на владишката канцелария. Това е първият значим акт и промяна, първа победа над елинизма, която той извършва още с идването си в епархията. Със службата на български език укрепва националната идентичност и повдига самочувствието на българите. Макар че владее прекрасно гръцки език, през цялото време води кореспонденцията и документацията на български език. Богослужението извършва също на български[28]. Г. Г. Димитров твърди, че при освещаването на храм в Тетевен на 29 юни 1852 г. *„нито една дума на славянски език не е казал."*[29] Авторът не посочва източника си на информация, но това обвинение срещу новопостъпилия владика е единственото от всички проучени сведения за Иларион Ловчански.

Свидетел на служението на ловчанския епископ Натанаил Охридски пише в автобиографичните си спомени: *„макар и подчинен на Търновския митрополит и на Цариградската патриаршия, Иларион със своите славянски служби и български проповеди се харесвал на ловчалии."*[30] Ив. Гошев също потвърждава, че в официалната кореспонденция той пише и се подписва само на български език. На един осветен антиминс от 1860 г. епископ Иларион умишлено написва обичайния осветителен надпис на български: *„Ловчански Иларион и епитроп свето Търновски в Христа молитвеник."*[31]

Изследователите отбелязват особено активната дейност на новия ловчански владика не само в духовните дела, но и в съграждането на храмове и училища в епархията. *„През посочения период той успява да получи разрешение за строеж на десетки църкви, полага похвални усилия за откриване и утвърждаване на училища в границите на епархията."*[32]

През лятото на 1858 г. епископ Иларион се завръща от едногодишно управление на Търновската митрополия. Веднага е посетен от пловдивския деец на църковното движение д-р Стоян Чомаков, за да провери отношението му към идеята за национална йерархия[33]. Това е първият опит епископ Иларион Ловчански да бъде привлечен към църковнонационалното движение. Първоначално Иларион обещава да съдейства на борбата, но след това се колебае и остава с Патриаршията – отбелязва Чомаков. Тази среща е показателна за поведението му през цялото следващо десетилетие – противоречиво, изпълнено с обрати, изострени отношения и конфликт с част от първенците и епархиотите в Ловеч.

След провъзгласяването на независимата българска църква на 3 април 1860 г. епископ Иларион е изправен пред сериозно изпитание и трудно решение. Трябва да се определи на чия страна ще застане в борбата – на неговите сънародници или на Вселенската патриаршия. Това е един от важните моменти в службата му на висш архиерей. Този избор ще бъде своеобразен Гордиев възел за него, от разплитането на който ще зависи и отношението на епархиотите към него. Тук е заложен и конфликтът му с част от дейците на българското църковно движение в Ловеч. Следващите осем години от дейността на ловчанския епископ са изпълнени с голямо напрежение, с много и различни сблъсъци.

В литературата по проблема се изказват твърдения с различен знак за това, как самият епископ Иларион Ловчански реагира на Великденската акция от 3 април 1860 г. В писмо до търновския учител Никола Златарски той съобщава, че старейшините и еснафите на града признават Иларион Макариополски за глава на българската църква. Става ясно, че писмото до свещеноначалника и ръководител на храма „Св. Стефан“ в Цариград е написано от учителя Янко Христов, а в съставянето му ловчанският епископ отказва да участва и не го подписва.

Впоследствие, по настояване на Н. Златарски, Иларион Ловчански лично се обръща към Иларион Макариополски. *„И ние му писахме отделно, че като желае народа ние не можем да се отделим от народа.“*[34] Ст. Станимиров добавя, че именно в това писмо той го признава за свещеноначалник на българската църква[35]. Констатация в същия смисъл е направена и от Ив. Лалев: *„с радост посреща Великденската акция от април 1860 година и заедно с паството си се отказва от върховенството на Патриаршията.“*[36] Ил. Тодев твърди, че Иларион *„в 1860 г. напуска Патриаршията, но скоро се връща обратно.“*[37] На противното мнение е З. Маркова, отбелязвайки, че ловчанският епископ само поздравява Макариополски *„за смелата му и родолюбива постъпка, но без да го признае за свой духовен началник.“*[38] В. Бонева също потвърждава, че Иларион Ловчански *„не събира кураж да скъса с Патриаршията.“*[39]

Епископ Иларион умишлено не се подписва под общото писмо, за да не постави под съмнение лоялността си към Патриаршията, но в лично писмо до Иларион Макариополски той разкрива истинската си позиция. *„Това е и нашето*

желание, че не знаем къде ще излезе краят, защото е много опасно, най-много за българските епископи."[40] З. Маркова тълкува това изречение на Иларион като извинение за колебанието и нерешителността му в този съдбоносен момент[41].

Въпреки упреците срещу владиката, все пак съществува доказателство, че Иларион приветства Великденската акция и първоначално скъсва с Вселенската църква. Когато се стига до решителен сблъсък с част от ловчанските водачи, той показва писмото на Н. Златарски, с което удостоверява, че и той е сложил подпис заедно с тях за българска църква в Цариград: *„те обаче не вярваха, че аз съм дал подпис заедно с тях в Цариград на народната ни църква, затова им показах писмото ви, в което вие пишете как съм имал подпис на българската църква."*[42]

Епископ Иларион заедно със своите епархиоти приветства с радост и надежда акта на Великден за обявяване на независима българска църква. Той също желае, но не одобрява неканоничните действия на епископ Иларион Макариополски и затова, въпреки че му пише, не го признава за свой духовен началник. В този момент не само Иларион Ловчански, но и други български архиереи не приемат начина, по който се извършва Великденската служба. Те не са съгласни с действията на Иларион Макариополски и са против грубата намеса на миряните и светските ръководители в едно чисто духовно свещенодействие[43].

Веднага след 3 април 1860 г. Иларион Ловчански постъпва доста предпазливо и внимателно, като се нарежда в групата на умерените дейци, които са за компромисно решение на църковния въпрос с Патриаршията и разрешаване на спора без канонични нарушения, в съгласие със султанското правителство. Докато част от ловчанските първенци поставят въпроса за пълно скъсване с Вселенската църква, това радикално искане от страна на владиката *„нито е било възможно, нито необходимо с оглед по-нататъшния ход на движението."*[44]

Отлъчването на тримата български архиереи митрополитите Авксентий Велешки, Паисий Пловдивски и епископ Иларион Макариополски, вероятно е този преломен момент, който кара Иларион Ловчански да се върне в лоното на Патриаршията. На 12 март 1861 г. той отива в Търново, където се събират представители от епархията *„да разменят мисли по въпроса на църковния въпрос"* в храм „Св. Константин."[45] Изпратен е от митрополит Григорий с невъзможната мисия да убеди местните дейци да приемат патриаршеската програма от 15 точки[46]. За да посети Търново, Иларион вероятно е смятал, че е било възможно подобно споразумение на базата на 15-те патриаршески точки. Вярвал е, че търновци може да ги приемат като компромис и справедливо разрешаване на конфликта с Патриаршията. Още при влизането си в събранието епископ Иларион не е приет добре – никой не желае да му целуне ръка и да получи архиерейска благословия. Преди да спомене за целта на идването си, търновските представители му предложили да се откаже от Патриаршията и

да последва народа. Учителят Н. Михайловски дори пада на колене пред него и го моли да се присъедини към другите народни владици. *„Но Н. Пр. надменно им отговори, че тогава ще тръгне с народа, когато правителството реши въпроса и пр. и след това си излезе из събранието.“*[47]

Без да е изпълнил задачата си, Иларион отива в дома на Н. Златарски, с когото имат дългогодишно приятелство и кореспонденция. След това посещава владиката Григорий и търновския управител, които са го проследили и знаят, че се е отбивал при учителя и секретар на общината Н. Златарски, та се налага Иларион да се оправдава, *„че като минавах бяха пред портата и слязох, та пих една ракия.“*[48]

Веднага след това събитие част от ловчанските първенци издават забрана свещениците да го посещават и да произнасят името му по време на служба. По-късно една делегация от 10–15 души отива при него и му съобщава, че понеже не ги послушал, а ходил в Търново, не го искат вече за свой епископ и му заповядват да напусне до една седмица владишкия дом[49]. Епископ Иларион Ловчански губи доверието на своите епархиоти и те се отказват от него, правят неуспешен опит да го изгонят и изпращат прошение до Високата порта с настояване да бъде отстранен от тяхната епархия[50].

След като дописките във вестниците не подействат и опитите да бъде прогонен от епархията не успяват, ловчанлии решават да потърсят помощ от най-високо ниво, като изпращат делегация с оплакване до великия везир в Цариград[51]. В нея са включени трима от водачите на църковната борба в Ловеч, начело с Михаил (Мирьо) Павлов[52].

Няколко месеца по-късно противниците на епископ Иларион направили нов опит да го заставят да напусне града[53]. Те настоявали пред властите да определят свой представител да присъства, когато *„ще изритат владиката от епископията“*[54], защото в противен случай и без официално лице ще извършат това.

Освен с Н. Златарски, Иларион Ловчански поддържа кореспонденция и с цариградския деец Хр. Тъпчилещов и търновския представител х. Николи Минчоглу. В поредното си писмо до Н. Златарски владиката съобщава, че търновският представител го съветва *„как трябва за сега да бъда неутрален колкото от Гръцката така и откъм униатската страна.“*[55] Но веднага констатира горчиво, че добре познавайки своите епархиоти, няма да има помирение с тях, и моли Н. Златарски да му съдейства да отиде в друга някоя епархия. Това негово желание стига вероятно в писмена молба до Синода в Цариград, защото след смъртта на печално известния гръцки владика Дели Матей от Фенер, назначават за Самоковски митрополит Иларион Ловчански. *„Самоковци обаче отказали въобще да приемат владици от Патриаршията.“*[56] Липсват сведения Иларион да е правил опит да напусне Ловчанска епархия и да се установи в Самоков.

След една година на нарастване на напрежението и вземане на всякакви мерки, водачите на църковната борба в Ловеч решително се разграничават от

своя архиерей. Устната забрана да се споменава името на Иларион по време на богослужението не е спазвана още отначало от някои свещеници, а по-късно тя постепенно отпаднала. Затова на 18 януари 1862 г. ловчанските първенци издават писмена забрана на свещениците да споменават името на владиката по време на богослужението.

П. Стоянов подчертава, че писмото е подписано от 96 души, правейки извода: *„Това писмо показва, че ролите се изменили и че вече народа афоресва своя пастир."*[57]

Писмената забрана е продължение на линията на натиск и съпротива срещу владиката от предишната година. Наказанието е доста крайно и е взето от арсенала на цариградските дейци по време на Великденската акция – след като не желае да се разграничи от Патриаршията, да се изхвърли името от литургията на *„упоритият старик Иларион."*

Срещу архиерея не застава цялата ловчанска общественост и всички християни. След Великден 1860 г. в епархията ясно се обособяват две обществени групи/партии – владишка и антивладишка. Според Ст. Станимиров само М. Павлов и Н. Ковачев водят борба против Иларион. Патриарх Кирил посочва, че *„всъщност тя не е била борба на епархията, а само на някои общественици срещу стария владика. По-голямата част от изтъкнатите ръководители на църковния живот са били чужди на тая борба."*[58]

Сведенията за развоя на движението в Ловчанската епархия през следващите няколко години са доста оскъдни. Главно по спомени се вижда, че населението, начело със своите водачи, не пропуска случай да покаже своето неуважение към епископа. Учители и свещеници произнасяли дръзки речи срещу него, криели му богослужебните книги, не му позволявали да влиза в църква[59].

В годините 1863–1868 в отношенията между Иларион и част от водачите на църковното движение в Ловеч настъпва *„привидно затишие."*[60] Продължават критичните дописки в печата срещу владиката[61] и срещу наместника му в Оряхово архимандрит Паисий[62]. Иларион Ловчански се премества да живее в Троян, Тетевен и Орхание (Ботевград). Това става по две причини: първо, след нападението над владишкия дом от страна на бившия управител мястото за живеене вече не е безопасно, а и в Ловеч *„не го щат"*[63], и второ, в останалите селища от епархията среща по-добър прием от своите привърженици.

През пролетта на 1867 г. се активизират антипатриаршеските действия и в Ловчанска епархия. След Великденските празници водачите на църковното движение в Ловеч се събират в училището, за да обмислят по-нататъшните действия срещу Иларион и решават *„да не му се дават никакви пари, понеже той, ако и българин, продължавал да признава цариградския патриарх."*[64] Решението за финансов бойкот чрез спиране изплащането на владишките данъци е приложено веднага. То е възприето и от другите селища в епархията. Например, при посещението на Иларион в Троян през лятото на с.г., той не получава никакви пари, при все че се опитва да събере полагащите му се данъци и такси[65].

След като войната в пресата и изпратената делегация с оплакване до великия везир не дават резултат, антивладишката партия взема финансови мерки, които също не променят статуквото в епархията – владиката остава още година и половина в епархията – до решението на въпроса от правителството и поканата да отиде в Цариград. Там епископ Иларион участва в работата на Архиерейския църковнонароден събор, след издаването на султанския ферман и учредяването на независимата българска църква е избран за първи български екзарх, но под силния натиск на генерал Н. П. Игнатиев си подава оставката и става кюстендилски екзархийски митрополит.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гошев, И.** В Трявна през времето на последните търновски гръцки владици (1820–1870). – В: Българска историческа библиотека, год. III, Т. 2, 1930, с. 221–222.

[2] **Попгеоргиев, Й.** Окръжно писмо от търновския митрополит Неофит до епархиотите на Ловчанска епископия. Материали по църковната борба. – СбНУНК. Т. XXII–XXIII. София, 1906–1907, с. 35–37.

[3] Пак там, с. 36.

[4] **Маркова, З.** Ловеч в борбата за самостоятелна българска църква. – Духовна култура. Кн. 9, 1993, с. 3.

[5] **Стоянов, П.** Градът Ловеч. Ловеч, 1901, с. 12.

[6] **Иванов, Г.** Елинизмът в Ловчанска епархия през време на турското владичество. – В: Ловеч и Ловчанско. Географическо, историческо и културно описание. Кн. III. София, 1931, с. 23.

[7] Пак там, с. 11.

[8] Пак там, с. 23–24.

[9] **Арнаудов, М.** Неофит Хилендарски Бозвели. Живот, дело, епоха. Т. I. София, 1971, с. 477.

[10] **НБКМ-БИА**, II А 711.

[11] **Ласков, Д.** Две писма от първите наши дейци по църковния въпрос Иларион Ловчански и Иларион Макариополски. – В: Библиотека „Приложение на „Църковен вестник“. кн. X, XI и XII. София, 1904, с. 40.

[12] **Теплов, В.** Греко-болгарский церковный вопросъ по неизданнымъ источникамъ. С. Петербургъ, 1889, с. 73–74.

[13] **Станимиров, Ст.** Из черковната история на гр. Ловеч. – В: Ловеч и Ловчанско. Географическо, историческо и културно описание. Кн. II, София, 1930, с. 31.

[14] **Неделчев, М.** Развой на учебното дело в Ловеч до освобождението. – В: Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание. Кн. III, София, 1931, с. 105.

[15] **Кирил, патриарх Български**, Екзарх Антим (1816–1888). София, 1956, с. 321.

[16] **Станимиров, Ст.** Принос към черковното минало на гр. Ловеч. Документи за миналото на епархията. – В: Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание. Кн. IV, София, с. 28–29.

[17] **Златарски, В.** Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански. – В: Библиотека „Приложение на „Църковен вестник“. Кн. III, София, 1901, писмо №1, 19 ноември 1859 г., с. 31.

[18] **Каниц, Ф.** Градът Ловеч от основаването му до освобождението му. Ловеч, 1902, с. 36.

[19] **България**, год. II, 1860, бр. 71, с. 285.

[20] **България**, год. II, 1860, бр. 76, с. 372.

[21] **Иванов, Г.** Принос към църковното минало на Ловеч. – В: Ловеч и Ловчанско… Кн. IV, София, 1932 с. 29.

[22] **НБКМ БИА**, II А 711.

[23] **Кирил, митрополит Пловдивски**. Натанаил митрополит Охридски и Пловдивски (1820–1906). София, 1952, с. 116.

[24] Вероятно Мелетиевата Църковна история, преведена от гръцки от дяконите Аверкий Петрович и Григорий Гога (Белград, 1855).

[25] **Неделчев, М.** Развой на учебното дело в Ловеч до освобождението. – В: Ловеч и Ловчанско… Кн. III, с. 111: „Издава се от Н. Боголюбие Св. Ловчанския Епископ Г. Г. Иларион за в дар на Българските училища“.

[26] **Лалев, И.** Разпространение на възрожденската книжнина в Ловешкия край (автори, издатели, спомоществователи). – Годишник на музеите от Северна България, кн. XVII, В. Търново. 1991, с. 109.

[27] **Бонева, В.** Българското църковнонационално движение 1856–1870. София, 2010, с. 189; **Маркова, З.** Ловеч в борбата за самостоятелна българска църква…, с. 4.

[28] **Станимиров, Ст.** Из черковната история на гр. Ловеч…, с. 32.

[29] **Димитров, Г.** Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч. II. Пловдив, 1895, с. 315.

[30] **Кирил, митрополит Пловдивски**, Натанаил митрополит Охридски и Пловдивски…, с. 493.

[31] **Гошев, И.** В Трявна през времето на последните търновски гръцки владици…, с. 224.

[32] **Лалев, И.** Иларион Ловчански и участието му в борбата за независима българска църква. – В: Култура, църква, революция през Възраждането. Сливен, 1995, с. 236.

[33] **Тодев, Ил.** Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци. Т. 1. София, 2003, с. 127.

[34] **Златарски, В.** Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански…, писмо № 4, с. 35.

[35] **Станимиров, Ст.** Из черковната история на гр. Ловеч…, с. 35.

[36] **Лалев, И.** Иларион Ловчански и участието му в борбата за независима българска църква…, с. 237.

[37] **Тодев, Ил.** Д-р Стоян Чомаков…, с. 305.

[38] **Маркова, З.** Ловеч в борбата за самостоятелна българска църква. – Духовна култура. Кн. 9, 1993, с. 5.

[39] **Бонева, В.** Българското църковнонационално движение…, с. 276.

[40] **Златарски, В.** Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански…, писмо № 4, с. 35.

[41] **Маркова, З.** Ловеч в борбата за самостоятелна българска църква…, с. 5.

[42] **Златарски, З.** Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански…, писмо № 9, 8 май 1861 г., с. 43.

[43] **Кирил, патриарх Български**, Екзарх Антим (1816–1888). София, 1956, с. 120.

[44] **Лалев, И.** Иларион Ловчански и участието му в борбата за независима българска църква…, с. 237.

[45] **Радивоев, М.** Време и живот на търновския митрополит Иларион (Макариополски). София, 1912, с. 168; **Станимиров, Ст.** Из черковната история на гр. Ловеч…, с. 36.

[46] **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. София, 1971, с. 193–194; **Бонева, В.** Христоматия по история на Българското възраждане. Църковно-национално движение. Шумен, 2002, с. 102–104.

[47] **Радивоев, М.** Време и живот на търновския митрополит Иларион…, с. 168.

[48] **Златарски, В.** Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански…, писмо №5, 4 април 1861 г., с. 36.

[49] В-к **България**, г. III, бр. 107 от 5 април 1861 г.

[50] В-к **Дунавски лебед**, г. I, бр. 36 от 29 май 1861 г.

[51] **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения…, с. 131.

[52] **Стоянов, П.** Град Ловеч…, с. 12.

[53] **Маркова, З.** Ловеч в борбата за самостоятелна българска църква…, с. 6.

[54] **Български книжици**, г. IV, бр. 3 от юни 1861 г.

[55] **Златарски, В.** Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански…, писмо № 9 от 8 май 1861 г., с. 42.

[56] **Косев, Д.** Борба за самостоятелна национална църква. – В: История на България. Българско възраждане 1856–1878. Т. VI. София, 1987, с. 152.

[57] **Стоянов, П.** Градът Ловеч…, с. 13.

[58] **Кирил, патриарх Български**, Екзарх Антим…, с. 321.

[59] **Стоянов, П.** Градът Ловеч.., 1901., с. 8–9.

[60] Това словосъчетание е използвано именно за този период от дейността на Иларион Ловчански от **Бонева, В.** Българското църковнонационално движение…, с. 647.

[61] В-к **Българска пчела**, г. I, бр. 24 от 8 ноември 1863; В-к **Гайда**. г. II, бр. 3 от 11 юли 1864; В-к **Турция**. г. II бр. 16 от 23 октомври 1865; г. III, бр. 17 от 15 октомври 1866, бр. 23 от 26 ноември 1866.

[62] В-к **Съветник**, г. I, бр. 51 от 9 март 1864.

[63] В-к **Турция**, г. III, бр. 23, 26 ноември 1866; бр. 30 от 21 януари 1867 г.

[64] В-к **Македония**, г. I, бр. 26 от 27 май 1867 г.

[65] В-к **Македония**, г. I, бр. 28 от 10 юни 1867 г.

GORTA MÓR – ГОЛЕМИЯТ ГЛАД В ИРЛАНДИЯ: ПРИЧИНИ, СЛЕДСТВИЯ И РОЛЯТА НА БРИТАНСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО (1845–1852 г.)

Валерия ЛИЧЕВА

МП „Кризи, конфликти и дипломация в световната политика XVI–XXI век“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. д-р Р. Ташева

The Great famine, also known as The Great Irish Potato famine from 1845-52, represents the hungry years in Ireland caused by the failed potato harvests lasting several years. It is estimated that around one million people have died of hunger and epidemics between 1846 and 1851, and two million emigrants left the island for a little more than a decade. The Irish population reaches about 8.5 million by 1845. The people are almost entirely dependent on potatoes as this crop produces more food per acre than wheat and can serve as a source of income. Due to specific type of fungus, known as *blight*, the potato harvest in 1945 is completely destroyed. The main problem, however, is not the lack of food on the island. Irishmen do not have money to buy it. Many of the landlords start evictions, leaving tens of thousands of families homeless. Another direct consequence of the widespread starvation is emigration. Between 1846–1850 the population of Ireland has fallen by about 25%.

Според Глобалния индекс на глада, изчислен от Международния изследователски институт за продоволствена политика, броят на гладуващите в световен мащаб за 2012 г. е 13% от цялото население на земята. Грубо казано около 868 млн. души в света. Истината е, че когато в непринуден разговор изникне думата глад/гладуващ човек, веднага в съзнанието ни изплува картина на недохранени африкански деца, живеещи в пълна мизерия, и образът на благ и усмихнат доброволец на УНИЦЕФ, заел се с добросъвестната идея да спасява света. Тази картина е толкова здраво вкоренена в съзнанието ни от масмедиите и от учебниците по география, че е трудно да се откъснем за миг от съвременния трети свят и да си представим как са живели хората в предишните векове. Старият континент не е бил подминат от нито едно природно бедствие, а колкото и да не ни се иска да използваме това понятие, щом става въпрос за понятието „глад“, за съжаление, историята е документирала и съхранила информация за милионите „гладни епидемии“ по света, които са взели толкова жертви, колкото вероятно нито едно природно бедствие не би могло да вземе само. Гладът във Виетнам от 1945 г. взима 2 милиона жертви, този в Северна Корея (1994–1998 г.) – 3 млн., руският глад от 1921 г. – 5 млн., а този от 1933–1934 г. – цели 10 млн. души[1]. Тези цифри са толкова фрапантни, че съзнанието ни не

може да побере мащаба на подобни човешки загуби. Много от тези гладни години изобщо не се споменават в учебниците по литература или история. Трудно е да си представим, че една такава трагедия би могла напълно да преобърне курса на историята и да стане причина за много от по-нататъшниje събития. Една от малкото такива документирани гладни години през XIX век е тази в Ирландия от 1845–1852 г. Около един милион души са приблизително починалите от глад и епидемии между 1846 и 1851, като освен това, последствията са два милиона емигранти за период от малко повече от десетилетие (1845–1855 г.). В сравнение с други гладни години е установено по безспорен начин, че ирландският Голям глад от средата на 40-те години на XIX век, при който загива близо една осма от цялото население, е пропорционално много по-съкрушителен за периода , отколкото който и да било такъв в модерните времена. В повечето подобни случаи в съвременния свят само малка част от населението на дадена страна или регион е изложена на опасносттаq и то обикновено само за един или два сезона[2].

С Актовете за обединение от 1800 г., влизащи в сила от 1801 г., Ирландия официално се включва във Великобритания, образувайки „Обединеното кралство на Великобритания и Ирландия“. Ирландия изпраща 105 депутати в Камарата на общините на Обединеното кралство. Между 1832 и 1859 г. 70% от ирландските представители са собственици на земя или синове на собствениците на земя. В следващите 40 години британските правителства се борят с проблемите на страната, които, както успява да обобщи Бенджамин Дизраели през 1844 г., изобщо не са малко: „*гладуващо население, отсъстваща аристокрация и отчуждена църква, и това в допълнение на най-слабите икономики в света*“. Един историк изчислява, че между 1801 и 1845 г. са създадени 114 комисионни и 61 специални комисии, които се занимават със състоянието на Ирландия, както и че „без изключение техните констатации пророкуват бедствие“.

През XVIII век е въведена „посредническа система” за управление на поземлените имоти. Събирането на данъци е оставено в ръцете на посредници. Това подсигурява на собственика редовен доход и го освобождава от пряка отговорност. Католиците, по-голямата част от които живеят в условия на бедност и несигурност, въпреки Католическата еманципация през 1829 г., съставляват 80% от населението. В горната част на “социалната пирамида” се намират английските и англо-ирландските семейства, които притежават по-голямата част от земята и държат повече или по-малко цялата власт над своите наематели. Някои от техните имоти са огромни; например, граф Лукан е собственик на над 60 000 акра (240 km^2). Много от тези наемодатели продължавали да живеят в Англия и са известни като „липсващи земевладелци”. Приходите, събирани от „бедните наематели”, на които са плащани минимални работни заплати за отглеждане на житни култури и животни за износ, се изпращат най-вече в Англия.

Населението в селските райони на Ирландия бързо нараства през деветнадесетия век. Това е така, защото едно голямо семейство е застраховка за продължаването на препитанието в по-напреднала възраст – децата ще се грижат за родителите си. Това, от своя страна, означава също, че за изхранването на по-големи семейства, са необходими по-големи количества храна, а положението със собствеността на земята в Ирландия не е подходящо за издръжка на подобни семейства.

До 1845 г. ирландското население достига около 8,5 милиона души. Селяните са почти изцяло зависими от картофите като източник на храна, тъй като тази култура произвежда повече храна на акър от пшеницата, а и едновременно с това може да бъде продавана и да служи като източник на доходи. Поради широко разпространената практика на ***conacre***[3] селяните се нуждаят от добиването на възможно най-голяма реколта, а предпочитаният за това вид е „Aran Banner“ във всичките му разновидности. Този конкретен вид е силно чувствителен към гъбичката Phytophthora infestans, по-известна като blight, която се разпространява от Северна Америка до Европа. Болестта се появява за пръв път под формата на малки кафяви петна по листата, петната се разпространяват, листата изсъхват и стъблото се пречупва. За два до три дни всичко е заразено, а полетата се покриват с черни растения, издаващи отвратителна миризма на прогнило.

Именно тази болест унищожава картофената реколта от 1845 г. Правителството на Робърт Пийл действа бавно, защото според думите на Пийл, ирландците имат навика да преувеличават в докладите си бедствията, а той, от своя страна, се обляга на опита си като главен секретар на Ирландия за периода 1812–1818 г. Въпреки това именно по негово време, през 1816 г., е създаден план за извънредни ситуации, в случай че икономическа криза някога удари Ирландия[4].

Съветите, дадени на засегнатите от заразата по картофите, граничат с абсурда. Един учен препоръчва хората да се сдобиват с хлорна киселина и манганов диоксид. Към тази смес трябвало да се добавя сол и да се нанася върху заболялата област на картофа. Дори и ако селяните биха имали възможност да се сдобият с такива химикали, то тази препоръка би довела до образуването на хлорен газ, използван като отрова през Първата световна война! Правителството в Лондон първоначално решава да не предприема нищо. Логиката зад това решение е, че Ирландия е страдала от картофен глад и преди и знае как да се оправя в подобни ситуации. Въпреки че през 1846 г. става ясно, че това не е “обикновен” глад, сър Робърт Пийл пренебрегва съпротивата от Министерството на финансите и внася £ 100,000 в ирландската хазна. До 1846 г. дефицитът от липсата на продажби възлиза на £ 3,5 милиона – и с това става ясно, че първоначалната помощ на правителството е напълно недостатъчна.

И така през зимата на 1845–1846 г. правителството на Пийл плаща £100,000 за американската царевица, която да бъде продавана на бедстващите. Ирландците я наричат „Пийлова сяра”. През януари 1846 г. парламентът в

Лондон отменя вносните мита за чужда царевица, или т.нар. „царевични закони", и прави опит да се наложи замяна на картофите като средство за изхранване с доставки на царевица, непозната като храна в Обединеното кралство. Започва и създаването на система на трудова повинност, за да се гарантират средства, с които може да се закупи храна. В крайна сметка правителството инициира облекчаващи режими като изграждането на канали и строителство на пътища за осигуряване на заетост. На работниците се плаща в края на седмицата, а често мъжете умират от глад преди заплатите им да бъдат изплатени. Точно от този период е и изказването на херцога на Норфолк, че ирландците трябва да използват като заместител на картофите кори на прах и да се изхранват с кори, смесено с вода[5].

Основният проблем обаче не е липсата на храна на острова – истината е, че има изобилие от пшеница, месо и млечни продукти, много от които се изнасят в Англия – но ирландските селяни нямат пари, с които да си купят храна. Отмяната на царевичните закони няма ефект върху Ирландия, защото колкото и да е евтино зърното, без пари ирландските селяни така и не могат да го купят.

Независимо от всичко, надеждата за богата реколта през 1846 г. е голяма. Не се прави опит за отглеждането на култури, различни от картофите, защото хората нямат нито оръдия на труда, нито семена, нито познания за отглеждането на други култури. Всички отново разчитат единствено на картофите.

Робърт Пийл е заменен на поста през юни 1846 г. от лорд Джон Ръсел и администрацията на вигите се посвещава на политиката на ненамеса. Правителството на Ръсел смята, че ирландската хазна сама трябва да облекчи бедността и отхвърля политиката на пряка държавна намеса или помощ. Въпреки това нито ирландските земевладелци, нито синдикатите на бедните могат да се справят с тежестта на ширещия се глад сред населението.

През януари 1847 г. Ръсел променя своята политика за ненамеса и дава достъп до хазната за заеми за помощи и едновременно с това са отворени кухни за бедни. Реколтата от картофи не се проваля през 1847 г., но въпреки това добивът е нисък. Тогава стотици хиляди гладуващи хора се изсипват в градовете за помощи, избухват епидемии от коремен тиф, холера и дизентерия, които взимат повече човешки животи, отколкото самият глад[6].

До март 1847 г. повече от 700 000 мъже работят по пътищата, а три милиона души живеят изцяло от помощи. През януари само за осем седмици още милион и четиристотин хиляди души започват да разчитат изцяло на помощите от правителството, а на 19 февруари в Камарата на общините е обявено, че над петнадесет хиляди души умират всеки ден в Ирландия[7].

В Англия реколтата също е твърде слаба и картофите се превръщат в лукс. Във Франция, Белгия, Холандия и Италия реколтата както от картофи, така и от всички житни култури изцяло се проваля. Цените нарастват рязко, митническите такси се увеличават повече от два пъти и доставките на зърно и други храни, достъпни и в изобилие до този момент, вместо да бъдат изпращани за помощ на Ирландия, се отклоняват към Европа.

Поради ситуацията с принадлежността на земята, много от арендаторите започват да прогонват работниците, като по този начин оставят десетки хиляди хора без възможност да се изхранват по какъвто и да е начин. Едва през 1849 г., полицията започва да следи броя на изгонените и оставените на улицата хора, като според техните списъци общо 250 000 души са записани като официално изгонени между 1849 и 1854 г.

По данни за изселванията на второ място след Клеар е окръг Майо, от който са 10% от всички изселени между 1849 и 1854 г. Граф Лукан, за когото споменахме по-рано, е сред най-безскрупулните арендатори. Той е цитиран да казва, че „няма да развъжда просяци, за да плаща на свещениците". След като само в енорията Ballinrobe изгонва над 2000 наематели, той използва освободената земя за обикновени пасища. През 1848 г. маркиз Слиго дължи ѝ 1650 лири на Уестпорт съюз; той също представлява част от гонещите арендатори, въпреки че твърдял че гони избирателно, като говорел, че иска единствено да се отърве от мързеливците и измамниците. Той оставя на улицата общо около 25% от своите наематели[8].

Друго пряко следствие от ширещия се глад са започналата емиграция. В една такава ситуация, данните показват, че семействата не мигрират масово, а първоначално се местят по-младите членове, така че емиграцията се превръща в ритуал, като в този период за пръв път в историята жените емигрират точно толкова често, колкото и мъжете. Емигрантите започват наново живота си в чужбина, като ежемесечно изпращат средства на семействата си – над 1 404 000 лири е общата стойност на получените преводи през 1851 г., като обикновено семействата заделят голяма част от парите, за да съберат сума, с която да изпратят зад граница други свои членове.

Най-голямото желание на тези хора е да мигрират в Канада, Австралия и най-вече в Съединените щати, но английското правителство решава да не подпомага емиграцията. Смята се, че така "тежестта ще бъде прехвърлена на данъкоплатците на Обединеното кралство." Между 4 и 5 лири е сумата за пътуване на емигрантите, при условие че сами си осигурят храна. Английското правителството не инспектира и не регулира корабите. В такъв случай появата на спекуланти е неминуема. А пътуването за най-бедните се осъществявало в подобни на ковчези кутии, в които са изкарвали целия път. Лошите условия по транспортиращите кораби довеждат до бум на холера, смята се, че от 89 738 лица, които емигрират в Канада през 1847 г., 15 330 са загинали. Въпреки всичко само през 1847 г. над 37 000 ирландци пристигат в Бостън и над 50 000 в Ню Йорк. Между 1881 и 1885 г. 313 680 ирландци емигрират в САЩ, 27 480 – в Канада, 26 100 – в Австралия и Нова Зеландия, 46 200 – във Великобритания[9].

Големи суми пари са дарявани от благотворителни организации; Калкута е отбелязана като първа дарителка с 14,000 лири. Парите са събрани от ирландските войници, служещи там, и ирландците, работещи в Източноиндийската компания. Папа Пий IX и руският цар Александър II изпращат средства, а

кралица Виктория дарява цели 2000 лири. Според легендата султан Абдул Меджид I е имал желание да изпрати 10,000 лири, но е помолен или от британските дипломати, или от собствените си министри да сведе тази сума до £ 1000, за да се избегне дарение, по-голямо от това на кралицата. Американският президент Джеймс Полк дарява 50 долара, а конгресменът Ейбрахам Линкълн – 10 долара. В крайна сметка религиозни групи като квакерите създават кухни за бедните, за да се опитат да помогнат на населението.

Не е известно точно колко хора са загинали в периода на глада и се смята, че високата смъртност се дължи повече на болести, отколкото на недохранване. Държавната статистика за раждания, бракове и смърт по това време не е започнала да води подобни отчети, а тези, водени от римокатолическата Църква, са непълни. Преброяване, направено през 1841 г. посочва население от 8 175 124 души. Преброяването веднага след глада през 1851 г. показва 6 552 385 души, което представлява спад от над 1,5 милиона за период от 10 години. Комисари по преброяването са разчели, че при нормален темп на растеж на населението през 1851 г. то е трябвало да нарасне до малко над 9 милиона[10].

През 1851 г. комисари по преброяването събират информация за броя на загиналите във всяко семейство след 1841 г., като взимат предвид причината, сезона и годината на смъртта. Те записват общо 21 770 смъртни случаи от глад в предишното десетилетие и 400 720 смъртни случаи, причинени от болести. Изброените заболявания са треска, дизентерия, холера, едра шарка и грип, като първите две са основните убийци, предизвикали смъртта на съответно 222 021 и 93 232 души. Самите комисари признават, че данните им не са особено достоверни и смъртността вероятно е била много по-висока.

Болестите, които силно засягат населението, се делят на две категории: болести, разпространени в годините на глад, и недохранване. От групата на заболяванията, причинени от недохранване, най-често срещани са гладната смърт и крайното изтощение, както и състояние, наречено dropsy. Dropsy (oedema) е популярно име, дадено за симптомите на няколко заболявания, едно от които, kwashiorkor, е свързано с глада. Въпреки това, най-голямата смъртност не е от хранителен дефицит, а от зарази, избуяващи заради отслабения имунитет на организма и лошите условия. Недохранените са много уязвими към инфекции и те протичат с много по-тежки усложнения: морбили, диария, туберкулоза. Всички респираторни инфекции: магарешка кашлица, много чревни паразити и холера са изключително зависими от хранителния статус. Потенциално смъртоносни болести за периода, като едра шарка и инфлуенца, са толкова разпространени, че дори едно такова нещо като недохранването може да предизвика бум и дори малка епидемия[11].

Ирландската култура също е тежко засегната от глада. Резкият спад в говоренето на гелик се свързва най-вече с края на 40-те години на XIX век. Бегло е и използването на езика в Англия, Шотландия или Америка. Областите, в които гелик е най-разпространен, а именно в западната част на Ирландия, са

районите, засегнати най-тежко от гладните години както по отношение на смъртните случаи, така и от емиграцията. Ирландия продължава да страда от обезлюдяване дори след приключването на големия глад. Между 1846 и 1850 г. населението на Ирландия спада с около 25%.

Една от най-сериозните последици от глада е разделението между Ълстър и останалата част на Ирландия. Ълстър е център на промишлеността и свободната търговия и там гладът не е така осезаем. През втората половина на XIX век това разделение вече е непреодолимо[12].

Важно следствие от Големия глад е и пробуждането на ирландския национализъм. Ужасните последици правят хората податливи на революционни стремежи, но населението е така смазано от глада, болестите и емиграцията, че избухналото през 1848 г. въстание не е масово подкрепено.

Въпреки това, напрежението между двата, вече не само религиозно, но и икономически оформили се региона, се изостря. А недоволството от британското управление довежда до желание за еманципация, чиято кулминация е борбата за независимост започнала още в първото десетилетие на XX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Roser, M.** "Famines". – In: Our World In Data, <https://ourworldindata.org/famines/>

[2] 2015 Global Hunger Index Report. IFPRI, International Food Policy Research Institute, <http://www.ifpri.org/publication/2015-global-hunger-index-armed-conflict-and-challenge-hunger>

[3] **Conacre** (от *corn-acre*) – Система за отдаване под наем на земя за период от 11 месеца в Ирландия, на малки парцели и лехи

[4] Trueman, C. N. "The Great Famine of 1845". – In: The History Learning Site, <http://www.historylearningsite.co.uk/ireland-1845-to-1922/the-great-famine-of-1845/>

[5] Пак там.

[6] **Bloy, M.** "The Irish Famine: 1845-9". – In: The Victorian Web. Literature, History, & Culture in the Age of Victoria, http://www.victorianweb.org/history/famine.html

[7] Duffy, Sir Charles Gavan. "Famine in Ireland, 1847", http://history-world.org/famine_in_ireland.htm

[8] **Trueman, C. N.** "The Great Famine of 1845". – In: The History Learning Site, <http://www.historylearningsite.co.uk/ireland-1845-to-1922/the-great-famine-of-1845/>

[9] "Irish Potato Famine: Gone to America". – In: The History Place, <http://www.historyplace.com/worldhistory/famine/america.htm>

[10] **Mokyr, J.** "Great Famine. Irish History". – In: Encyclopжdia Britannica, <https://www.britannica.com/event/Great-Famine-Irish-history>

[11] **Trueman, C. N.** "The Great Famine of 1845", цит. съч.

[12] Пак там.

БЪЛГАРСКИ ОФИЦЕРИ, УЧИЛИ В МИХАЙЛОВСКАТА АРТИЛЕРИЙСКА АКАДЕМИЯ В ПЕРИОДА 1879–1885 г.

Драгомир ГЕОРГИЕВ

Докторант, Катедра „Нова и най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Андрей Андреев

One of the main problems in the new revivify Bulgarian state during the first month's free life is the question with the education of the Bulgarian officers. They should gradually substitute their Russian teachers in the management and command of the Bulgarian military forces. During this period Russia is only one from the Great powers that gives entrance to the Bulgarians to its own military schools. In the period, 1879–1885 nine Bulgarian officers were admitted for education in the Academy of artillery in Mihaylovgrad. From them five officers graduated their education in the period before the Union, two like officers-emigrants and other two couldn't to graduate, because of difference reasons.

Един от основните проблеми, пред които се изправя възстановената българска държава в първите месеци свободен живот, е въпросът с обучението на офицери от местен произход, които постепенно трябва да заменят своите руски учители в ръководството и командването на българските въоръжени сили. В този период Русия единствена от Великите сили дава достъп на българите до своите военноучебни заведения.

Началото на артилерийското образование в Северната империя е поставено през 1701 г. Тогава, по време на управлението на Петър I в Москва е открита първата специализирана артилерийска школа. На 9 май 1820 г. след доклад на великия княз генерал-фелдцмейстер Михаил Павлович се сформира учебна артилерийска бригада за подготовка на специалисти по взривно дело. Самото откриване се извършва на 25 ноември 1820 г. Основната задача, поставена пред това учебно заведение, е свързана с подготовката на офицерски кадри за служба в строевите части на артилерията. През месец февруари 1823 г. е разкрит младши офицерски клас, а на следващата година е създаден и отделен старши офицерски клас. На 19 септември 1849 г., след смъртта на великия княз Михаил Павлович, това учебно заведение получава името „*Михайловско артилерийско училище*“. В офицерския клас и в юнкерските класове на Михайловското артилерийско училище се преподават значителен брой предмети. Сред тях могат да бъдат откроени: *теория на изстрела и използването на артилерията*, *сведения за материалната и техническа част на чуждестранните артилерии*, *дългосрочна фортификация*, *тактика и стратегия, история на последните 3-и столетия*, *диференциално и интегрално смятане*,

статика, *динамика*, *физика*, *химия*, *руски език*, *френски език* и *немски език*. Преподават се още: Закон Божи, *древна и средновековна история*, *аналитична геометрия*, *полева фортификация*, *материална и техническа част на руската артилерия*, *артилерийско и ситуационно чертане*, *практически занятия по електротехника*. Занятията по *топография* са включени в курса лекции по *праволинейна тригонометрия*. През 1832 г. в учебната програма е включен първия курс по „приложна механика". С развитието на артилерийското дело се налага въвеждането на нови научни дисциплини, които трябва да спомогнат за по-доброто обучение и подготовка на офицерските кадри. Това налага навлизането в учебната програма на предметите: *теория на стрелбата*, *използване на артилерията в различните случаи на война*. Въведени са дисциплини, свързани с изучаването на устройството, материалната и техническа част на артилериите на останалите велики сили.

В периода 1820–1895 г. през Михайловското артилерийско училище обучение преминават общо 3227 младежи. От тях 3210 души са произведени в офицерски чин, а 17 получават граждански чинове. След 1855 г. Михайловското артилерийско училище става подготвително учебно заведение на Михайловската артилерийска академия[1].

Поражението, претърпяно по време на Кримската война, принуждава Александър II и армейското ръководство да пристъпят към незабавни реформи в сферата на военното дело. Част от тях са свързани със системата на военното образование и по-специално с подготовката на военни специалисти. Сложната обстановка и острата нужда от бързи и видими резултати, карат стратезите в руското военно министерство да обърнат сериозно внимание на предложените още в средата на предходното десетилетие промени. Част от тях са свързани с преобразуването във военни академии на артилерийското и инженерното училище в руската столица. Промените са официално оповестени със специален указ на 30 август 1855 г. Според него офицерските класове във военно-специалните учебни заведения се трансформират в "*Михайловска артилерийска академия*" и „*Николаевска военно-инженерна академия*". Действащата по това време Императорска военна академия се преобразува в „*Николаевска академия на Генералния щаб*". В периода 1855–1894 г. длъжността началник на академията се формулира по следния начин: „*началник на Михайловската артилерийска академия и училище*". Една от основните цели, които преследват преобразуванията в началото на 60-те години на XIX век, е свързана с обезпечаването на достатъчен брой добре подготвени артилерийски специалисти. Водещите дисциплини, преподавани по време на курса на обучение, са от всички дялове на артилерията: *технология*, *теоретична механика*, *практическа механика и химия*. Помощните дисциплини, изучавани в академията, са: *висша математика*, *физика*, *стратегия*, *фортификация*, *тактика*, *история на военното изкуство*, *теория на вероятностите*, *металургия на сплавите*, *военна администрация*, *руски език*, *френски език* и *немски език*.

Българските офицери, учили в академията в периода 1879–1885 г., имат възможността да слушат лекции от редица видни военни и обществени дейци. Сред тях се открояват имената на А. В. Гадолин – заслужил професор, доктор по минералогия. Той е избран за академик в Руската императорска академия на науките, освен това е член на много други руски и чуждестранни научни общества. Преподаватели по тактика са видният руски военен и държавен деец, генерал от инфантерията М. И. Драгомиров и генералът от инфантерията професор Г. А. Леер. Дисциплината балистика е водена от видния руски артилерист и учен Н. А. Забудский. Преподавател по този учебен предмет в академията е и генералът от артилерията Н. В. Майевский – виден професор, член-кореспондент на Петербургската академия на науките. Преподавател по химия в това висше учебно заведение е С. В. Панпушко – талантлив химик артилерист. Той е известен със своите разработки в областта на взривните вещества (пироксилин, мелинит) и създаването на боеприпаси. Автор на първия капитален труд за производство на взривни вещества. Разработва метод за оборудването на експлозивни снаряди. В периода 1820–1895 г. курса на обучение в офицерския клас на Михайловската артилерийска академия завършват 1246 души.

Тя е едно от петте висши военноучебни заведения в Северната империя, в които от 1879 до 1885 г. военно образование получават значителен брой български офицери. През месец септември 1879 г. Симеон Ванков[2], Петър Груев[3], Константин Никифоров[4] и Никифор Никифоров[5] са командировани за обучение в Михайловската артилерийска академия в Санкт Петербург. След пристигането в руската столица на Симеон Ванков, Петър Груев, Константин Никифоров и Никифор Никифоров става ясно, че те не притежават необходимата теоретична подготовка, за да постъпят за обучение направо в академията. От есента на 1879 до пролетта на 1880 г. те преминават обучение в съкратен подготвителен курс на Михайловското артилерийско училище. Това е направено, за да може по-късно да бъде облекчен техния, процес на обучение в академията. След завършването му през пролетта на 1880 г. Ванков, Груев, Н. Никифоров и К. Никифоров са приети в Михайловската артилерийска академия. На 15 май 1883 г. четиримата български офицери завършват своето висше военно образование. За отличното си представяне по време на обучението С. Ванков, Н. Груев и К. Никифоров получават парична награда. През 1880 г. Стефан Златарски[6] е приет в старшия клас на Михайловската академия в Санкт Петербург. Вероятно след пристигането му в руската столица става ясно, че той не притежава необходимата подготовка директно да постъпи за обучение в това учебно заведение. Ето защо за период от една година учи в Михайловското артилерийско училище, след което през 1881 г. постъпва в академията. Завършва през 1884 г. През 1882 г. други трима българи са приети за обучение като артилеристи. Това са Георги Зеленогоров[7], Стефан Белов[8] и Велико Кърджиев[9]. След пристигането им в Санкт Петербург става ясно, че те също нямат нужната подготовка, за да постъпят директно в академията, заради което за период от

една година са приети в старшия клас на Михайловското артилерийско училище и едва през 1883 г. постъпват в академията. След обявяването на Съединението тримата прекъсват обучението си и се завръщат в Княжеството. По-късно Велико Кърджиев и Стефан Белов успяват да довършат обучението си като офицери-емигранти на руска служба. През 1885 г. Димитър Бояров[10] е допуснат до приемен изпит за постъпване в Михайловската артилерийска академия, но заради усложнената обстановка в отношенията между двете държави, обявяването на Съединението и избухването на Сръбско-българската война не успява да замине за Русия.

В периода 1879–1885 г. девет български офицери са приети за обучение в Михайловската артилерийска академия. От тях петима завършват обучението си в периода преди Съединението, двама като офицери-емигранти, а други двама поради различни причини не успяват да завършат. В същото време общо осем човека учат в Михайловското артилерийско училище. В следващите години тези офицери ще имат различна съдба, но полученото образование в Русия оставя неизличим отпечатък върху техните професионални кариери. Първият военен министър в историята на Третата българска държава – българин по произход, е именно капитан Константин Никифоров, един от възпитаниците на тази академия. Това е красноречив пример за класата и престижа, които притежава това висше учебно заведение, заемащо своето достойно място в системата на руското военно образование.

Целта на настоящата разработка е да бъде представена наличната информация за обучението на български офицери в Михайловската артилерийска академия в Санкт Петербург в периода от Освобождението до началото на Сръбско-българската война. Анализирайки тази информация, още по-добре ще можем да определим ролята и значението на знанията и уменията, получени от българските възпитаници на това висше руско военноучебно заведение. Тази подготовка ще се окаже изключително важна предвид тежките изпитания, които предстоят пред младата българска армия в наближаващата война със Сърбия от есента на 1885 г. В нея те трябва на практика да покажат какво са научили по време на своето военно обучение в Русия. По този начин те ще защитят своята офицерска чест, реномето на руските военни заведения, които са завършили, и обединението на Княжество България и Източна Румелия – все задачи, с които „българските капитани" ще се справят по най-добрия възможен начин. Това дава възможност да бъдат написани първите славни страници за нашето оръжие в историята на Третата българска държава.

Използвани съкращения:

Укази и прикази (1880) – Укази и прикази по Военното ведомство. За 1880. София, 1894.

Укази, прикази и циркуляри (1882) – Укази, прикази и циркуляри по Военното ведомство. За 1882 г. София, 1895.

Списък на генералите и офицерите (1884) – Списък на генералите, щаб- и оберофицерите от Българската войска с тяхното старшинство. Съставен към 1 март 1884 г. София, 1884.

Списък на генералите и офицерите (1885) – Списък на генералите, щаб- и оберофицерите от Българската войска с тяхното старшинство. Съставен към 1 март 1885 г. София, 1885 г.

Списък на генералите и офицерите (1903) – Списък на генералите, щаб- и оберофицерите от Българската войска по род на оръжието и тяхното старшинство. Съставен към 1 март 1903 г. София, 1903.

Архиви:

ДВИА – Държавен военноисторически архив – Велико Търново

ИДА – Известия на държавните архиви

НБКМ – БИА – Български исторически архив при Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий"

Периодични издания:

ВЖ – Военен журнал

ВИС – Военноисторически сборник

ДВ – Държавен вестник

ИВИНД – Известия на военноисторическото научно дружество

ИИМВТ – Известия на Исторически музей Велико Търново

НК – Нашата конница

БЕЛЕЖКИ

[1] **Греков, Ф. В.** Краткий исторический очерк военно-учебных заведений Российской Империи (1700–1910). – Москва: Типография «Вильде», 1910, 162–167, 185; **Воробьева, А. Пархаев, О.** Российские юнкера 1864–1917, история военных училищ. Москва, 2002, 31–36; **Селиванов, М. С.** Нагрудние знаки и жетоны военных учебных заведений Российской Императорской армий. – Москва, 2007, 37–38.

[2] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 66, л. 5; ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 216, л. 71; ДВ, № 111, 15 октомври 1883; ДВ, № 112, 18 октомври 1883; ДВ, № 1, 4 януари 1886; **Белинов, Ив.** Офицерско-емигрантския въпросъ, Опитъ за разяснение причините за неговото възникване и указване единъ способъ за неговото разрѣшение. Руссе, 1895, с. 106; **Божков, К.** Бележки и спомени по Морската ни частъ. – ВИС, 1933, № 13, 153, 154; **Чакалова, Л.** Генерал Симеон Ванков, биографичен очерк. София, 1974, 11–98; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до края на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, с. 59; **Маринов, Ил.** Български командири от Сръбско-българската война 1885 година. – ВИС, 1985, № 6, с. 152; **Рангелов, Л. Маринов, И, Шалавелова, М. Нойков, Ст. Карамфилов, Е. Йорданов, Хр. Бонев, И, Митев, Й. Миков, Ст. Антонова, Н. Шипчанов, И. Димов, Д. Тодоров, Н. Узунов, Хр. Митев, Тр. Вълков, Г.** Храбри идат твоите капитани. София, 1985, 67, 162, 166; **Стателова, Е. Грънчаров, Ст. Василева, В. Вълков, Г. Димитров, П. Дончева, Б. Емануилова, Ев. Маринов, Ил. Маркова, З. Миладинова, Е. Пандев, К. Пенева, Н. Пенков, Ст. Петров, М. Попов, Р. Саздов, Д.**

Томова, Т. Цоцоркова, М. Шипчанов, И. Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 64; **Генчев, Н. Даскалова, К. Аврамова, Р. Василева, В. Давчева, Д. Димитрова, Д. Еленкова, В. Куюмджиева, М.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 100–101; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД, 1992, Т. 53, 240, 250, 256, 259, 263, 275, 281; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918. София, 1993, 14, 34, 196; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З., София, 1996, с. 118; **Бъчварова, Н.** Симеон Николаевич Ванков – живот и дейност (1858–1937). – ИИМВТ, год. XIII, 1998, 38–52; **Радев, С.** Строители на Съвременна България. Т. 1, София, 2004, 894, 898; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). София, 2008, с. 62; **Райчевски, Ст.** Братята в българската история. София, 2013, 413–414, 601; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 72; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 304; **Сгурев, В.** Генералът на снарядите, Симеон Ванков – учен, оръжеен инженер и организатор на военното производство. София, 2015, 280 с.

[3] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 66, л. 5; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 34–35; НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 2, л. 13–14; НБКМ – БИА, ф. 29, а.е. 2, л. 22; ДВ, № 111, 15 октомври 1883; ДВ, № 112, 18 октомври 1883; ДВ, № 29, 28 март 1885; ДВ, № 1, 4 януари 1886; **Белинов, Ив.** Офицерско-емигрантския въпросъ, Опитъ за разяснение причините за неговото възниквание и указвание единъ способъ за неговото разрѣшение. Руссе, 1895, 12, 40, 58, 106, 109, 115; **Ганчев, Д.** Спомени 1864–1887. София, 1936, 21, 28, 248, 253–254, 269–270; **Маринов, Ил.** Генерал майор Петър Димитров Груев. – ВИС, 1979, № 2, 183–189; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до краят на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, 53, 59; **Маринов, Ил.** Български командири от Сръбско-българската война 1885 година. – ВИС, 1985, № 6, с. 160; **Рангелов, Л. Маринов, И, Шалавелова, М. Нойков, Ст. Карамфилов, Е. Йорданов, Хр. Бонев, И, Митев, Й. Миков, Ст. Антонова, Н. Шипчанов, И. Димов, Д. Тодоров, Н. Узунов, Хр. Митев, Тр. Вълков, Г.** Храбри идат твоите капитани. София, 1985, 19, 20, 32, 44, 67, 130, 156, 157, 158–168, 174; **Стателова, Е. Грънчаров, Ст. Василева, В. Вълков, Г. Димитров, П. Дончева, Б. Емануилова, Ев. Маринов, Ил. Маркова, З. Миладинова, Е. Пандев, К. Пенева, Н. Пенков, Ст. Петров, М. Попов, Р. Саздов, Д. Томова, Т. Цоцоркова, М. Шипчанов, И.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, 23, 84–85; **Генчев, Н. Даскалова, К. Аврамова, Р. Василева, В. Давчева, Д. Димитрова, Д. Еленкова, В. Куюмджиева, М.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, 100, 170; **Атанасов, Д.** Първостроители на българската артилерия. София, 1992, с. 197; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД, 1992, Т. 53, 240, 250, 256, 263, 275, 281; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918. София, 1993, 14, 37, 196; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З., София, 1996, с. 213; **Христов, Ив. Тодоров, С. Петкова, Р. Гиндузов, Й. Гочева, М. Николова, С.** Българското опълчение 1877–1878 г. Първа, Втора и Трета дружина. Биографичен и Библиографски справочник. Т. 1, Казанлък, 1996, с. 172; **Калчев, К.** Исторически календар за бесарабските българи. Велико Търново, 2001, 41, 189, 226, 233, 296, 317, 374; **Енчевич, И. Енчевич, Ф.** (съставители) Генерал Марин Д. Енчевич, Изповед на един родолюбец.

София, 2004, 5, 35, 36, 208, 213; **Радев, С.** Строители на Съвременна България. Т. 1. София, 2004, 766, 867, 876, 877, 880, 887, 888, 891, 892, 893, 894, 895, 897, 898, 899, 901, 902; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878 –1912). София, 2008, с. 81; **Рухчев, Н.** Военното училище на България 1878–2002, исторически очерк. София, 2012, 505, 510, 511; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 80; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, 304, 314; **Сгурев, В.** Генералът на снарядите, Симеон Ванков – учен, оръжеен инженер и организатор на военното производство. София, 2015, с. 36.

[4] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 66, л. 5; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 93, л. 1, 4, 6, 26, 28, 33, 36, 40; ДВ, № 111, 15 октомври 1883; ДВ, № 112, 18 октомври 1883; ДВ, № 29, 28 март 1885; **Белинов, Ив.** Офицерско-емигрантския въпросъ, Опитъ за разяснение причините за неговото възниквание и указвание единъ способъ за неговото разръшение. Руссе, 1895, 12, 102; **Мишев, Д.** България в миналото. Страници из българската културна история. София, 1916, с. 317; Майор Константин Никифоров (Вождове покойници). – ВЖ, 1925, №4, с. 1; **Славейков, Р.** Майор К. Никифоровъ (Първиятъ българинъ – Министръ на Войната). – ВИС, 1928, № 1-2, 48 – 62; **Ганчев, Д.** Спомени 1864–1887. София, 1936, с. 50–51; **Поглубко, К. А.** За да бъдат полезни на народа си. София, 1976, с. 39; ЕБ, т. 4, София, 1984, с. 589; **Рангелов, Л. Маринов, И, Шалавелова, М. Нойков, Ст. Карамфилов, Е. Йорданов, Хр. Бонев, И, Митев, Й. Миков, Ст. Антонова, Н. Шипчанов, И. Димов, Д. Тодоров, Н. Узунов, Хр. Митев, Тр. Вълков, Г.** Храбри идат твоите капитани. София, 1985, 6, 25 – 26, 52, 64–80, 84, 87, 139, 144, 162, 165, 166; **Стателова, Е. Грънчаров, Ст. Василева, В. Вълков, Г. Димитров, П. Дончева, Б. Емануилова, Ев. Маринов, Ил. Маркова, З. Миладинова, Е. Пандев, К. Пенева, Н. Пенков, Ст. Петров, М. Попов, Р. Саздов, Д. Томова, Т. Цоцоркова, М. Шипчанов, И.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 158; **Генчев, Н. Даскалова, К. Аврамова, Р. Василева, В. Давчева, Д. Димитрова, Д. Еленкова, В. Куюмджиева, М.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 464; **Генчев, Н.** Българска възрожденска интелигенция. София, 1991, с. 383; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД, 1992, Т. 53, 240, 263; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918. София, 1993, 13, 20, 197; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О., София, 1996, с. 327; **Енчевич, И. Енчевич, Ф.** (съставители) Генерал Марин Д. Енчевич, Изповед на един родолюбец. София, 2004, 18, 19, 204, 215; **Радев, С.** Строители на Съвременна България. Т. 1, София, 2004, 613, 658, 724, 748, 756, 792, 862, 865, 867–868, 876, 877, 878, 880, 881, 888, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). София, 2008, 158–159; **Цураков, А.** Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София, 2008, 40, 43; **Метев, Л.** Воинската слава на Габрово (Калоферския офицерски корпус 1878–1947 г.). София, 2012, с. 24; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 110; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 375; **Сгурев, В.** Генералът на снарядите, Симеон Ванков – учен, оръжеен инженер и организатор на военното производство. София, 2015, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 44.

[5] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 656, л. 56 (гръб) – 57; ДВИА, ф. 39, оп. 1, а.е. 1204, л. 385 (гръб); ДВ, № 111, 15 октомври 1883; ДВ, № 112, 18 октомври 1883; ДВ, № 131, 3 декември

1883; ДВ, № 100, 30 октомври 1884; Списък на генералите и офицерите (1884), с. 98; ДВ, № 29, 28 март 1885; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 3; **Първи** випускъ на Софийското военно училище по случай 50 годишнината отъ производството му (1879–1929). София, 1929, с. 66; **Пеев, П.** Нашите полководци Генералъ-Лейтенантъ Георги Вазовъ. Библиотека „Прослава", год. 5, кн. 20, София, 1942, с. 44; **Попов, В. Иванова, Ц. Велкова, Й.** Българската земска войска 1878–1879. Сборник с документи и материали. София, 1959, 560, 561, 652; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до краят на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, 53, 59; **Стателова, Е. Грънчаров, Ст. Василева, В. Вълков, Г. Димитров, П. Дончева, Б. Емануилова, Ев. Маринов, Ил. Маркова, З. Миладинова, Е. Пандев, К. Пенева, Н. Пенков, Ст. Петров, М. Попов, Р. Саздов, Д. Томова, Т. Цоцоркова, М. Шипчанов, И.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 159; **Генчев, Н. Даскалова, К. Аврамова, Р. Василева, В. Давчева, Д. Димитрова, Д. Еленкова, В. Куюмджиева, М.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 100; **Недев, Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918. София, 1993, 14, 51, 59, 197; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 3 – Т. 4. И-О., София, 1996, с. 327; **Топузов, В. Гладилов, В.** Български червен кръст 1878–1998. София, 1998, 256, 257; **Матеева, М.** История на дипломатическите отношения на България. София, 2005, 69, 164, 165; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). София, 2008, с. 159; **Цураков, А.** Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София, 2008, 105–106; **Пенева, А. Горчев, А. Хараланова, Б. Вацова, Б. Петров, Б. Аврамова, В. Борисова, В. Драгостинова, В. Гроздев, Г. Цветков, Г. Руменов, Д. Лечев, Д. Евтимов, Д. Игнатовски, Д. Димов, Д. Кьостебеков, Е. Попчев, З. Йорданов, И. Няголова, И. Семерджиева, И. Йорданов, Й. Павлова, Й. Вачкова, К. Петров, К. Константинов, К. Мустаков, К. Кънчев, К. Крумов, К. Куманова, М. Петева, М. Филипова, М. Йорданов, М. Стефанова, Н. Димитрова, Н. Чакъров, Н. Георгиев, П. Занев, П. Станчев, П. Въчева, С. Иванов, С. Лалова, С. Тодоров, Т. Горанова, Х. Стефанов, Ц. Танев, Ч.** Шуменска област, Енциклопедия. София, 2011, 518–519; **Рухчев, Н.** Военното училище на България 1878–2002, исторически очерк. София, 2012, с. 61; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 110; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 304.

[6] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 79, л. 63 – 64; ДВ, № 66, 20 август 1880; Укази и прикази (1880), 89 – 90; Списък на генералите и офицерите (1884), с. 101; **Първи** випускъ на Софийското военно училище по случай 50 годишнината отъ производството му (1879–1929)., София, 1929, с. 66; **Попов, В. Иванова, Ц. Велкова, Й.** Българската земска войска 1878–1879. Сборник с документи и материали. София, 1959, 542, 544, 561, 649; **Генчева, Ц. Драганова, Т. Димитров, Й.** Бележити търновци. Биографичен и библиографски справочник за дейци, родени живели и работили във Велико Търново през XII–XX в. София, 1985, с. 329; **Рангелов, Л. Маринов, И, Шалавелова, М. Нойков, Ст. Карамфилов, Е. Йорданов, Хр. Бонев, И, Митев, Й. Миков, Ст. Антонова, Н. Шипчанов, И. Димов, Д. Тодоров, Н. Узунов, Хр. Митев, Тр. Вълков, Г.** Храбри идат твоите капитани. София, 1985, с. 157; **Стателова, Е. Грънчаров, Ст. Василева, В. Вълков, Г. Димитров, П. Дончева, Б. Емануилова, Ев. Маринов, Ил. Маркова, З. Миладинова, Е. Пандев, К. Пенева, Н. Пенков, Ст. Петров, М. Попов, Р. Саздов, Д. Томова, Т. Цоцоркова, М. Шипчанов, И.**

Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 106; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД, 1992, Т. 53, 250, 264, 279, 281; **Радев, С.** Строители на Съвременна България. Т. 1. София, 2004, 693, 862; **Кюркчиев, Н.** Николаевска академия на Генералния щаб Санкт Петербург. София, 2008, с. 22; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). София, 2008, с. 103; **Рухчев, Н.** Военното училище на България 1878–2002, исторически очерк. София, 2012, с. 62; **Златарски, Н.** Пет български рода в летописите на историята. София, 2012, 118 – 129; **Райчевски, Ст.** Братята в българската история. София, 2013, 460, 462–463, 604; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 89.

[7] Укази, прикази и циркуляри (1882), с. 78–79; ДВ, № 1, 4 януари 1886; **Първи** випускъ на Софийското военно училище по случай 50-годишнината отъ производството му (1879–1929). София, 1929, с. 66; **Попов, В. Иванова, Ц. Велкова, Й.** Българската земска войска 1878–1879. Сборник с документи и материали. София, 1959, с. 542, 561, 649; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до краят на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, с. 59; **Маринов, Ил.** Български командири от Сръбско-българската война 1885 година. – ВИС, 1985, № 6, 151–153, 168; **Стателова, Е. Грънчаров, Ст. Василева, В. Вълков, Г. Димитров, П. Дончева, Б. Емануилова, Ев. Маринов, Ил. Маркова, З. Миладинова, Е. Пандев, К. Пенева, Н. Пенков, Ст. Петров, М. Попов, Р. Саздов, Д. Томова, Т. Цоцоркова, М. Шипчанов, И.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 106; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД, 1992, Т. 53, с. 240, 264; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З., София, 1996, с. 320; **Калчев, К.** Исторически календар за бесарабските българи. Велико Търново, 2001, с. 56, 57, 375; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). София, 2008, с. 102; **Цураков, А.** Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София, 2008, с. 553; **Рухчев, Н.** Военното училище на България 1878 – 2002, исторически очерк. София, 2012, с. 61; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 88.

[8] Укази, прикази и циркуляри (1882), с. 81; ДВ, № 22, 13 март 1886; **Белинов, Ив.** Офицерско-емигрантския въпросъ, Опитъ за разяснение причините за неговото възниквание и указвание единъ способъ за неговото разрѣшение. Руссе, 1895, 75, 90; Списък на генералите и офицерите (1903), с. 32; **Първи** випускъ на Софийското военно училище по случай 50-годишнината отъ производството му (1879–1929). София, 1929, 66, 87; **Попов, В. Иванова, Ц. Велкова, Й.** Българската земска войска 1878–1879. Сборник с документи и материали. София, 1959, 543, 561, 646; **Мишев, Р.** Обучение на българи в руските военни учебни заведения от Освобождението до краят на XIX век. – ВИС, 1983, № 6, с. 59; **Маринов, Ил.** Български командири от Сръбско-българската война 1885 година. – ВИС, 1985, № 6, 159–160; **Рангелов, Л. Маринов, И, Шалавелова, М. Нойков, Ст. Карамфилов, Е. Йорданов, Хр. Бонев, И, Митев, Й. Миков, Ст. Антонова, Н. Шипчанов, И. Димов, Д. Тодоров, Н. Узунов, Хр. Митев, Тр. Вълков, Г.** Храбри идат твоите капитани. София, 1985, 18, 20; **Стателова, Е. Грънчаров, Ст. Василева, В. Вълков, Г. Димитров, П. Дончева, Б. Емануилова, Ев. Маринов, Ил. Маркова, З. Миладинова, Е. Пандев, К. Пенева, Н. Пенков, Ст. Петров, М. Попов, Р. Саздов, Д. Томова, Т. Цоцоркова, М. Шипчанов, И.** Съединението 1885, Енциклопедичен справочник. София, 1985, с. 22–23; **Атанасов, Д.**

Първостроители на българската артилерия. София, 1992, с. 97–105; **Стоименов, Н.** Статути на българските офицери в Русия от Освобождението до края на XIX в. – ИВИНД, 1992, Т. 53, 240, 258, 264, 270, 283; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З. София, 1996, с. 72; **Енчевич, И. Енчевич, Ф.** (съставители) Генерал Марин Д. Енчевич, Изповед на един родолюбец. София, 2004, 24, 206, 213; **Радев, С.** Строители на Съвременна България. Т. 1. София, 2004, с. 894; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). София, 2008, с. 49; **Рухчев, Н.** Военното училище на България 1878–2002, исторически очерк. София, 2012, 61, 512; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 68.

[9] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 655, л. 275 (гръб) – 276; ДВ, № 111, 15 октомври 1883; ДВ, № 112, 18 октомври 1883; Списък на генералите и офицерите (1884), с. 107; Списък на генералите и офицерите (1885), с. 142; Нашите най-стари конни офицери. НК. 1922, № 4. с. 1, 22; Полковникъ о. з. Велико Кърджиевъ (некролог). НК, 1928, № 4-5, с. 34; **Стойчев, Ив.** Нашитъ конни офицери Първи випуск – 10-23 май 1879 г., НК, 1929, № 5, с. 14; **Петрунов, Хр.** Кратки спомени. НК, 1929, № 5, с. 26; **Първи** випускъ на Софийското военно училище по случай 50-годишнината отъ производството му (1879–1929)., София, 1929, с. 67; **Попов, В. Иванова, Ц. Велкова, Й.** Българската земска войска 1878–1879. Сборник с документи и материали. София, 1959, 542, 544, 560, 561, 650; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 3 – Т. 4. София, 1996, с. 165; **Радев, С.** Строители на Съвременна България. Т. 1. София, 2004, 701, 722, 894, 914; **Танчев, Ив.** Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878–1912). София, 2008, с. 131; **Пенева, А. Горчев, А. Хараланова, Б. Вацова, Б. Петров, Б. Аврамова, В. Борисова, В. Драгостинова, В. Гроздев, Г. Цветков, Г. Руменов, Д. Лечев, Д. Евтимов, Д. Игнатовски, Д. Димов, Д. Кьостебеков, Е. Попчев, З. Йорданов, И. Няголова, И. Семерджиева, И. Йорданов, Й. Павлова, Й. Вачкова, К. Петров, К. Константинов, К. Мустаков, К. Кънчев, К. Крумов, К. Куманова, М. Петева, М. Филипова, М. Йорданов, М. Стефанова, Н. Димитрова, Н. Чакъров, Н. Георгиев, П. Занев, П. Станчев, П. Въчева, С. Иванов, С. Лалова, С. Тодоров, Т. Горанова, Х. Стефанов, Ц. Танев, Ч.** Шуменска област, Енциклопедия. София, 2011, с. 423; **Рухчев, Н.** Военното училище на България 1878 – 2002, исторически очерк. София, 2012, с. 62; **Танчев, Ив.** Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878–1912 г.). ИДА, 2013, бр. 105, с. 100.

[10] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 655, л. 36 (гръб) – 37; ДВ, № 37, 16 април 1885; **Първи** випускъ на Софийското военно училище по случай 50-годишнината отъ производството му (1879–1929)., София, 1929, с. 67; **Попов, В. Иванова, Ц. Велкова, Й.** Българската земска войска 1878 – 1879. Сборник с документи и материали. София, 1959, 560, 562, 647; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 1 – Т. 2, А-З., София, 1996, с. 103; **Радев, С.** Строители на Съвременна България. Т. 1. София, 2004, с. 708; **Рухчев, Н.** Военното училище на България 1878–2002, исторически очерк. София, 2012, с. 64.

БРИТАНСКАТА ИМПЕРИЯ – КЛЮЧОВИ АСПЕКТИ НА СВЕТОВНАТА СИСТЕМА ОТ ЗАВИСИМОСТИ: КОЛОНИИ, ПРОТЕКТОРАТИ И ДРУГИ ТЕРИТОРИАЛНИ СТАТУТИ. (XVII – ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК)

Йордан ЙОРДАНОВ

Докторант, Катедра „Нова и най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Валентин Спиридонов

Over the last four centuries The British Empire played a key role in the geopolitics. The Empire's past as a naval superpower and ruler of half of the world, raises a number of important questions regarding the imperial conception itself. It is closely linked to a specific system of dependencies for the management of subordinate territories on a global scale. For its part, the above mentioned system is also based on a particular structure within the British colonial administration. It is not a passive structure itself, but it has a clearly distinct evolution according to the specific imperial needs. The development of this flexible system goes through several clearly distinctive stages, namely colonies, protectorates and other territorial statutes in the face of the later dominions. Subsequently, the policy of giving or recognizing different levels of self-government in dependent territories, which benefits from the expansive nature of the empire, led to the emergence of the British Commonwealth at the end of the twentieth century. This community is made up of self-governing territories that recognize British sovereignty more and more symbolically. Today, the countries of the Community include former elements of the British Empire in a free association of sovereign countries. The potential exit of Britain from the EU gives additional relevance to the topic, namely the possible restart of the "British Commonwealth" project as a response to the difficulties ahead in the implementation of " Brexit".

Затова казвам, че това е доста ограничена политика да се смята, че тази държава може да се отбележи като вечен съюзник или постоянен враг на Англия. Ние нямаме вечни съюзници и нямаме постоянни врагове. Нашите интереси са вечни и постоянни, и е наше задължение да ги следваме.
Хенри Джон Темпъл, лорд Палмерстън[1]

Откога обаче може да мислим за тези постоянни английски интереси, за които говори Палмерстън?

В началото на своята книга Хенри Кисинджър споделя тезата, че през всяко столетие една страна съумява да моделира цялата международна система в унисон със своите интереси. Той аргументира своето твърдение, привеждайки следните примери: „*През XVII век Франция, ръководена от кардинал*

Ришельо, въвежда модерния подход към международните отношения, основан върху националната държава и мотивиран от националните интереси като върховна цел. През XVIII век Великобритания развива концепцията за равновесието на силите, която господства в европейската дипломация през следващите 200 години..."[2]. Английският случай може да бъде свързан и със XVII век, когато се полагат основите на бъдещата доминация. От тази отправна точка, по отношение на Британската империя, съвсем логично се подреждат следните въпроси: кои са основните елементи на имперския статус? Какво е глобалното значение на този статус и какво е влиянието му върху status quo? Защо една система от зависимости (в световен мащаб) е ключов елемент по отношение на виталността на Империята? И на последно място, но не и по значение кои са ключовите аспекти на тази система от зависимости и до каква степен те са продукт на определен държавен проект?

С право се твърди, че империите гледат на света по различен начин, глобално. Разбира се, тук трябва да поясним, че при всяка империя този глобален светоглед се характеризира със строго индивидуална специфика. Такъв е случаят и с Британската империя. Колкото и да звучи цинично, за Великите сили околните малки народи са обект на интереси, които невинаги съвпадат с техните. В този ред на мисли Британската империя изпъква като типичен пример за такова отношение спрямо подвластните ѝ народности. Тя, макар и понякога да проявява особено отношение спрямо по-малките народи, в крайна сметка следва своята имперска политика. Тази политика от своя страна е изцяло съобразена с поддържането на своеобразна световна система от зависимости, която да гарантира имперския интегритет и виталност. Това традиционно се използва и при обясняването на нейното глобално значение.

Британската световна система от зависимости представлява съвкупността на нейните колонии, протекторати и доминиони. Тя се развива в продължение на около три века и се намира под суверенитета на британската корона, и под управлението на британското правителство[3]. Политиката, която тя води през тази продължителна времева рамка, на даване и признаване на значителни степени на самоуправление спрямо своите зависими територии, води до специфични консолидационни процеси. Разбира се, това сплотяване е благоприятствано и от глобалния характер на Империята, значителните разстояния между отделните ѝ владения. Този процес води до развитието през XX век на идеята за „Британската общност". Тя включва до голяма степен самоуправляващи се зависими колонии, които признават все по-символично британския суверенитет. Терминът е правно доразвит в Уестминстърския статут през 1931 г.[4], засягащ равенството на Великобритания и тогавашните ѝ доминиони.

В историографията преобладава становището, че отправната точка на Британската империя трябва да се търси още от XVI век, когато тя прави първите плахи опити за създаване на отвъдморски заселнически колонии, с определен статут и форма на управление – назначени губернатори при кралските, хартите

при търговските компании и др.[5]. Морската експанзия, задвижвана едновременно от търговските амбиции и от съперничеството с Франция, се ускорява през XVII век. Тя довежда до появата на нови колонии в Северна Америка, Западните Индии[6] и Африка. Появата и особеностите на тези първи поселения трябва да се разглеждат през призмата на английската специфика, която изпъква със специфичен държавен модел спрямо другите европейски държави. Особеностите, като например изключителната роля на английския парламент след Гражданските войни от средата на XVII век, доста често се привеждат и като ортодоксално обяснение на самата държавна политика в сферата на колонизацията. Така се обяснява логиката на слабата държавна намеса в тази сфера през 50-те години XVII век и доста по-отчетливата намеса през XVIII и XIX век.

Към вътрешните особености на английския държавен модел трябва да се вземе под внимание липсата на голяма бюрократична машина, отсъствието на многочислена армия и специфичната социална позиция на аристокрацията. Това предразполага към практиката да се делегират управленски отговорности на подизпълнители. Най-често това делегиране става чрез отдаването на монополни права на търговски компании чрез кралски харти[7]. Така държавата не поема риск, а подизпълнителите-предприемачи рискуват своите вложени средства и капитали.

Тези особености са важни поради няколко причини. Първо, липсата на голяма армия е слаба почва за развитие на абсолютизъм, респективно това предпазва английското общество от неговите рестрикции – данъчни произволи, усложнен бюрократичен апарат и др. Второ, аристокрацията в Англия плаща данъци, което води до стабилна фискална система, а това, от своя страна, увеличава военните и политическите възможности на държавата във външната политика[8]. Така някои вътрешни аспекти на английската държава стават съществени предимства спрямо нейните конкуренти в отвъдморските начинания.

Комплексността на темата се допълва и от особеностите на самата терминология. Така например, терминът „Британска империя“ и неговото значение за реалностите на XVI–XVII век е доста специфичен. Докато историографията е относително конкретна по отношение на датировката на първата част, а именно, че след 1603 г. е налице личната уния между Англия и Шотландия, то втората част е доста дискусионна. Според Николас Кани терминът „империя“ през този ранен период трябва да се свързва основно с религиозната независимост на Англия от Рим и папата. Той аргументира своята позиция с това, че думата *империя*, често е използвана от Хенри VIII в контекста на изолацията на неговата държава, а не за да подчертае своята власт над чужди територии[9].

Интересен момент от този ранен период е и самото отношение на монархията спрямо новите колониални възможности, съпоставени с интересите на търговската общност. Така, поне при Хенри VIII, монархията е водещ фактор в тези дела. Последвалото намаляване на държавния интерес в презокеанските дела се обяснява от историците с нестабилните управления при Едуард VI,

Мери I и дори през ранните години на Елизабет I. Това, от своя страна, определено задоволява търговските съсловия, гарантирайки техните икономически интереси[10]. Оттук следва, че е неправилно търговските инвестиции на редица английски компании през XVII век да се определят като имперски или колониални. В този ранен период те извличат ползите от кралските разрешения, отъждествявайки се с монархията, но по своята същност са частна инициатива на предприемачи.

Специфичното колониално мислене на англичаните през този ранен период често се обяснява в научните среди с една доста интересна и логична постановка – прецедентите от миналото. Например, всички образовани европейци разбират колонизацията като метод, основоположен от римляните, чрез който те налагат своята власт и цивилизованост над останалата част от Европа[11]. Това донякъде обяснява защо английската колонизация, в напълно различни ареали и икономически среди, често следва еднакъв курс в ранните години на тези поселения, а именно, защото различните колонисти споделят еднакви разбирания – уповавайки се на прецеденти от миналото[12].

Освен това, търговците, често основните спонсори на колонизацията, са с консервативни настроения, разчитайки на стандартните методи за постигането на колониалните ангажименти, независимо от различните обстоятелства, които са налице. Тази шаблонност закономерно води до липса на гъвкавост, а оттам и до крах на много от ранните колониални опити. В този ред на мисли някои историци поставят тезата, че опитът, натрупан в Шотландия и Ирландия, влияе съществено на колониалната практика в Новия свят, привеждайки примера за колонизацията на Ълстър[13].

В ранния етап на колонизацията на Северна Америка се забелязва сравнително разнообразие на колониите, техния формат – кралски (чрез споменатите вече специални харти, които биват собственически или на определени търговски компании) и преселнически. Освен това, в по-голямата си част тяхната зависимост от Метрополията е условна, най-просто сведена до защита от врагове срещу заплащане[14]. Така, почти всички ранни колонии възникват от предприемачеството на определени компании или аристократи, а не са плод на пряката дейност на английската корона. Тя все пак упражнява определени нива на контрол, назначавайки чиновници и съблюдавайки дейността на част от колониите, макар последните на практика да са самоуправляващи се единици с местни представителни институции. Това закономерно ни води до заключението, че формирането на империята чрез териториални придобивки не е организиран процес, или поне не в началото, а държавата невинаги е заинтересована активно да участва в тези рискови начинания.

Корелацията между заздравяването на фискалната система и просперитета на държавата във външната политика е очевидна. По-ефективното събиране на данъци и мита води до повече приходи, те до по-големи възможности за държавата да се меси в колониалната политика. Поддържайки по-голям

флот, тя може по-ефективно да пази ключовите търговски пътища и своите интереси[15]. Тези предимства и възможности стават особено очевидни по време на Седемгодишната война[16], която доказва именно необходимостта от добре смазан фискален и държавен апарат, без който имперските ефективи не могат да бъдат насочвани в желаната посока, а имперските системи са на практика обречени.

Промяна в държавната политика спрямо колониалните начинания настъпва след приключването на Английската революция от XVII век. При управлението на Кромуел поддръжката на тези колониални начинания е вече национален интерес и ангажира значителни средства от държавната хазна – директното управление на остров Ямайка[17]. Този национален интерес е засвидетелстван и от специфична законодателна политика, опираща се на разбирането за икономически национализъм, т.нар. меркантилизъм. С такъв дух е пропит документът „Навигационен акт“[18] от 1651 г., регламентиращ вносът на стоки в Англия да става само с английски кораби под заплаха от конфискация[19]. Давайки монополни права на своите колониални партньори, държавата очаква търговският обмен да е само между тях, тъй като са основни пазари за английските стоки. Тази държавна политика се следва до сътресенията, причинени от икономическата теория на Адам Смит[20], загубата на 13-те колонии и инерцията, която набира движението за свободна търговия в самата Англия през първата половина на XIX век.

Реставрацията на монархията допълнително подчертава одържавяването на този процес. Колониите се разглеждат като важен източник на средства и икономическа стабилност, а това от своя страна поражда необходимост от държавен контрол над икономически привлекателните колонии. Той е осъществим само чрез контрол на стратегически важните точки и търговските пътища по света. Така в края на XVII век се създава нова концепция за Империя, чрез специфична система от териториални зависимости и монополизирането на търговията с тези владения[21]. В допълнение, по същото време тези колонии започват да се идентифицират като английски, а управлението им доста често е чрез локално избрано събрание, което следва формата на английското държавно управление в Метрополията[22].

Друга особеност е, че връзката между Лондон и външните пазари се осъществява по вече споменатия по-горе сценариий. Търговията с тях най-често се осъществява чрез делегираните правомощия на търговските компании. В бъдеще тези търговски интереси започват да влияят дори и на държавната политика. Прецедентът е налице при управлението на Чарлз II. Именно под натиска на търговските интереси в страната се стига до Втората холандска война от 1664–1667 г., която води до английски териториални придобивки в Северна Америка. Доста интересно е мнението, че именно Реставрацията трябва да се отъждествява със зараждането на имперското съзнание. Основният аргумент, който се привежда, е „Навигационният акт“ от 1660 г. Той се явява

доста по-градивен по отношение на бъдещата имперска концепция от този при управлението на О. Кромуел. Актът задължава губернаторите в колониите да търгуват определени стоки само с Англия, указвайки точните продукти, които представляват национален интерес. Впоследствие те се реекспортират в Европа, носейки значителни печалби[23].

Славната революция е събитието, което допълнително създава здравата основа за появата на Британската империя[24]. В края на XVII век нейните бели жители започват да споделят както сходни политически, така и икономически интереси. Освен това, тази Първа британска империя географски може да бъде определена като атлантическа на базата на посоката на нейната колонизаторска активност. Налице е и основната ключова характеристика за имперския статус: междуколониална търговия чрез сложна комуникационна мрежа, свързваща разнообразните колонии с Лондон[25]. След събитията от 1688–1689 г. се издига и ролята на Парламента, вече контролиращ основните държавни функции. Това става чрез прерогативите му върху данъците и тяхното изразходване – така той има възможност да контролира армията, чрез нейното финансиране. Нормативната основа на този парламентарен прерогатив е заложена в „Бил за правата“ от 1689 г.[26], което води до ограниченото участие на народа в националния политически живот и политически процес[27].

При връщането на делегирането на правомощия в сферата на външната политика е важно да се отбележи, че някои компании, които имат кралски харти, се радват на по-голяма независимост от някои кралски владения. Част от привилегиите им включват събирането на данъци, съд, преговори за търговски концесии, развитие на колонии и дори водене на война. Такива права династията на Стюартите дава на Източноиндийската компания, Кралската африканска компания и др.[28] Допълнително свидетелство за растящите държавни интереси в колониалната политика отново намираме в дейността на парламента. През първата половина на XVIII г. той става все по-активен арбитър в имперските колониални дейности. Опитът за налагане на такава административна власт е виден от 29-те акта засягащи търговията с колониите, митата и дори пиратството в периода 1714–1739 г.[29]

Съревнованието между Англия и Франция се засилва през XVIII век, придобивайки своите най-важни територии – Канада и Индия. В началото на века конфликтът между английските и френските колонии в Северна Америка е локален. Впоследствие положението се променя в полза на Англия – след Седемгодишната война[30] и мирния договор от 1763 г. тя става доминираща в региона. По подобен начин Източноиндийската компания заздравява своите позиции в Индия. Въпреки победата, налице са и някои негативни последствия, които влошават отношенията с метрополията. Прави се опит за допълнително данъчно облагане на колониите, което да покрие държавните разходи от войната в Северна Америка. През 1764–1765 г. това става чрез данъци като Гербовия налог (Stamp act)[31].

Загубата на тринадесетте американски колонии през 1776–83 г. е нова повратна точка в управлението на колониалната система. Лошото управление или липсата на такова, познато като „благотворно пренебрегване" (Salutary neglect)[32], е търпимо за американските поселения, но след 1765 г. тези настроения се променят, както и самият им инстинкт за лоялност към метрополията и нейния крал. Тези настроения са ясно изразени от Томас Пейн в „Здравия разум"[33]. Загубата на колониите поставя на дневен ред необходимостта от реформи, като залогът е самото съществуване на Великобритания. Тази загуба успешно е компенсирана с нови колониални придобивки, като Австралия от 1788 г. и разрастването на английска Канада. Наполеоновите войни носят нови териториални и политически дивиденти за английската империя, защото след тях Франция на практика е разорена и отпада като колониален съперник[34].

През XIX век Британската империя е в своя зенит, но е изправена пред редица нови административни трудности. На първо място, как да подплати своята доминация в подвластните райони, а това допълнително подчертава нейната икономическа зависимост от външните пазари[35]. Административната политика на Британската империя осезаемо се променя – от хаотични мерки през XVII и XVIII век до сложната система, засвидетелствана от Колониалното министерство (the Colonial Office). Тази институция, която оперира от 1801 г., първоначално е придатък на британската правителствена служба, занимаваща се с вътрешните работи (Home Office), но от 1850 г. става отделен департамент, с все по-голям персонал и последователна политика. Това е основното средство, чрез което се упражняват дисциплина и натиск върху колониалните правителства, когато такива действия са необходими[36].

В своята основа администрацията на Британската империя се свързва с осъществяването или делегирането на власт. Но тя трябва да бъде приведена в действие посредством бюрократичен апарат, чрез неговите пълномощни служители. Важно е да се отбележи, че не всички компоненти от този бюрократичен апарат са в ръцете на държавата. Динамичният процес по управлението на Империята от глобални измерения изисква специализирана мрежа от институции както у дома, така и в самите колонии. Така дори рутинната администрация представлява двупосочен път на обмяна на информация между различните департаменти. За разлика от конкурентите си[37], Англия не прави опити за директно управление от метрополията, а делегира права за управление на местните институции. Следователно, в основата на имперската администрация лежи принципът на непрекъснатото взаимодействие между центъра и периферията, което води до постоянен диалог, а не просто налагане на правила отгоре или чрез пасивно подчинение от страна на колониите[38].

Освен това, управлението на една глобална империя среща спънките на бюрократичната реалност, големите разстояния и бавната комуникация представляват допълнителна трудност, понякога отнемащи месеци и дори години. Дори след като телеграфът успешно елиминира тази трудност, бюрократичният

проблем остава налице, зависим от локалните условия в конкретната колония. Друга особеност е ключовата роля на агентите, които оперират по места. Тези медиатори доста често не водят своята дейност в съзвучие с имперските интереси или дори заповеди, идващи от метрополията[39].

За да се справят с множеството глобални отговорности, имперските администратори разработват богата гама от стратегии и техники за управление. Не е изненада фактът, че прилагането на сила стои най-отдолу на тази листа, използвано само и единствено при крайна необходимост. Един от тези функционални похвати е използването на местните елити и техният авторитет сред локалните групи и пр. Това съвсем закономерно обяснява дълготрайността на Империята на места като Индия, където една шепа администратори управляват милиони[40].

Междувременно Западните Индии онагледяват една интересна тенденция, която показва, че конституционният прогрес и локалното управление не са нито автоматични, нито необратими. Така например, след бунта от 1865 г. локалната асамблея на Ямайка на драго сърце се отказва от своята законодателна автономност в замяна на сигурността, която носи прякото управление от страна на Британската корона[41].

Множеството горещи точки поставят пред имперската администрация трудната задача за стратегическата преценка, т.е. кога дадена територия трябва да бъде анексирана (например Нова Зеландия от 1840 г.) или кога да се ползват други прийоми, например системата на протекторатите. Понякога териториалната зависимост се постига чрез местни владетели, като например в Източна Африка и пр. Другаде, за да се избегнат скъпоструващите отговорности, управляващите среди в Лондон постепенно формулират аморфната и еластична концепция за „протекторат“[42]. По този начин ефективно се подчертава британската доминация в обозначената територия, но не се стига до официално анексиране или обозначаване на суверенитет. Освен това, поне първоначално, протекторатът е обвързан с минимални административни ангажименти. Много от протекторатите в Африка, като правен експеримент, скоро стават неразличими от кралските колонии. Те на практика са преходна форма за административен надзор и управление под контрола на британското външно министерство. От фактите до момента можем да заключим, че протекторатите се използват не като инструмент за икономическа експанзия, а по-скоро от загриженост за поддържане на реда и статуквото в дадената територия.

Тази нова система на екстериториалност намира своето най-широко приложение именно на територията на Африка като преходна форма, полузависима територия, на крачка от анексиране. Към края на XIX век отношението към протекторатите като форма на териториална зависимост, се променя. Тяхната администрация все повече започва да наподобява тази на обикновените колониални владения. Показателен за това отношение е трансферът за тяхната отговорност от Форин офис (Foreign Office) към Колониалния офис (Colonial Office) между 1898 и 1905 г.[43]

Най-голямото териториално разширение Британската империя получава през втората половина на XIX век, най-вече в Африка. Отново първоначално чрез делегиране на права на отделни компании и впоследствие с решителна държавна намеса, когато това е необходимо. За целта се създават специални компании като Кралската нигерска компания (Royal Niger Company), Британската имперска източноафриканска компания (Imperial British East Africa Company) и др. След Втората англо-бурска война от 1899–1902 г. са присъединени Трансваал и Оранжевата свободна държава, които през 1910 г. създават Южноафриканския съюз (Union of South Africa). Така до края на XIX век Британската империя включва почти една четвърт от световната земна повърхност и повече от една четвърт от световното население.

Идеята за ограничено самоуправление за някои британски колонии първо се лансира по отношение на Канада от лорд Дърам през 1839 г. Неговият доклад предлага „отговорно самоуправление“ за Канада чрез министерски кабинет, избран от канадците, който да упражнява изпълнителната власт вместо избрани от британското правителство служители. Кабинетът ще е зависим предимно от подкрепата на колониалното законодателно събрание, което да му гарантира мандат на министерски кабинет. Все пак, решенията по въпросите на външната политика и отбраната остават в правомощията на генерал-губернатор, действащ по нарежданията от британското правителство в Лондон[44]. Тази доминионна система[45], при която на някои колонии е позволено до голяма степен да управляват собствените си дела под надзора на губернатори, назначени от метрополията, се разпространява бързо като ефективен способ за поддържане интегритета на империята[46]. През 1847 г. тя започва да действа в Канада[47], впоследствие се разширява над Австралия, Нова Зеландия и Южна Африка. Тези колонии, получавайки такъв пълен контрол над вътрешните си работи, получават и статут на доминиони. През 1910 г. Южноафриканският съюз също получава доминионен статут[48].

Тази избрана група от държави в рамките на Британската империя със значителни европейски популации, дългогодишен опит от британските норми на управление и култура, получават названието „Британска общност“. Сътресенията на Първата световна война довеждат до по-официалното признание на този специален статут на доминионите. Когато започва Голямата война, Англия влиза в нея от името на цялата империя – както на доминионите, така и на колониите. Показателно за тяхната нарастваща роля е, че след Първата световна война те подписват отделни мирни договори и влизат в състава на Обществото на народите като независими държави, равни на Великобритания. През 1931 г. Уестминстърският статут ги признава като независими държави „в рамките на Британската империя, равни по статут“[49] на Обединеното кралство. Под равни по статут се има предвид конкретно в рамките на „Британската общност на нациите“ (British Commonwealth of Nations)[50].

За останалата част от Британската империя, състояща се от колонии и протекторати, зависимостта на местните е упражнявана по строго регламен-

тирани и разнообразни административни прийоми, следващи спецификата на дадената колония или протекторат – от директен контрол в Индия, опиращ се на местните традиции, до непряк надзор в Африка, където търговските интереси имат сравнителна самостоятелност, опираща се само до протекция, ако се наложи. Освен това начинът за администрация на територията на Индия е коренно различен и от този в Америка, британското проникване се осъществява чрез завоевание и доминация, а не чрез колонизиране[51]. Все пак в Индия се прилагат разнообразни методи за управление, по-специално след ликвидирането на Източноиндийската компания, която преди това действа като отделен фактор – държава в държавата.

След двете световни войни национализмът се формира като основен фактор, който започва с бързи темпове да ерозира британската система на териториални зависимости. Първа Индия получава своята пълна независимост през 1947 г.[52], като запазва правото да е част от Британската общност. Движението за пълно самоуправление в останалите колонии на Британската империя придобива лавинообразни измерения в десетилетията след Втората световна война както поради международен натиск в лицето на ООН, така и поради разпространяващата се идея за независимост сред самите колонии и дори в самата британска общественост. Последната все по-активно започва да се разграничава от имперските сантименти, приемайки идеята за независимост на английските колонии като предрешен въпрос. Въпреки че до края на XX век не остава нищо от структурата на някогашната империя, Общността остава забележително гъвкава и трайна институция[53].

След 1900 г. прийомите на непрякото управление (Indirect Rule[54]) като част от система на управление на една нация от друга, в която подчинените общности запазват някои административни, правни и други правомощия, става особено приложима в контекста на имперското управление. С право се твърди, че в нейната същност няма нищо ново, запазването на местните институции и управленски елити е прагматичното решение на множеството проблеми, свързани с управлението и контролирането на огромни територии на базата на ограничени ресурси – персонал и приходи. Моралното оправдание за подобни действия най-често се обобщава в разбирането, че то носи цивилизаторски ползи за разнообразните поданици на Великобритания. Важно е да се уточни, че тази имперска концепция по отношение на Африка не е еднообразна и еднаква за всички териториални зависимост. Това се дължи на разнообразните фактори – наличие или липса на елити, наличието на бели заселници и др. Тази форма на управление стъпва на някои характеристики на административното управление от XIX век, но с приспособяване спрямо новите колониални реалности. Те могат да бъдат сведени до формулата за минимален административен контрол на основата на разбирателство и сътрудничество, а не на конфронтация или натиск.

В заключение, с право може да се твърди, че Британската империя, в нейната ранна фаза, е продукт повече на историческия момент, отколкото на

преднамерен дизайн от страна на английската държава. Едва след като властите (държавата) оценяват икономическата важност на различните колонии и търговски пътища, създадени или прокарани от частни предприемачи и авантюристи, те се намесват по-активно – първо, за да регулират процеса, впоследствие, за да го контролират изцяло. В този ред на мисли Великобритания трябва да се разглежда като напасващ се механизъм, достатъчно гъвкав, за да посрещне трудностите при запазването интегритета на имперската структура, а това само по себе си е процес с глобални последствия. Ако сравним международните отношения с една глобална партия шах, местенето на фигурите в единия край на света оказва влияние, правопропорционално на случващото се в другия край на глобуса. Оттук можем да заключим, че моделирането на имперската игра не е никак лесна задача, като се има предвид предвиждането на последствията от дадено имперско действие в глобални мащаби. Христоматиен пример за това е Седемгодишната война – една победа, която впоследствие води до крушение. От една страна, премахва френската конкуренция в Северна Америка, но от друга, подготвя благоприятните условия за американската независимост и загубата на тринадесетте колонии. Това задейства един специфичен домино ефект, който преминава от криза в метрополията през реформи и води до нейната еволюция. Еволюция, която прави от Великобритания една глобална империя, доминираща няколко века световната история и международните отношения. Една специфична световна система от териториални зависимости, която успешно извървява своя исторически път. Най-доброто доказателство за този успех е именно виталността на Британската общност, а с потенциалното излизане на Великобритания от ЕС се създава възможност за евентуалното ѝ рестартиране като отговор на трудностите, които предстоят при осъществяването на Брекзит (Brexit).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Goodreads author quotes.**
https://www.goodreads.com/author/quotes/1581470.Henry_John_Temple_Palmerston, 26.02.2017.

[2] **Кисинджър, Х.** Дипломацията. София, 2014, с. 9.

[3] **The Editors of Encyclopædia Britannica**. - https://www.britannica.com/place/British-Empire, 5.03.2017.

[4] **The Editors of Encyclopædia Britannica**. - https://www.britannica.com/event/Statute-of-Westminster, 10.03.2017.

[5] **Пантев, А., Глушков Х., Мишев, Р.** История на модерния свят. В. Търново, 2010, с. 235–236.

[6] Карибският регион, обхващащ Антилските острови – Куба, Ямайка, Барбадос и др.

[7] **Braddick, MJ.** The English Government, War, Trade, and Settlement, 1625–1688. – In: The Oxford History of the British Empire: Volume I: The Origins of Empire: British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century. Oxford University Press, 1998, p. 286.

[8] **Гаврилов, Б.** Векът на абсолютизма 1648–1788. София, 1999, с. 120.

[9] **Canny, N.** The Origins of Empire: An Introduction. – In: The Oxford History of the British Empire: Volume I: The Origins of Empire: British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century. Oxford University Press, 1998, p. 1.

[10] **Canny, N.** The Origins of Empire…, p. 4.

[11] **Canny, N.** The Origins of Empire…, p. 7.

[12] **Canny, N.** The Origins of Empire..., p. 9.

[13] **Canny, N.** The Origins of Empire…, p. 12. Чрез финансирането на заселнически групи, които впоследствие да бъдат данъчно облагани.

[14] **Пантев, А., Глушков Х., Мишев, Р.** История на модерния свят..., с. 241–242.

[15] **Braddick, MJ.** The English Government, War, Trade, and…, pp. 290–292.

[16] **Блек, Дж**. Военното дело 1660-1975. София, 2010, с. 160.

[17] **Canny, N.** The Origins of Empire..., p. 21.

[18] **Braddick, MJ.** The English Government, War, Trade, and..., p. 294.

[19] **Глушков, Х., Мишев, Р.** Документи и материали за семинарни занятия по Нова обща история. В. Търново, 1983, с. 43–44.

[20] В своята книга, Богатството на народите (1776), Адам Смит аргументира важността на свободната търговия и свободните пазари за просперитета на народите.

[21] **Canny, N.** The Origins of Empire..., p. 22.

[22] **Canny, N.** The Origins of Empire..., p. 24.

[23] **Гаврилов, Б.** Векът на абсолютизма..., с. 122.

[24] **Steele IK**. The Anointed, the Appointed, and the Elected: Governance of the British Empire, 1689–1784. – In: The Oxford History of the British Empire: Volume II: The Eighteenth Century. Oxford University Press, 1998, p. 105.

[25] **Canny, N.** The Origins of Empire..., p. 28.

[26] **Пантев, А., Мишев, Р**. Документи и материали за семинарни занятия по..., с. 48.

[27] **Гаврилов, Б.** Векът на абсолютизма..., с. 125–126.

[28] **Steele, I.K.** The Anointed, the Appointed, and..., p. 106.

[29] **Steele, I.K.** The Anointed, the Appointed, and..., p. 115.

[30] **The Editors of Encyclopжdia Britannica. –** https://www.britannica.com/event/Seven-Years-War 11.03.2017 г.

[31] **Steele, I.K.** The Anointed, the Appointed, and..., p. 123.

[32] **Wallenfeldt, J., Et al. Encyclopжdia Britannica**. – https://www.britannica.com/topic/salutary-neglect 11.03.2017 г.

[33] **Brendon, P.** The Decline And Fall Of The British Empire. New York, 2008, p. 6.

[34] **Brendon, P.** The Decline And Fall..., p. 22.

[35] **Пантев, А., Глушков Х., Мишев, Р.** История на модерния свят.., с. 479.

[36] **Cannon J., Eds.** The Oxford Companion to British History.ed. Oxford University Press, 1997, p. 228.

[37] В различно време това са испанци, французи и др.

[38] **Burroughs, P.** Imperial Institutions and the Government of Empire. – In: The Oxford History of the British Empire: Volume III: The Nineteenth Century. Oxford University Press, 1999, p. 170.

[39] **Burroughs, P.** Imperial Institutions and.., p. 176.

[40] **Burroughs, P.** Imperial Institutions and..., pp. 178–179.

[41] **Burroughs, P.** Imperial Institutions and..., pp. 189–190.

[42] **Burroughs, P.** Imperial Institutions and..., p. 190.

[43] **Burroughs, P.** Imperial Institutions and..., p. 195.

[44] **Brendon, P.** The Decline And Fall..., p. 70.

[45] **Cannon J, Eds**. The Oxford Companion…, pp. 301–302.

[46] **Пантев, А., Глушков Х., Мишев, Р.** История на модерния свят..., с. 490–491.

[47] Доминион след Конституционният акт от 1867 г. (British North America Act). Вж. https://www.britannica.com/event/British-North-America-Act .

[48] **Пантев, А., Глушков Х., Мишев, Р.** История на модерния свят..., с. 501.

[49] **The Editors of Encyclopжdia Britannica.** - https://www.britannica.com/event/Statute-of-Westminster 12.03.2017 г.

[50] **Cannon J, Eds.** The Oxford Companion..., pp. 233–234.

[51] **Brendon, P.** The Decline And Fall..., p. 36.

[52] **Brendon, P.** The Decline And Fall..., pp. 291–292.

[53] **The Editors of Encyclopжdia Britannica. -** https://www.britannica.com/place/British-Empire 14.03.2017 г.

[54] **Burroughs, P.** Imperial Institutions and..., p. 196.

ПЪРВАТА АНГЛО-БУРСКА ВОЙНА (1880–1881): КОНФЛИКТ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Магдалена ДЖУНОВА

МП: „Кризи, конфликти и дипломация в световната политика, XVI–XXI век“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. д-р Р. Ташева

In this essay I will examine the motives of the clashes between the British and the Boers, the course of military action in the First Anglo-Boer War, and the implications of the peace treaty. The Dutch develop a specific identity despite its original role as white colonists on the African continent. Thanks to it, they are detached from the imperialist struggles to conquer new colonies. The different political, social and religious views of Africans make it difficult for them to coexist with the English. The first point that creates a conflict between the two countries is the determination of the dominant group of settlers and the policy they pursue over the local population. Economic contradictions over the right to benefit from gold and diamonds are a serious obstacle to peaceful coexistence. As a result, the war broke out. The British suffered an unexpected loss from the Boer commandos. Apart from the large number of victims, their imperial feeling of superiority is affected. Other circumstance is that the British wish to intervene in the management of gold and diamond deposits in the Boer countries. The internal conflicts in Transval, brought by the growing European population, allow the influence of external forces. The protection of the Uitlanders' rights is used by the British to justify their actions in order to be legitimized. The outbreak of the Second Anglo-Boer War can be considered as a consequence of the inability to achieve lasting understanding. None of the signatory countries of the peace treaty fully fulfills their goals.

Втората британска колониална империя е най-голямата територия във владение на един държавник през XIX век. Не случайно по името на кралицата на Великобритания – Виктория, е наречена цялата епоха. Мощта на държавата се основава на първенството в икономиката още от времето на първата индустриална революция и ненадминатия ѝ флот. Числеността му трябва да превишава тази на флотилиите на преките конкуренти на Англия. Запазването на цяелостта на владенията служи като оправдание за намеса в политиката в множество точки по света. Близостта на Африка до европейския континент я прави нагледен лесна мишена за покоряване. Британската експанзия изпитва първите си затруднения при завладяването на бурските държави. От една страна, те оказват сериозна съпротива, а от друга страна, са подкрепяни от Германия. Водещата роля на островната държава в Европа е застрашена от германците, които търсят начини да разширят сферите си на влияние в и извън Стария

континент. Новата Велика сила, начело с кайзер Вилхем II, е моралната опора на бурските държави, макар че очакванията им за материална помощ остават напразни.

В настоящото изложение ще разгледам мотивите за сблъсъците между британците и бурите, хода на военните действия в Първата англо-бурска война, както и последствията от сключения мирен договор. Първият пункт, който поражда конфликт между двете страни, е съперничеството между колонистите коя да бъде доминиращата група заселници. От този резултат зависи каква политика над местното население би се водела. Икономическите противоречия за правото на облагодетелстване със злато и диаманти също се оказват сериозна пречка пред мирното съжителство. В следствие на това избухва войната. Неспазването на части от мирния договор води до ново изостряне на противоречията между сюзерена – Британската империя, и бурските държави – Трансваал и Оранжевата свободна държава. Избухването на Втората англо-бурска война може да се разглежда като последица от невъзможността за постигане на трайно разбирателство. Нито една от подписалите мирния договор страни не постига напълно своите цели.

През 1652 г. Ян Ван Рийбек основава морска база в Кейптаун, която да подпомогне търговията на Холандската източноиндийска компания. В периода на Наполеоновите войни (1803–1815 г.) Великобритания превзема тази база. Роденият в Йоханесбург учен Джон Лабънд обяснява наличието на нов етнос на африканския континент. През 1814 г. британците анексират нос Добра Надежда от холандците, за да подсигурят морския път на изток. В колонията живеят 27 000 бели колонисти от холадски, фламандски, германски и френски произход. Поради дългото си съжителство заселниците започнали да приемат себе си за едно цяло. Новата идентичността се нарича "Afrikaner". Белите колонисти в холандската колония говорят африкаан – смесица от западногермански език и холандски думи. Езикът е един от основните белези, по които те се различават от новодошлите англоговорещи колонисти. Религията е друга различима характеристика. Множество бури изповядват калвинизъм и са членове на реформираната холандска църква, докато заедно с англичаните идват евангелистки и католически мисионери. Великобритания оказва по-силна подкрепа на англоговорещите колонисти и бурите започват да губят позициите си.

През 1845 г. бурите от Капската колония правят своя „Голям преход". Те взимат със себе си всичко, което притежават – покъщина, добитък и робите си. 28 000 преселници преминават отвъд северната страна на Оранжевата река. Причината за изселването е желанието им за собствен подход при управлението на местното население. През 1833 г. Великобритания отменя робството и прилага тази разпоредба във всички имперски владения. Бурите нямат намерение да се откажат от удобната работна ръка, а освен това не толерират равенството между расите. Неспособността за постигане на компромис принуждава африканерите да се оттеглят навътре към по-непривлекателната за колонизиране част.

Африканерите се изправят срещу местни вождове и умело се възползват от враждите между отделните племена, вместо да се сражават с други колонисти.

Някои изследователи, сред които Норман Етрингтън, смятат че този процес не се различава от други подобни миграции от деветнадесети век. Тим Кийган определя търговските мотиви на бурите като водещи за заселването им във вътрешността[1]. Търговията е важен елемент в живота на селското население, което се опитва да излезе от сферата на влияние на британците. Вече установените икономически връзки са допълнително преимущество. Те водят до активна търговия с африканските племена от средата на 30-те години на деветнадесетото столетие. Бурите създават контакти с местното население, което им показва различни изработени от злато предмети. Според Денис Джъд и Кийт Съридж „Преходът“ е вид гражданско неподчинение и е съпоставим с миграционните вълни от седемнадесети век. В тях политически и религиозни инакомислещи преминават през Атлантика[2]. Представените различия не възпрепятстват съвместното съществуване на британците и бурите за повече от четвърт век. Икономическите противоречия провокират непрежение и африканерите се оттеглят, като избягват войната.

През 1838 г. бурите успяват да надделеят над местното население за пръв път и започват трайно да усядат чрез разпръснати поселения. Около тях се оформят републики с краткотраен политически живот като Винбург, Наталия, Лиденбург и Утрехт. През 1852 г. англичаните признават независимостта на Трансваал с подписването на “The sand river convention”. Това се случва 10 години след началото на конфликтите помежду им. Първата клауза е формулирана по следния начин: „*Комисари-помощници гарантират контрол от страна на британското правителство на емигрантските заселници извън река Ваал, правото да управляват собствените си дела и да управляват себе си в съответствие с техните собствени закони… с допълнително уверение в най-топлото желание на британското правителство да насърчава мира, свободната търговия и приятелски отношения със заселниците, които сега обитават, или които по-нататък могат да обитават страната; като се разбира, че тази система за ненамеса е задължителна и за двете страни”*[3]. Споразумението налага забрана на британците и бурите да се месят в чужди територии. Река Ваал се превръща в граница между имперските и бурските владения. Добрите намерения за търговия се упоменават изрично и се предвижда да не се помрачават от политически проблеми. На 23 февруари 1854 г. се сформира независимата Оранжева свободна държава. Конвенцията от Блеймфонтейн договаря подобни на трансвалските условия. Великобритания провежда тази политика, тъй като допуска възможността за скорошно разпадане на бурските държави. Освен това териториите на африканския континент не носят достъчно печалби както британските владения в Австралия и Нова Зеландия. Договорите благоприятстват насочването на британските усилия към развитие на пристанищата и търговията.

През 50-те години на деветнадесети век трансваалското население наброява около 5000 семейства или 40 000 души. Управляващите предприемат централизация и консолидация на властта чрез сформиране на представително събрание. Делегати биват упълномощени да изготвят проект за конституция. Членовете на събранието следва да бъдат калвинисти и да са с европейска кръв. Равенството с цветнокожите няма да се толерира нито в църквата, нито в обществените отношения. През 1857 г. трансваалският лидер Мартинус Преториус провежда акция в Оранжевата свободна държава. Сливането на бурските държави би противодействало ефикасно на евентуална британска агресия в бъдеще. Целта на Преториус е насилственото създаване на единно бурско обединение. Операцията не се осъществява поради стремежа към доминация на Трансваал. Управленският елит на Орания не одобрява ограничаването на суверенните ѝ права. Три години по-късно столицата на Трансваал е наименувана Претория в чест на личността на Преториус.

През 1867–1868 г. в Кимбърли са открити залежи от злато и диаманти. Мините се намират по протежението на границата между Капската колония и Оранжевата свободна държава. Англичаните удовлетворяват предложението на бурската страна и им пащат 90 000 лири. През януари 1877 г. британският представител сър Теофилиус Шепстоун отива в Претория и разкрива каква е насоката на британската политика спрямо бурите. Той обвинява бурите в малтретиране на туземците и настоява: *„Сега ще трябва да платите глобата”*[4]. Тези думи показват намеренията на британците за намеса във вътрешната политика на Трансваал. В същото време вътрешната обстановка в Трансваал се усложнява. Държавната каса е празна, а публичният дълг нараства до 215 000 лири. Бурите не желаят да плащат извънредните данъци. Заплахата от Кралството на зулусите отново се появява на преден план. Британците я използват умело, за да влияят на африканерите.

Възползвайки се от създалата се ситуация, на 12 април 1877 г. сър Шепстоун издава прокламация за анексиране на Трансваал. Вицепрезидентът Пол Крюгер отива в Лондон като част от депутация, за да протестира против присъединяването. Той се аргументира с правомощията от „The sand river convention” и общото недоволство на населението. Крюгер посещава Германия и Нидерландия като част от европейската си обиколка, целейки популяризиране на каузата на бурската държава. Вицепрезидентът се възползва умело от създалата се обстановка при завръщането си в Трансваал, въпреки че не споделя напълно антибританските настроения. Той оглавява втора депутация до островната държава, благодарение на популярността си. Африканерът се позовава на резултатите от допитването до населението – 6591 подписа са „против“ срещу 587 „за“ анексирането[5].

Националистичните течения за независимост в Трансваал се засилват заради слуховете за британската немощ на бойното поле и загубата им от зулусите. Окончателното разбиване на зулусите струва на Великобритания

множество жертви и 5 000 000 лири. Събитията извън границите на острова са използвани умело в политическата борба между консерваторите и либералите. Новият министър-председател Уйлям Гладстоун продължава водената до момента политика въпреки обещанията за промяна в политическия курс. *„Бурският национализъм започва да придобива войнски образ, най-вече след парламентарните избори през 1880 г. във Великобритания. Министър-председателят заявява, че Трансваал би могъл да бъде независим единствено при членство в Южноафриканска конфедерация"*[6].

На 16 декември 1880 г. Трансваал се обявява за република, а Великобритания започва военни действия срещу нея. Четири дни по-късно избухва войната. От британска перспектива тя е наречена Англо-бурска, докато африканерите употребяват термина Война за независимост. Важна роля изиграва генерал Джордж Померой-Коули, който по време на войната е главнокомадващ на гарнизоните в Натал и Трансваал. Първото сражение се развива на 30 км от Претория, където бурите изненадват пристигащите английски войски. Те употребяват уменията си да стрелят точно, докато яздят, и по този начин печелят сражението. Над 150 английски войници са ранени, а останалите се предават. Навръх Коледа Померой-Коули научава за обкръжаването на британските гарнизони в Трансваал. Генералът предприема акция по освобождаването им и главното сражение се осъществява при Леингс Нек. Британският план е да разстроят бурските редици чрез фронтална атака, но не се отчита възможността за използване на пушечен огън. Пострадалите британци наброяват 194 души. От Колониалния офис настояват главнокомандващият да сразди бързо африканерите, без да се съобразяват с тежката бойна обстановка. Британските сили намаляват с още 150 души вследствие на завързалото се сражение при река Ингого. Ключовата бурска победа, която решава изхода от войната, е при хълма Махуба. В сражението загиват 285 от около 365 британски войници, както и самият Померой-Коули. Бурите умело използват своите предимства – по-доброто познаване на терена и ежедневната езда, за да се разправят с британските сили в преките сражения.

На 6 март 1881 г. се сключва примирие между враждуващите страни. Няколко месеца по-късно, на 3 август 1881 г., е ратифицирана Конвенцията от Претория. Тя гласи следното: *„... Член 2. Нейно Величество запазва за себе си, за своите наследници и приемници правата: ... да упражнява контрол над външните отношения на упоменатата държава* (Трансваал)*, включително сключване на договори и водене на дипломатически преговори с други държави ..."*[7]. Според спогодбата, правото на водене на външна политика е единствено присъщо на британския държавен глава. Наскоро след това Трансваал успява да си отвоюва част от привилегиите, които е имал според "The sand river convention", а именно правото на самостоятелна външна политика. У британците се появява чувство на реваншизъм заради неочакваната загуба в колониалната война и накърненото им имперско съзнание. Африканерите

удовлетворяват стремленията си за по-голяма самостоятелност и подхождат със самочувствие на победители. На 27 февруари 1884 г. е сключена Лондонската конвенция между Великобритания и Южноафриканската република. Положенията, по които тя се различава от Конвенцията за Претория, са две. Първото е промяната на наименованието на бурската държава – от „Трансваал" на „Южноафриканска република", изписвана с африканерската транскрипция ZAR. Второто е, че *„всички споменавания за сюзеренитет са премахнати, но Великобритания си запазва правото на вето за международни договори"*[8]. Бурите възвръщат правото си на водене на външна политика и активно го използват при преговорите с местните вождове. С този договор се възстановява пълният им суверенитет.

Вътрешната политика на Южноафриканската република търпи бурно развитие. Проблем представляват правата и задълженията на ютландерите (африканерска транскрипция за чужденци). Те са предимно от английски произход и работят в мините за добив на злато, както и на диамантените полета. Мините в Ранд се оказват най-богатият и най-продуктивният залеж в света. Златната треска от 1883 г. довежда множество златотърсачи от колониите в Африка и от метрополиите в Европа. За период от 10 години жителите на Йоханесбург нарастват от няколко хиляди на 107 078 души, от които 50 907 са европейци. Цените на парцелите се покачват и голяма част от населението продава владенията си. Ютландерите се сдобиват с две трети от цялата обработваема земя. Въпреки подобряването на тяхното материално положение, те не получават промяна в политическите си права. Чужденците не участват в монополната търговска система, което влияе вурху добива им на злато.

През 1892 г. ютландерите образуват Трансваалски национален съюз. Политиката му се основава на искания за равни права на всички граждани, премахване на монополите и злоупотребите и поддържане на независимостта на държавата. През август 1895 г. те изпращат една от многото си петиции за правна защита на техните претенции, с над 35 000 подписа. Молбите са отхвърлени с подигравки и обиди от бурите. Чужденците изгубват надежда за компромис с властите в Южноафриканската република и търсят помощта на британците. Последвалите събития са известни като „Набегът на Джеймсън"[9]. Министър-председателят на Капската република Сесил Роудс и йоханесбургският златен магнат Алфред Бейт съставят план за превземането на Йоханесбург. Петстотин въоръжени мъже, водени от д-р Леандър Джеймсън (администраторът на Британската южноафриканска компания в Родезия), се отправят на тридневен устремен преход към града. Замисълът е да изненадат бурските командоси преди да успеят да се мобилизират. На място трябва да подпомогнат въстание с подкрепата на ютландерите. Африканерските власти обаче получават предупреждение за набега и го следят от момента на пресичане на границата. Четири дни по-късно след кратка схватка хората на Джеймсън се предават и са арестувани от бурите.

Събитията предизвикват голям отзвук както в Южна Африка, така и в Европа. На 3 януари 1896 г. германският кайзер Вилхелм II изпраща до президента на Южноафриканската република послание, което остава в историята като „Крюгеровата телеграма“. Нейният текст гласи: *„Изразявам Ви най-искрени поздравления за това, че, подкрепян от своя народ и без никаква външна помощ от страна на приятелски сили, успяхте в енергичната си акция срещу въоръжените банди, които нападнаха страната Ви като врагове на мира, и по този начин възстановихте спокойствието и запазихте независимостта на страната си от външни атаки*”[10]. Думите на германския управник са провокативни и целят тестване на международната обстановка. В „бандите“ участват изтъкнати личности, свързани с Капската колония и британските капитали. Предизвикателството се отправя към Великобритания, с което се поставя под въпрос сферата ѝ на влияние в Африка. Германците не възнамеряват да предприемат други действия за подпомагане на бурите в Трансваал.

Мотивите за съревнованията между британците и бурите имат няколко аспекта. Холандците развиват специфична идентичност въпреки първоначалната си роля на бели колонисти на африканския континент. Благодарение на нея те се откъсват от империалистическите борби за завладяване на нови колонии. Различните политически, социални и религиозни възгледи на африканерите правят трудно постижимо съжителството им с англичаните. Англо-бурските отношения се развиват в няколко етапа – договореност за ненамеса във вътрешните работи на държавите помежду им, анексирането на Трансваал от Великобритания и борбата за повторна независимост на африканерите. Първата англо-бурска война е крайъгълният камък във взаимодействията на двата народа. Британците претърпяват неочаквана загуба от бурските командоси. Освен големия брой дадени жертви, е засегнато имперското им чувство на превъзходство. Съвместното им мирно съществуване с африканерите става невъзможно поради британските желания за намеса в управлението на златните и диамантените находища в бурските държави. Вътрешните конфликти в Трансваал, породени от увеличилото се европейско население, дават възможност за влияние на външни сили. Защитата на правата на ютландерите се използва като официален мотив за започване на нова кампания от страна на британците.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Laband, J.** The Transvaal rebellion. The First Boer War, 1880–1881. New York, Routledge, 2014, p. 12.

[2] **Judd, D., K. Surridge**. The Boer war: A history. London, I. B. Tauris, 2013, p. 21.

[3] **Butler, J.**, The Cambridge history of the British Empire, Volume III. Empire-Commonwealth 1870–1919. The syndics of the Cambridge university press, Cambridge, 1959, p. 155.

[4] „Transvaal". – In: Encyclopédia Britannica. 1911. Vol. 27.
<https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Transvaal>

[5] **Laband, J.** The Transvaal rebellion…, p. 20.

[6] **Raugh Jr**., H. E. The Victorians at war, 1815–1914: An encyclopedia of British military history. California, ABC CLIO, 2004, p. 49.

[7] **Стефанова, Сл**. Международни актове и договори 1648–1918. София, 1958, с. 191.

[8] **Raugh Jr.**, H. E. The Victorians at war…, p. 50.

[9] **Olson, J.** Historical dictionary of European Imperialism. New York, Greenwood press, 1991, p. 327.

[10] **Илчев, И., Б. Гаврилов**. Източният въпрос в дипломатически документи, спомени на политически дейци и материали от периодичния печат на епохата. София, 1995, с. 133.

ПРЕЗИДЕНТЪТ В СЯНКА: ПЛЕБЕЯТ И ПАТРИОТ АНДРЮ „ДЖАКСЪН“ ДЖОНСЪН (1808–1875)

Мария ЛАЗАРОВА

докторант, катедра „Нова и най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий„
Научен ръководител: доц. д-р Симеон Симеонов

Андрю Джонсън е абсолютен представител на народа,
искрен и верен приятел на бедните и на работническата класа,
прозорлив държавник, истински патриот и лоялен човек.
Франк Мур (1828–1904) – американски журналист

Андрю Джонсън (1808–1875) – шестнадесети вицепрезидент и седемнадесети президент на Съединените американски щати

Every American had heard about the Civil war (1861–1865) in his country, he is somewhat familiar with the prerequisites of that civil conflict, with the development of the military and administrative actions during that five-year period, he knows about the victory of the North and the subsequent period of Reconstruction (1862–1876), but it seems that one name, which took direct and very active part in those events, remains not enough moted and even not valued. While the Abraham Lincoln's worthy (1809–1865) enjoys of massive popularity and inspires the world, the personality of the Honest Abe's successor – Andrew Johnson (1808–1875) remains immersed in shadow.

The purpose of the current research is to acquaint the reader with the life of the 16th vice-president and 17th us president, to popularize, maybe, the personality of often called the former tailor of Tennessee, to explain the uniqueness and intransigence of his character – based on contemporary and new sources and attempt to remove from the famous framework rumors that float about him.

Тазгодишният февруарски брой на българското издание на италианското списание L'Europeo е посветен на американските президенти. Историкът и

главен редактор на списанието за България Димитър Стоянович въвежда читателите със следните слова: „Първият е Уошингтън, последният (засега) е Тръмп. Общо са 45 и ако има нещо, което ги обединява, то е статутът им на съвременни римски императори. Възхищавайте им се, мразете ги, но не забравяйте: те промениха и вероятно ще продължават да променят човешката история"[1]. В тиража са поместени историите на няколко президенти, сред които и тази на Ейбрахам Линкълн (1809 – 1865). В изданието обаче името на Андрю Джонсън (1808–1875) не е споменато, но той несъмнено е една от водещите фигури, отговорна за промяната на тогавашна и сегашна Америка.

Животът на седемнадесетия президент на Съединените американски щати почти не е известен както на българския, така и на голяма част от народите по света, дори и на някои американци. Причините за този факт са няколко: обикновено американците свързват името на Джонсън с лошо управление (за разлика от това на неговия предшественик Линкълн), с пиянски порок, което е абсолютна лъжа, с държавна измяна (особено на Юг) и т.н. – общо взето, все със събития и факти, които не са повод за гордост. Малко известно е обаче, че Джонсън много наподобява, Линкълн и неговия метод на управление, че именно Джонсън е единственият сенатор южняк, който остава верен на Съюза по време на Гражданската война (1861–1865) и дръзва да нарече своите доскоро колеги държавни изменници, че при Джонсън изпълнителната власт е една от най-силните по време на който и да било президент.

Целта на това изследване е да запознае читателя с биографията на Андрю Джонсън – типичен пример на американец за своето време (стигнал до върха, а роден в колиба, което често обича да напомня на своите избиратели), един от най-върлите защитници на конституцията и Съюза за своята епоха и не на последно място – първият президент, срещу когото се извършва (неуспешен) опит за импийчмънт.

Текущият опит за изготвяне на биография на Андрю Джонсън се опира на редица американски монографии – трудове на съвременници и на автори от нашето време, на официални и неофициални документи, както и мнения на американска и друга преси тогава и сега. Изследванията, посветени на Джонсън, американският историк Уилард Хейс разделя на четири периода, като обяснява, че в началния период от президентството на Джонсън няма интерес към неговата личност и водената от него политика: а) 1869–1899 г., през който бившият шивач от Тенеси е осъждан във връзка с реконструкционния му курс. През този период повечето автори са от Севера, респ. поддръжници на радикалните републиканци в Конгреса, с които Джонсън е в открит конфликт. За повече от тридесет години след изтичане на президентския му мандат има малко трудове, посветени на Джонсън. След смъртта му е дори по-порицаван и обвиняван особено в това, че обръща повече внимание на борбата с Конгреса, отколкото на проблемите на нацията; б) 1900–1926 г. – за тази рамка от време са характерни действията на професионалния историк, който борави повече с факти и почти не работи със спомени. Въпреки това, отново по-голяма част от трудовете

са с антиджонсъновски характер[2]. Типичен пример за това твърдение са „Спомените на Карл Шурц“ (1906–1908) в три тома. Като контраст на труда на Шурц е публикуван „Дневникът на Гидеон Уелс – военен министър при Линкълн и Джонсън“ (1911) – също в три тома. За разлика от Шурц, Уелс описва Джонсън в добра светлина. Първата биография за XX в., публикувана през 1901 г., е дело на Джеймс Джоунс и е посветена на „Андрю Джонсън: Седемнадесетият президент на Съединените щати“. Тази монография е публикувана с разрешението на по-голямата дъщеря на бившия президент – Марта Патерсън. Джоунс описва Джонсън като добър и лоялен човек, чиито плебейски корени му позволяват да се превърне в героя на бедните и онеправданите. В този период е публикувано и изследването на Клифтън Хол „Андрю Джонсън – военен губернатор на Тенеси“ (1916) с кратка биография; в) 1927–1932 г. – жив интерес към Андрю Джонсън – шест години, в които е изследван по-интензивно и е представен по-добре от когато и да било. Излизат три големи биографии в негова чест – на Робърт Уинстън „Андрю Джонсън: плебей и патриот“ (1928), на Лойд Пол Страйкър „Андрю Джонсън: проучване“ (1929) и на Джордж Форт Милтън „Ерата на омразата: Андрю Джонсън и радикалите“ (1930). Голямо значение има и трудът на Клауд Бауърс „Трагичната: Революцията след Линкълн“ (1929), в която е описана реконструкционната политика на Джонсън; г) 1933 – 1959 г. – интересът към Джонсън намалява, но оценките за него и политическия му курс са предимно одобрителни. През 1960 г. излиза трудът на Милтън Ломаск „Андрю Джонсън: Президентът на съд“ с подробна биография. През 1997 г. е публикувано и изследването на Ханс Трефоус „Андрю Джонсън: Биография“, а през 2011 г. историкът, удостоен с пулицър за история през 2009 г., и професор по право от Харвардския университет Анет Гордън-Рийд представя една от най-добрите биографии за Джонсън, писани някога, „Андрю Джонсън: Поредица американски президенти: Седемнадесетият президент, 1865–1869“.

* * *

Андрю Джонсън се ражда на 29 декември 1808 г. в Ралей, Северна Каролина, в семейството на Якоб Джонсън – коняр, и Мери Макдона, наричана *леля Поли* – перачка. Корените на двамата родители са трудни за проследяване – знае се само, че съпрузите са част от т.нар. съсловие на белите бедняци „мъдсилс“ (mudsills), което, преведено от английски, означава ‘кални, мръсни дъски, първази’; живеят във фермата, в която работят, и са честни и добри хора. През 1813 г., когато Джонсън е само на пет, баща му умира вследствие на травми, получени при спасяването от удавяне на полковник Томас Хендерсън. Години след инцидента в градчето е издигнат монумент в чест на Якоб Джонсън. След смъртта на бащата на Андрю майка му се омъжва повторно – за също толкова бедният, колкото нея, Търнър Дохърти. Джонсън има сестра – Елизабет, две години по-голяма от него, за която е известно, че умира още в детските си години, и брат – Уилям – четири години по-малък от него.

На десет години Андрю е изпратен да чиракува в местния шивашки магазин „На Селби“ – собственост на Джеймс Дж. Селби, където работи до 17-годишна възраст. Магазинът на Селби се превръща в любимото място на Джонсън не само заради научаването на шивашкия занаят, а и защото всеки ден е наеман читател, който има задачата да чете на работниците, докато вършат поставените им задачи. Един от тези читатели дава на Джонсън книгата „Американският оратор“ с избрани речи на велики ритори, издание 1810 г. От тази книга започва живият интерес на Андрю към политиката. От тази книга той се научава да чете и се заражда страстта му към трудове за политиката и управлението.

На 17 години Андрю претърпява следващия труден момент от своя живот. Заедно със свой колега на възраст около неговата започват да замерят една къща, като резултатът е счупено стъкло. Собственикът на жилището не разбира действията на младежите като шега и те са арестувани на следващия ден. Същата вечер след пускането му от ареста Джонсън опакова малкото си количество багаж и се отправя към Южна Каролина. Така скъсва отношения със Селби.

В Южна Каролина успява да си намери работа като шивач в Лауренс. В Лауренс той за първи път усеща чувството любов. Според едни източници не се отдава на любовни страсти, а се връща в Ралей, тъй като майка му изпада във финансови затруднения, а според други – възлюбената му не отговаря на чувствата му и той е наранен. Факт е обаче, че когато се връща отново в рожденото си място, разбира, че бившият му стопанин – Селби, го е обявил за „беглец“. Усилията на Джонсън да си намери работа и да бъде приютен в родния му град се оказват напразни. Така през септември 1826 г. заедно с майка си, брат си и пастрока си се отправя на запад – към Тенеси. По време на пътуването на семейството от Северна Каролина към Тенеси през планините е регистриран един инцидент – през една нощ Андрю Джонсън убива мечка с пушката си.

* * *

След като пристига в Тенеси, семейство Джонсън се заселва в Грийнвил – градче тогава с население около 7000 души и известно с плеяда от видни американци, по-късно допълнена и с името на седемнадесетия президент на страната. От Грийнвил започва „съзнателният“ живот на Андрю Джонсън – от тук той дава старт на своята политическа кариера, тук развива шивашкия си бизнес, тук за втори и последен път среща любовта.

Когато пристига в градчето, семейството е настанено в къща, една от стаите на които Джонсън превръща в първия си шивашки магазин „А. Джонсън. Шивач“ (A. Johnson. Tailor). Скоро на това място се организират политически дискусии. В една от съседните къщи живее вдовицата на обущаря Скот Маккардъл – Сара Филипс. Семейство Маккардъл се премества в Грийнвил преди

няколко години и има само едно дете – дъщерята Елиза (1810–1876). Елиза Маккардъл е бъдещата съпруга на Андрю Джонсън. И макар той да не я забелязва, тя го вижда, „когато той и семейството му вървят упорито към Грийнвил. Тя е със свои приятелки на нейната възраст близо до пътя и когато групата минава, тя шеговито казва на приятелките си: „Там върви моят кавалер, момичета, маркирайте го”[3]. И не на шега, на 17 май 1827 г. Елиза и Андрю Джонсън се венчават в дома на булката и остават верни един на друг до смъртта си. Тогава тя е на 16 години и е единствената първа дама на Съединените щати, която сключва брак толкова млада, а той още няма навършени деветнадесет години. От брака им се раждат пет деца – две момичета – Марта (1828–1901), която по-късно изпълнява задълженията на първа дама на страната, и Мери (1832–1883), и три момчета – Чарлс (1830–1863), Робърт (1834–1869) и Андрю Джонсън младши (1852–1879).

Елиза има добро образование, интелигентна е, подкрепя съпруга си във всичко, красива е и в същото време е и негов учител. Вечер, докато той шие, тя му чете и така той придобива умението да е добър слушател. Благодарение на нейните уроци Джонсън се научава да пише и разширява знанията си, а отделно всеки ден наема читател, срещу заплащане, да му чете в магазина докато той върши делата си. Скоро след като се премества в Грийнвил, Джонсън се записва за член на общността на ораторите в Грийнвил колидж. Учебното заведение се намира на около четири мили разстояние от дома му, което той изминава почти всеки ден пеша или яздейки кон. Успешно съчетал прочетеното от „Американския оратор“ и умението твърдо да отстоява мнението си, скоро Джонсън се превръща в блестящ оратор, което до известна степен му помага да успее да изкачи йерархичната стълбица на управленческите постове в своята страна.

Андрю Джонсън е самото олицетворение на независимостта. Още от детска възраст трудностите го връхлитат с пълна сила, но той успява да се пребори и да се превърне в личност, достойна за уважение и подражание. Дълго след като става популярен, за него се носят слухове, че е незаконен син на благородник, чиято самоличност обаче остава неидентифицирана. Той държи на семейството си, никога не изоставя майка си, брат си и пастрока си, напротив – купува им ферма, в която да живеят спокойно и да нямат притеснения с финансите. Боготвори съпругата си Елиза, въпреки нейното заболяване, и никога не ѝ изневерява, макар слуховете да говорят друго. Да, има страст към красивите жени, но отношението му към тях се изчерпва само с комплименти. Има противоречиво здравословно състояние. През 1846 г. например се разболява и не се очаква да се възстанови. По време на едно от връщанията си от Вашингтон към Грийнвил влакът, в който пътува, дерайлира и той получава травма на дясната си ръка, която го мъчи през целия му живот. Има проблем с бъбреците, често получава бъбречни кризи, а по-късно заболява и от малария. На моменти изпада в депресия.

„Умът му има едно отделение за правилно и едно отделение за грешно, но няма средна камера, където двете могат да се смесят. Той може да понесе

инсулт, лична опасност, клевета, но няма да отстъпи от своето гледище“[4]. „Не ме интересува дали е правилно, или грешно. Аз винаги заставам на моята страна“, е отговорът на Джонсън, когато някой му противоречи. Педантичен, нетактичен, ревностен конституционалист и юнионист, дори наричан и егоистичен поради факта, че прекалено често използва местоимението „Аз“, в същото време той обича децата и животните, които са може би единствените свидетели на усмивките му. Честен и неподкупен, Джонсън напуска губернаторската ложа по-беден, отколкото преди да встъпи в длъжност. Притежаващ „характер, вдъхващ възхищение, омраза, възторг, презрение, но никога безразличие“[5], той често е критикуван и даже обвиняван в държавна измяна от своите врагове. „Говорител на народа, непоколебим демократ, южняк, амбициозен човек и защитник на конституционния съюз“[6], Джонсън със сигурност би бил емблематична фигура за своето време, разбира се, ако неговото име не остава потънало в сянката на Ейбрахам Линкълн. Доказателство за последното е всенародната любов към Линкълн, към неговия характер, а в същото време – негодувание към Джонсън и неговия темперамент. Типичен пример е и мнението на Карл Шурц, според когото „ако Андрю Джонсън притежаваше само малко от благия нрав на Ейбрахам Линкълн – великодушна толерантност и такт към опонентите, той поне можеше да предотврати конфликта на мнения от дегенерирана в ядосана и порочна лична свада. Но публичният скандал е привлекателна атмосфера за Джонсън“[7]. Всъщност, Линкълн и Джонсън са близки по характер и принципи личности, за което повече информация има в споменатата по-горе моя статия – „Президентската реконструкция в САЩ – от проект към реална политика“.

Политическата му кариера започва през 1829 г., когато е избран с голямо мнозинство за член на градския съвет в Грийнвил и на тази длъжност се задържа до 1833 г. През този период в САЩ има две силни партии – на вигите и Демократическата партия. Джонсън регистрира себе си като демократ, макар действията, които извършва по-късно да карат някои автори да се съмняват в политическите му ориентации. Самият той заявява, че винаги е бил и ще бъде демократ, но от онези, старите – джаксъновски демократи, които вярват в управление на хората, от хората и за хората. По-късно, когато вече е в централното управление на страната, един от неговите най-явни врагове – редакторът на вестник „Ню Йорк Трибюн“ Хорас Грийли (1811–1872), признава: „Той винаги е бил демократ. Той беше сенатор от робовладелските щати; той подкрепяше Брейкинридж за президент; но той никога не се двоумеше или колебаеше в предаността си към националната кауза“[8]. Като политик, Джонсън представя и се застъпва за интересите на работническата класа, като нито за момент през целия си живот не спира да се бори за бедните и работещите и да вярва в предаността на народа. Той се обявява против централизацията, подобно на Томас Джеферсън (1743–1826), когото често цитира.

Почитта и безкрайното му уважение към политиката и личността на президента Андрю Джаксън (1767–1845) също са част от самия него. Думите

на генерал Джаксън „Съюзът трябва и ще продължи да съществува“ са незаличимо издълбани в сърцето му“[9]. За искрената любов, която изпитва Джонсън към Джаксън, свидетелства и разговор с един от секретарите му, когато е президент – Франк Коуан. Коуан има задачата да постави бюрото си в една от стаите на Белия дом. В същата стая обаче стои едно старо бюро – собственост на Джаксън. Когато Джонсън вижда, че Коуан мести бюрото на Джаксън, въодушевено казва: „Бюрото е било на генерал Джаксън. Обичам спомена за генерал Джаксън. Това, което е било на стария Хикори, аз го тача. То вероятно е единственото нещо в Белия дом, което е спомен за онези дни, когато конституцията на Съединените щати е струвала повече от хартията, на която е отпечатана”. И така работната маса на Коуан остава в центъра на стаята[10]. Многократно Джонсън произнася името на Джаксън в своите речи, като дава за пример генерала. Все пак, Джонсън и Джаксън имат нещо общо. Джонсън е принуден да управлява в сянката на своя предшественик Линкълн и никога да не бъде оценен като добър държавник от своя народ, често пъти е наричан най-неподходящият за този пост човек, а Томас Джеферсън твърди за генерала, че е „един от най-неспособните мъже за този пост, които познавам”[11].

Приоритетите на политика Джонсън са спазване на конституцията, запазване неделимостта на Съюза и гарантиране на щатските права: „Без съмнение най-големият дълг на всеки американски гражданин е да поддържа целостта на Съюза и върховенството на конституцията и законите на Съединените щати“[12]. „Фанатично предан на Съюза, той е безпощаден в осъждането на всеки човек и всяко изказване относно заплашването на Съюза“[13], като от тази негова страст не го спира нищо, дори и категорични опасности. Карл Шурц – негов подчинен, също признава, „че [Джонсън] има страст към Съюза – не насочена срещу робските мотиви, а по конституционни причини и от омраза към робовладелската аристокрация, потисниците и измамниците на обикновените хора, които са твърдо решени да унищожат републиката ако нямат право да я управляват. Постоянно говори, че бунтът срещу правителството на Съюза е измяна, а измяната е престъпление, което трябва да бъде наказано“[14]. Клауд Бауърс – изследовател на реконструкционната програма на Джонсън, го описва като „честен, непреклонен, чувствителен, способен, неотстъпчив и нетактичен – със сложен характер. Но пък е късмет за републиката, че той има страсти – конституцията и Съюза“[15]. Няма реч на Джонсън, в която, без значение от темата, да не се споменават конституцията, Съюзът или патриотизмът. Когато той говори, обикновено от два до четири часа, тези три думи са поне в една трета от неговите речи. Дори след края на президентския си мандат, в реч от 12 март 1869 г. в хотел Барнъм на прием в негова чест, той отново приканва всички американци да се обединят около конституцията „на нашата страна; нека я пазим като Кивот на нашата безопасност; нека се държим за нея като корабокруширал моряк, вкопчил се в последната дъска, когато идва тъмната нощ, а бурята е около него”[16]. Чисти и искрени са любовта и дествията на Джонсън към върховенството на конституцията и вечността на Съюза.

За бъдещия президент омразната аристокрация и робството вървят ръка за ръка. Неприязънта му към аристокрацията датира още от детските му години. Той често е обект на вербален тормоз и социално унижение от богаташите. Той „многократно заявява, че аристократите са асоциация от тайни конспиратори, стремяща се да разруши правителството и конституцията в интерес на своята класа“[17]. И макар да поддържа робската институция и да притежава малък брой свои роби, с които се държи любезно и добронамерено, той предпочита да бъде запазена неделимостта на Съюза и да бъде унищожена робовладелската аристокрация, отколкото да продължи съществуването на робството. Когато през 1862 г. Ейбрахам Линкълн публикува Предварителната прокламация за премахване на робството, а в началото на 1863 г. Прокламация за освобождаване на робите, Джонсън, в качеството си на военен губернатор на Тенеси, успява да накара Честния Ейб да изключи щата от този документ. Аргументът за това е, че отлагането ще бъде само за известно време и щатът сам трябва да освободи робите си. Тук още веднъж са очевидни причините за това настояване – вярата на Джонсън в правото на всеки щат да избира дали да запази съществуването на робството, или не. На следващата, 1864 г., в реч в Нашвил пред аудитория от около 3000 чернокожи, военният губернатор заявява: „В своята прокламация президентът Линкълн ви освободи от освобождаване, но аз – Андрю Джонсън, военен губернатор на Тенеси, тази вечер обявявам всички вас за свободни”[18]. Според Джонсън премахването на робството в Тенеси ще освободи повече бели, отколкото черни. Отношението на Андрю Джонсън към робството, неговото премахване, освободените роби и тяхната съдба ще бъде обект на друга моя статия – „Проблемът за робството в САЩ през годините на Гражданската война (1861–1865) и Президентската реконструкция (1865–1867)”.

* * *

През 1834 г. е кмет на Грийнвил, отново избран с поразително мнозинство. През същата година е отправено предложение за изменение на конституцията на Тенеси, според което на едрите земевладелци и аристокрацията следва да бъде понижена политическата власт в щата. Андрю Джонсън застава твърдо зад одобрението на тази поправка поради две основни причини: а) поддържаната от него работническа класа ще получи повече права в щатското управление; б) омразата му към аристокрацията – толкова явно изразена, че, по думите на историка Томас Лейтли, „ако Анди Джонсън беше змия, щеше да се крие в тревата и да хапе петите на децата на богаташите”[19].

През 1835 г. има избори за долната камара на щатската легислатура[20] в Тенеси. Основната борба за щатски представител се оформя между полковник Матю Стивънсън, застъпник на вигите, и Андрю Джонсън, който нарича себе си демократ. Още в първата ораторска битка Джонсън помита своя опонент, и „не само отвява страховете на приятелите си, но и създава ужас в редиците на противника, атакувайки политическото досие на полк. Стивънсън“[21], като в същото време не е прекалено нападателен. Резултатът от изборите е за пореден

път победа за Джонсън с внушително мнозинство. Като представител в долната камара, Джонсън представя окръзите Грийни и Вашингтон. През 1837 и 1840 г. губи изборите за представител в щатската легислатура, а през 1841 г. е избран за член на горната камара на щатското законодателно тяло за окръзите Грийни и Хоукинс, на който пост се задържа до 1843 г.

През първата половина на XIX в. и особено през 30-те и 40-те години в Тенеси има класово напрежение – в Западно Тенеси живеят предимно аристократи и едри земевладелци с огромна власт в управлението на целия щат, докато източната част на Тенеси е населена предимно с т.нар. бели бедняци и представители на работническата класа, които, до появата на Андрю Джонсън на политическата сцена, нямат почти никаква роля в щатската управа. Като сенатор на своя щат, Джонсън предлага създаването на нов щат – Източно Тенеси, но идеята му не постига развитие.

* * *

В края на своя мандат в щатската управленческа система Джонсън се връща обратно в дома си и започва усилена подготовка за влизане в Конгреса, като дори продава закупеният през 1831 г. магазин (един от най-влиятелните по това време бизнес в градчето). През 1843 г. постига целта си и е избран за представител на първи окръг на Тенеси в Конгреса. Първата реч, която произнася като представител, е свързана с глоба от 1000 долара, наложена на генерал Андрю Джаксън през 1815 г. от съдия Доминик Хол (1765–1820) за неуважение към съда. В Камарата на представителите Джонсън остава цяло десетилетие – до 1853 г.

В по-общ мащаб тези десет години в американската история се характеризират с напрегнатост и изострени отношения между Севера и Юга. Като първостепенен за тази обтегната ситуация е въпросът за тарифите, като северняците настояват за по-високи, а южняците – за по-ниски мита. Като южняк и демократ, Джонсън настоява за по-ниска тарифа, обявява се срещу протекционистката мярка и претендира за установяване на тарифа, базирана на годишен приход, заявявайки, че по-високата тарифа е „потисническа и престъпна система на ограбване на големите маси хора в полза на няколко човека”[22]. Като представител, Джонсън се противопоставя и на условния закон върху чая и кафето. На 27 март 1846 г. бившият кмет на Тенеси представя пред Конгреса законопроект, известен като Хоумстед акт, според който на всеки мъж, глава на семейство и гражданин на Съединените щати, срещу минимална такса могат да бъдат дадени 160 акра земя с условието семейството да се засели върху споменатия участък и да го култивира в продължение на пет години. След три дни, на 30 март 1846 г., обаче президентът Джеймс Бюканън (1791–1868) налага вето на това предложение. Хоумстед актът е приет едва на 20 май 1862 г. по инициатива на Ейбрахам Линкълн. Нещо повече, именно приемането на Хоумстед акта – идея на южняк и демократ, се превръща в една от основните концепции в предизборната кампания на Републиканската партия, условно приета за партията на северняците през 1860 г. и става отличителна черта в

политиката на новата политическа фракция. И макар противоречащи си по всеки един въпрос като част от състава на тринадесетия Конгрес, през 60-те години на XIX в. Джонсън и Линкълн са единодушни по редица първостепенни въпроси. Като основен за разрешаване по отношение на външната политика пред управлението през 40-те години на деветнадесетото столетие е въпросът за анексията на Тексас. В ролята си на член на долната камара Джонсън се обявява твърдо за анексията на тази територия. На 21 януари 1845 г., в реч пред Конгреса, той изтъква и две от най-големите положителни от такова присъединяване последици – възможност за прекратяване на войни с чужди сили и място за колонизиране на робите.

* * *

На изборите през 1853 г. Андрю Джонсън отново се кандидатира за Камарата на представителите, но предвид мнозинството на виги в Конгреса губи надпреварата. Макар да е победен за участие в Конгреса, същата година Джонсън е избран за губернатор на Тенеси. Негов опонент в това съревнование е Густав А. Хенри – представител на вигите и известен като „орелът-оратор". Въпреки псевдонима, Хенри губи ораторската битка и скоро след загубата споделя пред свои колеги: „Вие подценихте моя опонент. Никога не съм срещал толкова могъщ оратор като Андрю Джонсън"[23]. Като оратор Джонсън има няколко равнопоставени. Никой не познава характерността на речите на великите оратори по-добре от него. До известна степен това се обяснява с факта, че той, подобно на Линкълн, има слабост към доказателствата – преди ораторска битка се „заточва" в библиотека и започва да събира всякакви материали – от книги до изрезки от вестници за своя опонент. От друга страна, слабостта на речите му е в липсата на чувство за хумор и по-високите тонове.

Джонсън е избран за губернатор на Тенеси с 63 413 гласа (срещу 61163 за Хенри), като някои от тях са на виги вследствие на обещанието колегата им Натаниел Тейлър да получи подкрепата на новия губернатор в изборите за Конгрес. На 3 октомври 1853 г. Андрю Джонсън полага клетва като губернатор на Тенеси в новата щатска столица, която към тогавашния момент не е довършена. Факт е обаче, че губернаторството не гарантира особени правомощия в управлението на щата. Да, губернаторът може да предлага закони, но не може да им налага вето, а повечето служители са назначавани от законодателното тяло, в което мнозинство са вигите. Като губернатор на Тенеси Джонсън предлага редица промени – опростяване на щатската съдебна власт, закриване на Тенесианската банка, увеличаване финансирането на училищната система чрез данъци, установяване на агенция, която да спомогне за уеднаквяване на мерките и теглилките, основаване на общодостъпна щатска библиотека и на също общодостъпна училищна система към нея, както и въвеждане на редовни панаири в полза на занаятчии и фермери. От всички тези предложения са приети само последните три.

* * *

През 1857 г. губернатор Джонсън не се кандидатира за следващ мандат, а обещава на народа на Тенеси, че отново ще се върне в централната законодателна власт, този път като сенатор. И, наистина, на изборите за Сената през 1857 г. той побеждава с 57 гласа и изпълнява своето обещание. Сенаторството на Андрю Джонсън се свързва с един от най-трудните за Съединените щати периоди, според мен дори няма по-труден и изпълнен с трагични събития етап: появява се нова политическа сила – Републиканската партия, разгорещява се конфликтът Север – Юг, разцепва се партията на Джонсън – Демократическата, на северно и южно крило, Ейбрахам Линкълн е избран за президент, Южна Каролина се отцепва от Съюза, започва Гражданската война (1861–1865), а робският проблем е разковничето на всички тези събития.

Като сенатор, още в първата сесия на новия Конгрес, на 1 декември 1857 г., Джонсън отново подновява въпроса с Хоумстед акта, като този път желаният резултат вече е постигнат. По време на кандидат-президентската кампания от 1860 г. има четири бюлетини – на Републиканската партия с кандидат Ейбрахам Линкълн, на северното крило на Демократическата партия начело със Стивън Дъглас, на южното крило на Демократическата партия с лидер Джон Брейкинридж и на новата партия – Конституционен съюз, основана от бивши виги-консерватори, с водач Джон Бен. Андрю Джонсън подкрепя кандидатурата на Джон Брейкинридж, който печели 847 936 гласа, а победител е Ейбрахам Линкълн с 1 866 452 гласа. Позовавайки се на активистки документ, в който новоизбраният президент е наречен „черен републиканец“, Джонсън често си служи с листа хартия, но не посмява да използва епитета.

На 13 декември 1860 г. сенаторът Джонсън внася резолюция за промяна на федералната конституция. Той предлага следните изменения: 1. Избирането на сенатори чрез директрен вот. 2. Президентският вот да бъде чрез окръзи, равни по брой на конгресните представители на всеки щат, като всеки окръг да има един глас за президент и вицепрезидент в съответствие с масовия популярен вот. 3. В случай, че никой не получи мнозинство, следват втори избори между двамата кандидати с най-голям вот. 4. През 1864 г. президентът да бъде от северните, а вицепрезидентът – от южните щати и да се редуват на всеки четири години. 5. Разделяне на Върховния съд в три класи – 1/3 от съдиите да се пенсионира на всеки четири години и всяка класа да бъде разпределена по равно между Севера и Юга[24].

На 20 декември 1860 г. Южна Каролина излиза от Съюза. Скоро е последвана от още няколко южни щати (Мисисипи, Флорида, Алабама, Луизиана, Тексас, Джорджия, Вирджиния, Северна Каролина, Арканзас), сред които и Тенеси. Като представител на Тенеси, сенатор Джонсън има правото да последва щата си и да се оттегли от поста си, но не го прави и в речта „Войната за Съюза“, произнесена на 27 януари 1861 г. в Сената, твърдо заявява своята позиция: „Днес аз съм демократ; очаквам да умра такъв. (...) Аз съм демократ,

вярващ, че принципите на това управление са демократични. Вярвам, че демокрацията може да устои въпреки всички нападки и подигравки, хвърлени ѝ от Конфедерацията. Бях юнионист през 1833 г., аз съм юнионист и сега. (...) Това управление не трябва, не може да се срине (…)"[25]. След сецесията на робовладелските щати Джонсън е единственият сенатор от южните щати, който остава верен на Съюза и прави непрекъснати опити (включително ново настояване за отделяне на Източно Тенеси, прокламации към народа на Тенеси и пр.) за връщане на щата си обратно в него. Агитацията на сенатор Джонсън за Съюза и против отцепването и Конфедерацията се състои предимно в изнасяне на речи на публични места – по това време най-силното мирно оръжие в страната, и публикуване на прокламации.

Често животът на сенатор Джонсън е застрашен, към него са отправяни заплахи, но той не спира да се бори за каузата си – връщане на Тенеси отново в Съюза, запазването вечността на Съюза, спазването на демократическите принципи и на конституцията. В Кливланд, Тенеси, докато Джонсън произнася реч, в града пристига влак, натоварен с войници на Конфедерацията. Войниците се заканват да убият оратора, негови приятели го предупреждават за намеренията на военните, но той говори още по-силно и осъжда цялото движение на сецесията. На друго събитие, също в град в Тенеси, отново са отправени, този път лично, заплахи към Джонсън, че ако се появи същата вечер на трибуната, ще бъде застрелян. Въпреки заплахите, Джонсън отива на уговореното място и преди да започне с речта си, коментира: „(...) Бяха отправени заплахи, че ако се появя тук тази вечер, ще бъда застрелян. Сега, ако някой смята да стреля, позволете му да започне." Няма никакво движение и оставяйки пистолет на катедрата си, Джонсън казва: „Бях грешно информиран и сега ще пристъпя към въпросите, които ни повикаха тук заедно"[26]. Речите на бившия губернатор на Тенеси не са безрезултатни – още същата година (1861) в Източно Тенеси избухва бунт срещу сецесията, но той е потушен от властта на Конфедерацията. На 2 март сенатор Джонсън произнася в Сената една от най-силните си и категорични речи, посветена на въпроса за държавните изменници: „Ще ги арестувам, и, ако са осъдени по смисъла и обхвата на конституцията, от вечния Бог, ще ги екзекутирам. Предателството трябва да бъде наказано. Неговото зверство и степента на престъплението трябва да са известни!"[27]. Според Джонсън войната трябва да продължи, „(...) докато звездите и райетата отново бъдат развети на всеки кръстопът и всеки покрив на всяка къща по границите на Конфедерацията, на Север и на Юг. Нека Съюзът бъде възстановен; нека законът бъде приложен; нека конституцията бъде вездесъща. (...) Ще има бунт. Не говорете за републиканци сега; не говорете за демократи сега; не говорете за вигите или за американците сега; говорете за вашата страна, за конституцията, за Съюза. Запазете ги. Запазете целостта на правителството. (...)"[28]. По-късно вицепрезидентът на Конфедерацията – Александър Стефънс (1812–1883), във връзка с тази реч, признава: „Тази реч е една от най-забележител-

ните, които някой някога е изказвал. Не ми е известен случай в историята, когато една реч стига до такива резултати, до каквито достига тази. Тази реч даде на войната едно мощно и истинско съществуване, каквото тя нямаше преди това”[29]. Действително, тази реч предизвиква ентусиазъм и воля сред хората на Севера да продължат да се борят.

През декември 1861 г. Джонсън е назначен за един от седемте членове на Обединената комисия на Конгреса по ръководене на войната. Политическата фигура на Джонсън в най-кървавия период от американската история безспорно има водеща роля. Именно бившият шивач от Тенеси успява да вдигне източната част от щата си на бунт срещу врага, именно бившият губернатор на Тенеси популялизира идеите си, изправяйки се пряко и без страх пред явната опасност, именно сенатор Джонсън е този, който предизвиква овации със своите пламенни речи сред колегите си – северняци. И действията му не остават незабелязани от президента Линкълн – през 1862 г. Андрю Джонсън е назначен за военен губернатор на Тенеси.

* * *

На 23 февруари 1862 г. силите на Конфедерацията завладяват Нашвил и щатското правителство на Тенеси се премества в Мемфис. На 4 март с.г. Линкълн назначава Джонсън за военен губернатор на Тенеси и му присъжда чин бригаден генерал. Докато като губернатор на Тенеси Джонсън няма кой знае какви правомощия, то като военен губернатор Линкълн му дава пълна власт. Джонсън пристига в Нашвил на 14 март, а семейството му – поради трудности с властта на Конфедерацията и конфискуване на имотите им, едва през септември. Още вечерта на 14 март народът на Тенеси се събира пред дома на новия управник и скандира за появяването му. Джонсън изнася реч от своя балкон, в която обяснява гласно целта на своето пристигане: „Аз дойдох, за да ви дам помощ, каквато е по силите ми. (...) Аз поддържам моето и вашето управление, моят и вашият флаг”[30]. На 18 март Джонсън издава прокламация, в която съобщава за назначението си и предлага амнистия на всеки, който се откаже от сецесията. За жалост, почти никой не се възползва от този „дар”. На 9 май издава втора прокламация за процедурата по третирането на държавните изменници. Арестувани са и са уволнени много щатски служители. Същата година издава Закон за увеличаване данъците на богаташите. Управлението на военен губернатор Джонсън се характеризира и с усилено железопътно развитие, с промени в икономиката на щата. Като бригаден генерал той организира и оборудва 25 полка за разположение на щата. В ръководството на Шеста каралерия, Тенеси, е един от синовете му – полковник Робърт Джонсън, а зет му – полковник Даниел Стоувър (1826–1864) е част от Четвърта пехота, Тенеси.

Задачата на Джонсън като военен губернатор е да реконструира своя щат – да го върне обратно в Съюза, да организира законови избори за щатската управа, на които да се избере и постоянен губернатор. Мисията му е успешно

изпълнена и в началото на 1865 г. Тенеси отново е част от Съюза, има лоялно нему правителство, а за губернатор е избран Уилям Г. Браунлоу (1805–1877) – републиканец. По думите на Джеймс Джоунс „реорганизацията на своя щат Андрю Джонсън счита за една от най-големите си победи, а с методите, които следва, той илюстрира теорията си по отношение на връзката на индивидуалния щат към правителството на Съюза и правото на този щат да определи какво трябва да бъде включено в неговата конституция"[31]. Линкълн гласува на Джонсън голямо доверие. За това свидетелстват както редица реплики на Честния Ейб относно военното губернаторство и лоялната личност на Джонсън, така и фактът, че именно бившият шивач от Тенеси е номиниран за вице-президент в листата на Републиканската, тогава Юнионистка, партия в кандидат-президентската кампания от 1864 г.

Президентските избори от 1864 г. са от особено важно значение за съдбата на разединената и воюваща помежду си американска нация. Затова всички партии приемат изключително сериозно възможността техните кандидати да са първи сред избирателите – това би решило изхода от Гражданската война. Разцепената, но все още съществуваща Демократическа партия номинира за своя двойка президент – вицепрезидент ген. Джордж Макклелан (1826–1885) и Джордж Пенделтън (1825–1889), радикалните редици от разединената Републиканска партия сформират нова политическа организация Радикална демократическа партия с кандидати – Джон Фремонт (1813–1890) и ген. Джон Кокрейн (1813–1898), а всички останали републиканци, военните демократи и юнионистите южняци се обединяват в т.нар. Юнионистка партия[32] с номинирани съответно за президент и вицепрезидент Ейбрахам Линкълн и Андрю Джонсън.

Провеждането на заседанието на Републиканската партия (7–8 юни 1864) в Балтимор има за цел да определи своя кандидат за вицепрезидент и да създаде своята платформа. Изборът за кандидатвицепрезидентското място се ограничава до Ханибал Хамлин (1809–1891), Ню Йорк и Андрю Джонсън, Тенеси. Докато номинацията на Хамлин за този пост е логично обяснима (той е вицепрезидент на Линкълн от 1860 г.), то номинацията на Джонсън има чисто символично компромисен замисъл. Военният губернатор на Тенеси е единственият южняк, който отговаря на компромисните за момента изисквания – демократ е и е безрезервно верен на Съюза. Не на последно място за този избор е широкоизвестният факт, че самият Линкълн многократко казва и доказва, че симпатизира на успешното управление на Джонсън в Тенеси. В Съединените щати е разпространено твърдението, че през май 1864 г. Линкълн изпраща на проучвателно пътешествие в Нашвил ген. Даниел Сикълс (1819–1914) със задачата да проучи, издири и говори с военния губернатор на Тенеси. Интересното е, че генералът отрича да е ходил в столицата на щата и да е говорил с Джонсън. Според един от биографите на Джонсън обаче – Ханс Трефоус, „краткото пътуване на Сикълс е свързано с последвалата номинация на Джонсън за вицепрезидент." [33] На въпросното събрание в Балтимор Хамлин

получава 150, а Джонсън – 200 гласа. Изготвя се програмата на партията и на 8 ноември се провеждат изборите. Резултатите са смразяващи. От общо 233 електорални гласа Линкълн получава 212. Америка рядко е толкова категорична в избора си. Джонсън става вице-президент.

Ейбрахам Линкълн от Илинойс и Андрю Джонсън от Тенеси – изборна бюлетина на Юнионистката партия, 1864 г.

Дни преди церемонията по встъпване, избраният вицепрезидент пише писмо на Линкълн, в което го моли да даде клетва след обявения за това ден 4 март поради здравословни причини (същата зима бившият военен губернатор се разболява от малария и все още е отпаднал). По принцип не е изключено полагането на клетва да стане след обявения за това ден. Американската история познава няколко такива случая с избрани вицепрезиденти: Джон Адамс (1735–1826), Джордж Клинтън (1739–1812), Елбридж Гери (1744–1814), Даниел Томпкинс (1774–1825), Мартин ван Бурен (1782–1862) и Уилям Кинг (1786–1853). Предвид нетипичните условия (Гражданската война), Линкълн отговаря на предложението на Джонсън, че е препоръчително последният да направи всичко възможно да е в столицата Вашингтон на 4 март. В крайна сметка, встъпването в длъжност и полагането на клетва се осъществява на 4 март 1865 г. Поради лошите атмосферни условия се налага церемонията да се проведе вътре в Капитола. Джонсън пристига по-рано в компанията на бившия вицепрезидент Хамлин и неговия син. От тук започват да се разпространяват различни слухове за този ден и странната, меко казано, реч на Джонсън. Широкоразпространена е историята, че същата сутрин Джонсън се чувства много отпаднал и иска стимуланти, по-точно алкохол, които да намалят болката му. Историята обаче продължава с неверния слух, че Джонсън е пиян и неадекватен вследствие на прекаленото количество изпито спиртно питие и поради това поведението и речта му са парадоксални. А ето и част от тази популярна реч:

„Вашият президент е плебей. Аз съм плебей и се гордея с това. Тенеси никога не е излизало от Съюза. Ще говоря две минути и половина по този въпрос и искам да ме чуете – Тенеси винаги е било лоялно.“ След тези със сигурност несвързани и откъслечни фрази, Джонсън измърморва клетвата, след което грабва Библията от Хамлин. Размахвайки я, извиква: „Целувам тази книга пред лицето на моята нация, на Съединените щати.“[34] Истината е, че Джонсън опитва алкохол само два пъти през живота си, което е странно, като се има предвид ерата, в която живее и характерното за нея прекаляване с алкохолни стимуланти. Факт е обаче, че в дневника на един от очевидците – Гидеос Уелс (1802–1878), тогава е записано следното: „Вицепрезидентът направи несвързана и странна публична реч, която бе изслушана с огорчение и покруса от всички негови приятели. Моите впечатления са, че той е под влияние на стимуланти, но все още не знаех, че той пие. Той беше болен и хилав; може би е взел лекарство или стимуланти, или мозъкът му от болестта да е станал свръх активен в тези нови отговорности. (...) Вярвам и съм склонен да вярвам, че това е временно заболяване, което може, ако бъде правилно лекувано, да бъде преодоляно.“[35] Коментари са отправени и от други присъстващи. Истина е, че в семейството на Джонсън има проблеми с алкохола, но този порок е присъщ на сина му Робърт, който дори ходи в болнично заведение за справяне с проблема. За разлика от тази реч, встъпителното слово на Джонсън пред Сената като негов председател по-късно този ден съдържа характерните нему ораторски умения и принципите, които отстоява – ограничена власт, спазване на конституцията и щатските права, запазване на Съюза.

Като вицепрезидент, на който пост се задържа едва месец и единадесет дни, Джонсън продължава работата си в реорганизацията на своя щат. Резултатът, както е упоменато и по-горе, е положителен.

* * *

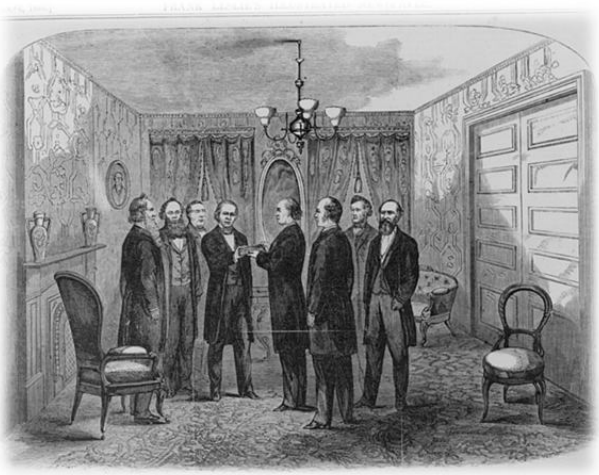

Андрю Джонсън встъпва в длъжност като президент, 15 април 1865 г.

На 14 април 1865 г. малко след двайсет и два часа вечерта в театър „Форд“ е прострелян президентът Ейбрахам Линкълн. На следващия ден в 7:22 часа той умира, а след по-малко от три часа Андрю Джонсън полага клетва като седемнадесети американски президент и изнася кратко встъпително слово, в което най-общо обяснява какви ще са действията му като президент от този момент нататък.

Първите месеци от президенството на Джонсън са свързани с работа по случилото се с Ейбрахам Линкълн. Новият президент обявява награда от 100 000 долара за задържането на Джеферсън Дейвис (1808–1889), предприема редица действия по откриването на убиеца Джон Уилс Бут (1838–1865) и организира церемонията по погребението на своя предшественик. Поради лошото състояние, в което се намира Мери Линкълн (1818–1882) – съпругата на покойния Ейбрахам Линкълн, Джонсън я оставя в Белия дом шест седмици след злощастното събитие. През това време той живее в сградата на държавната хазна и се премества в Белия дом едва на 9 юни. В първите две години от президентството си, Джонсън посвещава голяма част от времето си на молбите за амнистия и помилване, като от общо приблизително 15 000 петиции той дава амнистия на около 13 500 „разкаяли“ се бунтовници.

Един негов ден като президент протича в следния ред: започва работа в шест сутринта, когато е лято, и в седем – когато е зима, и приключва в полунощ. До десет сутринта чете, пише и учи. От десет до седем вечерта стаята му е широко отворена за посетители, а (ако времето позволява) около три следобед прави разходка в градината. Вечерята се състои в седем вечерта, а в осем се отправя в библиотеката, където чете и пише. Когато семейството му е при него, около девет вечерта отделя време за разговор с тях, след което отново се отдава на работа до полунощ.

Ако трябва президентството на Джонсън да бъде описано с няколко думи, то това са: 1. Съюз – ревностна и безпрецедентна защита на целостта на Съюза. 2. Конституция – опазване и спазване на основния закон. 3. Патриотизъм – направени са много компромиси в името на неделимостта на нацията и държавата. Реконструкционната политика на Джонсън се определя като сравнително лека спрямо отцепническите щати и бунтовниците. Макар в началото на Гражданската война бившият шивач от Тенеси твърдо да заявява, че трябва и ще предприеме строги мерки срещу метежниците, когато става президент той прави точно обратното. Да, тази политика му спечелва популярност на Юг, но и води до опита на радикалните републиканци да го свалят от президетския пост. И въпреки опита за импийчмънт, историкът Хенри Адамс споделя, че „изпълнителната власт през 1868 г. е може би най-силната, която някога съм виждал”[36].

Андрю Джонсън не желае да участва на избори за втори президентски мандат. През 1868 г. той и семейството му – общо десет души, си тръгват от Белия дом и отново се връщат в дома си в Грийнвил. След края на президентството Джонсън спира да се занимава с политика. В края на своя живот, през януари 1875 г., той отново е избран за сенатор и се превръща в първия бивш

президент, отново избран за Сената. На 31 юли същата година обаче внезапно умира.

Един представител на народа и ревностен защитник на конституцията и Съюза, личност, чието име остава някак дълбоко скрито сред американските държавни глави, и политик, който заслужава персоната му да бъде известна нашироко, най-вече сред националистическия свят, е недостатъчно положително представен в глобален мащаб. И ако Вашингтон, Джаксън, Линкълн променят хода на американската и световната история, то Джонсън дава път на едни от най-важните изменения на основния закон в САЩ. Това са тринадесета, четиринадесета и петнадесета поправки за премахване на робството, което толкова дълго стои като белег в една от най-демократичните страни; за равенството пред закона на бели и черни и за правото на глас на чернокожите. Като че ли Линкълн и Джонсън са не само политици от една ера, а и взаимно се допълват – Линкълн освобождава робите и издига легитимността на този свой акт, а Джонсън довършва делото на своя предшественик.

Един американец, роден в нищетата и стигнал до върховете благодарение на своята дарба и принципи, един чист патриот, „човек с възхитително неотстъпчив характер, Андрю Джонсън е един от най-добрите политически философи и един от най-бедните политици, някога заемали място в Белия дом“[37]. Изпълнил мисията си за запазване целостта на Съюза, в последния ден от неговия път на земята желанието му е изпълнено – в ковчега му за възглавница е поставено копие от конституцията, а тялото му е увито в американския флаг.

Приложение:

Хронология на политическата кариера на Андрю Джонсън

1830–1833 г. – член на градския съвет в Грийнвил, Тенеси
1834 г. – кмет на Грийнвил, Тенеси
1835–1837 г. – член на Камарата на представителите в Тенеси
1841–1843 г. – член на Сената в Тенеси
1843–1853 г. – член на Камарата на представителите
1853–1857 г. – губернатор на Тенеси
1857–1862 г. – член на Сената
1862–1865 г. – военен губернатор на Тенеси
1865 г. – вицепрезидент
1865–1869 г. – президент
1875 г. – член на Сената

БЕЛЕЖКИ

[1] **Стоянович, Д**. Образ невъзможен. – L'Europeo, X, 2017, с. 8.

[2] **Hays, Willard.** Andrew Johnson's Reputation. – The East Tennessee Historical Society's Publications. Part 1, 1959, pp. 1–31. **Hays, Willard.** Andrew Johnson's Reputation. – The East Tennessee Historical Society's Publications. Part 2, 1959, pp. 18–50.

[3] **Jones, Rev. James S**. Life of Andrew Johnson, Seventeenth President of the United States. Greeneville, Tennessee, 1901, p. 17.

[4] **Beale, Howard.** The Critical Year: A Study of Andrew Johnson and Reconstruction. New York, 1930, p. 26.

[5] **Hall, Clifton R.** Andrew Johnson – Military Governor of Tennessee. Princeton University Press, 1916, p. 20.

[6] **LeRoy, P. Graf.** Andrew Johnson and the Coming of the War. – Tennessee Historical Journal, Volume 19, Number 3, September 1960, p. 210.

[7] **Schurz, Carl.** The Reminiscences of Carl Schurz. Volume III, 1863–1869, p. 223.

[8] **Bowers, Claude.** The Tragic Era: The Revolution After Lincoln, 1929, p. 29.

[9] **Moore, Frank**. Speeches of Andrew Johnson…, p. xvli.

[10] **Lomask, Milton.** Andrew Johnson: President on Trial. New York, 1960, pp. 106–107.

[11] **Jones, Rev. James S**. Life of Andrew Johnson..., p. 35.

[12] **Jones, Rev. James S**. Life of Andrew Johnson…, pp. 127–128.

[13] **Stoddard, William O.** The Lives of the Presidents Abraham Lincoln and Andrew Johnson. New York, 1888, p. 16.

[14] **Schurz, Carl.** The Reminiscences of Carl Schurz..., p. 97.

[15] **Bowers, Claude.** The Tragic Era: The Revolution After Lincoln, 1929, p. 44.

[16] **Jones, Rev. James S**. Life of Andrew Johnson..., pp. 340–345.

[17] **Hall, Clifton R.** Andrew Johnson..., p. 22.

[18] **Moore, Frank**. Speeches of Andrew Johnson, President of the United States. With a Bibliographical Introduction. Boston, 1866, p. xxxvii.

[19] **Lately, Thomas.** The First President Johnson: The Three Lives of the Seventeenth President of the United States of America. New York, 1968, p. 229.

[20] Легислатура – щатско законодателно събрание.

[21] **Jones, Rev. James S**. Life of Andrew Johnson..., p. 22.

[22] Ibid, p. 35.

[23] Ibid, p. 48.

[24] **LeRoy, P. Graf.** Andrew Johnson..., p. 219.

[25] **Hall, Clifton R.** Andrew Johnson..., 1916, p. 28.

[26] **Jones, Rev. James S**. Life of Andrew Johnson..., p. 73.

[27] Congressional Globe, 36th Congress, 2d Session, p. 1324

[28] Congressional Globe, 37th Congress, 1st Session, pp. 288–297.

[29] **Hall, Clifton R.** Andrew Johnson…, p. 30.

[30] **Jones, Rev. James S**. Life of Andrew Johnson..., p. 78.

[31] Imdb, p. 90.

[32] Промяна на името на Републиканската партия на проведеното в Балтимор на 7–8 юни 1864 г. заседание с цел всички военни демократи и юнионисти от Юга, които не биха гласували за Републиканската партия, да гласуват за Юнионистката.

[33] **Trefousse, Hans.** Andrew Johnson: A Biography. New York, 1997, p. 177.

[34] **Lomask, Milton.** Andrew Johnson: President on Trial. New York, 1960, pp. 30–32.

[35] Diary of Gideon Welles, Secretary of the Navy Under Lincoln and Johnson. With an Introduction by John T. Morse. Volume II, April 1, 1864 – December 31, 1866. Boston and New York, 1911, pp. 252–253.

[36] **Bowers, Claude.** The Tragic Era..., p. 43.

[37] **Lomask, Milton.** Andrew Johnson…, p. 345.

АРМЕНСКИЯТ ВЪПРОС И ОТРАЖЕНИЕТО МУ В БЪЛГАРО-БРИТАНСКИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ ЗА ПЕРИОДА 1894–1896 г.

Слави ДИМИТРОВ

Докторант, катедра „Нова и най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Валентин Спиридонов

In the present article has been analysed the Armenian issue and the position of the United Kingdom to take it out of the political arena and thus regain the lost positions in the Ottoman Empire. It is shown how the Armenian issue has a reflection in the European part of the Ottoman Empire and mostly of Bulgarian population in Macedonia and east Trace and the position that was taken by Bulgaria to protect the Bulgarian population in these areas. The topics that have been discussed are the touch points of Bulgarian and British diplomacy in the context of the Armenian issue and their differences and compatibility.

В края на XIX век Балканският полуостров отново става зона на конфликти и арена на дипломатически сблъсъци. Този път конфликтът е предизвикан от арменските вилаети на Османската империя. Причината е тежкото положение на арменското население под османска власт. Коренът на проблема до голяма степен е в нерешените реформи в империята, предвидени от Берлинския конгрес: чл. 23 за европейските владения на Османската империя и чл. 61, засягащ Армения. През 1894 г. в района на Сасун, Толари и др. арменското население се разбунтувало, вследствие на безобразията, извършени от башибозушките банди на съседните им кюрди и бездействието на държавната администрация по места. Вълненията са жестоко потушени и е пролята доста кръв от мирното население. Това деяние отново изостря привидно затихналия „Източен въпрос“ след разрешаването на „Българската криза“. Великобритания, като страна, имаща интереси в източната част на Балканския полуостров и Османската империя, играе една от главните роли във възникналия арменски въпрос. Това събитие оказва силно въздействие и върху останалите османски вилаети и държави от Балканския полуостров.

Английският консул в Ерзерум Р. У. Грейвс, който известява английското правителство за възникналия проблем, прави едно сравнение с Априлското въстание в България през 1876 г. Той твърди, че чрез повтаряне на зверствата, извършени над българското население при потушаването на въстанието, арменците искали да предизвикат намесата на Европа и Англия, за да получат автономия[1]. Кабинетът в Лондон не искал да се ангажира прекалено много в райони,

където не би могъл да извлече голяма полза, но активността на британското обществено мнение подтикнало Форин офис към по-голяма намеса в този район[2]. Естествено мудността и протакането на подобен род проблеми са част от арсенала на османската дипломация, което усложнява още повече арменския въпрос и този опит за намесата на другите велики сили. Това пък от своя страна не можело да не даде отражение и надежда за разрешаването на нерешените проблеми на останалите християнски народи в Европейска Турция, най-вече на гърците в Крит и на българите в Македония и Одринска Тракия[3]. Тези събития рефлектират също и в обществените и правителствените среди на балканските страни. През есента на 1894 г. се организират митинги в България и Гърция, на които се осъжда турската политика и се настоява за прилагането на чл. 23 от берлинския договор[4].

Тук се засяга и втората външнополитическа линия на новото правителство на К. Стоилов, а именно съдбата на останалите под османска власт българи. Това е другата основа, върху която са стъпили британско-българските взаимоотношения през този период, като първата беше свързана с британската позиция и помирението ни с Русия. Допирните точки на Княжество България с Великобритания се пресичат именно в европейската част на Османската империя и най-вече по въпроси засягащи българското население в Македония, където арменският въпрос също дава своето отражение. Новото българско правителство решава да продължи Стамболовата политика спрямо Османската империя. Вместо да настоява за активни реформи в империята, то продължава да се придържа към приятелски отношения с Високата порта и така да извоюва нови училищни и религиозни привилегии за българите в Македония и Одринска Тракия[5]. Явно в София са си давали ясна сметка, че не са в позиция да оказват натиск на империята, имайки предвид васалния си статут и неясното все още положение на княз Фердинанд. Така в София се придържат към утвърдената и вече изпитана тактика, вместо да разчитат на илюзорни дипломатически ходове. Не на последно място е и фактът, че в Цариград не се гледало с добро око на митингите, и подозрението на Високата порта, че те имат пасивната подкрепа на правителството[6].

Събитията в Турция и последвалите ги митинги и демонстрации в Княжеството идват в неудобно време за правителството, което все още не е разрешило първата си външнополитическа линия – помирението с Русия и признаването на княза от нея и от сюзерена Турция. Британската преса започва да публикува статии, които се опитват да докажат необходимостта от намесата на Великите сили в полза на арменците и изпълнение на чл. 61 от Берлинския договор[7]. Привличането на повече сили би обрекло акцията в полза на арменците на по-голям успех. Така и кабинетът в Лондон би извлякъл политически облаги и общественото мнение в Англия би получило някакво удовлетворение[8]. Международната обстановка се оказва неудобна и за една от най-заинтересованите сили – Русия, която е съсредоточила вниманието си към Далечния

изток. Както се вижда, появата и разрастването на арменския въпрос се приемали като крайно ненавременни и неприемливи в международен аспект. Арменският въпрос налага и едно ново начало в досегашните международни отношения не само в засегнатия район и Балканите, но и в Европа. В историографията се лансира идеята, че засилването на германското влияние в Османската империя измества досегашния англо-руски антагонизъм с този между Англия и Германия[9]. Това до известна степен е вярно, но в края на 1894 г английските либерали правят опит за сътрудничество с Русия по арменския въпрос, което от своя страна засилва убеждението на Австрия, че антируско сътрудничество между Англия и Хабсбургите е почти неосъществимо[10]. Това е ясен индикатор за близкия разпад на Средиземноморската Антанта, заради която Англия нарушила правилото си – да не влиза в договорни съюзи с други държави.

Началото на Средиземноморското съглашение започна със създадени кризисни ситуации следствие на „Българската криза“ и би могло напълно основателно да се каже, че краят му настъпва след поредната криза, възникнала вследствие на арменския въпрос и настъпилите усложнения от него. Появата на арменския въпрос от лятото на 1894 г. и засилената английска дипломация карат българското правителство да приеме една изчаквателна позиция по въпроса за помирението с Русия, където Англия има голям интерес от развоя му[11]. Обаче българското правителство също не може да пренебрегва и английската активност в Османската империя по арменския въпрос, тъй като от него би зависела и македонската политика на Княжеството. Проектите, които прави английската дипломация за разрешаване на арменския проблем, косвено засягат и македонското движение[12]. В писмо от Цариград през януари 1895 г. Ат. Шопов съветва Гр. Начович българите да се възползват от арменския въпрос. Очерталият се неуспех на Англия в Армения през 1894 г кара английския кабинет да пристъпи към по-крути мерки спрямо Турция, като започва съзнателно да подклажда българското правителство към акции и действия по македонския въпрос.

В София английският дипломатически агент Артър Никълсън уверявал Стоилов, че силите ще съумеят да се споразумеят по арменския въпрос и това дава основание на Стоилов да се надява, че това ще улесни паралелно разрешаването и на постъпките на българското правителство пред Портата относно Македония[13]. По това време македонският проблем започва да се очертава като основен във външната политика на българското правителство. Англия се стреми по всякакъв начин да използва и най-малката възможност за създаване на трудности на Турция, което пък засилва донякъде надеждата в София, че може да спечели Англия на своя страна. Това се забелязва и в разговорите между английския дипломатически представител в София Артър Никълсън и външния ни министър Григор Начович по въпроси, касаещи българската политика в Македония. Начович намеквал, че Англия трябва да поддържа идеята за реформи в Македония, защото в противен случай може да избухне революция в тази област и от това би спечелила Австрия – явно българският външен

министър е бил наясно с пропукването на съюза между Англия и страните от Тройния съюз[14]. Той съветвал Никълсън да предаде разговора им в Лондон. Освен това Начович наредил и на българският дипломатически представител в османската столица П. Димитров да предаде тези негови виждания и на английския посланик в Цариград Филип Къри. Надеждите на българското правителство се увеличили, когато през юни 1895 г. в Лондон се извършила правителствена промяна, дължаща се на изборната победа на консервативната партия, начело с лорд Солзбъри. Това прави и един завой в английската външна политика – използвайки арменските размирици през лятото на 1895 г., Солзбъри постепенно започва да изоставя традиционната английска политика по „Източния въпрос". Кабинетът на Стоилов се опитва да спечели общественото мнение в Англия и това на правителството в Лондон за българската кауза в Македония. За целта изпраща за Лондон с особено важна мисия българския дипломатически агент в Цариград П. Димитров. Главната цел на мисията е да се търси английска подкрепа по македонския въпрос. Резултатът от тази мисия обаче не е обнадеждаващ, Солзбъри не е оспорил българското искане, но заявил ,че първо трябва да се разреши арменският въпрос и тогава ще дойде ред на българския в Македония. Той споменал, че „никоя сила не щяла да се занимае с Македония и турското правителство щяло да се разправя с огън и меч с революционното движение в тази област и това щяло да е пагубно за Македония"[15].

Като краен резултат българският пратеник в Лондон не е могъл да свърши никаква работа, поради независещи от него причини: събитията, случващи се в България, свързани с убийството на Стамболов, и недоверието на английското правителство към новия кабинет и сондажите му за помирение с Русия. Интереси в региона имала и Германия, за която едно англо-руско сближение пораждало у нея опасение за нейните колониални интереси. Немското правителство се опасявало и от засилването на националноосвободителното движение в Западна Армения и отражението му на Балканите и най-вече в Македония. Както стана ясно, в международен аспект арменският въпрос се оказва голяма грижа и затруднение не само за Османската империя, но и за останалите Велики сили, имащи пряко или косвено отношение в този регион. Междувременно четническото движение в Македония се засилвало и в София се опасявали, че това може да предизвика едно въстание на българското население там и да подтикне Австро-Унгария да окупира тази турска област. Великите сили нямали интерес от разрастването на реформите в другите области на империята, което ще им попречи за работата върху арменския въпрос. На българското правителство било препоръчано да положи усилия за спиране на броженията в Княжеството и Македония. Така напрегнатата ситуация в Мала Азия продължавала да оказва революционно отражение в Европейска Турция. Напрежението не спаднало и през следващата 1896 г., когато арменски националисти превзели в Константинопол сградата на Отоманската банка и заплашили да я взривят. Това дало повод на османското правителство да се разправи жестоко с арменското население в Цариград.

Събитията в Цариград имат пряко отражение на Балканите. Българското правителство, възползвайки се от случая, направило заплашителни изявления, че ако анархията в Турция продължи, ще прекрати всички ангажименти, обвързващи го с Империята. Интересно поведение проявили и македонските комитети, които, разочаровани от политиката на Русия, се опитали да привлекат моралната и материалната подкрепа на Великобритания. Б. Самърджиев споменава, че има сведения от това време, че са започнали тайни преговори между македонски и арменски революционери и организации за обединяване на усилията и координиране на общи акции срещу османските власти, но липсват такива за това, как се е развил този процес по-нататък[16]. Политиката на Великобритания по арменския въпрос, като част от Източния, след Берлинския конгрес се намирала в период на преосмисляне и постепенна промяна. Главният двигател на това било отношението на Лондон към Русия – появява се стремеж към преосмисляне на старата Биконсфилдова политика и ново групиране на силите в Европа. Реформената акция не донесла положителен резултат за арменското население, но имала после второ и трето издание в Крит и Македония[17]. Частични успехи имала в Крит, но за всички става ясно, че целостта на Османската империя е към своя край.

Зародилите се македонски организации започнали да разчитат повече на собствените си сили, отколкото на дипломатическите маневри на Великите сили. Българо-британските дипломатически отношения през този период нямат тази тежест, както, предходното десетилетие, но това зависело и от променената геостратегическа линия не само на Великобритания, но и от новото блоково прегрупиране на силите и новия френско-руски съюз, при който Русия вече можела да вкара при нужда кораби във френските пристанища на Средиземно море и проливите нямали това значение, както при предишните руско-английски взаимоотношения, където България имала своето място в стратегическите планове на двете страни в региона. Арменският въпрос не разрешава проблемите на арменското население, но той ясно показва на останалите под османска власт християни, че времената, когато Великите сили са решавали техните проблеми, са неприложими при новата геополитическа стратегия на същите сили. Това, от своя страна, засилва вярата на останалите под османска власт християнски народи, че свободата може да бъде постигната със собствени усилия и подкрепата на техните сънародници в съседните на империята балкански държави.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Самърджиев, Б**. Арменският въпрос и Англия. София, 1994, с. 44.

[2] **Самърджиев, Б**. Арменският въпрос…, с. 44.

3 **Попов, Р**. Великите сили и балканските държави в периода на близкоизточната криза 1894–1898 г. – В: Великите сили и Балканите в ново и най ново време. Международна научна конференция, посветена на паметта на Людмила Живкова. София, 1983, с. 144.

[4] **Пантев, А**. Англия и Руско-Българското помирение (1894–1896). България и европейските страни през XIX–XX век. София, 1975, с. 157.

[5]**Попов, Р**. Македония в българо-сръбските отношения (1894–1896). Освободителните борби на българското население в Одринска Тракия и Македония след Берлинския конгрес. София, 1981, с. 78.

[6] **Самърджиев, Б.** Арменският въпрос и Англия. София, 1994, с. 46.

[7] **Самърджиев, Б.** Арменският въпрос…, с. 46.

[8] **Самърджиев, Б.** Арменският въпрос…, с. 48.

[9] **Бондаревский, Г. Л**. Багдатская дорога и проникновение германсково империализма на Ближний восток (1888–1903). Ташкент, 1955.

[10] **Попов, Р.** Австро-Унгария и България след падането на Стамболовия режим (1894–1896). Изследвания по българска история. Т. III. Външната политика на България (1878–1944). София, 1978, с.132.

[11] **Пантев, А.** Англия и Руско-Българското помирение (1894–1896). България и европейските страни през XI–XX век. София, 1975, с. 156.

[12] **Пантев, А.** Англия и Руско-Българското помирение…, с. 157.

[13] **Пантев, А.** За Англо-българските отношения след падането на Ст.Стамболов (1894–1896). – Исторически преглед, кн. 4, 1966, с. 92.

[14] **Пантев, А.** За Англо-българските отношения…, с. 92.

[15] **Самърджиев, Б.** Арменският въпрос и Англия. София, 1994, с. 86.

[16] **Самърджиев, Б.** Арменският въпрос…, с. 171.

[17] **Божилова, Р.** Сърбия и реформената акция на великите сили в Европейска Турция (1893–1903). Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в. София, 1982, с. 141.

СТРУКТУРА, РАЗВИТИЕ И ЦЕЛИ НА БРИТАНСКИЯ КРАЛСКИ ВОЕННОМОРСКИ ФЛОТ (1815–1856)

Хари КАЗАНДЖИЕВ

Докторант, катедра „Нова и най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. дин Радослав Мишев

Between the collapse of Napoleon Empire and the Crimean War, the Royal Navy experiences a number of changes related to economic, social, technological and purely military factors. Admiralty has to deal with a severe financial reform that leaves hundreds of officers out of work and sends a large number of vessels to scrap. At the same time, the archaic system of officers development makes it difficult to innovate the fleet. With the development of capitalism and the Industrial Revolution, Britain needs a strong, modern and fast navy to project power and defend the interests of the Kingdom in every part of the world. A major neuralgic region, however, remains the Mediterranean. It involves the interests of the major Great Powers, and preserving order in Europe is imperative for British diplomacy. With this, we can note that the naval fleet is a leading tool in imposing the interests of the United Kingdom. The fight against the Berber pirates, the bombardment of Algiers (1817) and the destruction of the Ottoman Fleet in the Bay of Navarino (1827) reinforce the domination and prestige of the Royal Navy. Despite its internal problems, the Admiralty managed to create a number of talented commanders who, with tactical craftsmanship and a great deal of professionalism, handle every operational task. The revolution in armaments and steam engine integration have an impact on the thinking of the Island. New technologies lead to the creation of new concepts for the conduct of naval operations. Like any new technology, there is an element of insecurity and caution here. It will take decades to fully integrate the steam engine and the ship's screw (later propeller). An important role in the development of maritime affairs in the period under review, has the peculiar race with France. The continental power in some cases outpaces the Kingdom in creating new inventions, but it does not have the concept and industrial power. The Crimean War of 1854-6 presents a serious test to the Admiralty. For victory over the Russian Empire, a new strategy is needed. Strikes on its shipping routes, bombardment of important ground fortifications, and last, but not least strong logistics to take care of the supply of the ground troops in the Crimea.

Проблемът за развитието и целите на Британския кралски военноморски флот е слабо застъпен в българската историография, въпреки неговата пряка връзка с развитието на Източния въпрос. Благодарение на военноморската си хегемония Кралството може да влияе на световната дипломация по един много успешен и ловък начин, въпреки вродената си слабост, като континентална сила. Силната връзка между флота и управляващите кръгове в Лондон допри-

нася до създаването на „Pax Britannica“. В настоящото изложение авторът ще разгледа основните елементи от развитието на Кралския флот, както и целите, на които е подчинена водещата институция. За изготвянето на статията са използвани главно англоезични източници – монографии и документи.

След победата над Наполеон Великобритания излиза пред своите конкуренти на континента в сферата на военноморското дело. В предходния период Кралството се ползва с авторитета на велика морска сила, но в първата половина на XIX в. поредица от политически, технологични и икономически фактори подпомагат нарастването на капацитета на военноморските сили. През разглеждания период Британия се гордее с най-големия и най-добре функциониращия флот в света. Успехът се дължи не толкова на мощта на английските тежки морски оръдия, а на бавната методичност на Адмиралтейството. Островът може да строи и поддържа голям спектър от морски съдове, разполага с развита и ефективна административна инфраструктура, глобален обхват на действие чрез своите военноморски бази, добро финансиране от страна на публичния сектор и не на последно място – талантливо поколение морски командири.

Кралството строи кораби много по-бързо от своите съперници и също така може да се похвали с научни пробиви в сферата на металургията и хидродинамиката. Адмиралтейството е един от най-големите спонсори на научни изследвания и набиране на талантливи учени. Системата на меритокрация и дълбоката морска традиция сред елитите на държавата оказват силно влияние върху правителствата, които идват на власт. Вкорененатa в психиката на всеки поданик на Кралството идея, че морското дело е основно звено в сферата на националната сигурност, рефлектира върху публичното финансиране. Голяма част от британците са реалисти по природа и смятат поддържането на огромни сухоземни редовни армии за ненужна тежест върху кралските финанси. Поддържането на Империята в различните краища на света изисква модерен и бърз флот, чрез който може да се проектира сила. Може да се каже, че морето е първата линия на защита. Не на последно място трябва да отчетем влиянието на тежкия индустриален и финансов капитал. Заедно с военноморските сили, британците разполагат с огромен търговски флот, който е в симбиоза с първия. Нараства броят на корабостроителните фирми и фирмите, занимаващи се с финансиране и осигуряване на морски експедиции и начинания.

Казаното дотук дава възможност да се систематизират и представят основните принципи на британската политика след 1815 г.

По време на война:

1. Защитата на Британските острови от инвазия.

2. Защитата на Империята, морската комуникация и стратегическото предвижване на военни части по време на война.

3. Защита на океанската търговия.

4. Офанзивни операции, блокиране на търговските пътища на противника, операции, координиращи действията на морските и пехотните части, поддръжка на съюзниците.

По време на мир:

1. Възпиране чрез притежанието на съкрушителна сила.

2. Защитата на британските търговски интереси (оттук произтича и желанието на Британия да защитата статуквото на континента)

3. Свободното и сигурно използване на моретата[1].

Благодарение на своята организация, флотът превръща тактическите победи в стратегически триумф. Самото предаване на Наполеон Бонапарт в плен на британски военен кораб (H.M.S. Bellerophon) през 1815 г. е доказателство за надмощието на Британия над френската континентална сила. Често императорът се оплаква на своите надзиратели с думите: „Където и да има вода, където може да бъде управляван кораб, там сте и вие“[2]. Заточението му на о. Света Елена в Южния Атлантик има и пропаганден ефект върху политическите среди на Острова и на Континента.

По време на 100-те дни военноморското командване показва високо ниво на координация, като за кратко време организира и пренася части от Халифакс и Ню Орлиънс до белгийския бряг[3]. През май 1815 г., ескадрон от Британски военноморски части влиза в залива на Неапол и заплашва града с бомбардировка с цел отхвърлянето на режима на Йоаким Мюра[4]. С тази операция се доказва възможността на Короната да налага преса чрез своите военноморски сили. Блокадата на Неапол оказва роля за свалянето на профренския режим и бъдещата ориентация на Апенинския полуостров.

За британското надмощие по море по време на Наполеоновите войни красноречиво говорят цифрите за загубите на Кралския флот между 1803 и 1815 г. От всички 317 бойни кораба 223 са загубени поради лошото време и коварния бряг на врага[5]. Изглежда, че метеорологичните промени и географията на континента са по-голям проблем, отколкото Френският флот. В следващите десетилетия адмиралтейството отново прибягва до използването на блокади, бомбардировки за постигането на своите геополитически цели. Не е чуждо и експлоатирането на самия страх и респект от Кралския флот.

Наред с това във Великобритания се пропагандира силно значението на морското дело. То се превръща в съдбовен път за нацията, а културният живот от този период отразява величието и мощта на Кралския флот.

През по-голямата част от XIX век всички Велики сили отчитат неофициално „Pax Britannica”, доктрината на Кралския флот и висшите политически кръгове, според която Великобритания е гарант на мира в моретата и чрез това крепител на Световния ред. Това не изключва обичайните съперничества, спорове и дори конфликти между Великите сили през първата половина на XIX век.

През 1815 г. Британският флот е с огромни размери – в навечерието на Ватерло броят на линейните кораби, годни за служба, е 99, а 140 000 моряка са на заплата[6]. Подобна сила трудно се поддържа от публичния сектор и само след две години, през 1817 г., броят на активните бойни кораби е 13 (84 кораба се намират в резерв), а моряците на заплата са 19 000[7]. Между 1814 и 1820 много

остарели кораби са продадени, предадени за скрап или преработени да имат друга функция според изискванията на флота – като затвори, болници и мишени за артилерийските части. Трябва да спомена, че значителна част от военноморските съдове, построени по време на войната, са с лошо качество, поради кратките времеви рамки, които са поставени на производителите, и некачествената дървесина, използвана при направата на корпуса и мачтите на съда.

Подобно явление се наблюдава навсякъде след голям военен конфликт, като в повечето случаи оказва двояк ефект. От една страна, намалява финансовото бреме върху плещите на Адмиралтейството, а от друга, изкарва огромна част от служещите на улицата. Големият излишък от обикновени моряци бива покрит от разрастващата се търговска флотилия. Проблемът при офицерския състав е с по-големи размери. Заплатата спада драстично, а през 1817 г. 90% от офицерите са безработни. Някои от тях откриват поприще в създадената през 1822 г. брегова охрана, докато други се отдават на незаконни дейности – контрабанда и пиратство. Малката част от офицерите, които запазват работата си, пазят своите места и не допускат по-младото поколение към върха. През 1843 г. най-младият адмирал е на 65 години, като средната възраст сред първите 300 капитани е 60 години[8]. Тези фактори правят Британския флот по-консервативен спрямо новите тенденции във военноморското дело, като това твърдение не трябва да се приема с абсолютност.

Основната цел на младото поколение офицери е изкачването на йерархичната пирамида. В повечето случаи младият офицерски състав е набиран от семейства сред висшите етажи на британското общество. Кадетите с родител или приятел, намиращ се на висок пост във флота, бързо си намират добри назначения с бъдеща перспектива. За младите офицери Наполеоновите войни са „дар от бога“, поради факта, че мнозинството от тях са втори или трети синове и са лишени от семейното наследство. Те залагат своето бъдещо развитие в обществото на наградите от залавянето на вражески кораби. След натрупването на богатство много често се закупува титла, която отключва редица възможности за растеж и привилегии.

Можем да наречем системата за повишение във Великобритания до голяма степен архаична и крайна. Това се дължи както на вече спомената погоре система от зависимости, така и на остарелия принцип на патронаж. Достигането на ранг капитан с помощта на патрон, който осигурява „добри“ назначения, обаче се оказва върховното постижение на мнозина млади офицери. Причините за това са голямото количество възрастни командири и значителното смаляване на флотските размери, както и остарялата традиция на Адмиралтейството никога да не пенсионира офицери[9]. В резултат на това мнозинството от висши командири е прекалено старо, за да върши поставените задачи, а част от нисшето командване натрупва достатъчно опит за да отговаря за дейността на линеен кораб. Получилата се „тапа“ спъва цялостното развитие на флота от най-ниския пост до най-високия.

За да се справи с належащия проблем, флотската администрация прави редица реформи, първата от които е през 1815 г. Нейната цел е да урегулира броя на кадетите, влизащи във флота. Създава се бюро, което трябва да одобрява или да отхвърля заявленията за кандидатстване за нисши постове[10].

Британската политика предпочита мира и свободната търговия пред несигурността на войната, ето защо тя се нагърбва с мисията да опази статуквото в Европа (липсата на една водеща сила на континента). През 1817 г. Касълрей припознава бъдещ френско-руски съюз като основен противник на „свободите“ в Европа[11]. Това дава основата на „Двойния военноморски стандарт“, който Великобритания поддържа повече от век. Основен фактор, свързан с правилното функциониране на Pax Britannica, е контролът над Белгия. Попадането на този невралгичен регион в ръцете на континентален хегемон би имало негативни поледици за икономиката и политическата стабилност на Кралството. Френската окупация на Белгия от 1793 г. е тревожен сигнал, който кара Великобритания по-късно да обвърже Белгия и Нидерландия в съюз, насочен срещу френските апетити. Отново, след Белгийската война за независимост от 1830 г., правителството на Касълрей инициира конференция през 1839 г., в която и петте Велики сили признават статута на новосъздадената държава и нейния неутралитет.

На юг, в Средиземноморието, се цели поддържане на равновесието, като основен съюзник е Османската империя. В останалия свят е създадена мрежа от бази, която има за цел да подсигурява свободната търговия, най-вече от Индия.

Интерес представлява подходът на британската дипломация при нуждата от използване на сила. Кралският флот много често се използва като „страшилище“ за плановете на чуждите сили в регионите, в които Англия има геополитически интереси (на четири пъти е изпращан флот да контролира залива Бесика край Дарданелите с цел да блокира руските интереси на Балканите). Въпреки това, кратък анализ на събитията от XVIII век показва, че Британия се нуждае от поне един съюзник, за да влияе успешно върху събитията на континента. Тук можем да вмъкнем твърденията на Алфред Махан за морското влияние, като врата към световното господство. Въпреки че тезите на Махан са насочени към младата американска държава, те ретроспективно могат да бъдат приложени към политиката на британските противници[12]. Автора обаче не отчита геополитическите цели и политическата традиция във Франция и Русия. Самите те имат отдавна изградена концепция, на която Великобритания трябва да отговаря със своя собствена за да оцелее.

В условията на Новия ред в Европа и света няма директен противник, който да предизвика морската хегемония на Кралството. Нидерландия е превърната в своеобразен сателит, а след войната с Белгия нейното влияние отслабва още повече. Испания и Португалия са понесли тежко инвазията на френските войски, а техните колониални империи рухват пред очите на Европа.

Руският флот е силен единствено на хартия. Хроничните кризи във вътрешността на северния колос не позволяват морска хегемония. Франция остава единственият сериозен конкурент за първенството в световния океан. Тя трябва да избира между силен боен флот и guerre de course (удар върху морските търговски връзки на противника)[13]. В годините на Реставрацията вътрешните кризи (социални и икономически) не предполагат отделянето на ресурси към изграждането на силен флот, затова Франция се спира на второто.

Липсата на силен континентален противник, който да заплаши морската хегемония на Великобритания, напълно закономерно, пренасочва вниманието на военноморския флот срещу „по-незабележим противник" – берберските пирати в Средиземноморието. След 1815 г. Британският средиземноморски флот остава сред най-важните пера на английската дипломация и сила. Стабилността в региона е част от цялостната концепция за реда в Европа. Това води до засилване на натиска срещу берберските пиратски държави, които са номинално под властта на Османската империя. Център на незаконната търговия с роби и крайбрежно пиратство е силният пристанищен град Алжир. От години пиратската република напада и прекъсва важни морски пътища в Средиземно море, като тяхната жертва са търговските съдове на по-малките италиански държави. Берберите нападат крайморски поселения и вземат редица роби християни – нещо недопустимо за европейските сили и новата система на световния ред. Александър I прави опит да разреши проблема чрез създаването на всеобща инициатива, но Великобритания предпочита да действа сама, за да затвърди мястото си като единствен хегемон на моретата и за да избяга от обвързване с континентална сила.

След кратки и неуспешни преговори с бея на Алжир през лятото на 1816 г. флотът решава да действа със сила. За целта е изпратена флотилия под командването на лорд адмирал Едуард Пелю виконт Ексмут, състояща се от: H.M.S Queen Chalotte (флагмана на адмирал Пелю със 100 оръдия), H.M.S Impregnable (флагмана на контраадмирал Дейвид Милн със 98 оръдия), 3 по-малки линейни кораба с по 74 оръдия и един със 50 оръдия, 5 фрегати и 7 канонерки, както и още 6 съда свързани с логистиката на бойната група[14]. Това е малка флотилия в сравнение с тази, която Нелсън, години по-рано, изчислява да е нужна за подчиняването на пристанището – 25 линейни кораба[15]. Флотилията напуска главното пристанище Плимут на 28-ми юли и пристига в Гибралтар на 9-ти август, където се съединява с малка нидерландска ескадра от 6 фрегати. Обединените сили достигат Алжир на 27-ми август в сутрешните часове на деня и застават във формация на близо миля от града. Веднага е изпратен двучасов ултиматум на града, който включва освобождаването на всички християнски роби, условия за мир с Нидерландия, освобождаването на задържания на 16-ти август британски консул М. Макдоналд и на целия екипаж на кораба Prometheus[16]. Пиратите решават да заложат на значителната пристанищна фортификация и отхвърлят условията. Градът разчита за своята защита

на близо 40 000 пехотинци, 1000 оръдия с различен калибър сформирани в наземни батареи и малък брой канонерки на котва в пристанището на града. В 14:30 часа берберите откриват огън по флагмана H.M.S Queen Charlotte без особен резултат. Адмирал Пелю отвръща с пълен страничен залп, който срива насипа, служещ като изкуствен кей, и убива според някои сведения близо 500 човека. В следващите часове следва тежка бомбардировка, която неутрализира всички противникови батареи и подпалва целия противников флот, като на следващата сутрин Беят капитулира и предава своята инкрустирана със скъпоценни камъни сабя на победителите.

Загубите от британска страна са малки – 128 убити и 690 ранени. H.M.S Impregnable поема множество тежки удари и дава 50 убити и 160 ранени[17]. Алжирската страна дава близо 7000 убити и ранени. Мощта на Кралския флот е подкрепена от 49 815 изстреляни снаряда[18].

Като заключение за кампанията може да отбележим, че главната цел е постигната, като са освободени около 1600 европейски роби (в техния състав няма нито един англичанин), на пленения консул и екипаж е поднесено извинение, а на организираното пиратство е нанесен значителен удар. Въпреки това практиката не загива окончателно. Това става през 1830 г., когато французите окончателно завладяват града.

През 1821 г. неуспешно въстание в Морея запалва искрата на Гръцката война за независимост (1821–1830). Сраженията се водят с невиждана жестокост, като за шест години нито една от двете страни не успява да вземе предимство. Западната общественост симпатизира повече на гръцките бунтовници, въпреки че дипломацията защитава целостта на Османската империя. В годините на Гръцкото възраждане, Франция и Великобритания създават търговски и културни връзки с Османската провинция. Русия, която цели да обедини всички православни християни под скиптъра на руския император, също застава зад гръцките бунтовници.

До 1827 г. Лондон и Париж остават резервирани за намеса в конфликта. Техните страхове са подхранвани от нарастващото влияние на Русия сред Балканските народи. Една отслабена Османска империя би позволила още поголямо разгръщане на руските интереси в района на проливите и Егейско море-невралгична зона за Британската сигурност.

Въпреки всички противоречия, Великите сили са принудени да действат, когато египетският командир Ибрахим паша (формално васал на султана) влиза в конфликта на страната на своя сюзерен. Като друг фактор за намесата на Запада може да се отчете и значителното нарастване на пиратската дейност в Леванта. Между 9-ти и 10-ти април 1826 г. малка британска патрулна група под командването на лейтенант Ричард Трескот е изпратена да унищожи три гръцки пиратски съда около остров Псара. След разигралото се сражение самият Трескот е тежко ранен заедно с още трима моряци. Пиратите са разгромени, като дават убити 40 души, а други 70 са пленени и затворени в крепост

на острова[19]. На 18-ти юни същата година два гръцки пиратски крайбрежни съда (misticoes[20]), които ограбват малтийски търговски кораб, са проследени от капитан сър Джон Пешъл (командир на кораба Sibylle) до проход между Кандия и отдалечено скалисто формирование. Местността се оказва охранявана от още няколко пиратски съда. След тежко сражение капитан Пешъл губи 12 човека, а 4 офицери (1 умира по-късно) и 27 моряци са ранени[21]. В друг подобен случай от 3-ти януари 1827 г. пиратска шхуна е пленена в близост до залива Каламата.

Икономическите последици от постоянните набези на гръцки и берберски пирати започват да се чувстват и да нанасят удар по гордостта и престижа на Британския флот и неговата роля на пазител на реда в моретата и океаните. С натрупването на османските безчинства в гръцките земи Петербург подписва протокол, отнасящ се до гръцките дела, през 1826 г. Той е последван от споразумение подписано в Лондон, между Великобритания, Франция и Русия, през следващата година. Главни цели на договора са: омиротворяването на гръцките земи, потискането на пиратството и анархията на архипелага, бързо примирие между воюващите страни и отворени и мирни преговори. Подписана е тайна клауза, отнасяща се до евентуалния провал на преговорите с османската страна. Според нея в случай на дипломатическо фиаско в рамките на един месец (по-късно директно) да се назначат дипломатически представители в гръцките земи и да се направи всичко възможно да се предотвратят бъдещи сблъсъци между враждуващите страни[22].

За гарант на споразумението е изпратен комбиниран съюзнически флот начело с вицеадмирал сър Едуард Кодрингтън, стар другар на Нелсън и ветеран от Трафалгар. Той е инструктиран да не действат прибързано, но ако се наложи да действа с груба сила. Това, което обаче отсъства от първоначалните планове, е действието на флотилията при евентуален огън от страна на турско-египетския флот.

Съществува известна неяснота и противоречие в инструкциите, дадени на Кодрингтън. От една страна, Foreing Office иска да реши кризата, без да се отслабва Османската империя, от друга, е готова да потопи нейния флот заедно с египетския ѝ съюзник. Това явление може да се обясни по няколко начина. Първо, разцепление сред британското общество, което рефлектира върху външната политика на Лондон. Второ, разцепление сред самата Виенска система и отказа на Канинг да действа чрез нея. Отказа на Прусия и Австрия да участват в решаването на конфликта, отвързва ръцете на Петербург и новоизбрания цар Николай. Можем да отбележим, че идеята на британската дипломация е да действа заедно с Русия, като това е най-добрият начин да ѝ се въздейства. Проблем създава и смъртта на Канинг на 8 август 1827 г. Малко преди да почине, той прави опит да убеди по мирен път Мохамед Али, валия на Египет и баща на Ибрахим паша, независимо от султана да оттегли своята армия от Морея. Преговорите се провалят, а на 7 септември изтича и крайният ултиматум на трите сили към Османската империя.

След провала на първоначалните планове британско-френските части (руската ескадра все още не е пристигнала) започват да търсят флота на противника с цел да го блокират по море. На 12 септември турско-египетския флот е намерен в залива Наварин в югозападната част на Морея. Съюзниците изпращат писмо до Ибрахим паша, в което му обещават конвой, който да го придружи до Египет. Египетската страна не изпраща отговор. В последвалата близо месец блокада египетският флот прави повече от пет опита да избегне, чрез маневри, съюзническия флот. На 13–14 октомври пристига руската ескадра, която се застъпва за по-директни действия. Интересно е да отбележим, че френските адмирали целят да избегнат пряк конфликт с противника поради факта, че на палубите на турско-египетския флот има французи, които са на платена служба. На 20 октомври, провокирани от новата вълна безчинства на египетската армия в Морея – унищожаването на реколтата, изсичането на маслиновите дървета, избиването и поробването на местното население, общият съюзнически флот навлиза извън бойна формация в залива[23]. Те разчитат на обща сила от 24 съда, от които 10 линейни кораби и 9 фрегати. Флотът на Ибрахим паша се състои от 3 линейни кораба, 17 фрегати и 69 по-малки морски съда[24]. Общият брой на оръдията е в полза на османския флот – 2240 на 1276[25].

Битката започва по случайност, когато турски кораб стреля по британска предупредителна лодка. Въпреки огневото си предимство, османците отстъпват по броя на линейните кораби и по качеството на моряците. Флагманският кораб на вицеадмирал Кодрингтън, H.M.S Asia, е по-модерен и тежко въоръжен с 84 оръдия. За кратко време британският флагман разбива противниковите водещи съдове, но понася сериозни удари от двете страни и дава 19 убити и 57 ранени моряци[26]. Французите и руснаците се включват по-късно в битката, но основната тежест е понесена от Британския флот – Asia, Albion и Genoa. Сражението приключва привечер. На следващата сутрин става ясно, че ислямският флот е загубил 60 кораба и голям брой моряци срещу 174 убити и 475 ранени (75 убити и 197 ранени от британска страна) и нито един загубен кораб от страната на Тройния съюз[27].

Новините от победата при Наварино причиняват известно притеснение в средите на торите в Лондон. Избраният през януари 1828 г. министър-председател дук Уелингтън освобождава Кодрингтън от служба поради „злощастното събитие“. В Русия и Франция гледат на събитието по-оптимистично.

Заключенията от сражението в Наваринския залив могат да бъдат представени в няколко насоки. За последен път, до Първата световна война Великобритания, Франция и Русия действат заедно във военно отношение. Дипломатическият отзвук от победата допринася за създаването на независима Гръцка държава. Доминацията на Запада по море в технологично и тактическо отношение е отново потвърдена, поради което в следващите години липсват големи морски сражения.

Редно е да отделим място на технологичното развитие на флота. Според някои учени именно технологичните промени и нахлуването на индустриалната

революция на континента дава възможности за промяна на баланса между Франция и Великобритания. Със създаването на парахода се създава усещането, че по-слаба морска сила може да вземе превес пред по-силна. Това твърдение се оказва пресилено поради факта, че първоначалните параходи са слабо въоръжени, с ограничена маневреност и все още разчитат на странично външно колело за задвижване. За да бъде извършен успешен десант на британските острови, Франция трябва да контролира Канала. Адмиралтейството не остава чуждо на новите технологии и също въвежда парния двигател. За разлика от Франция и останалата част от Европа, Кралският флот може да разчита на добре развита вътрешна инфраструктура, най-големите индустриални мощности в света.

Прехода от платна към парен двигател не се случва веднага, а чрез серия иновации в корабостроенето и военноморското дело. Редно да споменем, че подобно на интегрирането на всяка нова технология има процент на несигурност. Споменатото задвижващо колело и по-мощни оръдия се развиват през 20-те години на XIX век. През 40-те корабният винт заменя колелото като понадежден източник на тяга. За разлика от преди, корабите могат да разчитат на цялостно странично въоръжение. Първият линеен кораб задвижван от винт (Napoleon, с 92 оръдия на борда), е поръчан от Френският флот през 1847 г. и пуснат в употреба през 1850 г[28].

Парният двигател подобрява и разширява тактическите възможности на флота. Сега е възможно маневрирането в спокойни води и обръщането на кораба срещу вятъра. С увеличаване маневреността на съда нараства и неговата възможност да оперира на различни бойни сцени; крайбрежни води, делтите на реки, в близост до пристанища, в дълбочина на противника и във води, където конвенционалните платноходи биха се затруднили. Едно от големите предимства е възможността да се оперира по протежението на реки. Това подпомага проектирането на сила далеч от сигурните зони на флота. Множество са примерите за нахлуване в хинтерланда на противника в Африка и Югоизточна Африка. По време на Англо-Бирманската война през 1824–25 г. параходът на Източно-индийската компания, Диана, с мощност от 60 конски сили, позволява на британските сили да нахлуят близо 400 мили по поречието на р. Иравади[29]. Параходите също имат предимство в лошо време, но въпреки това всички те са снабдени с платна в случай на повреда или с цел икономия.

В същата година, когато се разиграва битката при Наварино, френският офицер Анри-Жозеф Пексан създава снаряд, който може да бъде изстрелян от корабно оръдие. Той се състои от куха метална кутия, пълна с барутен заряд, тежащ 4 паунда (1.81 кг)[30]. Последвалите експерименти показват офанзивните предимства на снаряда. След, като бъде пробит корпусът на кораба, барутният заряд се взривява. Това причинява тежки поражения и пожар на борда. Според самия Пексан, това откритие има потенциала да превърне всеки линеен кораб в плаващ „огнен ад“. Адмиралтейството не остава чуждо на френското изобретение и започва своя серия от експерименти с нови материали. Създаването на корпус, който да устои на силата на експлодиращия снаряд, става нещо наложително за всеки модерен флот. Това води до бързото нахлуване на броненосеца.

С нахлуването на парата като източник на движеща сила можем да говорим за своеобразна революция в тактическите и стратегическите цели на флота. През 1849 г. французите демонстрират предимства на новата технология, като за кратко време пренасят 7500 войници и значително количество продоволствия от Тулон до римското пристанище Чивитавечия, като подпомагат падането на Римската република[31].

Адмиралтейството не остава чуждо на множеството възможности, които новата технология предлага. В писмо до Артър Уесли дук Уелингтън от 3 юли 1824 г. първият лорд на адмиралтейството Робърт Дъндас лорд Мелвил пише: „Смятам, че нашите познания и умения, свързани с новите морски съдове, са в зародиш и потенциалът им да действат край родните брегове и бреговете на Франция са в процес на задълбочено изследване"[32]. В същото писмо лорд Мелвил споделя за потенциалната заплаха от страна на Франция. Параходите дават на френската страна елемента на изненадата, а бъдеща блокада на континента би била изпълнена с предпазливост и несигурност. Несигурността на първия лорд е породена от новите правила за водене на военноморски действия, които корабите с парен двигател разкриват. Въпреки това в самото начало на документа той съобщава на Уелингтън:"Докато нашият флот продължава да доминира, а армията на Острова е адекватна на новите тенденции и добре снабдена, не виждам увеличаване на заплахата от страна на Франция, свързана с използването на новите технологии"[33].

Това писмо, както и редица други от 1840, 1844 и 1848 г., са свързани с така наречения "War Scare". Дори в навечерието на Кримската война 1853–4 първият лорд на Адмиралтейството сър Джеймс Греъм е притеснен повече от френския, отколкото от руския флот. В документите отчетливо се вижда, че кралството вижда във Френската държава своя най-голям противник.

През 50-те се вижда увеличаване на парните линейни кораби с винт в арсенала на Кралския флот, както и преструктурирането на по-стари модели. Кримската война е представителен случай, в който е демонстрирана морската сила като основен фактор за прилагането на преса. По време на войната няма морски сражения между флота на съюзниците и руския флот, понеже последният остава на котва в Севастопол и Кронщат. Блокирани са важни морски пътища с цел изолацията на Северната империя. През 1855 г. Британският флот праща ескадрон да атакува снабдителните линии в Азовско море. Впоследствие руските части, които пазят укрепленията около Керченския пролив, са принудени да ги изоставят – с това съюзниците печелят тотално морско превъзходство. В същата година Британският Балтийски флот успешно бомбардира Свеборг (форт, пазещ достъпа до Хелсинки). В операцията са унищожени редица фортификации, 6 линейни кораба и 17 по-малки военноморски съда на котва в пристанището. Британците използват 16 съда, въоръжени с мортири, и 16 канонерки, задвижвани с винт[34]. Използвана е и нова тактика, като срещу наземните батареи са изпращани по-малки и маневрени цели.

Успех за флота е и снабдяването на сухопътните войски в Крим, което се явява огромен логистически товар. За обсадата на Севастопол англо-френските части са снабдени с 1 350 000 артилерийски снаряда[35]. В тила Адмиралтейството подготвя голям брой канонерки и плаващи батареи с брониран корпус.

В заключение можем да отчетем, че Кримската война е триумф на морските сили срещу една континентална империя. Естествено, трябва да вземем множество детайли и фактори, за да отчетем причините, довели до руския крах.

* * *

Между краха на Наполеон и Кримската война Кралският флот изпитва редица промени свързани с икономически, социални, технологични и чисто военни фактори. Адмиралтейството трябва да се справя с тежка финансова реформа, която оставя стотици офицери без работа и праща голям брой морски съдове за скрап. В същото време архаичната система за развитие на офицерския състав прави трудно иновирането на флота.

С развитието на капитализма и индустриалната революция Великобритания се нуждае от силен, модерен и бърз флот, който да проектира сила и да защитава интересите на Кралството във всяка една точка на света. Основен невралгичен регион обаче остава Средиземноморието. В него се преплитат интересите на множество Велики сили, а запазването на реда в Европа е нещо наложително за британската дипломация. С това можем да отбележим, че военноморският флот е водещ инструмент в налагането на интересите на Великобритания.

Борбата с берберските пирати, бомбардировката на Алжир (1817 г.) и унищожаването на Османския флот в залива Наварино (1827 г.) затвърждаващ доминацията и престижа на Кралския флот. Въпреки вътрешните си проблеми, Адмиралтейството успява да създаде редица талантливи командири, които с тактическо майсторство и голяма доза професионализъм се справят с всяка оперативна задача.

Революцията във въоръжението и интегрирането на парния двигател дават отражение върху мисленето на Острова. Новите технологии водят до създаването на нови концепции за воденето на военноморските операции. Като всяка нова технология и тук съществува елемент на несигурност и предпазливост. Ще бъдат нужни десетилетия за цялостното интегриране на парния двигател и корабния винт (по-късно витло). Важна роля за развитието на морското дело в разглеждания период има своеобразната надпревара с Франция. Континенталната сила в някои случаи изпреварва Великобритания в създаването на нови изобретения, но няма нужната концепция и индустриална мощ.

Кримската война от 1854–1856 г. представя сериозно изпитание пред Адмиралтейството. За победа над Руската империя е нужна нова стратегия, която се уповава на удари по нейните морски пътища, бомбардировка на важни наземни фортификации и не на последно място – силна логистика, която да се грижи за снабдяването на наземните части в Крим.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Hill, J. R.** The Oxford illustrated history of the Royal navy. New York, 2002, p. 161.

[2] **Kemp, P.** History of the Royal Navy. London, 1969, p. 157.

[3] **Black, J.** Naval Power. A history of warefare and the sea from 1500. Basingstoke, Hampshire, 2009, p. 117.

[4] Пак там, с. 118.

[5] **Wilson, B.** Empire of the deep. The rise and fall of the British navy. London, 2014, p. 468.

[6] **Herman, A.** To rule the waves. How the British navy shaped the modern world. New York, 2004, p. 424.

[7] Пак там, с. 424.

[8] Пак там, с. 425.

[9] **Watts, A. J.** The Royal navy. An Illustrated History. London, 1999, p. 9.

[10] Пак там, с. 10.

[11] **Hill, J. R.** The Oxford Illustrated history…, p. 162.

[12] Пак там, с. 162.

[13] Пак там, с. 163.

[14] **Clowes, W. L.** The Royal Navy. A history from the Earliest Times to 1900, Volume VI. London, 1997, p. 227.

[15] **Watts, A. J.** The Royal Navy…, p. 10

[16] **Clowes, W. L.** The Royal Navy…, pp. 226–227.

[17] Пак там, с. 227-230.

[18] Пак там, с. 227.

[19] Пак там, с. 251.

[20] Голям крайбрежен морски съд с издължен и нисък корпус, две мачти. Тежащ между 40 и 80 тона и с екипаж между 5 и 9 човека. Бърз съд, предпочитан от гръцките пирати в началото и средата на XIX век.

[21] **Clowes, W. L.** The Royal Navy…, p. 251.

[22] **Clark, G. N., J. R. M. Butler, J. P. T. Bury, E. A. Benians.** The New Cambridge Modern History. Volume IX, War and Peace in an Age of Upheavel, Cambridge, 1969, pp. 687–688.

[23] **Woodward, L.** The Oxford History of England. The Age of Reform 1815–1870. Chatham, Kent, 1962, p. 219.

[24] Пак там, с. 219. (представеният брой на турско-египетските военни съдове е според преброяването на вицеадмирал Кодрингтън).

[25] **Clowes, W. L.** The Royal Navy…, p. 256.

[26] Пак там, с. 256.

[27] **Hill, J. R.** The Oxford Illustrated history…, p. 168.

[28] **Black, J.** Naval Power..., p. 122.

[29] Пак там, pp. 122–123.

[30] **Watts, A. J.** The Royal Navy…, p. 18.

[31] **Black, J.** Naval Power..., p. 123.

[32] **Hattendorf, J. B., R. J. B. Knight, A. W. H. Pearsall, N. A. M. Rodger, Geoffrey Till.** British naval documents 1024–1960. – Publications of the Navy Records Society, 1993, Vol. 131, pp. 574–575.

[33] Пак там, с. 575.

[34] **Black, J.** The British Seaborne Empire, Bury St Edmunds, 2004, p. 221.

[35] Пак там, p. 221.

НАЙ-НОВО ВРЕМЕ

БЪЛГАРСКИЯТ ДОБРОВОЛЧЕСКИ КОРПУС КЪМ НАЦИОНАЛНОТО ПРАВИТЕЛСТВО ВЪВ ВИЕНА (СЕПТЕМВРИ 1944 – АПРИЛ 1945 г.)

Явор ГЕНОВ

МП: „География и икономика“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Лора Дончева

The article revolves around the history of the Bulgarian national government in Vienna and mainly it's armed forces – The Bulgarian volunteer corps organized under the management of the Waffen SS. The Bulgarian national government in exile exists from September 1944 to May 1945 as well as The Bulgarian volunteer corps. The main purpose of this article is to create a objective story about the Bulgarian volunteer corps by extracting authentic facts out of the post war propaganda and falsifications. The article compares different types of sources (Bulgarian, American, Russian and other European authors) in search of the true and objective history of the Bulgarian volunteer corps.

В началото на месец септември 1944 г. България е изправена пред прецедент в своята история. До 1944 г. Царство България не участва във военни действия, запазва дипломатически отношения със СССР и дори прави опити да излезе от Втората световна война. Три дни по-късно съветските войски преминават българо-румънската граница и на 9 септември 1944 г. Отечественият фронт (ОФ) установява новата власт. С оглед на вече започналите репресии, пред българския политически елит съществуват две възможности: да остане и да (опита да) участва в изграждането на новия режим (важи за тези, които няма да бъдат убити със/без съд и присъда) или да емигрира. Именно от редиците на българската политическа емиграция се заражда и прецедентът, за който ви споменах в началото – Българското емигрантско правителство във Виена (наричано още Българско национално правителство), а малко по-късно – и Българският доброволчески корпус.

Поради ред причини периодът 1944–1945 г. е изпъстрен с множество събития, които остават не добре изследвани, а понякога дори фалшифицирани и преекспонирани. Към тези събития можем да причислим създаването на Българското национално правителство във Виена, което съществува от септември 1944 до април 1945 г. И докато за правителството във Виена има сравнително богат изворов и историографски материал, то за Българския доброволчески корпус това далеч не е така. Причините за множеството неизвестни около историята на Българския доброволчески корпус са до голяма степен политически. По време на съществуването на Националното правителство

отечественофронтовският режим в България всячески се опитва да потули неговото съществуване. Правителството на ОФ иска да ликвидира възможностите на Националното правителство да спечели симпатизанти в страната, чрез които да развие своята „антиреволюционна" и подривна дейност. След края на войната част от хората, подкрепящи Националното правителство, се завръщат в България – те са подложени на репресии и са изправени пред Народния съд. В наши дни голяма част от техните показания пред съда са използвани като исторически извори. Но не бива да се забравя, че тези показания подлежат на сериозно съмнение, тъй като са дадени под заплаха за личната свобода и живота на подсъдимите. В същото време в България следвоенната пропаганда празнува разгрома над „фашизма", за история е твърде рано – първо трябва да бъдат наказани виновниците. За добро или зло, след Втората световна война Австрия остава извън Източния блок и така марксистко-ленинската историография губи възможността да се запознае с Националното правителство във Виена „на терен".

В наши дни ситуацията е доста по-различна. Източниците, които могат да ни дадат нова информация и един по-обективен поглед върху Националното правителство във Виена и Доброволческия корпус, са спомените и биографиите на дейците на българската политическа емиграция, както и изследванията на западните историци, посветени на Втората световна война. Но това не означава, че новите източници не трябва да бъдат поставяни под съмнение и обстойно проверявани. Пример за това е статията на Михаил Кожемякин „Българска бронеизтребителна дружина във Waffen SS", която излиза през 1998 г. в сайта <генштаб.ру>[1] . Тя предизвиква небивал интерес в България със своите „сензационни открития". На пръв поглед статията изглежда изключително впечатляващо описание на сформирането, въоръжението и бойния път на българската „дружина" в редиците на Вафен СС[2]. Но при проверка на фактите трудът не издържа критика и скоро става ясно, че той е откровена фалшификация и има художествена, но не и историческа стойност. Полемиката около статията на М. Кожемякин достига такава степен, че авторът е принуден да публикува извинение, което завършва със следните думи: ***„Като автор аз признавам, че моята статия „Българска бронеизтребителна дружина във Waffen SS"... не отговаря на историческата истина и не може да се схваща за историческо изследване"[3].*** За съжаление, въпросната статия и до ден днешен фигурира като източник в множество публикации за Доброволческия корпус в интернет и хвърля сянката на заблуждението върху читателите.

Именно поради множеството неясноти, оскъдната информация и наличието на фалшификация проявих интерес към настоящата тема. В моето изложение ще направя опит посредством съпоставка и анализ на трудовете на марксистко-ленинската историография, свидетелства на българската политическа емиграция, съвременни исторически изследвания от наши и чуждестранни автори да хвърля светлина върху историята на Българския доброво-

чески корпус и Националното правителство във Виена в периода септември 1944 – април 1945 г. Или, с други думи, посредством използване на максимален брой исторически трудове да опитам да създам възможно най-обобщено изложение на достоверната информация за посочения исторически период.

Българското национално правителство във Виена

Българското национално правителство във Виена е формирано на 9 септември 1944 г. За негово седалище е избран хотел „Империал" (**Виж Приложение 1**). За точността на датировката съдим от изданието на германския националсоциалистически орган Volkisher Beobachter (Народен наблюдател) от 16/17 септември 1944 г., в който е поместена публикация за събитието[4].

Създаването на емигрантско правителство е прецедент в българската, но не и в световната история. В хода на Втората световна война в Лондон се разполагат правителствата на Полша, Чехословакия, Норвегия, Белгия, Холандия, Франция, Югославия, Гърция и т.н. Съставът на Българското правителство във Виена не е особено голям, но за сметка на това е изпъстрен с интересни личности от българския обществено-политически живот:

Министър-председател – проф. Александър Цанков – бивш министър-председател (1923–1926 г.), председател на XXI и XXII Народно събрание (1926–1930 г.), министър на народното просвещение (1930–1931 г.). Избиран за народен представител в пет парламента (1923,1927, 1931, 1938, 1939 година). Доцент от 1911 г., а от 1916 г. професор по политическа икономия в Софийския университет. Създава и ръководи партията Народно социално движение през 30-те и началото на 40-те години на XX в.

Министър на вътрешните работи и войната – проф. Асен Кантарджиев – водач на Ратничество за напредъка на българщината (РНБ). Завършва агрономство в Бон, Германия, стипендиант на фондация „Рокфелер", специализира в Швейцария и Германия. Става професор на 33 години. Влиза в обществено-политическия живот от началото на 30-те години на XX в. Най-младият министър в правителството.

Министър на външните работи и финансите – Асен Цанков – един от видните представители на т.нар. „широки социалисти" в България. Няколко пъти е избиран в Народното събрание, член на ЦК на Българската работническа социалдемократическа партия (широки социалисти) до 1927 г. През 1934 г. става част от Народно социално движение, водено от неговия брат. Асен Цанков е виден столичен адвокат и се ползва с много добро име сред българската общественост.

Министър на труда и трудовата повинност – полковник от Генералния щаб Иван Рогозаров – участва в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Два пъти е награждаван с орден „За храброст". Началнник-щаб в Трудови войски. Следва медицина в България, но не завършва, тъй като предпочита военната служба. Завършва Военното училище в София. Във Виена се изявява като представител на Съюза на българските национални

легиони (СБНЛ) — най-популярната младежка националистическа организация през 30-те години.

Министър на просветата и пропагандата – Христо Статев Попов – (по-известен с имената си Христо Статев), политически и обществен деец, министър на земеделието през 1931 г. Избиран за народен представител четири пъти. Автор на книги и деен публицист по време на войната. Съмишленик е на Ал. Цанков и ръководената от него партия Народно социалното движение[5].

През октомври 1944 г. като министър без портфейл е включен и **полк. Никола Костов –** началник на Разузнавателното управление към Министерството на войната в София, възпитаник на Френската генералщабна академия и съвипускник на ген. Дьо Гол. Функциите му в правителството остават неясни и доста спорни[6].

Една от първите задачи на Българското национално правителство е да установи дипломатически отношения с възможно най-много страни, с което да потвърди и претенциите си за легитимност. За съжаление в условията на война, която се развива зле за Оста, това е доста тежка задача. Правителството във Виена установява отношения единствено със страните от Тристранния пакт и техните емигрантски правителства, като изключение прави само Япония. От неутралните страни в Европа единствено Испания установява отношения с правителството на Ал. Цанков. Другата неприятна новина за Националното правителство е, че голяма част от българските посланици в Европа, заварени от правителството на ОФ, остават на служба (макар и за кратко), много от тях напускат постовете си, малцина се завръщат в България, но никой не минава на страната на българското правителство във Виена. Така основните дипломатически отношения на правителството на Ал. Цанков остават с Берлин.

Най-важната задача на правителството във Виена е да осигури защита и помощ от всякакво естество на българите в Третия райх. Не бива да забравяме, че след 9 септември България се включва активно във войната срещу Оста. Така всички български поданици се превръщат в заплаха за германското правителство. Българите, намиращи се на територията на страните от Оста, попадат в доста сложна ситуация. Като поданици на вражеска страна те подлежат в най-добрия случай на итерниране в лагер. Подложени са на строги санкции, придвижването им е контролирано, лишени са от средствата за съществуване и работата си, тъй като отношенията им с банки и фирми са прекратени до приключване на войната. За военните чинове ситуацията е още по-неприятна, тъй като те автоматично попадат в графата военнопленници[7]. Според данни, обобщени от Българското национално правителство, през есента на 1944 г. на територията на Германия пребивават 35 000 български поданици[8]. Според проф. Никола Алтънков с оглед на продължаващите военни действия и масовото преселване на хора от страните, окупирани от СССР, на запад, е по-вероятно българите емигранти да са повече.

Усилията, които полага Българското национално правителство във Виена посредством своите консулства на територията на Третия райх, се оказват

изключително плодотворни. С разрешение на немското правителство вътрешното министерство започва да снабдява българите в Третия райх с нов вид документ за самоличност, наречен **„Pass-Erzatz".** Чрез него българските емигранти могат да се легитимират пред германските служби, да бъдат наемани на работа, да си търсят свободно квартири, да получават купони за храна. Документът се оказва особено полезен след края на войната, тъй като служи успешно за легитимация и пред властите в английската и американската окупационна зона. Дейността на правителството във Виена не се изчерпва само с издаването на документи. То подпомага новодошлите българи бързо и лесно да намерят работа, квартира, да се сдобият с купони за храна или да получат информация за свои близки, посредничи между българите и германските власти. Помощта на правителството се оказва от изключително значение с оглед на факта, че германското правителство изисква от емигрантите или да работят, или да воюват за райха. Това се потвърждава и от обръщение на проф. Асен Кантарджиев към българите в Германия, излъчено по радио „Донау": *„...всеки българин в Германия, без разлика кой е, какъв е и защо е дошъл, трябва или да работи, или да воюва...Това положение трябва да бъде на всекиму ясно и с оглед тъкмо на него трябва всеки да размисли, да реши и да се определи"*[9].

Освен че оказва огромна помощ на българската емиграция, правителството на Ал. Цанков развива пропагандна, антикомунистическа дейност. Но паралелно с всичко останало големи усилия са съсредоточени към създаването на военна част – Български националноосвободителни войски (или както ще го наричаме често в изложението Български доброволчески корпус).

Българският доброволчески корпус

Изследването на Българския доброволчески корпус е една нелека и изпълнена с трудности задача. Това се дължи на факта, че информацията е оскъдна и в нишите на нейната липса често се настаняват фалшификации и непотвърдени факти.

Първият проблем, с който се сблъсква всеки интересуващ се от Доброволческия корпус, е неговото наименование. В различните исторически трудове фигурират най-различни наименования на българските доброволци към правителството във Виена. На немски език се срещат три разновидности – Bulgarisches Freiwilligenkorps (Български доброволчески корпус), Waffen-Grenadier Regiment der SS (bulgarisches Nr. 1) (Пехотен полк от Вафен СС, български номер 1), SS Panzer Zerstorer Regiment (bulgarisches) (СС противотанков полк (български)[10]. В българската историография наименованията са още повече и още по-объркващи – Български доброволчески корпус, Български националноосвободителни войски[11], Бронеизтребителна легия, Цанковият корпус. В интернет се срещат и някои разновидности на горните имена, често използвани, без да бъде вникнато в тяхната същност, затова е нужно да бъдат направени някои разяснения.

Според Дейвид Литълджон плановете на Хайнрих Химлер за създаване на български доброволчески корпус към Вафен СС датират още от 1942 г. Твърдението може да се смята за достоверно, тъй като е потвърдено и в книгата „Корона от тръни" (Стефан Груев). Действително през 1942 г. към Н.В. Цар Борис III са отправени предложения за участието на български войски на Източния фронт. Исканията са отхвърлени вежливо, но с достатъчна твърдост. Естествено, не става ясно дали в случая става дума за участието на Българската армия, или за доброволци, които да бъдат под командването на Вафен СС. След създаването на Българското национално правителство темата за Български доброволчески корпус отново е на дневен ред. В четвърти том на поредицата „Чуждестранните легиони на Третия райх" („Foreign Legions of the Third reich") Д. Литълджон посочва, че в плановете на Х. Химлер наименованието на корпуса е Waffen-Grenadier Regiment der SS (bulgarisches Nr. 1), а през април 1945 г. е оборудван с противотанково снаряжение и получава името SS Panzer Zerstorer Regiment (bulgarisches)[12]. Последното наименование е потвърдено и от Крис Бишъп (Chris Bishop) в книгата му „СС: Чуждестранните дивизии на Хитлер: Чуждестранни доброволци във Вафен СС 1941–1945"[13].

По-различни са вижданията на Н. Алтънков по отношение на наименованието на военното формирование към Националното правителство. В книгата си „Кой победи? Националното правителство във Виена (септември 1944 – април 1945 година)" Алтънков предпочита да използва наименованието Български доброволчески корпус (Bulgarishes Freiwilligenkorps). До това свое заключение той достига, като се позовава на документ от съставения бюджет на Националното правителство във Виена, в който формированието е посочено с това наименование[14]. Алтънков уточнява, че по-късно се появява наименованието „Български националноосвободителни войски" като по-точно и официално название. Но въпреки това като популярно название сред българите около Националното правителство на Ал. Цанков остава Български доброволчески корпус. Поради тази причина и аз реших да се придържам към българското наименование на Доброволческия корпус.

Неяснотите около наименованието на Доброволческия корпус пораждат и още една несигурност при неговото проучване. Според някои публикации в интернет Доброволческият корпус и Българският гренадирски полк към Вафен СС са посочвани като отделни бойни формирования. За това объркване отново сериозен принос има и статията на М. Кожемякин. В нея той посочва единствено СС полкове, това навежда на мисълта, че Доброволческият корпус е съвсем различно формирование. Поради оскъдността на източниците тук бих си позволил да не се съглася с това твърдение, изхождайки от някои логически последователности.

Нужно е да се изясни, че Българското национално правителство във Виена разчита на издръжката на Третия райх. Това е уредено между двете правителства чрез спогодба. Според нея, средствата, изразходвани за заплати и под-

дръжка на Българското правителство, ще бъдат намалявани от германския дълг към България, т.е. Германия признава номинално дълга си към България и започва да го погасява. Така достойнството и независимостта на българската страна е запазено, поне „на хартия”[15]. От изложеното достигаме до извода, че Българското правителство няма възможност да организира, въоръжи и издържа материално собствен Доброволчески корпус или „Цанков корпус”, а в същото време германското правителство да рекрутира отделно българи в Германия за българската Вафен СС дивизия. Подобно развитие на събитията е абсолютно нелогично и дори невъзможно. Германия не може да си позволи подобно разхищение на време и ресурси през есента на 1944 г. Още повече, че българските доброволци не са толкова много, че да бъдат разпределени в две формирования. Тази теза е защитена доста добре и в статията „Полк. Иван Рогозоров и Доброволческият корпус – истина, митология и фалшификация”, публикувана в сайта „Един завет”[16]. Основната цел пред това изложение е да отсее истината от фалшификациите за живота на полк. Рогозаров. В заключение може да се твърди, че Българският доброволчески корпус е военно формирование към Българското национално правителство, който е под командването на Вафен СС (тъй като към Вафен СС се причисляват всички доброволчески военни формирования на територията на Третия райх)

Първото известие или намерение за създаването на Български доброволчески корпус датира от 16 септември 1944 г. На този ден от Оперативния щаб на Вермахта излиза заповед, подписана от Адолф Хитлер: *„...Фюрерът заповяда да се оползотвори и да се използва пропагандно всяка възможност за образуване на „Българска освободителна армия”*[17]. За да спечелят доверието на германското правителство, Ал. Цанков и останалите министри от правителството започват кампания за набиране на доброволци. Те посещават големите градове и призовават българите да се запишат в корпуса. Обект на призивите са и пленените от германската армия български войници, които наброяват около 1200 души, сред които 100–150 офицери и подофицери[18]. Ето какво пише Мито Исусов за пропагандната кампания на Българското национално правителство: *„На 3 октомври 1944 г. в Берлин беше устроен митинг, на който присъствуваха повече от 1000 български работници и студенти. В речта си Цанков разкритикува остро правителството на Ив. Багрянов и неговите приемници, които били дали път на „болшевишкото обкръжение”, и призова студентите и работниците да се обединят около „националното правителство”*[19].

Месец по-късно Българското национално правителство издава позив към българите в Германия. Този път то директно ги призовава да се присъединят към Българския доброволчески корпус: *„В ход е формирането на български доброволчески корпус. Постъпете масово в неговите редове, които ви очакват. Покажете се достойни потомци на нашите прадеди, деди и бащи, които така всеотдайно и многократно очертаваха с кръвта си границите на велика и обединена България и устояваха свободата ѝ”*[20].

Кампанията за набиране на доброволци за Българския корпус изкарва на преден план някои разногласия и противоречия в редиците на Националното правителство. През есента на 1944 г. опитни политици като Ал. Цанков, проф. Ас. Кантарджиев и други са наясно, че войната далеч не се развива добре за Германия и нейните съюзници. Изгледите за постигането на „крайната победа" изглеждат все по-утопични. В такъв момент е повече от нормално чувството за самосъхранение да надделява над симпатиите на българското правителство към Германия. Това проличава особено ясно и при набирането на доброволци. Според сведения на бивши корпусници пред съда в София, Националното правителство опитва умишлено да забави процедурата по набиране на доброволци. Зад маската на призивите за присъединяване, членове и сътрудници на Националното правителство съветват свои близки и познати в лични разговори да не прибързват със записването. Носят се слухове, че има десетки вече попълнени и подписани декларации, които са „изгубени" умишлено. Точно заради този проблем през октомври 1944 г. възникват разногласия между полк. Рогозаров и проф. Кантарджиев. Последният е обвинен от Рогозаров в умишлено унищожаване на постъпили доброволчески декларации. В крайна сметка, Кантарджиев се отказва от поста министър на войната и остава в правителството като министър на вътрешните работи (първоначално съвместява двата поста). Овакантеният пост е временно поет от проф. Ал. Цанков, а през декември е зает от полк. Рогозаров[21].

Въпреки разногласията, кампанията за набиране на доброволци е успешна. С мобилизацията на българите се заема и администрацията на Вафен СС. Българският доброволчески корпус се разполага в село Дьолерсхайм, Австрия. То се намира на 110 км северозападно от Виена в провинция Долна Австрия, област Валдфиртел (в наши дни). След Аншлуса[22] през 1938 г. Дьолерсхайм, Цветл, Аленщайг и няколко други съседни села са евакуирани и районът е превърнат в „полигон за военно обучение" (Truppenuebungsplatz). Лагерът Дьолерсхайм е с капацитет от 2000 души, площта му е около 10 кв. км. Войниците са настанени в един от няколко комплекса бараки и са разположени по 6–7 души в стая. Офицерските бараки се намират на около 600 м. разстояние, разполагали са със собствена трапезария – в тях са настанени около 35 офицери[23]. **(Виж Приложение 2 и 3)**

Сведения за приблизителната численост на корпуса получаваме от докладна записка на райхсфюрера на СС Х. Химлер за хода на формиране на Българския доброволчески корпус:

„Берлин – Грюневалд, 22 ноември 1944 г.

Райхсфюрер, заповяданото формиране на българско доброволческо съединение е в ход. Вербуването се провежда от Българското национално правителство. Както министър-председателят Цанков, така и министърът на труда Рогозаров говориха по радиото и пред български работници и студенти в много градове; за тази цел им бе предоставена въз-

можност да посетят военнопленнически лагери; включително и печатът. Обещах и оказвам на българските органи най-широка подкрепа. Попълващите служби и резервната инспекция на СС за Югоизтока във Виена започнаха освидетелстванията. Досега за доброволци се обявиха 25 офицери, 56 подофицери и кръгло 500 войници. Всекидневно постъпват нови заявления. Моите служби поддържат тясна връзка с Българското национално правителство. Главното оперативно управление на СС предостави на разположение учебния полигон Дьолерсхайм с 2000 места; за командир на подготовката е определен носителят на „Рицарски кръст" щандартерфюрер от СС Анхалт и засега е разпоредено формирането на един брониран полк – щаб, щабна рота, два батальона и инженерна рота. Започна преквалификацията на българските офицери и подофицери. Обергрупенфюрер от СС (Не се чете)"[24].

Цифрите, определящи числеността на Българския доброволчески корпус към ноември 1944 г., са потвърдени и от Д. Литълджон. Той също така споменава, че по-късно към корпуса се присъединяват и младежи от организацията „Бранник", които са студенти в Германия[25]. Ясно е, че тези цифри не могат да бъдат приемани с абсолютна точност, но те дават една реална и обективна представа за числеността на Доброволческия корпус. В публикации на други западни историци, посветени на Вафен СС, можем също да открием кратка информация за Българския доброволчески корпус и неговата численост. В 80-ти брой на американското списание „Siegrunen"" (в превод Зиг руни), което е съсредоточено в изследването на Вафен СС, авторът Ричард Ландвер посочва, че българите, участвали във Вафен СС, не наброяват повече от 800 души – разпределени между Българския доброволчески корпус и частта СС-Ягдвербанд Югоизток, която е под командването на Ото Скорцени и участва предимно в подривни дейности в тила на противника. Ландвер уточнява, че към ноември 1944 г. Българският доброволчески корпус наброява 586 души[26]. Така посочената численост съвпада и с приблизителните данни, посочени от Тери Голдсуърти в книгата му „Войните на Валхала: История на Вафен СС на Източния фронт 1941–1945"[27].

Друга справка, от която можем да разберем приблизителната численост на Доброволческия корпус, се съдържа в писмо от Дирекцията на народната милиция до министъра на правосъдието, изпратено на 17 октомври 1945 г. В него се съобщава *„за пристигнали до сега 438 членове на Корпуса: 1 майор, 1 поручик, 4 подпоручици, 9 фелдфебели, 23 подофицери, 4 ефрейтори, 365 редници, 26 парашутисти, 3 чиновници в правителството на Александър Цанков, 1 говорител на Радио „Донау" и 1 студент агитатор на Корпуса"*[28].

Нужно е да вземем предвид, че към този момент все още продължават да се прибират към България участници в Националното правителство и Доброволческия корпус и най-вероятно бройката, посочена тук, не е изчерпателна.

От друга страна, както знаем, част от участниците и сътрудниците на „Цанковото правителство" не се завръщат в България.

От изложеното дотук няма как да определим числеността на Българския доброволчески корпус с абсолютна точност. Но можем да обобщим неговите приблизителни измерения в два периода. Към края на 1944 г. корпусът наброява 600–800 души, а към края на април 1945 г. (когато приключва и съществуването му) той достига до 1000–1500 души[29].

Друга интересна, но изпълнена с неясноти тема, се отнася до командния състав на Доброволческия корпус. В посочената по-горе статия „Полковник Иван Рогозаров и „Доброволческият корпус" – истина, митология и фалшификация" са споменати следните командири – полк. Иван Рогозаров, майор Тодор Жеков, (син на ген. Никола Жеков), полк. Никола Костов и капитан Иван Иванов[30]. От своя страна, в книгата си Н. Алтънков добавя още две нови имена към ръководството на корпуса – поручик Петко Аврамов (отговорен за парашутния взвод) и майор Кирил Китанов (помощник-командир на корпуса). В същото време в своето изследване Крис Бишъп посочва като команден състав на Българския доброволчески корпус четири имена, от които само едно съвпада с посочените от българските автори – полк. Ив. Рогозаров. Останалите трима според Бишъп са:

– Щандартенфюрер Гюнтер Анхалт (13 ноември 1944 г.)

– Оберфюрер Хайнц Бертлинг (1945 г.)

– Оберфюрер Богосанов (1945 г.)[31]

За да определим каква точно роля изпълняват Анхалт, Берлинг и Богосанов е нужно да се върнем към част от докладната записка за състоянието на Доброволческия корпус на Х. Химлер от 22 октомври 1944 г., която посочихме по-рано в изложението: „*...за* ***командир на подготовката*** *е определен носителят на „Рицарски кръст" щандартерфюрер от СС Анхалт и засега е разпоредено формирането на един брониран полк – щаб, щабна рота, два батальона и инженерна рота. Започна преквалификацията на българските офицери и подофицери"*. В книгата си Н. Алтънков посочва, че *„Инструкторите [в Дьолерсхайм] са били германски офицери и подофицери от кариерата, повечето освободени от фронтова служба като ранени или по възраст"*[32].

Според М. Исусов помощници на Гюнтер Анхалт в Дьолерсхайм са още – *„майор Волф, поручик Клайст, капитан Велерхаус, капитан Лудендорф, подпоручик Цаинбах"*[33]. За съжаление, така посочени, тези имена не изглеждат абсолютно достоверно. От своя страна, Недю Недев се ограничава в посочването на имената на помощниците на Анхалт – в своята книга той споменава единствено полк. Волф.

Сглобявайки частиците полезна информация по темата от изследванията на изброените автори, можем да достигнем до някои изводи. Най-вероятно германските инструктори отговарят за подготовката на българските доброволци

и за връзката между Вафен СС и българския команден състав на корпуса. Със сигурност можем да посочим, че командир на подготовката е щандартенфюрер Анхалт, а негов основен помощник е полк. Волф. Към останалите изброени имена можем да се отнесем с особено недоверие, тъй като те са споменати в единични изследвания и са само фамилни. Българските военни, посочени от Н. Алтънков и в статията от сайта „Един завет", най-вероятно са командният състав на Доброволческия корпус.

Особен интерес предизвикват сведенията за лагера Дьолерсхайм. Според показанията на бивши корпусници пред съда в София – обстановката в лагера е мизерна, храната и дажбите са малки, а облеклото и оборудването недостатъчно и от лошо качество. Въпреки че са дадени пред съд и тяхната обективност подлежи на съмнение, показанията на корпусниците звучат логично. Нужно е да имаме предвид, че в края на 1944 и началото на 1945 г. оскъдицата се шири не само в Германия, но и в останалите страни в Европа, които са засегнати от войната. От друга страна, германската икономика е впрегната на предела на силите си, за да осигури изнемогващите военни сили на Източния фронт. При тези обстоятелства проблемите на Българския доброволчески корпус изглеждат до голяма степен незначителни за германското правителство.

Неизяснен остава въпросът за униформите на Българския доброволчески корпус. Според Н. Алтънков е напълно логично българските доброволци да носят сиво-зелена униформа, както всички останали формирования на Вафен СС. Напълно потвърдени доказателства за вида и цвета на българските униформи все още няма. Според някои очевидци те са били сини, други казват, че са носили български униформи. Според М. Исусов корпусниците са били облечени цивилно до Коледа, когато пристигат „нови войнишки дрехи от есесовски тип"[34]. В тази връзка е нужно да отбележим, че д-р Христо Попов, участник в корпуса, твърди, че сам си е зашил български трицвет на униформата и това не е било проблем за германците[35]. (**Вж. Приложение 4**) Единствените сведения за униформата на Доброволческия корпус са извлечени от Архива на МВР и представляват показания на корпусници изправени пред съда. Сведенията им относно униформите се разминават многократно и не могат да ни дадат достатъчна информация за абсолютно заключение. Най-вероятно това се дължи на факта, че опитвайки да смекчат вината си, подсъдимите не желаят да признаят, че са носили униформа на СС.

Въоръжението, с което разполага Българският доброволчески корпус, не е особено разнообразно и впечатляващо, но за сметка на това е достатъчно за целите на неговото обучение. Офицерите носят пистолети, а подофицерите, школниците и обикновените войници са въоръжени с шмайзери и карабини. Това въоръжение е посочено от корпусниците по време на разпитите, които са проведени в София след войната[36]. Оборудването, посочено дотук, се отличава значително от това, което посочва М. Кожемякин в своята статия. Според него „Българската СС противотанкова бригада" разполага още с противо-

танкови оръжия като Панцерфауст, Панцершрек, противотанкови пушки и дори две 88 милиметрови оръдия, също така твърди, че корпусът разполага и с един разузнавателен самолет Фи 156 „Щорх”[37]. Тези твърдения са абсолютно непотвърдени, а и както вече споменахме, самият Кожемякин признава, че статията му няма исторически принос.

От началото на 1945 г. сведенията за Българското национално правителство във Виена и Доброволческия корпус стават доста неясни. Версиите на Н. Недев, Н. Алтънков и М. Исусов за събитията след края на 1944 г. изобилстват от разминавания и неточности. Освен това от изложенията ясно личи, че информацията за правителството на Ал. Цанков и корпуса е много оскъдна.

С началото на 1945 г. изходът от войната изглежда повече от ясен. Червената армия напредва от изток, а американските и английските войски от запад. За българите във Виена въпросът вече не е свързан с победата във войната, а с тяхната лична съдба. В този тежък момент всеки прави своя житейски избор. Вариантите за българите, свързани с Националното правителство и Доброволческия корпус, са няколко, но всички те почти еднакво опасни и изпълнени с неизвестност – да се предадат на Червената армия и да се завърнат в България (под ясната угроза от жестоки репресии); да се предадат на американците и англичаните на запад (най-несигурния вариант – може да бъдат върнати в България или отново предадени на Червената армия); да участват във войната и да се борят докрай. Факт е, че след войната всеки опитва да скрие връзката си с Третия райх, за да може да продължи нормално живота си. Според мен именно тези обстоятелства усложняват изключително откриването на обективната истина и изясняването на събитията от периода януари – април 1945 г.

С оглед на тежката военна обстановка за Третия райх и наближаването на Червената армия, Българското национално правителство се мести на запад от Виена в курорта Бад Аусзее (югозападно от Залцбург). Според Н. Алтънков това се случва в началото на месец март и от този момент реално правителството на Ал. Цанков не функционира[38]. Според М. Исусов преместването се случва в края на месец април[39]. Настроението сред по-голямата част от редиците на Доброволческия корпус е минорно, бойният дух е нисък. Въпреки това сред част от младите войници се забелязва желание за участие в бой с „болшевишките орди”. Според. Н. Алтънков тези настроения са били тайно и неофициално охлаждани от българските командващи, които искат да избегнат излишни кръвопролития. Българското командване подготвя неофициално корпуса за наближаващия край на войната и евентуалното му участие в отбранителни и отстъпителни военни действия с цел да бъде избегнат съветски плен. Прокрадват се слухове, че е възможно корпусът да се изправи срещу Българската армия, участваща в редиците на III Украински фронт – това допълнително натоварва психиката на корпусниците, които приемат слуха със смесени чувства.

По предложение на полк. Рогозаров е взето решение на 24 април Доброволческият корпус да положи обичайната клетва за вярност към правителството на Ал. Цанков. Вероятно това е имало за цел да повдигне духа на личния състав с оглед на повишаващата се възможност в скоро време корпусът да участва в бойни действия. В пълно противоречие с официалността на церемонията на нея не присъстват командващите полк. Ив. Рогозаров, майор Тодор Жеков, полк. Никола Костов, а също така липсва и министър-председателят Ал. Цанков. Поздравления към корпусниците отправят германският командир на корпуса полк. Волф и майор Китанов. Вечерта на 24 април в лагера Дьолерсхайм е организирано празненство, за което са отпуснати специални дажби – вино и цигари[40]. А според Н. Недев дори: *„В изобилие са доставени напитки, деликатеси, цигари, блюда. Създава се тържественост. Въодушевление. Разгаря се жар за бой"*[41]. Дали това е се е случило точно така, можем само да гадаем. Но по всичко личи, че целта на клетвата и тържеството е повдигане на бойния дух преди евентуални сражения на корпуса с Червената армия.

Датата 24 април 1945 г. се оказва повратен момент за Българския доброволчески корпус в Дьолерсхайм. Събитията от този ден не свършват с положената клетва и тържеството. Около 23.00 часа става ясно, че част от корпусниците са избягали, използвайки суматохата в лагера. Това е група, начело с майор Каранешев, която се въоръжава и напуска Дьолерсхайм в западна посока. Според М. Исусов бегълците наброяват 52 души – 15 офицери, 8 школници, 29 подофицери и войници[42]. В изложенията си по темата Н. Недев, Н. Алтънков и М. Исусов твърдят, че в Доброволческият корпус има тайно разделение. То се крепи върху обстоятелството, че в състава на корпуса присъстват бивши легионери и ратници, които се ползват с привилегии спрямо останалата част от корпусниците. Според Н. Алтънков: *„в тази група [на бегълците] са били най-ентусиазираните и запалени патриоти и оратори, към които се таи наслоена ненавист като привилегирован елит"*[43]. Бягството води до всеобщо възмущение и капитан Иван Иванов е принуден да организира група, която да издири „дезертьорите". Търсенето през нощта на 24 април е безрезултатно. На 25 април един от бегълците се завръща в лагера. Това е подофицер-школник Илия Велковски. В нощта на бягството Велковски е часови и охранява поручик Димитър Танкишев, който е в ареста. Поручик Танкишев е част от групата на заговорниците, те го освобождават и за да прикрият следите си, взимат със себе си Илия Велковски. Изморени от нощния поход, на 25 април на обяд бегълците решават да отдъхнат в една гора. Велковски използва момента и се връща в Дьолерсхайм, където съобщава на майор Волф кои са бегълците, колко са и къде ги е изоставил. Информацията е предостатъчна за сформирането на преследваческа група, но търсенето завършва с неуспех[44]. На следващия ден отново е сформирана група, тя се състои от 30 българи и 30 германци, които, натоварени в два камиона, продължават търсенето според указанията на Велковски. Този път търсенето се „увенчава с успех". Преслед-

вачите забелязват стълбове дим край гора близо до гр. Гмунд – оказва се, че това е групата на майор Каранешев. Преследвачите успяват да наближат групата незабелязано. Завързва се престрелка, в която са убити 6 души. По-голямата част от бегълците се предават, а 9 души успяват да избягат – по-късно те се завръщат в България[45]. Ето как Н. Алтънков описва ситуацията около престрелката: *„При срещата на напусналите Дьолерсхайм с техните преследвачи в тъмнината настава паника – впоследствие и от двете страни се твърди, че някой от „другите" е стрелял пръв и прибързано. В суматохата се е стреляло много, докато на разсъмване се установява, че мнозина от бегълците са застреляни, а няколко души са ранени"*[46]. След престрелката още 20 души от групата на бегълците са разстреляни (след като вече са се предали). Според М. Исусов техните екзекутори са подпоручик Люсиен Кънев, капитан Иван Иванов, подпоручик Измирлиев, подофицер Шиваров. Така броят на убитите при инцидента става 26 души, а ранените са 4. Данните са многократно потвърдени от завърналите се корпусници в България пред съда в София. Оцелелите 12 души са отведени в Дьолерсхайм, където са разпитани и освободени. Сред тях е и техният водач " майор Каранешев, който е жестоко бит и разжалван[47].

Изключително сложно е да изясним на какво се дължи кървавият инцидент сред редиците на Българския доброволчески корпус. Както вече споменахме, личната драма на всеки един от участниците, страхът от неясното бъдеще, очертаващият се катастрофален край на войната, разделението в корпуса и много други са предпоставки за взимането на странни решения. Въпреки това няма оправдание за подобна братоубийствена саморазправа. Според мен на този етап е трудно да бъдат установени мотивите за деянието поради ограничената и не напълно сигурна информация за случая.

След инцидента в лагера в Дьолерсхайм настъпва разложение. През следващите дни голяма част от българската колония във Виена поема на запад, за да попадне в сферата на влияние на англо-американските сили. Според М. Исусов на 5 май 1945 г. корпусът се насочва на към гр. Санкт Пьолтен, за да се включи в боевете срещу Червената армия на Виенския фронт. Поради неизяснени обстоятелства Българският доброволчески корпус се задържа в с. Графеншлак (на 18 км от Дьолерсхайм), където посреща края на войната, без да участва в реални бойни действия срещу противник. Обявяването на края на войната води до пълно разложение, мнозина захвърлят оръжието и се обличат в цивилни дрехи, опитвайки да се слеят с местното население. Част от корпусниците и участниците в правителството на Ал. Цанков поемат на запад, но повечето от тях се предават на Съветската армия и се прибират в България[48].

Заключение

В заключение трябва да се подчертае, че с настоящото изложение не се дават отговори на всички въпроси, свързани с темата за Българския доброволчески корпус и Националното правителство във Виена. Неизяснен остава проб-

лемът за идеологията на българското правителство – дали създаването му е плод на пронацистки чувства, или цели единствено „освобождаването на България от болшевизма”? Дали в Националното правителство са имали информация за Холокоста? Дали са подкрепяли антисемитизма на Третия райх? И още много други въпроси, които остават без категоричен отговор.

Проучените материали дават основание да се приеме, че Доброволческият корпус е създаден с пропагандна цел, а не толкова, за да играе роля в бойните действия от заключителната част на войната. Основна заслуга за избягването на бойни действия има Националното правителство. Но не можем да отречем, че съществуването на Доброволческия корпус е изпъстрено с множество вътрешни противоречия и неразбирателства. Тяхната развръзка е именно инцидентът от 24–26 април 1945 г., когато за пореден път българи застават срещу българи под влиянието на чужда идеология.

Съществуващите пропуски и противоречия в изясняването на фактите и събитията, свързани с Българското национално правителство във Виена и Българския доброволчески корпус, ни изправят пред необходимостта тази тема в бъдеще да бъде проучена още по-обстойно. Не за да осъдим или реабилитираме някого, а за да можем да запознаем себе си и идните поколения с обективната история, която да ни даде своята мъдрост за бъдещето.

Приложения

Прил. 1. Хотел Империал във Виена –
седалище на Българското национално правителство

Прил. 2. Поглед към градчето Дьолерсхайм от запад – 1935 г.[49]

Прил. 3. Поглед към градчето Дьолерсхайм от юг – 1938 г.[50]

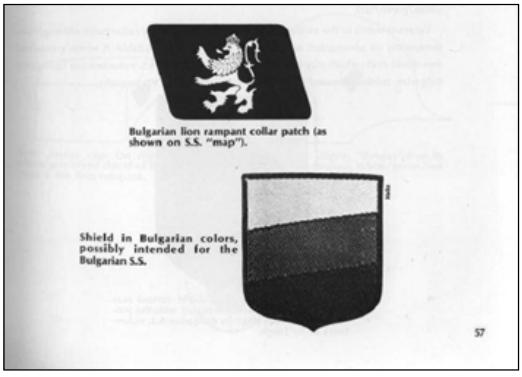

Прил. 4. Български трицвет и предполагаема СС инсигния на Доброволческия корпус[51]

БЕЛЕЖКИ

[1] **Кожемякин, М.** Българската противотанкова бригада в състава на СС войските, 2008 г. < http://thirdreich.boinaslava.net/ss/bg_ss.htm> (използван на 01.06.2017 г.)

[2] **Вафен СС** е военно подразделение на СС. Основано е в Германия през 1939 г. Името „Вафен-СС“ става официално на 2 март 1940 г. Въпреки че организацията е оглавявана от Хайнрих Химлер, тя взема участие във Втората световна война (ВСВ) под командването на Вермахта. По време на войната се разраства до 42 дивизии, които са със статут на елитни бойни части. В хода на войната към Вафен СС се присъединяват множество доброволци от над 20 националности. А общата им численост в хода на войната достига до около 1 млн. души. Поради участието си в Холокоста и множество военни престъпления, Вафен-СС е обявена за престъпна организация след края на Втората световна война.

[3] **Кожемякин, М.** Българската противотанкова бригада... (използван на 01.06.2017 г.)

[4] Die Zusammensetzung der Regierung Zankoff, Voelkisher Beobachter, Sueddeutsche Ausgabe, Munchen Samstag/Sonntag, 16/17 September 1944. Цит. по **Алтънков, Н.** Кой победи? Националното правителство във Виена септември 1944 – април 1945. София, 2009, с. 180.

[5] **Исусов, М.** Политическите партии в България 1944–1948. София, 1978, с. 191.

[6] **Алтънков, Н**. Кой победи? Националното правителство във Виена септември 1944 – април 1945. София, 2009, с. 166–170.

[7] **Алтънков, Н**. Кой победи?..., с. 183–187.

[8] **Исусов, М.** Политическите партии в България..., с. 192.

[9] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 192–194.

[10] **Littlejohn, D.** Foreign Legions of the Third Reich: Poland, the Ukraine, Bulgaria, Rumania, Free India, Estonia, Latvia, Lithuania, Finland and Russia (vol. 4). R. J. Bender Pub., 1987, pp. 56–59.

[11] **Алтънков, Н.** Кой победи..., с. 196–197.

[12] **Littlejohn, D.** Foreign Legions of the Third Reich..., pp. 56–59.

[13] **Bishop, Ch.** SS:Hitler's Foreign Divisions: Foreign Volunteers in the Waffen SS 1941–1945. Spellmount, 2005 pp. 161–186.

[14] PAAA – Politisches Archiv des Auswartigen Amtes (Политически архив на Министерството на външните работи) – pol. 5135/44 g 449317 – 449320. Цитирано по **Алтънков, Н.** „Кой победи?., 160–164.

[15] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 164.

[16] Полк. Иван Рогозаров и Доброволческият корпус – истина, митология и фалшификация", публикувана в сайта Един завет < https://edinzavet.wordpress.com/2009/11/01/ivrogozarov/> (използвана на 01.06.17 г.)

[17] **Недев, Н.** Александър Цанков. София, 2015, с. 238.

[18] Пак там, с. 238–239.

[19] **Исусов, М.** Политическите партии в България..., с. 194.

[20] Пак там.

[21] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 204–209.

[22] **Аншлус –** представлява присъединяването на Австрия (Източния Райх) към „Голяма Германия (Grossdeutschland) през септември 1938 г.

[23] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 222–223.

[24] **Недев, Н.** Александър Цанков..., с. 241–242.

[25] **Littlejohn, D.** Foreign Legions of the Third Reich..., pp. 58–59.

[26] **Landwehr, R.** A Bulgarian volunteer in the Waffen-SS. – Siegrunen №80 Merriam Press, 2008. p. 164.

[27] **Goldsworthy, T.** Valhalla's Warriors: A History of the Waffen-SS on the Eastern Front 1941–1945. Dog Ear Publishing, 2010, p. 54.

[28] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 238.

[29] Пак там, с. 222–223.

[30] Полк. Иван Рогозаров и Доброволческият корпус..., (използван на 01.06.17 г.)

[31] **Bishop, Ch.** SS:Hitler's Foreign Divisions…, pp. 161–186.

[32] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 222.

[33] **Исусов, М.** Политическите партии в България..., с. 197.

[34] Пак там, с. 198.

[35] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 224.

[36] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 221–225.

[37] **Кожемякин, М.** Българската противотанкова бригада…, (използван на 01.06.2017 г.)

[38] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 226–227.

[39] **Исусов, М**. Политическите партии в България..., с. 200.

[40] **Алтънков, Н.** Кой победи?..., с. 228–229.

[41] **Недев, Н.** Александър Цанков..., с. 243.

[42]**Исусов, М.** Политическите партии в България..., с. 199.

[43] **Алтънков, Н**. Кой победи?..., с. 228–229.

[44] **Недев, Н.** Александър Цанков..., с. 244–245.

[45] **Исусов, М.** Политическите партии в България..., с. 200.

[46] **Алтънков, Н**. Кой победи?..., с. 229–230. Писмо на Антон Чипев от личния форум на Здравко Цанков < www.tzankoff.eu > (за съжаление, вече не функционира)

[47] **Исусов, М.** Политическите партии в България..., с. 200.

[48] Пак там, с. 201.

[49] http://www.doellersheim.at (използван на 01.06.17 г.)

[50] http://www.doellersheim.at (използван на 01.06.17 г.)

[51] **Littlejohn, D.** Foreign Legions of the Third Reich…, p. 57.

ГРАД ВАРНА И БЪЛГАРО-СЪВЕТСКИТЕ КУЛТУРНИ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ГОДИНА НА ГРАДА, НОСЕЩ ИМЕТО НА ЙОСИФ ВИСАРИОНОВИЧ (СТАЛИН)*

Симеон КУЛИШ

Докторант, катедра „История и археология“
ШУ „Епископ Константин Преславски“
Научен ръководител: доц. д-р Васил Параскевов

Още в самия край на Втората световна война България е включена в съветската сфера на влияние. От този момент нататък до краха на комунистическата система страната ще бъде най-верният партньор и сателит на Москва. Скоро след подписването на Парижките мирни договори (10 февруари 1947 г., за България в сила от 15 септември 1947 г.) последва двустранен Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ между Народна република България и Съюза на съветските социалистически републики, парафиран на 18 март 1948 г. Именно в този доумент, в чл. 5, за първи път след войната се споменава за отношенията между двете държави в областта на културата: *„...ще развиват и укрепват икономическите и КУЛТУРНИ* (курсивът мой) *връзки...“*[1]

По повод една година от подписването на по-горе споменатия договор Панайот Куцаров, председател на Българо-съветското дружество (БСД) в гр. Варна, в свой материал, озаглавен „Една година българо-съветски договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ” във връзка с културния обмен между България и Съветския съюз заявява, че *„СССР ни дава по всевъзможни начини своята наука и социалистически опит...Филмите, картините, изложбите оставят неугасими впечатления у приятелите на СССР и у всички културни дейци у нас...В това идейно-духовно единение на народите ни е ЗАЛОГА ЗА ВСЕСТРАННОТО РАЗВИТИЕ ПО ПЪТЯ НА СОЦИАЛИЗМА И ПО-НАТАТЪК КЪМ КОМУНИЗМА.“*[2] Ясно проличава пропагандният характер на анализа на резултатите от договора между Народна република България (НРБ) и СССР, постигнати само за една година. Текстът е в унисон с партийно-държавната политика за вярност, преклонение и възхищение към Съветския съюз и Йосиф Висарионович (Сталин). Тази риторика и поведение е изключително силна и показна в периода от края на 40-те до средата на 50-те години на XX в. в България. Тази свръхобвързаност и зависимост между двете държави, най-вече за НРБ, се проявява във всички сфери на обществено-политическия и икономическия живот на хората. Въпреки това, тази ситуация спо-

[1] Материалът се публикува без резюме на английски език поради това, че авторът не е предоставил такова.

мага за динамичното развитие на културните отношения между България и Съветския съюз, като важно място в тези връзки заема гр. Варна (от декември 1949 г. до октомври 1956 г. гр. Сталин)[3].

В настоящата статия ще се опитам да представя накратко отношенията между НРБ и СССР и влиянието на Москва в областта на културата през първата година, когато град Варна носи името на Сталин.

* * *

През декември 1949 г. Сталин навършва 70 години. В цяла НРБ тече усилена и ентусиазирана подготовка по отбелязване рождения ден на Генералисимуса. Особен е акцентът в град Варна. По инициатива на индустриалните работници на морския град и с решения на Варненския градски народен съвет и на Президиума на ВНС гр. Варна е преименуван на Сталин[4]. Безспорно, това е първата значима проява на вярност и преклонение пред Съветския съюз и неговия ръководител Йосиф Висарионович на варненци след 09.09.1944 г. Историята ще бъде за пореден път свидетел на иронията на съдбата. Само след шест години този култ към личността на Сталин ще бъде развенчан, а верните последователи на Бащата на народите ще се отрекат от него. Първото показно действие в защита на генералната линия на Партията сталинци ще извършат шест месеца след Априлския пленум на БКП (2–6 април 1956 г.), връщайки старото име на града си – Варна. Клио е била и ще бъде свидетел на подобни явления, на кълнящи се във вярност, а в следващия миг първи опозиционери, на приятели, които обикновено се оказват и най-кръвожадните врагове.

Още в първия ден на 1950 г. сталинци откриват IV художествена изложба в чест на Сталин. По думите на Георги Аврамов, представител на ВГНС, художниците имат „правилна ориентация”[5]. Сред отличилите се от общо 31 творци е Христо Боев със скулптурата си „Сталин – наше знаме”[6]. Ярко личи политико-идеологическата линия, заемана от БКП, акцентира се и се стимулира т.нар. „правилен път” в областта на изобразителното и приложно изкуство. Тази изложба е своеобразно препотвърждение на действията на варненци от декември 1949 г. Демонстрираният култ към личността, от една страна, е израз на почит към Сталин, но, от друга, е и символ на поетия „верен” път на НРБ, в частност от жителите на гр. Сталин, след 09.09.1944 г.

Следващите месеци на 1950 г. в културно отношение ще бъдат посветени основно на българо-съветските връзки в областта на филмовото и театралното изкуство. Така на 19 януари за първи път на сцената на Варненския народен театър се играе съветската пиеса „Московски характер” от съветския драматичен писател Анатолий Софронов[7]. Постановката разкрива новата съветска действителност, която, както се отбелязва в статията на в. „Народно дело”, *„...съвсем не е чужда и на нас”*[8].

В началото на февруари с.г. в кино „Република” започва излъчването на съветския игрален филм „Сталинградската битка”, описан в обявата за кино-

прожекции като *„Тържество на сталиновата стратегия и тактика”*[9]. Съветският кинопарад в гр. Сталин продължава и през месец май, когато е открита и Седмица на съветския филм (откриване на 21 май 1950 г.). Фестивалът е открит с филма „Падането на Берлин” (1-ва и 2-ра серия). Произведението е окачествено като *„…високохудожествен и възпитателен филм”*[10].

В края на годината, през месец септември, от 18-ти до 27-ми, като част от Месеца на съветската култура и българо-съветска дружба[11], се провежда кинофестивал на съветското киноизкуство. Прожектират се множество художествени, документални и научнопопулярни филми, сред които: „Сталинградската битка”, „Падането на Берлин” (двете части), „Кубански казаци”, „Среща на Елба”, излъчен в Морско казино, гр. Сталин, „Заговорът на обречените”[12]. Паралелно с филмовите прожекции са организирани и две киноизложби[13]. Впечатление прави високата посещаемост, която според Отчета за дейността на БСД – Сталин за 1950 г. е 92 300 човека[14].

Тук е момента да се отбележи, че ежегодният Месец на съветската култура и българо-съветска дружба ще се превърне в най-популярния и устойчив израз на приятелство и единение между българския и съветския народ. Националната инициатива става задължителна част и от културните календари на БДС, БКП и Отечествения фронт (ОФ) по места. Той е приеман с голям ентусиазъм от обикновения гражданин, въпреки че голяма част от мероприятията се задават „отгоре”, като основно се търси масовост. Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) в свое Окръжно № 23581/7.IX.1950 г. до председателите на окръжните, околийските и градски народни съвети заявява каква е основната задача на Месец на съветската култура и българо-съветска дружба: *„…да популяризира още по-широко всестранните постижения на съветската социалистическа култура, да задълбочи и укрепи още повече българо-съветската дружба...”*[15] От своя страна, местната градска организация на БСД – Сталин при отчета си за 1950 г. отбелязва, че този форум *„…се утвърди като особена форма на нашата публична пропаганда.”*[16]

Мащабът на проведения в гр.Сталин Месец на съветската култура и българо-съветска дружба (15 септември – 22 октомври 1950 г.) е добре засвидетелстван от периодичния печат (в. „Сталинско знаме”), Отчета на Околийско-градския съвет на БСД – Сталин за Месеца на съветската култура и българо-съветска дружба и Отчета на БСД – Сталин за 1950 г. Изнесени са 1946 доклада, свързани с ролята и значението на съветската наука, култура и изкуство, посетени от 115 422 граждани[17]. Изнесени са 36 концерта, представления на операта, драмата и симфоничния оркестър[18], 201 кинопрожекции със 7739 посетители, като заедно с това са обсъдени 148 съветски книги, филми и пиеси[19]. Най-впечатляваща е посещаемостта на изложбата „16-те съветски републики”, представена в Морско казино и фоайетата на Народния театър. На платната са се насладили 61 700 сталинци и гости на града[20].

На 3 октомври 1950 г. гости на гр. Сталин и Народния театър са гастрольорите на Академичния „Большой театър" Панталеймон Норцов, народен артист на РСФСР, и Виталий Килчевски – заслужил артист на РСФСР. Те вземат участие в изнесената пред сталинска публика опера „Евгений Онегин." Съветките гости са посрещнати и приветствани от партийния елит на морския град, а публиката няколко пъти вика на бис творците със скандирания „Сталин! Сталин! Сталин!"[21]

Средата на месец декември 1950 г. в гр. Сталин отваря врати и специална книжарница за съветска литература. Според информацията, дадена от Книжарница на БКП-Сталин, в новата придобивка на града може да се намери *„...богат избор на марксическа, художествена, научна, техническа, детска и юношеска литература..."*[22]

Безспорно, най-значимото събитие, израз на българо-съветската дружба в Сталински окръг, е проведеният на 24 и 25 септември 1950 г. окръжен събор на БСД. Подготовката и организацията на това мащабно събитие включва усилията на партийните организации по места, най-вече в гр. Сталин, но също така и обществените организации, начело с Българо-съветското дружество. Към декември 1949 г. членовете само на БСД са 31 633 човека[23]. Сериозна активизация на членската маса има дори на кварталните звена, тъй като това събитие е от ключово значение за сталинци, защото, от една страна, е първото по рода си за окръга, но от друга защото *„...по този начин трудещите се от Сталински окръг...ще дадат мощен израз на своята голяма любов и преданост към Съветския съюз...и великия вожд и учител – другаря Сталин."*[24] Печатният орган на БКП в града ясно заявява, че съборът ще бъде един своеобразен парад на пропагандния партиен апарат, който умело ще използва обикновения човек в своя полза – поредното доказателство за верността на върхушката на Българската комунистическа партия към СССР, КПСС и Йосиф Висарионович.

В Окръжния събор на БСД – Сталин вземат участие 100 000 съборяни, като от гр. Сталин са 60 хил[25]. Според доклада-преценка за проведения събор във всички села са проведени събрания с изнесен доклад на тема: „Българо-съветската дружба – единствена гаранция за построяване на социализма и укрепване националната ни независимост."[26] Тези тезиси са разпечатани като брошури в тираж 6000 бр. Заедно с това са изработени знаменца с надпис „Мир, дружба и социализъм" и ликовете на Сталин и Георги Димитров (35 000 бр.)[27]. На местните творци в областта на изобразителното изкуство им е предоставена възможността да демонстрират своя талант, изработвайки 50 портрета на членове на ПБ на БКП и ВКП/б/, поставени на естрадите и входа на Морската градина в града[28].

Съборът се радва и на гости от Съветския съюз. Сталинци посрещат секретаря на Славянския комитет и главен редактор на списание „Славяне" Сергей Пилепчук, колхозна делегация и Грузинския държавен ансамбъл[29]. В

словото си Пилепчук поздравява *„братята българи”*, отправяйки и *„горещи чувства на любов и дружба”* от името на съветския народ[30]. Отбелязва, че именно когато България е била в съюз с руския народ, тогава и само тогава е можела да се противопостави на враговете си и да постига успехи във всички сфери на живота[31]. Заключителните думи-призив, произнесени на български език, са еднозначни: *„Да крепне вечно българо-съветската дружба! Да живее славният български народ! Да живее верният ученик на другаря Георги Димитров – другарят ВълкоЧервенков!”*[32] Несъмнено риториката в речта на Пилепчук оказва силно емоционално въздействие на масите, вдъхващо доверие у тях. Един символ и потвърждение за поетия „правилен” път на българската партия и държава след 09.09.1944 г. Думи на приятелство, но и на НАДЕЖДА, че животът на обикновения трудов човек ще бъде по-добър, ще достигне тези постоянно прокламирани висоти, заедно и благодарение на Съветския съюз и съветския гражданин.

Наред с изложбите, фестивалите, съборите и театрално-оперните събития в гр.Сталин се организират 58 курса по руски език с 1415 курсисти[33]. Те, както и по-голямата част от по-горе изброените събития, са дело на БСД в града, подкрепени от ОФ със санкцията на БКП. Всички мероприятия в този кратък период са главно с пропагандна цел, насочени към нерушимата дружба между НРБ и СССР. Първата година на гр. Варна с новото си име е посветена на Сталин, на неговия политически и военен гений, както и на новата съветска действителност. Споменът за войната е все още пресен, а самочувствието и популярността на Генералисимуса, в пъти по-големи отпреди това. Културата е използвана като метод за влияние сред обикновения, трудещ се човек, който трябва да бъде „възпитан” по съветски. Езикът на Пушкин е умело използван като начин за сближение със съветския човек, който трябва да бъде колкото се може по-добре опознат и да служи за пример на всички в България. Окръжният Събор на българо-съветските дружества е възможно най-добрата демонстрация на тази вярност към СССР и единение със съветския народ.

БЕЛЕЖКИ

[1] Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ между Народна република България и Съюза на съветските социалистически републики, Българо-съветски отношения и връзки. Документи и материали, Т. 2, септември 1944 – декември 1958, София, 1981, с. 304.

[2] ДА-Варна, ф. 18, оп. 5, а. е. 19, л. 11.

[3] Вж. **Кулиш, С.** Как отечественофронтовците от Варненски окръг отбелязаха 70-тата годишнина на Сталин. – История, 1, 2017, с. 33–38.

[4] Пак там, с. 34.

[5] „Откриването на Четвъртата художествена изложба в чест на другаря Сталин”. - *„Народно дело”*, бр. 1669/ 3.01.1950 г.

[6] Пак там.

[7] „Московски характер на сцената на Народния театър в гр. Сталин", – *„Народно дело"*, бр. 1682/ 19.01.1950 г.

[8] Пак там.

[9] *„Народно дело"*, бр. 1696/ 04.02.1950 г.

[10] *„Сталинско знаме"*, бр. 60/ 20 май 1950 г. и *„Сталинско знаме"*, бр. 62/ 23 май 1950 г. Вестник „Сталинско знаме" е наследник на в. „Народно дело". Печатният орган на БКП и ГНС в гр. Сталин е преименуван с решение на бюрото на ОК на БКП-Сталин и съгласувано със секретариата на ЦК на БКП от 9 март 1950 г. Брой 1-ви на вестника излиза на 12 март с.г.

[11] Месецът на съветската култура и българо-съветската дружба в България е традиция, положила началото си през 1949 г. Първият подобен месец е проведен от 20 май до 20 юни. (Из нота на посолството на НРБ в СССР до министерството на външните работи на СССР относно провеждане в НРБ на месец на съветската култура и българо-съветската дружба, Българо-съветски отношения 1948–1970. Документи и материали, ПАРТИЗДАТ, София, 1974, с. 35–36)

[12] „Успехът на фестивала на съветския филм". - *„Сталинско знаме"*, бр. 177/ 1 октомври 1950 г.

[13] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 1, л. 106.

[14] Пак там.

[15] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 3, л. 143.

[16] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 1, л. 103–104.

[17] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 3, л. 139–140.

[18] Пак там.

[19] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 1, л. 103–104.

[20] Пак там.

[21] „Участие на гастрольорите на Академичния „Большой театър в „Евгений Онегин". – *„Сталинско знаме"*, бр. 179/ 4 октомври 1950 г.

[22] *„Сталинско знаме"*, бр. 240/ 14 декември 1950 г.

[23] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 1, л. 106.

[24] „Подготовка на събора на българо-съветската дружба на мира". – *„Сталинско знаме"*, бр. 167/ 21 септември 1950 г.

[25] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 3, л. 86.

[26] Пак там.

[27] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 3, л. 87.

[28] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 3, л. 88.

[29] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 1, л. 102–103.

[30] „Приветственото слово на др.Пилепчук". - *„Сталинско знаме"*, бр. 171/ 25 септември 1950 г.

[31] Пак там.

[32] Пак там.

[33] ДА-Варна, ф. 18, оп. 2, а. е. 1, л. 103–104.

ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА КАТО ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА ТРАКИЙСКАТА ДРЕВНОСТ

Габриела БОНЕВА

МП: „Модерна България: държава и общество (кр. на XIX – нач. на XXI в.)“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. д-р Тодор Попнеделев

The studies on Lyudmila Zhivkova emphasize her political career, as well as her contributions to the improvement of the cultural relations between Bulgaria and the Western countries. There are studies concerning her death, her occult activities after the severe catastrophe she experienced in 1973 and other aspects of her political life. Lyudmila Zhivkova's role as a historian has not been studied in details. There is an article by Simeon Damyanov written soon after her death in 1981 where her works are estimated very positive. The present article analyzes Zhivkova's role as a researcher of the Thracian antiquity, through the monograph "The Kazanlak tomb" (1974). The presentation examines the structure of the monograph, its dependence on earlier publications, the contributions of the author, and how it is cited in the modern historiography.

Людмила Живкова е известна личност. Изследвана е дейността ѝ в културен аспект[1], интерес представлява нейното обкръжение[2], както и занимания ѝ с окултни науки[3]. Друго изследователско поле е свързано с ранната ѝ смърт. Има и мемоарна литература, посветена на нея[4]. Покрай тези проблеми няма достатъчно изследвания за ролята ѝ на историк, освен една статия на Симеон Дамянов от 1981 г., обобщаваща всичките ѝ трудове.

Людмила Живкова е име, което и до ден днешен буди много полярни оценки както за личността ѝ, така и за дейността ѝ. Пример за това е състоялата се конференция в Софийския университет на 19 октомври 2012 г. и реакциите около нея[5].

Родена е на 26.07.1942 г. Тя е дъщеря на Тодор Живков. Историк по професия, занимава се с култура, а след ужасна катастрофа, която претърпяла през ноември 1973 г., и с окултни науки. Людмила Живкова има съдбата да бъде в центъра на вниманието и да направи шеметна кариера на години, на които връстниците ѝ биха могли само да мечтаят за такава. Всъщност, Тодор Живков до смъртта на жена си Мара Малеева през 1971 г. има планове Людмила да гради научна кариера, дори се възмущава от политици, които издигат децата си на висши държавни постове. Смъртта на Мара Малеева е един преломен момент в съдбата на бащата и на дъщерята. Тогава дъщерята заема мястото

на майка си до баща си като първа дама и започва нейното бързо, направо светкавично издигане на държавни и политически постове.

Людмила Живкова определено е явление в Източния блок[6]. Много млада е на върха на кариерата си, дъщеря е на Първия, става дори член на ПБ, най-младият член[7]! Същевременно тя носи новия заряд на 70-те години на XX в. Тези години са спокойни в сравнение с предходните, икономическо положението е стабилно, в обществото няма силни сътресения. Това е и времето на отварянето на България към Запада в културно отношение, за което допринася и разведряването в международните отношения през 70-те години[8].

Първо учи в руска гимназия. През есента на 1961 г. записва специалност история в Софийския университет във Философско-историческия факултет. Там тя има възможност да общува с много ерудирани преподаватели. Статусът ѝ на дъщеря на Първия ѝ дава възможност, след като завършва висшето си образование през 1965 г., да събира около себе си кръгове от интелектуалци, с които се запознава във факултета. И точно тези кръгове вероятно повлияват на нейните интереси и занимания.

Какви са били нейните научни интереси?

Людмила Живкова първоначално се интересува от нова история. Завършва история с профил балканистика. Нейните първи научни изследвания са в областта на международните отношения между Англия и Турция. Дисертацията ѝ е на тема: „Англо-турските отношения 1933–1939", както и много статии, посветени на същата проблематика. Специализира една година в Оксфорд, Англия, където има възможност да работи с документи на място. През 1970 г. специализира „История на изкуствата" в Москва. В началото на научната си кариера работи в Института по балканистика при БАН. Скоро тя рязко сменя научните си интереси и започва да се занимава с древна история, както и със Средновековие.

Тъй като творчеството ѝ е обширно и разнородно и вече е разгледано изцяло в гореспоменатата статия на историка Симеон Дамянов[9], тук ще бъде анализирана само нейната монография от 1974 г. „Казанлъшката гробница"[10]. Книгата ѝ е преведена на руски, английски и японски език. Монографията е поместена и в сборника „С априлско вдъхновение в борбата за мир и социализъм, за единство, творчество и красота"[11] заедно с другите ѝ изследвания.

Целта на настоящата статия е да се разгледа самата монография като структура, да се видят тезите на Живкова в нея и да се проследи към днешния ден по какъв начин се цитира в изследванията по тази проблематика. Освен това да се коментират мнения, изказани за самата книга.

Монографията се състои от: 1) Кратък очерк за историята на древните траки; 2) Откриване на гробницата; 3) Предмети, намерени в гробницата и в могилния насип; 4) Архитектурната форма на Казанлъшката гробница; 5) Декоративната украса на Казанлъшката гробница; 6) Стенописите в коридора; 7) Живописта в куполното помещение; 8) Заключение; Избрана библиография на

изследванията по тракология; общ указател на ползваната литература; азбучен указател на географските имена и археологическите обекти; азбучен указател на срещаните в книгата лични и племенни имена и имена на божества и съдържание.

Въведението в проблематиката е озаглавено „Кратък очерк за историята на древните траки”[12]. Тук авторката ни запознава с тракийската история в широк времеви и географски диапазон. Тя започва с хипотезите за произхода на траките. Хронологическите рамки са от началото на бронзовата епоха чак до включването на Тракия в римската провинциална система. Паралелно разказва и какво се случва с гръцкия свят като неразривно свързан с историята на траките. Отделя внимание на археологическите разкрития до момента на публикуване на монографията, както и на религията на траките. Споменава още и за келтското присъствие, елинизацията и романизацията на населението в тракийските земи и борбата на траките срещу тях.

Вероятно защото книгата е била предназначена за по-широката публика у нас и в чужбина, затова е бил необходим такъв обширен предговор. Това е и свързано навярно с тенденцията през този период на връщане към историческото ни минало във връзка с културното ни отваряне към света.

В „Откриване на гробницата” авторката ни запознава с досегашните изследвания по проблематиката, свързани с датирането, като не изказва лично предположение. В следващата глава следва обяснение за култа на траките към задгробния живот, а след това започва подробно описание на предметите в гробницата. В „Архитектурната форма на Казанлъшката гробница” описва някои от другите куполни гробници в Тракия като паралели. В следващата Пета глава е включено подробно описание на боите и техниките, използвани в стенописите на гробницата. Прави паралел между техниките в голямата зала на двореца-храм в Севтополис и Казанлъшката гробница. „Подобната декоративна украса в Севтополис и Казанлъшката гробница е още едно доказателство за единството по време и култура, съществувало между тях“. В Шеста глава следва подробно описание на стенописите в коридора. В „Живописта в куполното помещение” изследователката определя като основна тема на композицията „тракийско прощално погребално угощение, което фактически е най-интересната и значителна част от живописната украса на гробницата и е една от най-разпространените в сепулкралното антично изкуство”. Знатната тракийска двойка „заема централно място във фигуралната композиция”, следва описание в детайли на сцената[13]. Определя като център на цялата композиция известната сцена с „жеста на трогателно сплетените ръце“. Според Живкова ако се приеме хипотезата, че съпрузите не са били погребани едновременно, което според нея е твърде вероятно[14], то сцената може да се тълкува като „нейната раздяла със съпруга ѝ, който се отправя към задгробния свят, а нейното душевно състояние издава скръбта, че ще продължи земния си път сама”. В заключение на главата тя обобщава в какво се състои майсторството на художника, но не става въпрос за някаква теза на чия школа принадлежи и какъв е по произход.

В заключението на книгата авторката споделя, че независимо от изказаните различни мнения за датирането на Казанлъшката гробница, тя „безспорно принадлежи на времето на Севт III". Въз основа на устна консултация с Иван Венедиков, на когото изказва благодарността си, изразява убеждението му, че на западния фриз на коридора е представен портретен образ. По въпроса за етническия произход на майстора казва, че той „в случая не е от решаващо значение". „Много по-съществено е да се изтъкне, че неговият почерк е вдъхновен от предпоставки, произтичащи и от тракийската действителност. Решаваща е безспорната му принадлежност към тракийския културен кръг, органичната му и страстна свързаност с тракийския бит и дух, с всичко онова, което ни дава право да го наричаме тракийси майстор"[15]. Определя, че има разлика между стила и изображенията от куполното помещение и фризовете в коридора[16].

Нека сега да видим и как монографията се цитира в научните изследвания по темата. В статията на Даниела Стоянова „Някои наблюдения върху ордера и архитектурната декорация на Казанлъшката гробница"[17] е цитирана във връзка с изображенията или по-точно обр. 19 и обр. 24.

В изследването на Костадин Рабаджиев „Елински мистерии в Тракия. Опит за археологически прочит"[18] в главата за Казанлъшката гробница Живкова е цитирана във връзка с мнението на всички изследователи, че композиционният център е „знатната двойка"[19]. Също така по отношение на другия персонаж в централната композиция, определян като „знатна родственица на съпрузите"[20]. Третият път на споменаване е във връзка със съждението, че ако съпружеската двойка се изправи, те биха били много по-високи и от жената вдясно. Тук авторът не е съгласен с твърдението. Цитирано е мнението за централната сцена като погребално угощение към групата автори, застъпващи тази хипотеза[21]. Не е споделено предположението, че това, върху което е седнал мъжът, е „нисък трон без облегало"[22] – според К. Рабаджиев е „скъсено клине". По-нататък е посочено даденото от Живкова подробно описание на плодовете върху масата[23]. Цитирана е още заради интерпретацията на сцената между мъжа и жената и нейното виждане: „тъгата е по мъртвия съпруг, ако погребенията в гробницата не са синхронни"[24]. В приложенията е използвано нейното изображение на централната сцена: обр. 20.

Изводът от разглеждането на съвременната литература е, че Людмила Живкова се цитира главно заради хубавите изображения, които наистина са с много високо качество, както и към групи автори, рядко сама във връзка със собствена хипотеза.

Какво казва Симеон Дамянов за монографията ѝ?

„Плод на новите научни търсения на Людмила Живкова, на нейното умение да напипва най-значимите и актуални въпроси, които се нуждаят от задълбочено изследване е монографията ѝ „Казанлъшката гробница",издадена на български език през 1974 г. Авторката не случайно се заема с изучаването на този паметник на тракийската архитектура и

изкуство. Тя изхожда от убеждението, че той е уникален по своя характер, че е едно от големите постижения на тракийската култура, чийто законен наследник е българският народ, че следователно заслужава да стане достояние на най-широките кръгове на културната общественост у нас и в чужбина.

Монографията „Казанлъшката гробница" е написана с професионално майсторство, с дълбоко проникновение и познаване на темата. За целта авторката проучва огромна документация и литература, извършва и сравнително-исторически изследвания върху древните цивилизации от по-близки и далечни райони, които могат да подскажат някои аналогии с тракийския паметник и в същото време да ни убедят в неговата оригиналност и самобитност.

Людмила Живкова е отлично запозната с трудовете на всички наши и чужди специалисти, които изказват едно или друго мнение за епохата, когато е създадена гробницата, за особеностите и значението на нейните стенописи и т.н. Сред тези специалисти тя особено подчертава имената на нашите учени Г. Кацаров, В. Миков, Ив. Велков, Г. Михайлов, Б. Геров, Вл. Георгиев и др. По много от спорните въпроси, които все още вълнуват изследователите на този паметник, тя има свои виждания, които аргументира с нови данни или формулира като хипотези, чието доказване е въпрос на бъдещи проучвания."[25]

Привеждам дългия пасаж от статията на Симеон Дамянов с идеята читателят да се запознае със стила на времето и да се види как са се разглеждали нейните изследвания преди 1989 г.

В мнението на автора личи желание за възхвала на всичките ѝ трудове, включително и разглеждания. Това е напълно нормално в духа на времето. Трябва да се има предвид, че статията е писана скоро след смъртта ѝ.

Нека видим още едно полярно мнение за нейното творчество, изказано от философа Николай Василев във връзка с конференцията „Културното отваряне на България към света". В интервю, дадено пред вестник 24 часа, той споменава и монографията ѝ: *„За мен Людмила не е нещо особено. Тя е просто един човек с висше образование. Но, разбира се ако не беше дъщеря на Първия, едва ли щеше да се изкачи толкова стремглаво в йерархията на науката и партията. Аз съм чувал, че например трудът ѝ за „Четвероевангелието" на цар Иван-Александър е написано от известния учен, академик Иван Дуйчев. Другата ѝ книга, тази за „Казанлъшката гробница", също е написана от друг човек, от академик*[26] *Фол"*[27].

Разглеждайки „Казанлъшката гробница", е неминуемо да подмина въпроса със спорното авторство. Има слухове, а и изказване, че трудът не е неин, а е писан от друг, вероятно Александър Фол. Самият Александър Фол не отрича своето влияние върху Людмила като негова студентка[28]. Но стилът на Фол е по-различен от нейния, пример за това е и неговата книга от 1972 г. „Полити-

ческа история на траките"[29], която Живкова цитира в „Казанлъшката гробница". Това, което се базира на слухове, е трудно доказуемо, а и в крайна сметка не е невъзможно тя да е автор. Самото ѝ обществено положение и известност предвещава хората да се съмняват в личните ѝ приноси. Нормално е този рязък скок от нова история към древна и средновековна да породи някакви съмнения, но научните интереси все пак се променят.

Според мен автор на книгата „Казанлъшката гробница" вероятно е Людмила Живкова. За съжаление, авторката няма други публикации по тази проблематика, с които да се сравни стилово. Като изследовател на тракийската древност Людмила Живкова остава с „Казанлъшката гробница". Монографията е един добър анализ на проученото към момента, но повече като обобщение на вече изказани в литературата мнения и хипотези[30], отколкото като собствен принос. Книгата е изключително ценна с илюстрациите си с високо качество. Доказателство за това е, че те и до ден днешен продължават да се използват в публикациите.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Баева, И.** (съставител). Културното отваряне на България към света: Материали от международната конференция по повод 70 години от рождението на Людмила Живкова. София, 2013.

[2] **Недев, Н.** Людмила Живкова; Александър Фол; Николай Генчев с досие „Дърдорко". София, 2015.

[3] **Груев, М.** Людмила Живкова – пътят към Агни йога. – В: Преломни времена. София, 2006.

[4] **Николов, Е**. Дъщерята на надеждите. София, 2008; Райнов, Б. Людмила: мечти и дела. София, 2003 и др.

[5] По-подробно вж.: реакциите около организирането на конференция по повод 70 години от рождението ѝ в: Културното отваряне на България към света. София, 2013, с. 7–17.

[6] Случаят е подробно описан от Искра Баева в: Людмила Живкова като феномен в Източна Европа . – В: Културното отваряне на България към света: Материали от международната конференция по повод 70 години от рождението на Людмила Живкова. Баева, И. (съставител). София, 2013, с. 160–174.

[7] На 17 юли 1979 г. е избрана за член на Политбюро, тогава е само на 37 години.

[8] **Баева, И., Калинова, Е.** Българските преходи 1939–2010. София, 2010, с. 171.

[9] **Дамянов, С.** Людмила Живкова – историк, изкуствовед и теоретик на културата. – ИПр, V, 1981, с. 93–120.

[10] **Живкова, Л.** Казанлъшката гробница. София, 1974.

[11] **Аврамов, К., Николов, Л.** С априлско вдъхновение в борбата за мир и социализъм, за единство, творчество и красота: Доклади, речи, статии, изказвания и монографии. Т. 3. София, 1982.

[12] **Живкова, Л.** Цит съч., с. 5–16.

[13] Пак там, с. 68.

[14] Пак там, с.71.

[15] Пак там, с.119.

[16] Това е разгледано още в първичната публикация за гробницата вж: **Миков, В.** Античната гробница при Казанлък. София, 1954, с. 17.

[17] **Стоянова, Д.** Някои наблюдения върху ордера и архитектурната декорация на Казанлъшката гробница. – Heros hephaistos, 2005.

[18] **Рабаджиев, К.** Елински мистерии в Тракия. Опит за археологически прочит. София, 2000.

[19] Пак там, с. 56.

[20] Пак там, с. 57.

[21] Пак там, с. 58.

[22] Пак там, с. 65.

[23] Пак там, с. 68.

[24] Пак там, с. 76.

[25] **Дамянов, С**. Цит. съч., 107–108.

[26] По научна степен Александър Фол е професор.

[27] < https://www.24chasa.bg/Article/1597974> 29.04.2017.

[28] **Христова, В.** (съставител). Самотният пешеходец. Интервюта, разговори, отзиви, статии в медиите. София, 2012, с. 77; 79–80; 85; 175.

[29] **Фол, А.** Политическа история на траките: Края на второто хилядолетие до края на пети век преди новата ера. София, 1972.

[30] Вж: по-ранните публикации за гробницата: **Миков, В.** Цит съч.; **Василиев, А.** Казанлъшката гробница. София, 1958 и др.

СОЦИАЛНАТА ПОЛИТИКА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО В НИКАРАГУА ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Жива ГОСПОДИНОВА

Докторант, катедра „История“
ЮЗУ „Неофит Рилски“ – гр. Благоевград
Научен ръководител: доц. д-р Елеонора Пенчева

The article examines the problems surrounding Nicaragua – social and political issues in the 1990s. The basis for this decision are the economic growth strategies. The outcome of the strategies does not contribute to the realization of social and political rights for the Nicaraguan. The state, within neoliberal programs, does not play an active role as a major provider of social goods and services. They are shifted to the private sector, shifting the focus of government administrations over this period. results of the stabilization and structural adjustment in Nicaragua – in terms of enhanced production and concentration of profits. Considered the most acute social problems in the country and the strategies of the administration to overcome them and to stabilize the economic of the country.

Статията разглежда проблемите, съпътстващи Никарагуа и социалната ѝ политика през 90-те години на XX век. В основата на това решение са стратегиите за икономически растеж. Резултатът от стратегиите не допринася за реализиране на социалните и политическите права за никарагуанците, приети в конституцията. Държавата, в рамките на неолибералните програми има изключително стеснена роля като основен доставчик на социални стоки и услуги. Те са прехвърлени към частния сектор, което ограничава работата на правителствените администрации през този период.

Икономическите и социалните реформи в Латинска Америка през последните две десетилетия на XX век са силно повлияни от изискванията на Вашингтонския консенсус[1]. Основните му характеристики са: *макроикономическа стабилизация чрез фискалната и паричната рестриктивна политика*; *силна либерализация на външната търговия, националните пазари и капитал, както и намаляване функциите на държавата.*

За да се реализира тази политика, правителството насочва вниманието си в следните области: *регулиране и стабилизация* на икономиката, за да се коригират макроикономическите дисбаланси и да се преодолее неефективното разпределение на ресурсите в публичния сектор; *увеличаване на частната инициатива и новия модел на растеж,* ориентиран към насърчаване на износа; *приватизацията* – изпълняване изискванията на МВФ с обещание за

стабилно развитие след децентрализацията и последвалото *„затягане на коланите“* , които ограничават социалните отговорности на държавата. В рамките на изискванията на МВФ правителствата се опитват да балансират предизборните си обещания за по-добър живот на населението.

Въпреки тяхното изпълнение историческата практика в държавите от континента през последния четвърт век показва, че неолибералните изисквания не водят до устойчиво развитие на националните икономики. Облагодетелства се онази прослойка, свързана с международните компании, която има достъп до ресурсите на държавата. ТНК поемат контрола над голямата част от икономическия живот. Много латиноамериканисти смятат, че глобалните елити създават свои олигархии и диктуват на света нови правила и закони. За милиони жители обаче "глобализация отгоре" не е най-ефективния вариант за бъдещето, предвид огромната бедност, която се създава[2].

Управлението на сандинистите

След победата на Сандинистката революция през 1979 г. Даниел Ортега става президент на Никарагуа и управлява до 1990 г. Сандинисткото правителство приема ***програма***, с която значително разширява предоставянето на социална услуги, включително образование, здравеопазване и грижи за децата. ***Основни мерки и цели*** на програмата са: 1. Предоставяне социални услуги за цялото население. Това се извършва, като се организира и мобилизира армия от доброволци. 2. Разширяват се демократичните промени в интерес на целия народ. 3. Правителството се опитва да провежда политика на справедливо преразпределение на благата. То започва с най-належащата програма – ***поземлената реформа***, за да оземли населението на Никарагуа и да му даде шанс за прехрана. За целта правителството обхваща реформата в нов закон (*Ley de reforma agraria, decreto no. 782 de 19 de julio de 1981, publicado en la gaceta no. 188 de 21 de agosto de 1981*)[3]. В глава 1, чл.1 от Закона се гарантира собственост на земя за всички, които работят продуктивно и ефективно. Поема се ангажимент за стимулиране и насърчаване на земеделските производители да се организират в кооперации. Дава им се възможност да поемат отговорността за собствената си съдба като участват пряко в разработването на земята[4].

Правителството на Даниел Ортега работи за преодоляване на огромната неграмотност на населението чрез ***програма за насърчаване достъпа до образование***. Както пише проф. Хуан Ариен, неграмотността спада от 52.5 до 12 на сто по времето на сандинисткия режим[5]. Характерно за този период е приемствеността в националното образование, неговото институционализиране, както и предоставяне на напълно безплатно образование на всички нива, включително и за университетите, пише още Ариен. Доказателство за това е референдумът от 1981 за определяне на принципите, целите и задачите на новото образование[6].

Правителството осъзнава, че най-важна е ***програмата за национално помирение.*** За да се преодолеят негативите от продължителната война, То полага огромни грижи всички слоеве, групи, класи и етнически общности да намерят общи пресечни точки, за да градят заедно бъдещето на държавата.

Резултатите от проведената политика от правителството на Д. Ортега довеждат до: намаляване нивата на инфлация, и подобряване условията на живот. Ако през 1988 г. тя е била 126%, то през януари 1989 г. е 91% , а следващите месеци съответно: февруари 1989 г . – 45% , март – 20% , април –12%, май – 15%[7]. В резултат на успешно реализираната правителствена ***програма „АФА”*** (ориз – зърно – захар) населението успява да се снабди с основните продукти, нужни за изхранване на домакинството. Това е най-добрата програма за доставка на храна, организирана в Никарагуа до този момент. Нейното начало е поставено през 1987 г. от администрацията на Д. Ортега. Започват да се изплащат реални заплати, отчасти платими на държавните служители във вид на хранителни субсидии. През 1989 г. 300 000 са получили подобна помощ, а за сравнение през 1990-те намаляват на 164 000, а за 1991 вече са само 128 000[8]. Тези данни ясно показват ангажираността на правителството с конституционните му задължения. Направена е много добра организация за реализация на приетите програми и постепенното въвличане на все повече специалисти и експертни групи, които с общи усилия да работят за подобряването на социалното положение на никарагуанците.

За да се осигурят постъпления в националната банка, правителството се ангажира със строг държавен контрол над износа на стоки. На първо място е грижата за производството и износа на кафе. За целта правителството приема необходимите разпоредби и укази. С Указ № 32 е предоставена изключителна власт на Института по външна търговия и вътрешните работи (INCEI) за покупка и продажба на продукти за износ. Постановление № 761 от юли 1981 укрепва контрола на Министерството на търговията върху износа. Основен закон No. 12–32, създаден през април 1983 г., постановява, че единствен износител и вносител на кафе е държавната компания на Никарагуа.

Ще отбележим, че по време на гражданската война макроикономическите показатели са с ниски нива, поради липса на опит и финанси за реформи. Наблюдава се и неравномерно разпределение на ресурсите, защото основен приоритет е отбраната. Това налага постепенно да се пренебрегва социалната сфера, а финансите да се насочват към покупката на оръжие. Слабата никарагуанска икономика в периода на войната е тясно свързана с политическата нестабилност, която води до разпадането на обществено-политическите структури.

Последиците от войната са *икономическа разруха, политическа и социална криза*. Според данните, посочени в периодичния доклад на Световната банка за Никарагуа, е видно, че в периода 1977–1985 г. – 21% от градското население и 19% от селското население живеят в условия на крайна бедност. През 1985 г. се посочва, че 70% от населението на страната е бедна, 23% от което е в крайна бедност, а 16% под критичния минимум[9].

Според доклада на Световната банка до края на десетилетието на осемдесетте години на XX век хиперинфлацията в страната достига до 14 700

процента (1988), международните резерви обедняват, а външният дълг достига $ 10 милиарда, което се равнява на 27 пъти годишния износ и 7 пъти БВП[10].

В оценките за този период латиноамериканистите от руската школа са единодушни, че важно условие за наличието на социална политика е факторът ***социална стабилност***. Управлението на сандинистите, отбелязват те, няма нужните специалисти, за да оцени трезво ситуацията, и не успява ефективно да овладее икономическия хаос в страната. Политиката им още не се е освободила от романтичните представи за бъдещето от социалистическия утопизъм и затова не може да реализира добре социално-икономическите преобразования[11]. Според руския анализатор от института за Латинска Америка към Руската академия на науките К. Л. Майданик, много автори, които по-рано са възхвалявали сандинистите, сега, пишат лоши думи по техен адрес. Според него заради актуалност те отричат революцията.[12]

Друг руски изследовател – Д. А. Федеев – пише: „Поради незрелостта на капитализма, отсъствието на стабилна политическа система, крехката структура на гражданското общество, социално-реформисткият светоглед в това време не може да получи широко разпространение. Щом тези партии идват на власт започва тяхната дълбока интеграция в традиционната политическа система – в резултат на това те еволюират към буржоазния реформизъм и не са в състояние да отстояват собствените си социалнодемократични цели: да водят борба за интересите на трудещите се за социална справедливост, за широко демократично представителство на масите в парламента и други“[13].

Тези реалности определят избора на народа за мирно съществуване вместо войната, която лидерите са принудени да водят. Безработицата задължава лидерите на страната да започнат икономически реформи. В този преход от война към мир трябва да се трансформира икономиката, да се решат основните икономически насоки на развитие и да се реализират възможностите за т. нар. *трети път* на развитие.

Никарагуанците протестират срещу неправомерните разходи на правителството. Това намалява авторитета и на лидерите. Много от тях се настаняват в къщите и вилите, собственост на предишните правителства. Затова следващите избори са предопределени от: „победата, съхранила националното достойнство“ или от умората на „унизеното достойнство от глад и бедност“[14]. Предизборната кампания на Виолета Чаморо изглежда като обещание за незабавни промени и добър стандарт. Народът избира обещанията. В началото на 90-те години, резултатите от прилагането на неолибералните правила в икономиката не са преживени. Поредната вълна от народен ентусиазъм заменя Д. Ортега с нов президент, с надеждата той да се справи с бедността.

Управлението през 90-те години на XX век

Първите демократични избори се разглеждат от много анализатори като проява на глобално желание към демокрация и поражение на левите. Резултатите от тях (25 април 1990 г.) са неочаквани повече за журналистите, отколкото за

никарагуанците. Грешките на правителството на Д. Ортега дават възможност на опозиционните сили да се обединят и подпомагани от външни сили, си осигуряват президент, който задоволява амбициите за власт, контрол и промяна на външнополитическия курс. Опозицията получава поста президент, вицепрезидент и 51 депутатски места в Народното събрание срещу 39 за сандинистите. Според руския анализатор А.Д. Пекаревич сандинистите губят изборите, защото не могат да овладеят икономическия хаос от революцията. Да се строи демокрация над десетгодишните военни руини, при огромната умора от войната на никарагуанците е изпитание за всяко правителство.

Икономически и финансови реформи на правителството на Виолета Чаморо

След победата на президента Виолета Чаморо през 1990 г. правителството предприема серия от ***икономически мерки.*** То трябва да се справи с опустошената от гражданската война икономика. Според доклада на Световната банка, към момента на новото управление държавата се характеризира с „тромав, централизиран публичен сектор, малък, свръхрегулиран частен сектор и атрофирали пазарни институции“[15]. Затова усилията на правителството на В. Чаморо са насочени към реформиране на икономическия и социален сектор на Никарагуа чрез нова програма в условията на пазарна икономика, способна да постигне устойчив растеж[16].

Започва се с прилагане на ***пакет от мерки за строги икономии***, съдържащи се в така наречения ***План „100 дни“*** или „***Майорга“,*** на името на финансовия министър Франциско Майорга. Основните цели на правителството са: да се умиротвори страната, като се сложи край на войната, и да се модернизира финансовата система. Правителството предприема ***финансова реформа*** на 3 март 1991 г. Според доклада към Световната банка реформите във финансовия сектор въвеждат конкуренцията чрез включването на частния сектор[17]. Държавните банки се предвижда да бъдат ликвидирани, обединени или преструктурирани като институции. Предвидени са мерки за предоставяне услуги и кредитиране на малки земеделски производители и микропредприятия. Тези промени във финансовата сфера са с цел да се улесни използването на съвременни банкови и финансови услуги.

Поема се ангажимент за стабилизиране на страната чрез приетата ***програма за структурно приспособяване.*** Програмата е финансирана със заеми от МВФ и много други международни и национални организации. Общата сума на помощите е 900 милиона долара[18]. От тях – 500 милиона долара идват от САЩ, а останалите от страните на Западна Европа. Планът на правителството е насочен към намаляване на тежкия външен дълг и на хиперинфлацията. Приравнена е Националната валута кордоба към долара с цел да се опростят данъчните операции.

Същевременно се налагат някои мерки, които пряко засягат покупателните възможности на населението. Правителството обявява увеличение на обществените данъци със 150%, а на телефонните услуги с до 350%. Цените

на петролните продукти са повишават с около 350%. Най-тежки за населението се оказват повишените цени на стоките от първа необходимост – основните хранителни продукти – ориз, боб,царевица, захар, масло, мляко, произведени и пуснати на пазара от държавни предприятия, скачат с около 300% и се оказват недостъпни за голяма част от никарагуанците.

За да се компенсира увеличението на цените, са увеличени заплатите на служителите в обществения сектор средно с 200%[19]. Финансовата помощ, която Никарагуа получава от международните институции, не е достатъчна. Страната става все по-зависима от международните финансови институции, особено между 1991 и 1995 г. Докато търговският баланс показва някои признаци на подобрение, дефицитът достига 35 на сто от БВП през 1997 г. По този начин тежестта на външния дълг се увеличава[20]. След няколко години на икономическа депресия икономиката започва да расте отново през 1994 г., но не се постига подобрение в стандарта на живот на никарагуанците. Новите икономически условия в страната не водят до отваряне на необходимите работни места. Правителството спазва стриктно предписанията на неолиберална модел, който изисква по-малка намеса на държавата в икономическата и социалната политика. Към края на 1996 г. 71 на сто от тях живеят в бедност, детската смъртност е 58 на 1000 новородени деца. Към 1997 г. 14% от населението е безработно, а допълнително 13% само частично заети[21]. Тези цифри са резултат от наложената ***приватизация*** на повече от 400 държавни предприятия, които не могат да функционират без държавни субсидии[22]. Приватизацията, според изискването на прилаганата от В. Чаморо неолиберална програма, е условие за получаване на заем от Световната банка и Международния валутен фонд. Усеща се остра необходимост от създаване на работни места за стимулиране на средния и дребния бизнес. Чрез приетия Закон № 192 от 1995 година се прави поправка в чл. 44 от Конституцията. Част от поправката гласи: „Конфискацията на имущество е забранена“[23]. С този акт правителството слага край на одържавяването.

Външният дълг нараства и това е причина в световната общественост и научните среди да се водят дискусии за опрощаване на външния дълг на някои от най-бедните развиващи се държави, поради невъзможността да бъде изплатен. През септември 1991 г. *Световната банка и Интер-американската банка за развитие* разсрочват всички договорени дългове. Новата програма на правителството включва ***раздаване на държавно имущество, опрощаване на кредити, прекратяване регулирането на обменния курс***. С президентски указ на правителството на Виолета Чаморо, № 44-94 от октомври, 1994 се стартира програмата за ***модернизация на публичния сектор***. Извършва се реформа в държавната администрация, одобряват се проектозакони на президента и законодателната власт, които съблюдават процеса на институционално преструктуриране[24].

Всички тези мерки са с цел да направят икономиката конкурентоспособна. Програмите за централизация на политическите и икономическите функции на предишното правителство се заменят с планирана пазарна икономика. За да се компенсират прекалено високите цени на стоките, правителството издава указ за увеличение три пъти заплатите на държавните служители. В същото време инфлацията расте десетки пъти. Доларът скача[25]. Въпреки някои макроикономически успехи като спада на инфлацията до 12% (1996), правителството на Чаморо не успява да подобри условията на живот на голяма част от населението. В таблицата по Индекс на човешкото развитие (ИЧР), от Програмата на ООН за развитие (ПРООН), Никарагуа попада на втората най-ниска позиция в Латинска Америка след Хаити.

Особеност на никарагуанския преход към мир е, че се постига национално помирение благодарение на максимално направените компромиси от страна на сандинистите и контрите. Свалена е икономическата блокада, дадена е амнистия на контрите, отменена е задължителната военна служба и е разрешен достъпът до пазарите на САЩ. *Прилагането на неолибералните реформи* в Никарагуа, както и в останалите централноамерикански държави, не оправдава изцяло очакванията на населението да повиши стандарта му, не се откриват нови работни места.

Въпреки изпълнението на изискванията на МВФ, стабилизация в развитието на икономиката няма. Това води до стачки и демонстрации на част от населението.

Проблем в справянето с бедността в никарагуанското общество е и неуспехът на програмата за реинтеграция на бившите бойци. След отмяната на задължителната военна служба те не успяват да намерят препитание. Това води до повторната поява на въоръжени групи, организирани в банди. Те са отговорни за възникването на сериозни инциденти. Високи нива на превъоръжаване има в периода (1992–1995). Общиякт брой на хората, които са въоръжени наброява 23 950[26].

Социалната политика на Виолета Чаморо

Социалната политика на новото правителство се провежда в условията на световната криза на социализма и провъзгласената *Вашингтонска инициатива* за неолиберална икономика. Това обяснява изборът на В. Чаморо, но е рано, за да се предвидят резултатите от неолибералните политика. Поуките идват с историческия опит. Държавата трябва да съчетае социалната защита на населението със свободния пазар и частната собственост, които винаги свеждат социалната защита до минимум. Икономическата ефективност на държавата невинаги води до спад в нивата на безработица. Този процес е съпроводен с тенденция за нарастване дяла на сивия сектор в икономиката. Той е нараснал от 47,6% през 1989 г. на 65,4% през 1992 г. [27] *Сивата икономика* става бягство от проблема с безработицата в никарагуанската икономика. Работниците в неформалния сектор са по-малко образовани и получават ниски заплати. Това предполага и по-нисък жизнен стандарт за тях.

Успехите на правителството са отбелязани в доклада на *Икономическата комисия за Латинска Америка и Карибския басейн (ECLAC*). Те показват, че публичните социални разходи като процент от БВП се увеличават през периода на структурни промени от 6,9 на сто през 1990 г. на 11,2 на сто за 2005 г., но остават на ниски нива. Брутният вътрешен продукт (БВП) на Никарагуа е изключително нисък като през 90-те години е 470 долара.

Усилията на правителството не водят до очакваното подобрение на жизнения стандарт. Основният източник на доходи е притокът на парични преводи от емигрантски семейства, работещи в САЩ и Коста Рика. Седемдесет на сто от населението живее под прага на бедността, а двама от 10 души са неграмотни[28]. За сравнение е необходимо да се отбележи, че в Никарагуа социалните разходи са с най-ниската стойност от всички страни в Централна Америка. Освен това, Никарагуа е силно податлива на природни бедствия като урагани и земетресения, което ангажира допълнително разходи от бюджета.

Правителството решава въпросите с инфлацията, държавния бюджет и създава ***социален фонд*** за подпомагане на най-бедните слоеве и върналите се от войната бежанци.

Основните социални последици от плановете за подчиненост на социалната политика на икономическото развитие са високите нива на неравенство и социална изолация в никарагуанското общество. В периода на следвоенните правителства недостигът на финанси затруднява социалната политика. В областта на здравеопазването външни заеми са получени през втората половина на 90-те години. Голяма част от допълнителните средства са били използвани за финансиране реконструкцията на здравните центрове и болниците. В областта на ***образованието*** заемите са насочени към финансиране на децентрализирания модел на образование. Увеличават се разходите в обществения сектор, използвани за изграждане на жилища през 1999 г. След урагана Мич (1998)[29]. правителството осигурява кредити за населението за реконструкция на селските жилища, унищожени от природното бедствие.

Негативите от тези реформи показват, че изграждането на стабилни институции през 90-те години е задължително условие за ефективна работа на министерствата и различните комисии, които отговарят за реализацията на приетите програми.

Политически реформи в образователната система в Никарагуа през деветдесетте години на XX век

В процеса на икономическо и социално развитие образованието е в основата на всяка промяна. Повишаването на конкурентоспособността на населението, успешната реализация и възможността за повишаване благосъстоянието на индивида са в тясна връзка с доброто образование. През 1985 неграмотните са 24,8%, през 1993 г. се увеличават до 29,3% и през 1995 спадат с не много голям процент – до 22,7%. През 1998 г. гимназии са завършили 68%, начално училище – 73%[30]. Данните показват високия процент на неграмотно население

в страната, въпреки мерките, които правителствата на Д. Ортега и последвалото го на В. Чаморо предприемат.

Програмата за насърчаване на образователна реформа в Латинска Америка (PREAL) има активно присъствие в Никарагуа. В средата на 1995 г. Централноамерикият университет (UCA), съвместно с центъра Интерамерикан диалог (IAD) и Корпорацията за изследване на развитието в Чили (CINDE) работят по Програмата за насърчаване на образователна реформа в Латинска Америка (PREAL). Освен в Никарагуа, тя се провежда в още шест страни от Латинска Америка. PREAL протича едновременно и в Бразилия, Колумбия, Гватемала, Перу, Доминиканската република и Венецуела чрез свързани изследователски центрове, под координацията на IAD и CINDE.

Реформата в образованието се случва в нова политическа реалност – опит за изграждане на демократични институти, пазарна икономика и относителен мир. Новият образователен проект е в съответствие с неолибералната политика в образованието. Координаторите на програмата от Централноамериканския университет в Манагуа, Никарагуа – Соня Дуран и Хуан Баутиста Ариен анализират този процес. Те отбелязват, че бедността и безработица с всички произтичащи от тях последици, са широко национално бедствие в Никарагуа[31].

През 90-те години започва изпълнението на образователен модел за децентрализация, известен като ***„Училищна автономия"***[32]**.** Институциите на общественото образование в средното, началното и предучилищното ниво след 1993 г. постепенно преминават от напълно държавно към управление съвместно с частна инициатива. Процесът на приватизация на средното образование (97% от институциите в това ниво на образование) и частното висше образование (26 университета с частни партньорства са създадени между 1990 и 1996 г.) са в съответствие с приватизацията в никарагуанското общество на всички области и сектори.

Според секретаря по трудовите дела на Националната асоциация на педагозите на Никарагуа (Anden) Асеведо качеството на образованието през деветдесетте години се понижава. Причини са липсата на систематични и постоянни образователни центрове под държавен контрол и надзор, както и отсъствието на постоянни преподаватели в обучителния процес. Други елементи, които се отразяват на качеството на обучението, са свързани с липсата на учебни материали и литература за учениците. Проблем за качеството на образователния процес е големият брой ученици в класните стаи на един учител, както и най-вече ниското работно възнаграждение в сектора. Това са предпоставки за това професията учител да е все по-нежелана.

Организациите на гражданското общество за никарагуанско образование, наречени *Форум за обучение и инициатива на Никарагуа* , през юли 1996 г. насочват вниманието към текущия процес на реформа в образованието. Според констатацията на Форума реформата се ръководи от политиката на Световната

банка, въз основа на индуктивни методи от съмнителна валидност за националната значимост, без да има съгласуваност с националната реалност. Лишена от системна логика в комплекса на образованието, принизява на учебния процес до обикновено икономическо явление, оставяйки настрана важността на качеството[33].

Моделът на автономни училища работи на практика чрез свободното събиране на „доброволни" вноски от родителите. Набираните средства подпомагат училищните дейности. Това е форма на споделена отговорност между различните заинтересовани страни.

Ангажиране на родителите

Положителните резултати се изразяват с по-активното участие и повече отговорност на част от родителите към учебния процес (освен финансовата помощ). Учителите и родителите са задължени да набират средства с цел, подобряването на икономическите условия в училището. Искането на доброволни вноски като вид доплащания изключва населението с по-ниски доходи. Друга слабост на училищната автономия е отсъствието на навременен и адекватен надзор като ефективен механизъм за проверка на информацията и докладите, предоставени от различните центрове. Автономните училища прилагат система на управление с местните училищни съвети , в които мнозинство имат родителите. Те разпределят ресурсите, които са получени от събраните от тях такси. За разлика от останалата част на Латинска Америка, на родителите в Никарагуа официално е дадена голяма отговорност и задължение да предоставят пряко голяма част от учебните ресурси[34]. Националните образователни приоритети за 1996–2000 г. на правителството на Никарагуа са формулирани като Национален план за устойчиво развитие[35]. За средната и основната степен на образование правителството си поставя следните цели: увеличаване обхвата на училищната система с приоритет върху ефективното прилагане на всеобщо начално образование. *Произходът и социалното положение на ученика* е съществен фактор за достъпа до училищни услуги или алтернативата да напуснат класната стая. *Селските райони* са традиционно с неграмотно население. Затова властта акцентира върху тях и образованието на младите момичета. Друга цел на правителството е подобряване качеството на образованието и ефективността от предаване на основни умения (четене, писане и смятане).

За постигането на тези цели се работи за *разширяване участието на гражданското общество*, п*одобряване събирането и разпределението на ресурсите, подобряване на образователното съдържание и методи, обучение и насърчаване на учителите укрепване на институционалния капацитет и подобряване ефикасността на управление на Министерство на образованието*[36].

Роля и права на жената в Никарагуа

Отговорността на жените в никарагуанското общество е по-голяма от тази на мъжете. Те носят отговорност за грижата за зависими от тях лица

(деца и възрастни хора) и същевременно добавяне на доходи в семейния бюджет. Социалната политика не успява да се справи с неравенството между половете. Много политики, включително различните проекти в детските градини, са насочени косвено или пряко към отговорността на жените. Във време на нарастващи отговорности и липса на постоянни доходи жените избират път на постоянна или временна миграция. Много са случаите, в които майката живее извън страната, за да получава необходимите приходи за семейна издръжка[37].

Правителството е участник в ***Конвенцията за ликвидиране на всички форми на дискриминация на жените*** от 1981 г., и изпълнява поетите задължения. Правителството представя на генералния секретар на ООН петия доклад по тези въпроси за периода от 1995–1998[38]. Той съдържа мерките, приети на конституционно и правителствено ниво относно ликвидацията на дискриминирането на жените в семейството, за да се реализират те на всички етапи от живота си.

В Никарагуа Конвенцията е ратифицирана през 1981 г. – две години след като е приета от Генералната асамблея (Общото събрание на ООН). След нея ролята на жената значително нараства. От 4,3 милиона никарагуанско население жените са повече от 50%. Правителството в Никарагуа обещава да осигури и гарантира заетост, да премахне бедността, да осигури участие в развитието на страната. Икономически активната част от жените е само 18,3% от общото трудоспособно женско население – 52,3%. В селските райони то достига до 22,2 %. За сравнение, при мъжете икономически активни са 52,3%. Страната е многонационална – най-много – метиси , белите са 15%, афроамериканците са 10%. Продължителност на живота за 1980–85 г. е била 59,8, а през 1985–1990 е 63,7 години.

Високата раждаемост в страната, особено в по-бедните семейства, кара правоимащите да обърнат специално внимание на здравните услуги. Техният обхват се разширява, като важен компонент е отделеното внимание на ваксинациите. Църквата се включва в пропагандирането за защита правата на жената. Жените в селските райони се женят на 14–17 г. – като правило за много повъзрастни мъже с деца от първи брак. Тези факти са показателни за рисковата група на жените в никарагуанското общество. Увеличаващата се обществена и финансова отговорност на никарагуанските жени ги кара да търсят път за реализация извън пределите на своята държава. Оскъдното заплащане на женския труд и традиционният патриархален строй, най-ясно изразен в бедните селски райони, е най-честата причина за това решение.

Проучване на общественото мнение на Института за развитие и демокрация (IPADE) показва, че 77% от никарагуанците не спазват законите, а нивото на доверие към държавни институции е ниско[39]. Само 3% имат доверие в правителството, а 80% имат явно недоверие към Народното събрание и политическите партии. Това подкопава тяхната легитимност и социално представителство.

Заключение

Социалната политика в Никарагуа продължава да е с ограничени ресурси в рамките на изискванията на МВФ. Тя е отслабена от неефективната държавна бюрокрация и зависимостта от неправителствени организации, които са поели стратегически важни държавни функции. Техните приоритети в политиката често са в противоречие с укрепването на публичните институции. Недостатъчният финансов ресурс дава несигурност, нестабилност, предлага дефицит от социални услуги и има сериозни трудности в подобряването на социалните потребности в Никарагуа. Стратегиите за намаляване на бедността започват през втората половина на 90-те години на XX век. Инициативата е на международните финансовите институции. Правителството приема тези стратегии не като начин за подобряване условията на живот на бедните, а като възможност да се освободят финансови ресурси за справяне с бюджетния дефицит.

БЕЛЕЖКИ

[1] Терминът ***Вашингтонски консенсус*** е предложен през 1989 г. от Джон Уилямсън, асоцииран е с неолибералните политики като цяло и въвлечен в по-обширния дебат за разрастващата се роля на свободния пазар, ограниченията на държавната политика, влиянието на САЩ, глобализацията в по-широк смисъл и суверенитета на страните.

[2] **Пенчева, Е.** Глобализация и нетолерантност – опитът на държавите в Централна Америка. – Сборник Глобализация и нетолерантност. София, 2010, с. 152–165.

[3] Reforma a la ley de reforma agraria ley no. 14, 1981.
<http://www.bvsde.org.ni/Web_textos/Legal/LEGAL0108/ley14.pdf>

[4] Пак там.

[5] **Arrnen, J. B.** Education in Nicaragua: between dependency and innovation. – Revista de Informaciyn y Debate. may 22, 2013. <http://www.revistapueblos.org/?p=14267>

[6] Пак там.

[7] Цитат по: **Кабьесес, У., Червонный, А.** Никарагуанская революция: от июля 1979 г. к февралю 1990 г. – Латинская Америка, 1990, № 7, с. 24.

[8] The World Bank. Report No. 10671-NI. Review of Social Sector Issues, February 3, 1993, p. 13.

[9] Пак там.

[10] The World Bank. Report No. 10671-NI. Review of Social Sector Issues, February 3, 1993

[11] **Пикаревич, А. Д.** Никарагуа: до и после выборов. – В: сп. Латинская Америка, 1990, № 9, с. 18.

[12] **Майданик, К.Л**. – Латинская Америка, 1990, № 9, с. 5.

[13] **Фадеев, Д. А.** Социал-реформизм в Латинской Америке: истоки и перспективы. – Латинская Америка, 1990, № 1, с. 37–38.

[14] Пак там., с. 26.

[15] The World Bank. Report No. P-6534-NI, february 24, 1995, p. 2.

[16] Пак там.

[17] The World Bank. Report No. P-5598-NI, September 3, 1991.

[18] **Школяр, Н. А..** Как выйти из кризиса? – Латинская Америка, 1991, № 8, с. 65.

[19] The World Bank. Report No. P-5598-NI, September 3, 1991, с. 6.

[20] **Neira, Oscar.** The imf and financial-sector reform in Nicaragua. <http://www.developmentgap.org/uploads/2/1/3/7/21375820/the_imf_and_financial_sector_reform.pdf>

[21] Пак там.

[22] **Школяр, Н. А**., Как выіти из кризиса? – Латинская Америка, бр. 8, 1991 г.

[23] Ley de Reforma Parcial de la Constitución Política de la República de Nicaragua. – Ley No. 192, feberro de 1995 <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Nica/nica95.html>

[24] The World Bank, Report No. P-6534-NI, February 24, 1995.

[25] **Школяр, Н. А.** Как выіти из кризиса? – Латинская Америка, 1991, № 8, с. 64.

[26] **Estrada, V.** Novedades organizativas de los Desmovilizados de Nicaragua. XXVI Congreso de la Asociaciyn Latinoamericana de Sociologna. Asociaciyn Latinoamericana de Sociologna, Guadalajara, 2007, p. 2.

[27] **Indart, G.** Reformas económicas y pobreza en nicaragua, 2000, p. 31.

[28] Данни от CEPALSTAT.

[29] **Franzoni, J. M**. Largaespada-Fredersdorff, C., Ulloa, K. and Voorend, K. The Political and Social Economy of Care in Nicaragua, 2010.

[30] ООН, Конвенция за ликвидиране на всички форми на дискриминация на жените, Никарагуа, Пети периодичен доклад, 9 септември 1999.

[31] **Durán Q., Sonia E. y Arrien, Juan B.** La Autonomía Escolar en Nicaragua. Análisis preliminar de una experiencia en desarrollo. Managua, Julio 1996.

[32] **Arríen García, J. B., Gorostiaga, X. and Tünnermann Bernheim, C.** Nicaragua: la educación en los noventa desde el presente... pensando el futuro. UCA, Managua, 1997.

[33] Пак там.

[34] **Gershberg, A.** Decentralizacion, citizen participation and the role of the state: The autonomous school program in Nicaragua. – Latin American Perspectives, 1999, Vol. 26, p. 8.

[35] Планът е изготвен до края на правителството на г-жа Виолета Бариос де Чаморо (1995–1996). Отсъстват консултации и участие на икономически засегнати сектори от изготвения план, както и на организации и движения на гражданското общество.

[36] Arríen Ga rcía, J. B., Gorostiaga, X. and Tünnermann Bernheim, C. Nicaragua: la educación en los noventa desde el presente... pensando el futuro. UCA, Managua, 1997, p. 10–12.

[37] Пак там.

[38] ООН, Конвенция за ликвидиране на всички форми на дискриминация на жените. Никарагуа, Пети периодичен доклад, 9 септември 1999.

[39] Анкетата на IPADE е проведена между 850 души от двата пола над 16 години от централните и северните части на страната, избрани на случаен принцип. Нивото на доверие на изследването е 98% и допустима грешка от ± 4.Проучването е проведено на 5–9 декември 2004 година.

ЕТНОЛОГИЯ

ГРАНИЦИ В ДЕТСТВОТО В МАЛКИЯ ГРАД И СЕЛОТО ПРЕЗ ПЕРИОДА ОТ КРАЯ НА XIX ДО СРЕДАТА НА XX ВЕК

Борислава ПЕТРОВА

Докторант, катедра „Нова и най-нова история на България“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. днк Маргарита Карамихова

Giving birth and raising a child is an extremely important in a woman's life and society. Publication follows the "borders" in the childhood in a period from the end of the 19th century to the middle of the 20th century- "borders" of transition for achieving a brand new social status. The introduction is based not only to the published sources but also to my personal territorial researches in my home town- Sopot and the area around the town. Purifying rituals and customs in the first 40 days after birth, mark a border in a new social status for both the mother and the child. This period for the woman marks the turning from ritual impurity to ritual purity, as for the child-it is a period of overcoming the most dangerous first 40 days period. Key moments of growing a child are the first tooth, walking, christening, having a first haircut; Borders can also be some of the national customs which have the meaning of socializing factor of the child. The end of this period (in the middle of the 20th century) marks the border between traditional and new ideas about giving birth and raising a child. Traditional customs and rituals slowly began to lose their power because of the modernization of the Bulgarian society in the second half of the 20th century.

Този текст има за цел да направи преглед на съществуващите в академичната литература концепции за етапите, които отбелязват последователно преминатите критични граници в живота на детето в българската доиндустриална култура. Изложението е базирано както на публикувани вече източници, така и на личните ми теренни проучвания от родния ми град – Сопот и населените места в региона. Чрез лично събран емпиричен етнографски материал от 6 информаторки на възраст от 67 до 90 години с начално, основно и средно образование, разработих битуването на спомена за общобългарските вярвания и практики, създаващи символичната и практическа важност на тези граници. Теоретичната рамка на текста е зададена, от една страна, от теорията за ритуалите на прехода, а от друга – от съвременните теории за границите и граничните зони. Генералната концепция за границите е базирана на най-новите достижения, свързани с етноложкия поглед върху това научно поле[1]. Публикацията има за цел да проследи „границите“ в детството в малкия град и село през периода от края на XIX до средата на XX век – граници на прехода за придобиване на нов социален статус.

Темата за раждането и отглеждането на дете е актуална и е разработвана многократно в нашата научна литература. Нейни изследователи са Анастасия

Воденичарова, Петя Банкова, Маргарита Карамихова, Стоян Генчев, Лозинка Йорданова, Йорданка Манкова и др. Тя присъства и във всички обобщаващи изследвания (Етнография на България, Регионални етнографски проучвания на България). Въпросът за детето и детството винаги е стоял на вниманието на изследователите, като най-често е разглеждан като общобългарски традиционен модел. Приносът на настоящата работа е в отделянето на локалното от общоетничното в проучванията за света на българското дете.

Раждането и отглеждането на дете е от изключителна важност в живота на жената и общността. Обичаите и обредите, свързани с раждането на човека, носят светогледната същност на предците ни, развивана, обогатявана и осмисляна. Те са неразделна част от цялостния бит и по своеобразен начин отразяват неговото културно-историческо развитие.

Очистителните обичаи и обреди през първите 40 дни след раждането на дете бележат границата на нов социален статус както за родилката, така и за новороденото. За родилката тази граница бележи преминаването ѝ от ритуална нечистота в ритуална чистота, а за детето – преодоляване на потенциално опасния 40-дневен период след раждането[2].

Обичаите и обредните действия около раждането имат апотропеен характер за бременната и детето. Изолирането на бременната и родилката се дължи на схващането за нейната нечистост, а в много случаи и за нейната уязвимост от зли сили. Изолиращите средства представляват магична бариера между външния свят и родилката с детето. Апотропейни са главно миризмите, кадежите и червеният цвят[3].

Вярата в предохранителната материя (метал – сребро – злато), на цвета (синьо, червено, черно), на пречистването с огън и вода, материализирана в обичаите около родилката и детето, е трайна и жизнена на места толкова, колкото е била и в момента на нейното възникване[4].

По думите на информатор от гр. Сопот, когато раждането започне, не се казва на никого, особено на майката на родилката. Вярва се, че майката се измъчва и предава мъките и на дъщеря си. (Инф. 1) Помни се, че когато започва раждането, родилката прекарва сапун през пазвата си, за да роди по-лесно. (Инф. 1, 2)

Първият предохранителен комплекс от обичаи и обреди след раждането започва с изкъпването на новороденото. Веднага след раждането „бабата" бърза да окъпе детето. Във водата се слагат билки, набрани по Еньовден, разбива се яйце, пуска се пирон и сребърна паричка. В някои краища измиват родилката със светена вода. Първата вода от къпането изливат върху трендафила, върху темела на обора, при добитъка. Мястото трябва да е чисто – да не се стъпва там.

Информаторката И.В. разказва, че при къпането на детето във водата се слага яйце, за да му е мека кожата. Един път в седмицата се пуска и по шепа сол, понякога против рахит се използвала и орехова шума. Кръстчето на

детето се маже с мас – за да се „загрее и подхрани". Практика било и слагането на сапун за бръснене, който също омекотява. Вярва се, че 40 дни никой не трябва да сяда на леглото на родилката. Жена в цикъл не трябва да ходи при родилката, защото ще излязат червени петна по лицето на детето.

В с (опотския край е разпространено вярването, че майката трябва да бае на детето, да му сложи синьо мънисто или черна точка на личицето, за да го предпази от уроки. Когато се простират, дрешките на детето се слагат нагоре – към якичката, за да расте нагоре. Никога не се простира наопаки, за да не са прашни върху телцето на детето. До 40-ия ден детето трябва да се осоли, насолява се навсякъде, където има гънка, без очичките, стои 1–2 часа и солта се отмива. Пази се споменът, че 40 дни родилката е трябвало да лежи върху черга, постлана на слама, защото лесно се почиства, никой друг не ляга там.

Раждането е момент на преход. Помни се, че на първия ден след раждането се меси първата питка, с което се отбелязва преходът. Питата се нарича „бърза" или „богородична". Меси я „бабата" или малко момиче, което е от „цяла къща" – майчино и бащино. „Бабата" прекадява първия хляб и го разчупва над главата си „подскачайки", за да е пъргаво детето. Питката, намазана с мед, се изяжда само от домашните, като се захранва с нея и родилката. По този начин се нагостява св. Богородица, за която също се отделя парче.

Втората пита се меси най-късно на третия ден след раждането и протича при широко разгънати обредни практики[5]. Питата, с която се извършват основните обредни действия, обикновено е без украса[6]. Предпазните действия са съсредоточени около влизането при детето и родилката. На прага, през който всички посетителки прекрачват, се поставят желязо, огън, червен конец. Нея наричат „голяма пита", „понуда". На този ден „бабата" със зелена пръчка и здравец с корена поканва младите съседски и роднински жени. Всяка поканена жена носи прясна пита, баница, печена кокошка и оставя при детето монета „за сън" и да си купи име, защото сега е без име[7]. Бабата разчупва питата – да се „чупи" детето – да не е инат, да възприема доброто и да пречупва лошото в характера си. После си подават една на друга от питите, та детето да е „сговорчиво" и да приема доброто от всеки[8]. Угощението започва, като „бабата" издига питата над главата си, завърта се към четирите страни на света и когато бъде обърната на изток, подскача и счупва опряната на главата ѝ пита. При подскачането извиква: „Хоп да расте детето"[9]. Питата се раздава на всички, като най-напред в сито се слага парче за родилката. Широко е разпространено вярването, че на която се падне крайче, ще роди момче. На понудата почетно място се отрежда на кърмачката, която е закърмила детето. Свекървата поставя на врата ѝ низа сухи червени чушки, накичва главата ѝ с цветя, зад ушите и мушва хубави червени пиперки – „да е червено и весело детето", а на главата ѝ слага ситото – „да е сито детето". Подават новороденото на кърмачка, за да го захрани, а в това време на голямата пита горят три свещи и се прекадява трапезата. След този обред свещите се усукват и се залепват в горната част

на вратата, за да расте детето високо. На тази погача, както и на първата, присъстват само жени, и то „чисти" (без менструация). Момите нямат право да участват в тържеството. След гощавката търкалят увитото дете по трапезния месал за здраве и ситост[10]. Жените се разотиват, без да се сбогуват и обръщат към родилката, без и тя да ги изпраща с поглед, за да не изгуби млякото си[11].

Най-съдбовна за новороденото е третата нощ. Тогава според народното вярване идвали три жени (сестри) – орисници, наречници, някои от информаторите смятат, че това са самодиви – за да предскажат бъдещия му живот. (Инф. 1, 4)

Важни моменти от живота на новороденото са хвърлянето на пъпната му връв, първото повиване, първото захранване.

Пъпната връв се хвърля на чисто място, като това място трябва да носи някаква символика. Примерно може да се хвърли в двора на училището, за да стане детето учител, в двора на църквата, за да може, като порасне, да стане поп, и така нататък въпрос на избор е от страна на майката[12].

Първото повиване се извършва в стари, но чисти дрехи, които са били на единия от двамата родители. Ако новороденото е момиче – в дрехите на майката и съответно, ако е момче – в дрехи на бащата. Това е древен начин за приобщаване на детето към родствената му група[13]. Ризката или пелените, в които се облича детето, са надвесени над огъня три пъти, три пъти са поплювани и три пъти през тях е прекарван горещ въглен[14].

Много важен момент е първото захранване на детето, това обикновено става на третия ден след раждането. Обикновено първото захранване се прави от друга родилка, която вече е кърмачка. Тя трябва да има определени добродетели, за да извърши този така важен елемент от родилната обредност. След като закърми детето, то и нейните деца са вече побратими или посестрими, тъй като са сукали от една гръд. На тези деца им е забранено да встъпват в брак помежду си. След първото обредно закърмване биологичната майка е тази която продължава с откърмването на детето си. Когато кърмачката не е кръвна родственица, се гледа двете деца да са от един и същи пол[15]. Смята се, че кърмата има магически способности, тъй като тя дава живителни сили детето да порасне здраво и силно. Над главата на майката през този момент се държи сито, пълно с хляб, плодове и орехи. Докато детето суче, бабата ръси над главичката му, да бъде приказливо, като тракащите орехи[16]. Вакарелски съобщава друга разновидност на този елемент в следродилната обредност. След като детето започне да суче, бабата държи над главата му сито с хляб и чесън, като под всяка мишница държи по един хляб, за да може детето винаги да е сито[17].

Основаването на родилен дом в този регион през 50-те години на XX век се явява граница, която изцяло променя целия традиционен цикъл в родилната обредност. Излизането на жената от нейния дом и раждането в

болница прави невъзможно изпълняването на обредите след самото раждане, спазвани строго до този момент.

Следващият граничен момент за детето е 40-ият ден, който е свързан с много обредни практики. Този ден е празничен, щастлив. След първите 40 дни родилката и детето ѝ вече се откъсват от всичко нечисто, краят на този период се отбелязва както с църковен ритуал, така и с очистителна молитва. Прилагат се и други магически практики, които българинът с респект и вдъхновение изпълнява във важните моменти от семейната обредност. Вярва се, че след четиридесетия ден родилката се очиства, затова е необходимо да отиде на църква, а след това на гости у кума си или в дома на майка си, където се извършва народното очистване. При отиване в храма тя се облича празнично и се подготвя за дългото пътуване между цели два свята. Носи китка трендафил или поне зелена пръчка. След молитвата бабата ритуално полива жената и детето ѝ с вода. Детето се облича с нови дрешки, приготвени за случая. Раздават се питчици, важно е да се отбележи, че майката и детето си тръгват по различен път от църквата, а не по който са дошли. По пътя хвърля червения конец, който е носила. На шипков храст хвърля повоя на детето, а като се прибере вкъщи, меси питки и раздава от тях за здраве[18]. След това отива в дома на майка си или кръстника. Тя стъпва на прага на къщата, а майка ѝ я полива върху краката с малко вода. След „измиването" вече може да влезе в къщата, майка ѝ белосва детето с брашно и му дава яйце[19].

Знае се, че в Сопотско на 40-я ден се прави питка с мед, канят се жени и дечица. Сварява се и фасул нагъсто, нарича се „петарски фасул". Родилката трябва да опитва от всичко, което ѝ се подаде. А ако нещо ѝ се дояде, но го няма, трябва да си захапе дланта.

И днес в Сопот е запазено ходенето на църква на 40-я ден след раждането, където на родилката и новороденото се чете очистителна молитва. Практикува се и отиването на майката и бебето на гости последователно в три къщи, като задължително в една от тях трябва да има малко дете.

След 40-тия ден от раждането обичаите и обредите, свързани с родилката и новороденото, се разреждат. Те бележат само възлови моменти от израстването на детето – поникване на първо зъбче, прохождане, стрижба[20].

Друга граница в развитието на детето е прохождането. То е свързано с целия обреден комплекс, отнасящ се до израстването на здраво и нормално развито дете. Когато се изправи и започне да стои без чужда помощ, родителите очакват щастливото събитие[21]. Прохождането се отбелязва с омесване на пита – „прощъпалница". Обикновено питата е без пластична украса или порядко цялата украса се състои от едно релефно стъпало. Питата се поставя върху софрата, а на нея – предметите символи на различни професии. Вярва се, че към какъвто предмет детето протегне ръчички, такъв ще е занаятът му, като порасне. За прощъпалник се избира добър ден – та да е спорна работата му, като порасне[22].

Прощапулник се прави на всяко дете и днес в Сопот. Майката, тичайки, търкулва питката и събраните деца тичат след нея. Важно е тя да не се спъне, защото в такъв случай детето ѝ ще се спъва цял живот. Запазен е и изборът на предмет символ от детето. Днес семействата все повече залагат на предмети, свързани с доходни професии, надявайки се на добра съдба за своето чедо.

При пониквaне на първия зъб на детето обредните действия целят да осигурят пониквaне на здрави зъби, без усложнения. Майката натрива венците на детето с игла, за да израстват лесно и да са здрави като метал.

Първото подстригване се извършва между първата и третата година на детето. Постригването най-често се прави от кръстника. За стрижбата отново се избира добър ден и се гледа месецът да е пълен.

Кръщаването е едно от големите събития в живота на детето и неговото семейство. Кръщаването на детето е граница и повратен момент в неговия живот. Според думите на информатор кръщенето се прави „колкото се може по-рано, за да попадне в божиите ръце“. (Инф. 3)

Кръщенето като обред се извършва скоро след раждането на детето, обикновено то става десетина дни след него. Обредът става в черква по съответния ред. За това се грижат бабата и кръстникът. В народната традиция кръстникът има изключителното право да дава име на детето, без да се съобразява с желанията и мнението на родителите. При това той е длъжен да облече новороденото. Тържеството става у дома след обреда и се състои в гощавка[23].

Името на детето избира кръстникът, понякога се кръщава на свекъра или свекървата, ако се роди на празник, се взима името на светеца. Според информатори не е хубаво да се сменя името на детето, смята се, че то е записано на звездите. (Инф. 2, 3)

Задължително се коли животно – овца или женско теле – като курбан в чест на бебето. Два-три дни преди деня, определен за кръщене, бабата и дядото с китка здравец и съд с ракия или вино, украсен с цветя, отиват да калесат кръстника. Те носят погача или баница. За кръстник се кани този, който е венчал младите, но ако той откаже, избират нов[24]. Кръстникът задължително трябва да е кръстен в църква. Според един от информаторите, ако не е поканен старият кръстник – той проклина детето. (Инф. 3)

Задължението на кръстниците е да подготвят всичко необходимо за обличането на детето – риза, пелена, шапка, повои, люлка. Водата, в която ще се къпе то, също се приготвя от кръстницата. Кръстникът, както и майката на детето, не бива да се хранят, докато детето не бъде кръстено и предадено на майката. Така се осигурява здраве на детето. В църквата детето се отнася от свекървата, там не присъстват майката и бащата. Попът потапя детето в казана с вода, в която е сложен босилек. До три пъти го потапя и пита как се казва новороденото. След това го миросва. След обреда в църквата кръстницата облича и повива детето в нейните дрехи, а кръстникът го поема и носи до дома на родителите. На прага той го подава на майката, която държи в ръцете

си мъжка риза за момче, женска за момиче. Думите, с които го предава, са: „Еврейче го взех, християнче го връщам" и назовава името му[25].

Докато не се кръсти детето, то не се оставя самичко. Само кръстено дете се изнася навън. След като е кръстено, към новороденото вече се обръщат на име, и то има свое място в дома. След кръщаването всеки от семейството има достъп до стаята с люлката с бебето – да го види, да му се порадва или да го залюлее[26].

Кръщенето и днес е празник за цялото семейство в Сопот. Кръстниците трябва да купят дрешките за детето, като те задължително трябва да бъдат бели – символ на чистотата и новия статус на новороденото. В доста семейства все още се пази обичаят първото дете да бъде кръстено на свекъра.

В своето изследване за обредите на прехода А. ван Женеп отбелязва, че независимо от това, какъв е типът общество, всеки индивидуален човешки живот се състои в последователно преминаване от една възраст в друга и от едно занимание към друго. Тези промени в повечето случаи са придружени от специални ритуали и актове, от обредност, която в диахрония се свързва със сакралното[27].

Гранична възраст за момите е 14 години, а за момците – 16. Момиче, навършило 14 години, се смята за мома. Тя трябва непременно да излезе на хорото и да играе. По този начин девойките, които се замомяват, се показват пред селската общественост в знак, че за тях могат да се изпращат вече женихи. Родителите на момците оглеждат коя мома ще подхожда на техния син. На 16 години момчетата стават ергени. От тази възраст всяка вечер излизат по улицата на групи и обикалят къщите на изгорите си. Вечер са се събирали и на кладенците, където напиват водата на момичетата и им крадат китките.

Граница се явяват и някои народни обичаи и обреди, които имат функцията на социализиращ детската възраст фактор. При тях участват всички поколения. Обредното участие на всяка възраст е дълбоко обосновано от повелята на обичая и не можем да си представим смисъла на един обичай без участието на децата.

Лазаровден е един от най-големите празници в пролетния календарен цикъл. Той е възникнал в епохата на праславянската общност и е типичен за нашия бит. В същността си лазаруването е посветителски обред, през който трябва да преминат всички девойки, за да могат да минат под венчило. Момичетата, облечени в невестини дрехи, взети назаем (вид имитативна магия), ходят от къща на къща и пеят за женитба, любов, здраве и плодородие, а стопаните ги даряват с пресни яйца и дребни монети. От този ден нататък девойката има нов социален статус и вече може да си избира годеник, както и от друга страна, да бъде искана за невеста.

Помни се, че подготовката в с. Каравелово (Карловско) започва седмица преди Лазаровден – тогава момичетата, които ще лазаруват, си избират кума, която трябва да води хорото. Научават няколко песни с различен характер, ако се пеело за мома, изпълняват *„Мела е мома дворове",* а за ерген – *„Юнак*

майка пита". Момичетата се *„наглашат за Лазар"*, всички се пременят, дори и най-бедните майки осигуряват нова рокличка за момичето си. В деня на лазаруването се събират у кумата, оттам тръгват да обикалят селото, носят кошнички. В Пловдивско има момче с тях, което ги пази от кучетата. Момичетата обикалят познати, роднини, из различни къщи в селото. След 13.30 – 14 часа отиват в дома на кумата и оставят там всичко, което са събрали. На другата сутрин се събират отново и изпълняват ритуала *„Да метаме пош"*. Взимат кърпа (нарича се пош), мятат я на рамото на даден човек и той трябва да върже монета в края. След като върже монетата, му пеят песен за здраве. Това продължава до обяд. На последния човек, на когото мятат кърпата, пеят следното – *„Мали Гано Драгано, отиде си Лазара, тичай, Гано, стигни го, дай му пръстен – върни го"*. После момичетата отиват в дома на кумата и разделят полученото поравно. Преди да тръгнат всяко момиче дава на кумата пръстен, гривна или някакъв друг накит трябва момичетата да говеят на кумата до Великден. На Великден лазарките се събират на трапеза у кумата, носят ѝ червени яйца, за да я поздравят и отговеят. Там тя им връща накитите, а на момичето, което не е спазило говеенето, счукват накита.

В с. Каравелово, освен големите лазарки, обикаля и група с малки момичета на възраст до 12–13 години. Те се събират на кръстовища или на главната улица, облечени в най-хубавите си дрехи (обикновено ушити специално за празника, на главите си имат венци от цветя или от върбови клонки). Избират си водачка, тя носи голяма кърпа (носна или специално ушита). Момичетата играят, докато по улицата се зададе мъж, независимо на каква възраст. Една от девойките, която познава мъжа, се затичва към него и хвърля на ръката му кърпата и го хваща така, че мъжът да не може да мръдне, момичето сваля кърпата, когато получи пари.

По време на обичая се пее:

Всеки дава, всеки дава по кило вино по кило вино.
(Името на мъжа) дава две кила вино, две кила вино,
че той си има добра госпожа, добра госпожа,
че тя е била, тя е била (името).

Песента се повтаря, докато мъжът даде пари.

По традиция лазарка трябва да стане всяка девойка – не е ли лазарувала поне веднъж, не може да се омъжи. Задължителна норма за всички подрастващи девойки, лазаруването отбелязва преломния момент, в който момичето става мома, която може да бъде сгодявана. Обичаят е от така наречените предбрачни ритуали, чрез които общността символично приема вече порасналата девойка и я подкрепя в желанието ѝ да се задоми и да създаде собствено семейство. Женитбената идея се чете в т.нар. кумичкане и говеенето, които са важни елементи на сватбените обичаи[28].

Инициация при момчетата се явява коледуването, то утвърждава тяхната зрялост и социалното им положение. Коледарите са момци, които вече могат да изпращат сватове. Коледуват само мъже – празнично облечени момци, предвождали от женен мъж, обхождат след полунощ къщите на своите съселяни, пеят песни и изричат благослови, заради което щедро биват дарявани от стопаните. Коледарите избират свой водач-станеник. Станеникът трябва да е почитан от всички хора в селото. В неговия дом се разучават песни и благословии. Вечерта преди да тръгнат из селото, най-напред коледуват в неговия дом[29].

За ролята на тези обичаи като гранични говори и фактът, че първите истински мъжки дрехи момчетата обличат за първото си коледуване, а момичетата за първото им лазаруване. Тогава момчетата опасват пояси, а момичетата престилки, едни своеобразни атрибути на прехода от детство към ергенство и моминство. До този момент детското облекло не се диференцира по пол[30].

През втората половина на XIX – началото на XX век традиционните обичаи и обреди, свързани с бременността, раждането и отглеждането на детето са още живи. В селска среда те са активни и пазят многобройните си връзки с останалите дялове на традиционната обичайна система[31] . Традиционните обичаи и обреди постепенно започват да се разпадат и стесняват в резултат на модернизационните промени, които настъпват в българското общество през втората половина на XX век. Краят на разглеждания период (ср. на XX век) бележи границата между традиционните и съвременните схващания относно раждането и отглеждането на дете.

Важно е да се отбележи, че под влияние на множество фактори – семейна традиция, медии, местни (читалищни) инициативи – голяма част от тези знания за миналото все още се пазят в комуникативната памет на жителките на малкия град и село.

БЕЛЕЖКИ

[1] Виж литературата на http://www.eastbordnet.org/working_papers/

[2] **Gancheva, I.** Ritual purity associated with birth and raising a child – IN: The Belogradchik Journal for Local History, Cultural Heritage and Folk Studies, Vol. 6, Number 3, 2015, ISSN: 1314-0256 (Online), p. 355.

[3] **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. София, 1977, с. 475.

[4] **Карамихова, М.** Един възможен прочит на демографски факти, записани в традиционната култура по българските земи. – В: Историческо бъдеще. 2/1998, с. 180.

[5] **Йорданова Л.** От раждането до годежа. София, 2010, с. 26.

[6] **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. 3. София, 1985, с. 168.

[7] **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. София, 1977, с. 474.

[8] **Йорданова Л.** От раждането до годежа. София, 2010, с. 26.

[9] **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. София, 1977, с. 474.

[10] **Йорданова Л.** От раждането до годежа. София, 2010, с. 27.

[11] **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. София, 1977, с. 474.

[12] **Козарева, Цв.** Растителният код в семейната обредност, Дипломна работа, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 21.

[13] **Колев, Н.** Българска етнология (етнография). В. Търново, 2002, с. 209.

[14] **Йорданова Л.** От раждането до годежа. София, 2010, с. 20.

[15] **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. 3. София, 1985, с. 169.

[16] Георгиева, Дражева 1980. Ив. Георгиева, Р. Дражева. Семейни обичаи. – В: Пирин, 1980, с. 385.

[17] **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. София, 1977, с. 473.

[18] **Старева, Л.** Български обичаи и ритуали. София, 2005, с. 60.

[19] **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. 3. София, 1985, с. 167.

[20] **Йорданова, Л.** От раждането до годежа. София, 2010, с. 38.

[21] **Илиева, В.** Детето – първите седем години. – В: Светът на българина през XX век, София, 2011, с. 287

[22] **Йорданова Л.** От раждането до годежа. София, 2010, с. 38.

[23] **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. София, 1977, с. 474.

[24] **Йорданова, Л.** От раждането до годежа. София, 2010, с. 27.

[25] **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. 3. София, 1985, с. 169.

[26] **Илиева, В.** Детето – първите седем години. – В: Светът на българина през XX век, София, 2011, с. 287

[27] **Van Gennep, A.** Rites of Passage. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1960.

[28] **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. София, 1977, с. 513.

[29] **Калоянов, А.** Славите ли Млада Бога? Всичко за празника Коледа, 72 коледни песни, 4 благословии. Велико Търново, 1992.

[30] **Илиева, В.** Детето – първите седем години. – В: Светът на българина през XX век, София, 2011, с. 287.

[31] **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. 3. София, 1985, с. 163.

Списък на информаторите:

1. Иванка Рангелова Врачева, гр. Сопот, р. 1944.
2. Станка Нечева Нечева, гр. Сопот, р. 1941.
3. Ненка Семкова Петролова, с. Каравелово (Карловско), р. 1923 (п. 2015).
4. Неда Христова Делова, с. Каравелово (Карловско), р. 1946.
5. Мария Алексиева Враджева, с. Каравелово (Карловско), р. 1943.
6. Иванка Христова Монева, с. Каравелово (Карловско), р. 1949.

ГЕОГРАФИЯ И КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

БЕЛОГРАДЧИШКИТЕ СКАЛИ КАТО НЕМАТЕРИАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО И КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

Беатрис ВЛАДИМИРОВА

Докторант, катедра „История“
ЮЗУ „Неофит Рилски“
Научен ръководител: проф. днк Васил Марков

In this article we explore the Bulgarian natural and cultural heritage and its successful transformation into significant resource for the development of the cultural tourism in the country. The highlight is set on presenting the Belogradchik Rocks as natural and cultural phenomenon. The aspect of tourism also plays significant role in the problem – figuring out a way to make Belogradchik more social and to turn the place into attractive center for visitors and also to make it a suitable environment for the development of sustainable tourism.

България е страна с изключително разнообразно културно наследство, като по този начин тя заема водещи позиции сред държавите в Европа, редом с Гърция и Италия. Културното наследство обхваща нематериалното и материалното недвижимо и движимо наследство като съвкупност от културни ценности, които са носители на историческа памет, национална идентичност и имат научна или културна стойност[1].

Под нематериално културно наследство в Конвенцията на ЮНЕСКО от 2003 г. се разбира: *обичаите, формите на представяне и изразяване, знанията и уменията, – а така също и свързаните с тях инструменти, предмети артефакти и културни пространства, – признати от общностите, групите, а в някои случаи отделните лица като част от тяхното културно наследство... По смисъла на тази Конвенция за нематериално културно наследство се приема само това нематериално наследство, което съответства на съществуващите международни нормативни актове по правата на човека и което отговаря на изискването за взаимно уважение на общностите, групите и отделните лица и за устойчиво развитие*[2]. Съгласно действащата в съвременна България законова рамка, към нематериалното културно наследство спадат устните традиции и форми на изразяване, включително и езикът като носител на нематериално културно наследство, художествено-изпълнителското изкуство, социалните обичаи, обреди и празненства, знанията и обичаите, които се отнасят до природата и вселената, знанията и уменията, свързани с традиционните занаяти[3].

Нематериалното културно наследство е определяно като важен „ресурс“ на различните общности. Ключовото му място като ценност се обособява

заради социалните му функции при формиране на персонална и национална идентичност, нейното поддържане, усещането за самобитност и чувството на приемственост[4]. В тази връзка неговото опазване е от изключителна важност. Ролята му в икономическото развитие също не бива да се подценява[5].

Културното наследство и културният туризъм са в пряка зависимост помежду си. Културният туризъм е вид туризъм, използващ като ресурс наследството – културните и природните ценности на средата, които съхраняват колективната памет на обществото, както е прието от Международната харта за културен туризъм на ICOMOS (International Council of Monument sand Sites, Mexiko, 1999)[6]. Културният туризъм е силно облагодетелстван от богатствата на културното наследство, но като стопански отрасъл цели да обхване не само паметниците на културата, но и традиционни земеделски практики, социални събития и традиции, местни занаяти, кухни и др. Също така, усилията, които се полагат в развиването му, са съпътствани от опити да се разшири и териториалният обхват на туристическите дестинации, като се комбинират традиционни исторически забележителности и нови маршрути[7].

Културният туризъм съчетава в себе си културната и туристическата сфера, като по този начин те двете си взаимодействат и грижата за „миналото" се дава шанс за по-добро развитие. Процесът по социализация и икономическият контекст на темата за културно-историческото наследство са следствие от повишаването на образователния ценз на пътуващите. Съгласно част от статистическите данни – 60% от европейските туристи се интересуват от културния аспект на избраната туристическа дестинация. Културният туризъм, неговите дейности и услуги, които са в пряка или косвена връзка с културното наследство създават една зависимост помежду си. А зависимостта между тях играе важна роля за развитие на физическата и икономическата среда в населените места[8].

Културният туризъм, освен като най-бързо развиващата се форма на туризъм, е определян и като част от алтернативния туризъм. Напредването на технологиите и глобализацията, действащи стагниращо или водещи до изчезването на редица отрасли, се отразяват благоприятно на туризма. Чрез използването на алтернативни форми на туризъм и допълнителни туристически услуги се гарантира подобряването на туристическа дестинация и туристическия продукт, като това моментално води и до удължаване на туристическия сезон и увеличаване на потока туристи. Този тип туризъм е подходящ за малки и отдалечени населени места в близост до планината, защото те разполагат с ресурс да развиват различните негови форми (съчетание от културно познавателни обиколки, еко- и селски туризъм), като едновременно с това се полагат и грижи за опазване на околната среда и подобряване на благосъстоянието на местните хора чрез дългосрочно планиране и повишаване на техните доходи, привличане на инвестиции и т.н. Белоградчик и неговият регион са едно място, което има голям потенциал за развитие на точно подобен туризъм. Красивата природа, богатата история, културното наследство

са само част от ресурсите, с които разполага община Белоградчик, за да се превърне в център за развитие на туризъм и първостепенна туристическа дестинация.

Белоградчик е общински център от област Видин и към територията му спадат общо 18 селища, от които 1 град – Белоградчик и 17 села, с обща площ 411 кв. км. Белоградчик и неговият регион са населявани от дълбока древност, което бихме могли да предположим, че е следствие от благоприятния климат, разнообразния релеф и природните условия. Белоградчишкият край привлича вниманието на много изследователи, пътешественици и творчески личности с невероятните си природни дадености. Със своите културно-исторически паметници, както и с природните забележителности, град Белоградчик и неговите покрайнини могат да обособят като самостоятелен туристически център, но също така да бъдат включени и културни маршрути, обхващащи цялата област Видин, област Враца и област Монтана. Пред Белоградчик съществува и възможността да създаде партньорска мреже с пограничните райони в Сърбия и Румъния, чрез което да разработват трансгранични маршрути, показващи най-голямото културно-историческо и природно богатство от стрите страни. Градът и околностите на Белоградчик редовно се посещават от хиляди туристи, чиито брой нараства през последните години, особено след кандидатурата на Белоградчишките скали като едно от Седемте нови световни природни чудеса и спечелването на приза „Чудесата на България", като най-българския символ на материално културно наследство. На едно от заседанията на Консултативния съвет по туризъм, проведено в началото на тази година в град Белоградчик бяха представени и данни за потока на туристи в Белоградчишко. Съгласно представената справка туристическите обекти на територията на община Белоградчик са посетени от 91 250 посетители, от които чужденци – 25 636. Най-голям интерес предизвикват Белоградчишката крепост и Белоградчишките скали – 59 493 посетители, следвани от пещерата „Магура" с 29 389. Забелязва се ръст на посещенията в сравнение с 2014 г., когато посетителите са били общо 75 159, от които чужденци 17 112 души[9].

Северозападът е най-слаборазвитият регион в България и икономическото му състояние може да се подобри най-вече чрез туризма. Белоградчишките скали са най-ценният туристически, природен и културен ресурс, с който разполагат община Белоградчик и Северозападна България, но за да съществуват повече възможности за качествено развитие на туризма и стопанския живот като цяло в този регион, има още редица важни компоненти и това са: инфраструктурата, обществените услуги, туристическата суперструктура[10] и социализацията на туристическите обекти. В тази статия ще акцентирам върху Белоградчишките скали като природен, културен и туристически феномен, нематериално културно наследство, свързано с легендите и преданията за тяхното образуване и причудливи форми. Друг важен елемент от изследването ще бъде инфраструктурата, туристическата суперструктура и социализацията на обекта, както и анализът на тяхното моментно състояние.

Белоградчишките скали са един от най-посещаваните обекти и природни забележителности от туристи в България. Те са утвърден природен феномен,

придобил европейска популярност още през XIX в. Първите документирани илюстрации на тези монументи са от втората половина на XIX в. и принадлежат на Феликс Каниц и Сьомбати, като някои от акварелите на първия автор от 1873 г. се пазят в Архивния институт на БАН. За това, че са едни от най-посещаваните обекти в България, подсказват различни класации, правени в едни от основните сайтове за туризъм, сред които peika.bg, pateshestvenik.com, pochivka.bg и др. Като природна забележителност те се намират на защитена територия, простираща се приблизително на около 600 ха, която е обявена за такава през 1987 г. със Заповед №601/01.07.1987 от Комитета за опазване на околната среда, обнародвана в *Държавен вестник* № 54 (1987), № 4 в Държавния регистър на природните забележителности. Първоначално площта на защитената територия е била 598,7 ха. При разработването на Регистъра и кадастъра на геоложките феномени в България през 2002 г. бе предложено разширение на площта с 84,4 ха на запад от защитената територия в местността „Сбеговете", където се намират едни от впечатляващите скални феномени[11]. Това разширяване на защитената територия показва, че с напредване на времето и с нарастване на изследванията в този район се откриват все по-интересни скални структури, чийто потенциал тепърва предстои да се разкрие и използва.

Белоградчишките скали са включени в списъка на Стоте национални туристически обекта и са един от новите кандидати на България за включване в списъка на ЮНЕСКО. Те имат потенциал да бъдат включени в списъка на ЮНЕСКО не само заради възрастта си от над 230 милиона години, но и заради десетките легенди, разказвани за техния произход, и за причудливите форми, чрез които човешкото въображение се опитва да си обясни скалните феномени. Белоградчишките скали бяха заели първо място в класацията за Новите 7 чудеса на света в категория D „Пещери, скални образувания и долини", но в крайното класиране останаха на 77 място от всички световни чудеса, участващи в класацията. Също така този природен феномен бе обявен за „Чудото на България" в класацията на вестник „Стандарт". Те са част от удостоената с EDEN[12] през 2007 г. туристическа дестинация – Белоградчик и са основен ресурс за привличане на туристи. Белоградчишките скали са обявени за природна забележителност през 1949 г. Настоящият им статут на природна забележителност не отговаря на потенциала им на феномен с глобална значимост. По естетическо въздействие и популярност те са природна емблема на България, чието място е в Световната мрежа от геопаркове на ЮНЕСКО[13]. От 2009 г. насам те се борят и за получаването на статут за европейски геопарк. Тогавашният еколог на община Белоградчик – Георги Груев в интервю пред БНТ посочва, че за реализирането на тази идея и подготовката на документацията спомага група студенти от факултета по география към Московския държавен университет „Ломоносов". Кандидатстването на природния феномен за превръщането му в европейски геопарк е вече в напреднала фаза и има огромен шанс ЮНЕСКО да го признае, защото според дефиницията на ЮНЕСКО за геопарк това е

територия, състояща се от един или повече обекти, имащи научно значение от геологически, археологически, екологически и културен аспект. Д. Синьовски отбелязва, че идеята за създаване на Национален Геопарк „Белоградчишки скали" на обширна територия от над 600 км^2 в Западния Балкан, подкрепяна от МОСВ и община Белоградчик, засега остава без успех поради липса на финансиране. Програмата „Международна мрежа на геопаркове" се стреми да повиши важността на подобни места, като същевременно създава заетост и подпомага регионалното икономическо развитие. В съответствие с това е разработен нов международен етикет „ЮНЕСКО Геопарк", който е синоним на опазване и развитие на околната среда[14]. Включването на Белоградчишките скали в тази европейска мрежа на геопаркове би се отразила много благоприятно на общината и ще донесе още предимства на региона за развитие на туризма. Разработването на Национален геопарк би могло да интегрира геоморфоложките забележителности на много по-широка територия, според Синьовски, като по този начин в обсега на туристическите обиколки ще влязат не само най-известната скална група, включваща „Мадоната", „Адам и Ева", „Хайдут Велко", „Монасите", намиращи се в близост до крепостта, но и безкрайно интересните: „Сбеговете", „Боров камък", „Чачин камък", Лепенишката звездна карта, скалата на Богинята майка и пещерите „Козарника" и „Лепеница".

Скалните образувания представляват интерес както за обикновените туристи, които се наслаждават на невероятната гледка към тях, така и за учени от различни области – геоморфолози, културолози, етнографи и т.н., изследващи различни техни аспекти. Природните образувания, известни като „Белоградчишки скали", заемат територия от около 50 кв. км в района на град Белоградчик (западната част на Предбалкана), където са разпространени в една ивица, широка до 3 км и дълга около 17–18 км при надморска височина от 250 до 620 м[15]. Най-високите части на скалите достигат до 200 м височина, а според тяхното разположение се обособяват няколко основни части и групи, сред които най-популярна сред туристите, е скалната група, разположена при крепостта.

Според някои данни образуването на Белоградчишките скали започнало в края на периода Перм, т.е. преди повече от 230 млн. г. Моделирането на съвременните релефни форми започва през Еоцена преди около 35 млн. г.[16] Те са се появили в резултат на Херцински тектоничен цикъл, който издига района на Белоградчик. По-късно, по време на периода Триас, същият този район е бил дъно на море. Образувани са сред червени конгломерати и пясъчници, като моделирането на съвременните релефни форми започва преди около 35 млн. г.[17] В края на Палеозойската и началото на Мезозойската ера районът представлява континентална суша с топъл и сух климат. В речните долини се образуват дебели пластове от конгломерати, гравелити, пясъчници и алевролити, обособени в конгломератно-пясъчникова задруга, сред която са оформени скалните монументи[18].

За образуването им влияние има продължителното изветряне и това, че релефът бил силно разчленен. Червеникавият цвят се дължи на железните

окиси и хидроокиси, според Д. Синьовски. За разлика от него М. Михайлов посочва, че цветът на скалите е следствие на голямото количество хематитов пигмент и варира между ръждива и тъмночервена багра. Върху пясъчниците се наслояват в продължение на години през юрския период светли и дребни сиви и кремавобели варовици. Вследствие на младоалпийския тектонски цикъл започнало нагъване, при което варовиците започнали да търпят деформация, а конгломератите се напукали. В резултат на това започнала ерозия в най-високите части на скалите, а водата, ветровете и температурните колебания довели до разкриване на напуканите конгломерати, при което се образували причудливите форми на скалите. Освен различните форми в пясъчника и варовика се образували и около 100 пещери.

Белоградчишките скали обособяват няколко групи. Начало на скалната верига дава самостоятелната група *Сто овце* край село Белотинци[19]. Централната част на Белоградчишките скали се намира южно от Белоградчик, а западно от града се намира една от скалните групи, която се характеризира като алпийски тип. В подножието на Венеца се срещат червени пясъчници, набраздени от дълбоки долове, каньони и обрасли с дъб и габър[20]. На около 4 км от града в източна посока се намира групата скали, обхващаща *Латинско кале* и *Лепенишката* пещера. Следващата група е разположена между селата Боровица и Фалковец. По-интересни са скалите *Пчелен камък* и *Орлов камък* в района на с. Фалковец. При село Боровица внимание заслужават скалите, принадлежащи към *Боровиковата* скална група – *Боров камък*, *Длъгняш*, *Лепенишки печ*, *Динозавърът* и *Маракашница*. Най-величествените скали са около града и в близост до крепостта, като те включват най-високата част на Белоградчишките скали: *Мадоната*, *Конникът*, *Монасите*, *Ученичката*, *Дервишът, Лъвът*, *Мечката*, *Адам и Ева*, *Хайдут Велко*, *Замъкът и т.н*. Това е и скалната група, която е обявена за природна забележителност и се посещава от най-много туристи. На запад от крепостта, край *Скоршин дол* в местността *Магаза* се издигат *Близнаците*, *Сбеговете* и *Еркюприите*[21]. В най-западната част на площта, предложена за защита при разработването на Регистъра и кадастъра на геоложките феномени в България, се намират забележителните, но отдалечени от града и трудно достъпни скални монументи, известни под името *Сбеговете*[22]. Скалната верига стига до връх *Ведерник* (1124 м), където са разположени скалните групи край с. Граничак и с. Дъбравка (внушителният *Борич* – б.а.).

Природните феномени от Белоградчик са „натоварени" и с културна значимост. Още през древността хората са се възползвали от импозантността на скалите и са им придавали свръхсмисъл и допълнителна символика като свещени места. За тяхното използване като скални светилища, може би от времето на траките, подсказват запазените и до днес по тях жертвени ями, улеи и т.н., както и намерена керамика при провежданите проучвания на различни места по скалите. Легендите, които местното население разказва за част от

скалите, също свидетелстват за осъзнаването им като мистични и свещени места. Скални феномени като *Конникът*, *Монасите*, *Монахинята* от Белоградчишките скали са природни кодове, които засвидетелстват състояло се събитие в изначално митологично време – свещеният брак между Великата Богиня майка и Тракийския конник[23].

Свръхсмисъла, който местното население придава на скалните феномени се изразява най-вече в местния фолклор – легендите и преданията, чрез които древният човек се опитва да си обясни причудливите форми на скалите и света като цяло. Белограчишкият край изобилства от такива легенди, които се разказват и предават от поколение на поколение. Те са безкрайно интересни и са един все още недостатъчно използван ресурс в туризма и затова тяхното съхраняване и адаптирането им към съвременните нужди на туризма е от изключителна важност. Почти всяко едно скално образувание притежава име, което е получило или заради формата на скалата, или заради многото легенди, свързани с него. Легендите се отнасят както за Белоградчишките скали като цяло, така и за отделни скални групи.

Легендарният цикъл е огромен, но могат да се обособят няколко тематични ядра, около които се изграждат легендите. Една от основните теми е тази за невъзможната любов. Невъзможната любов, около която се развива сюжетната линия, е заради няколко причини: роднинска връзка, религиозно табу и т.н. Други основни теми в легендите са: вкаменяването като спасение или наказание, вкаменяването като бягство и хайдушките движения. Преданията, отнасящи се до Белоградчишките скали, са разнообразни, а тези, които са сходни по сюжет, имат различни вариации при представяне. В почти всички легенди присъства образът на красивата българска девойка, но образът ѝ е противоречив – в едни от преданията тя е виновна за вкаменяването, а в други е жертва и единствено превръщането ѝ в камък може да я спаси. Легендите, разказвани за една от основните групи Белоградчишки скали – *Конникът*, *Монасите*, *Мадоната,* притежават много древни корени, които могат да се открият още в езическите времена. В най-общи линии посредством тази легенда се противопоставят мъжкото и женското начало чрез образите на мъжкия и женския манастир; конникът и монахинята. Сюжетът, около който се развива легендата, се отнася за греховната и непозволена любов[24]. Открояват се няколко важни момента. Първият от тях е, че това предание наподобява разказ за каменна сватба – една от най-разпространените теми, останали като древнотракийското наследство в българския фолклор. Характерно за материалните артефакти, отнасящи се за тази тема, е, че това са импозантни скални групи, които са запазени в близост до селища. Друг основен момент е, че тази легенда може да се тълкува като представен двубой между прогонените езически божества и християнската религия, като това се разкрива чрез прокудената монахиня с дете в ръка, в чийто образ се открива отречената от християнството след IVвек сл. Хр. древнотракийска Велика Богиня майка и чрез образа на конника, олицетворяващ нейния съпруг –

Тракийския херос[25]. Характерно за този тип легенди е, че те наподобяват на мита за свещения брак, който се случва в отвъдния свят, защото вкаменяването е равнозначно на смърт. При подобен анализ на легендата се откроява по-скоро един прочит на езическия вариант на легендата. В друга легенда отнасяща се отново до каменната сватба от Белоградчишките скали, може да се открие християнската нравствена оценка за свещения брак на фона на езическите религии на Балканите и за живота в грях в езическите свети места[26]. Разказът е фокусиран върху непозволената любов между брат и сестра[27].

В различните варианти на легендите се наблюдава една приемственост и взаимопроникване от езически елементи през християнската култура, които се преоткриват днес от популярната култура и да им се придаде едно ново значение и употреба. От една страна, в съвременната епоха преосмисляме елементите от този тип легенди като една нравствена оценка за доброто и злото, за любовта, греховността, спасението и наказанието, но от друга страна, постмодерния човек е лишен от сетивност и по-скоро тези предания изглеждат като един фантастичен разказ, чрез който древният човек е опитал да си обясни света и сътвореното в него. Туризмът обаче е средството, чрез което тези легенди могат да придобият нов живот, като се има предвид, че съвременният турист търси нов тип преживяване и изживяване по време на своите туристически обиколки, а не само да е наблюдател на природните и културните ценности. Използвайки правилно легендите и преданията за съвременните нужди в туризма, община Белоградчик има потенциал да се превърне в по-привлекателно туристическо място и по този начин икономическият и стопански живот в Северозапада да се подобри.

Наличието на туристически ресурси и на материално и нематериално културно наследство не е достатъчно за да се развива дадено място като туристическа дестинация, е необходимо то да има добра инфраструктура, туристическа суперструктура и допълнителни услуги, отговарящи на изискванията и нуждите на съвременния потребител.

Белоградчик се намира на 210 км от столицата на България – София, на 326 км. от Пловдив, на 67 км от Монтана и на 53 км от Видин. Отдалечеността от столицата и един от най-посещаваните от туристи културни центрове в България – Пловдив, затруднява в известна степен привличането на туристи. От друга страна, близостта до град Видин спомага за привличане на друг тип туристи, които са предимно от румънски и западноевропейски произход, съчетаващи круизния с културния туризъм.

Пътната инфраструктура на община Белоградчик е представена предимно от третокласни и общински пътища, като дължината на републиканските пътища е 86,36 км, а на общинските – 55,24 км[28]. В близост до град Белоградчик се намира трансевропейският път Е-79, част от транспортен коридор IV, обединяващ Дрезден/Нюрнберг – Прага – Виена – Братислава – Дьор – Будапеща – Арад – Букурещ – Кюстенджа/Крайова – София – Солун / Пловдив –

Хасково – Истанбул. Този път се явява и главната транспортна връзка с останалата част от страната.

Едни от основните пътни артерии, свързващи Белоградчик с останалата част от България се обособяват около третокласната пътна мрежа:

• път III-102 (Димово – Ружинци) Бела – Белоградчик – Средогрив – Долни Лом – граница / Монтана е с обща дължина 43,4 км. През 2010 г. пътят претърпява поетапна рехабилитация, което е от особено значение, с оглед на това, че той ще е връзка с бъдещо ГКПП при с. Салаш, Сърбия. Този третокласен път обаче е с огромно значение, тъй като той ще е икономическата и туристическа връзка със съседните страни.

• път III – 1401 (Кула – Връшка чука) е с дължина 44,5 км и служи като основна връзка на населените места в общинските центрове Макреш и Белоградчик.

Важен пътнотранспортен възел е и второкласният път II-14, който достига до границата с Република Сърбия. Този път е основна пътна артерия, по която се осъществява пътуването до две от основните природни и културни забележителности в региона – Белоградчишките скали и пещерата *Магура*.

Град Белоградчик не е достъпен с жп транспорт. Градът не разполага с железопътна гара. Въпреки това, любителите на пътуването с влак, желаещи да посетят забележителностите в региона на Белоградчик, могат да предприемат такова, но те трябва да слязат на гара Орешец, след което да се придвижат към града по 11-километров общински път.

Автобусните линии от столицата до Белоградчик са слабо развити. В момента по това трасе се движи само един автобус. Откриването на поне още една редовна автобусна линия от София към Белоградчик би подпомогнало увеличаването броя на туристите. Транспортът с автобус от Видин към Белоградчик е по-добре развит и към днешна дата се извършва транспортиране с четири автобусни линии през делничните дни, а в събота и неделя по тази дистанция пътува по един автобус. Другите две автобусни линии, които се изпълняват на автогара Белоградчик, са: Белоградчик – Рабиша и Белоградчик – Стакевци, но те се осъществяват само в делничните дни. Нередовният автобусен транспорт от и към Белоградчик затруднява придвижването на туристи, които нямат собствен транспорт. Решение на този проблем би могло да бъде откриването на допълнителни автобусни линии, както и съвместна работа с туристически агенции, предлагащи туристически пакети, включващи нощувки и транспортиране до града на „Чудото на България" – Белоградчишки скали. Една от добрите практики, свързани с информацията за обществения транспорт, е наличието в сайта на общината на телефонните номера на всички таксиметрови шофьори в Белоградчик, които извършват превозвачески услуги.

Пътната мрежа на общината се характеризира с недостатъчна ширина на пътната настилка, но сравнително добре поддържани пътни участъци. Важно е маркирането на съществуващи пътни участъци по посока Белоградчик, които

са в изключително лошо състояние. Също така, е важно да се акцентира и върху липсата на пътни указателни табели по трасето до Белоградчик, което неминуемо затруднява придвижването, а също оставя и лошо впечатление у туристите, желаещи да посетят региона.

През изминалия програмен период са взети мерки за обновяване и ремонт на общинската пътна мрежа. Приложените мерки имат положителен ефект, но е необходимо подобряване на състоянието на ключови участъци от пътната мрежа, осигуряващи връзката между населените места, както и достъпа до туристическите забележителности в района[29]. Въпреки че може да определим транспортната мрежа като задоволителна, трябва да я възприемем и като сериозен недостатък, възпрепятстващ още по-успешното реализиране на община Белоградчик като основен туристически център. Друг сериозен недостатък, свързан с придвижването между населените места в района на Белоградчик, от и до туристическите атракции, базите за настаняване и допълващите туристически центрове – с. Рабиша, гр. Чипровци, с. Чупрене, е липсата на адекватен и редовен обществен транспорт.

Разглеждайки пътната инфраструктура на Белоградчишката община, трябва да се отбележи проблема с паркирането на автомобили. На територията на града се намират два добре обособени паркинга – пред културно-историческата забележителност *Белоградчишка крепост*/*Белоградчишко кале* и в центъра на града. Тези паркинги, чийто капацитет е общо за около 100–150 автомобила, са платени. Посетителите на града, желаещи да разгледат природните и културни забележителности трябва да заплатят по 1 лв. за час престой. Основен проблем, според мен, е таксуването за паркиране пред *Белоградчишката крепост*, тъй като посетителите не само трябва да заплатят входна такса за посещавания обект, но са и таксувани за паркомястото за автомобила им. По този начин се отнема от спокойствието на туристите за разглеждане на културно-историческия обект.

В Общината има потенциал за развиване на алтернативен еко- и селски туризъм. За да си гарантира успешното реализиране на подобен тип туризъм, тя трябва да подобри водоснабдителната и канализационна система. Белоградчик има потенциал да увеличи и сезонността на туристическите посещения, но е необходимо да инвестират повече средства за снегопочистване през зимния сезон.

Днес масово посетителите на туристически обекти желаят мигновено да споделят в социалните мрежи своето изживяване от мястото, на което се намират, затова от изключителна важност е наличието на добра телекомуникационна и интернет мрежа. В това отношение Белоградчик отговаря напълно на това изискване на съвременния турист. В Белоградчик се намира и една от най-високите и големи радиотелевизионни кули. В тази връзка общината би могла да започне работа по превръщането на телевизионната кула в един от туристическите си обекти, по примера на телевизионните кули в Братислава,

Мюнхен и т.н., които се радват на голяма посещаемост и са се превърнали в едни от основните забележителности в градовете.

Обществените услуги, които се осъществяват в общината, също са задоволителни, което е предпоставка за нормално протичане на живот в общината и развитието на туризъм. Наличието на спортните клубове предполага увеличаването на възможностите на община Белоградчик за удължаване на туристическия сезон и развитие на други типове туризъм, като: спортен, събитиен и т.н. Съчетанието на добра инфраструктура, качествени обществени услуги и богатството на природни и културни забележителности в община Белоградчик могат да гарантират заслужено място на града като основен туристически център не само на културния туризъм, но и на туризма като цяло.

Туристическата суперструктура и услугите са следващото нещо, което ще представя при изследването и анализирането на потенциала на Белоградчишкия регион за превръщането му във важен туристически център. Туристическата суперструктура е съвкупността от средства за настаняване, заведения за хранене, съоръжения за спорт и развлечения, търговска мрежа, ателиета за битови услуги, транспортни станции и т.н.[30] Тя включва материалната база, с която разполагат посочените места и съоръжения, както машините и обзавеждането, което притежава даденото място. Невяна Кръстева[31] посочва, че тя се характеризира с разнообразен вид, категоризация, капацитет, собственост, разположение и експлоатационен период. Суперструктурата е от изключителна важност за развитието на туризъм от всякакъв порядък. Дадено място може да бъде привлекателна туристическа дестинация и устойчив център за туризъм единствено, ако разполага с добра инфраструктура, суперструктура и интересни културни и природни забележителности. Това показва важното място на суперструктурата при превръщането на дадено място в център за туризъм.

Като се има предвид големият поток от туристи в Белоградчик и региона, базата за настаняване и за хранене е недостатъчна. За да е по-категорично и вярно представянето на информацията за местата за настаняване и хранене, е необходимо съпоставянето на няколко източника, съдържащи тази база данни: Туристическият регистър за места за настаняване и заведения за хранене и развлечение към Министерството на туризма; предложената програма за развитие на туризма на община Белоградчик през 2014, в сайта на общината, както и в Регистъра на туризма, също така и в един от най-ползваните сайтове като резервационна система – booking.com. В Регистъра на „Места за настаняване и места за хранене и развлечения" към Министерството на туризма за община Белоградчик има регистрирани общо 69 места за настаняване от различен тип, с обща леглова база – 534 легла[32]. През 2012 година в общината са регистрирани едва 10 средства за подслон: два пъти по-малко в сравнение с предходната година. Леглата за подслон са 210, разположени в 98 стаи[33].

В предложената Програма за развитие на туризма в община Белоградчик за 2014 г. е посочено, че общата леглова база е 626 броя[34]. В сайта на община

Белоградчик също са поместени и изброени възможните места за настаняване, които се предлагат в самия град, но и в неговите околности. Възможностите за настаняване, посочени там, варират от апартаменти, къщи за гости, вили и хотели и наброяват 33 варианта, чийто капацитет на легловата база надхвърля 600 легла. В сайта на общината е включено и най-новото място за настаняване, което се предлага от общината, а именно туристическит комплекс *Магура*, намиращ се в непосредствена близост до едноименната пещера. В Регистъра на туризма са регистрирани общо 21 места за настаняване в Белоградчик, които по вид са: хотел, семейни хотели, къщи за гости и вилно селище. В този Регистър също така са изброени и възможностите за настаняване в Стакевци, където се намира една от най-красивите скални групи. Стакевци е подходящо място за настаняване на туристи, обичащи спокойствието, и такива, които може да причислим по-скоро като любители на еко- и селския туризъм. В Регистъра се предлагат две опции за нощувки в село Стакевци, които се осъществяват в къщи за гости. Проверката за възможности за настаняване в Белоградчик и региона в най-посещавания и използван сайт за резервация за хотелско настаняване – booking.com – показа, че съществуват общо 17 възможности за осигуряване на нощувки в „Скалния" град. Опциите за нощувки, предложени от booking, варират от апартамент за настаняване, къщи за гости, семейни хотели, вилни селища до туристически комплекс и четиризвезден хотел, който предлага и SPA процедури.

От направения преглед на опциите за настаняване в община Белоградчик установих, че преобладават местата за настаняване от типа къщи за гости и семейни хотели. Преобладаващата част от тях са категоризирани с една или две звезди. Съществува и една туристическа спалня, която може да приюти 98 човека. Единственият хотел, носещ името *Скалите,* е с категоризация четири звезди и е разположен в центъра на града. Като споменах центъра на града, искам да отбележа, че Белоградчик е интересен и с това, че е единственият град в България, чието начало започва от централния площад. Възможностите за настаняване в Белоградчик и региона са финансово достъпни както за български, така и за чуждестранни туристи. Цените за нощувки в къщи за гости варират между 29 лв. и 59 лв. за нощувка на 1 човек, тези в семейните хотели са между 40 и 50 лв., като съотношението цена-качество-условия е напълно оправдано. За почитателите на по-луксозните условия за настаняване и SPA процедурите четиризвездният хотел в града предлага нощувки на цени от 66 до 92 лв. на човек, като освен по-добрите условия при тази опция за настаняване те получават и по-добро обслужване, а цената за качество, условия и обслужване остава ниска. Самостоятелна вила в околностите на град Белоградчик може да се наема между 156 и 430 лв. Фактът, че в общината се предлагат места за настаняване от типа на къщи за гости, семейни хотели и вили, е показателен за това, че се работи по посока на развиването на отворен тип туризъм. Именно подобен тип туризъм е най-адекватен за този регион, като се има предвид

красивата природа. За Белоградчик и региона не е необходимо да разполагат с голямо количество висококатегоризирани хотели, предлагащи SPA услуги, тъй като има пренасищане на пазара от подобен тип места за настаняване и вече не е необходимо дори да се напуска родният град, за да се използват SPA процедури.

Освен местата за настаняване, има още едно важно нещо за наличието на добра туристическа суперструктура и това са заведенията за хранене и развлечение. В Регистъра „Места за настаняване и заведения за хранене и развлечения" в община Белоградчик са регистрирани общо 19 места за хранене и развлечения[35]. В сайта на общината също са упоменати местата, в които туристите могат да се нахранят и да намерят развлечение. Там са изброени общо 12 заведения, които варират от заведения за бързо хранене, ресторанти, механи, ханче, бистро и пицария[36]. Категоризирането на местата за хранене също е разнообразно, но отново преобладават заведенията, категоризирани с една и две звезди. При Съпоставяне на данните от сайта на общината и тези, които са в Регистъра „Места за настаняване и заведения за хранене и развлечения", прави впечатление, че има разминаване в посочения капацитет, с който разполагат изброените заведения. Средният капацитет, който може да се определи за местата за хранене, с които разполага общината, е около 700 места, предоставяни от ресторанти, механи, заведения за бързо хранене, кафе-сладкарници, бистро, лоби бар и туристическа столова със сервитьорско обслужване. Важно е да отбележа, че това е недостатъчен капацитет за заведения за хранене за превръщането на Белоградчик в туристически център.

При посещение на терен бе установено, че заведенията за хранене са крайно неравномерно разпределени като локация, а също така и като брой места за сядане. Преобладават местата за хранене на закрито. Впечатление прави и фактът, че обслужването в голяма част от заведенията за хранене е на много ниско ниво и липсата на разнообразно меню.

Местата за развлечение, намиращи се на територията на община Белоградчик са посочени в сайта на общината. Голяма част от тях се предлагат от местата за настаняване и заведенията за хранене. По-интересните от тях са: местата за наемане на велосипеди, намиращи се на територията на местни хотели и заведения за хранене. Гостите на общината имат възможността да избират развлечения от типа на: разходка с бъги из скалите, 4х4 сафари, конна езда в района на с. Стакевци, фотолов и фототуризъм в с. Стакевци, ледена пързалка и картинг писта, водни забавления като сърф, плуване и риболов на Рабишкото езеро и язовир Дъбравка, пикник и др. Също така общината организира редица забавления, събития и фестивали, на които туристите могат да се насладят по време на престоя си.

В община Белоградчик има регистриран един туроператор „Берратравел" ЕООД, както и едно туристическо дружество „Белоградчишки скали". Предлагат се услуги, като осигуряването на планински водач, екскурзоводи, организиране транспортирането от град Белоградчик до една от основните забележи-

телности на общината – пещерата „Магура", както и SPA процедури, предлагани от хотел „Скалите". Белоградчик разполага с Туристически информационен център, както и с Посетителски информационен център. За придвижването на туристите от 2013 г. в Белоградчик се грижи едно туристическо влакче. Подобно влакче има и при пещерата „Магура".

Заинтересованите туристи от тези допълнителни услуги могат да получат информация за тях на интернет страниците на хотелите, на сайта на общината, в Туристическия информационен център на общината, както и на рецепциите на местата за настаняване.

Въпреки недостатъчния капацитет на местата за настаняване и заведенията за хранене, общината работи упорито върху вторичните фактори в суперструктурата – обзавеждане, предоставяне на допълнителни услуги и възможности за развлечение. Всички тези допълнителни услуги, предлагани на територията на общината, са доказателство, че тя може да се превърне в притегателен туристически център и център за развитие на устойчив туризъм.

За развитието на дадено място като туристически център от изключителна важност е наличната информация и рекламата, която има за него. Рекламата е важна за привличането на по-голям брой туристи на дадено място. Това е причината общините, хотелиерите, ресторантьорите, туроператорите и всички, обвързани по някакъв начин с туристическия сектор, да работят поефективно по промотирането и рекламирането на ресурсите, с които разполагат. Търсят се възможности за все по-ефективни и иновативни реклами, както и все повече канали за пускане на информация, за да може да се гарантира устойчиво развитие на туризма.

В Белоградчик с реклама на туристическите обекти, забележителности и места за настаняване, хранене и развлечение се занимават различни институции, неправителствени организации, Историческият музей – Белоградчик, Туристическият информационен център, Туристическият посетителски център, Консултативният съвет по туризма към общината и т.н.

Реклама на белоградчишкото наследство се прави и чрез включването на града в два европейски културни маршрута, които са сертифицирани от Съвета на Европа – „По пътя на римските императори" и „По пътя на виното".

Ежегодното издаване на туристически пътеводители, брошури и флаери също спомага за популяризирането на общината като туристически център, както и рекламирането в интернет пространството чрез различни статии за забележителностите, с които разполага Белоградчик, направата на рекламни клипове и т.н. Всяка година общината взема участие на туристически борси и изложения в София, Русе, Нови Сад, Белград, Крайова, Дюселдорф и т.н., където се рекламира туристическият продукт, с който разполага общината. Белоградчишките скали са презентирани в Европейския парламент, Русия, Белгия, Сърбия, Холандия и други страни[37]. Редовно се провеждат заседания на Консултативния съвет по туризъм към общината. Общината работи активно към засилване и

създаване на контакти с румънските туроператори по линия на трансграничното сътрудничество. Рекламиране и информация за община Белоградчик и нейните дадености се прави и посредством организирането на кръгла маса, като организираната от вестник „Стандарт" по европроект „Съхраняване на културно-историческото наследство и разнообразяване на туристическото предлагане в района на Белоградчишка крепост".

Добра практика, осъществявана от общината, е организирането на инфотурове на чуждестранни журналисти и туроператори, на които се показват основните забележителности, с които разполага общината. Провеждането на „Ден на туризма" през първата половина на месец април, чрез който се открива туристическият сезон, също е показателно за възможността и желанието на Белоградчик да се превърне в център за туризъм. Положени са усилия за популяризиране дейността на магазина „Произведено в Белоградчик" за продажба на местни стоки – вина, сувенири, произведения на местни занаятчии и други[38]. Не на последно място най-добрата реклама е организирането на различни събития, с които да се привлекат туристи, почитатели на различен тип туризъм. Всяка година се провеждат мероприятия и празници, които, от една страна, са развлечение за местните хора, а от друга, са начин за привличане на туристи от България и чужбина. Едни от най-интересните и радващи се на широка популярност са изброени в сайта на общината. Сред събитията, които заслужават да се упоменат са: празникът на града – Петровден, празникът на с. Рабиша – Илинден, възстановката на въстанието от „Лето 1850", SunnyMoonFestival в с. Стакевци, фолклорен фестивал „От Тимок до Искър", Международен събор на пограничните райони в с. Салаш, Балкански шахматен фестивал за любители, Велорали „Rocks'nRoll", мотокрос, инициативата „Качи се на колело", Полетът с балони, който общината реши да направи над Белоградчишките скали, както и откриването на жътвата, което тази година бе осъществено чрез народен обичай и редица други. Събитието, на което общината залага големи надежди за превръщането си на притегателен център за културен туризъм, е Летният фестивал „Опера на върховете", чието първо издание получи много широк и положителен медиен отзвук и тази година се очакват още по-голям брой посетители.

Организирането на тези и още множество събития от община Белоградчик показва, че тя е осъзнала и е намерила правилния начин за превръщането си в център за устойчив културен туризъм не само посредством наличните културни и природни забележителности, с които разполага, но и чрез най-адекватния начин за привличане на туристи, а именно събитиен туризъм, който е един добър начин за социализация и усвояване на потенциала на туристическите обекти, без те да се превръщат в бутафории.

Що се отнася до социализацията на белоградчишкия природен феномен, общината разполага с нова геоложка карта и очертани граници на площта. Има създадена инфраструктура за велотуризъм, бяги, шахмат, канадска борба и др. спортове, паркинги, информационни табели, брошури, интернет инфор-

мация, сайт на бъдещия геопарк, електронен илюстративен лист Белоградчик[39]. При посещение на терен в района на *Белоградчишката крепост* бе установено, че информационните табели не са подновявани през последните години и под влияние на метереологичните условия са силно увредени. Също така те са поставени само в близост до централната скална група, разположена до крепостта. Тези указателни табели са поставени в първият двор на крепостта и върху тях на български и английски език са разказани накратко легендите за най-популярните скални групи, но човек, ако не притежава богато въображение, не би могъл да различи отделните групи. На терен бе констатирано, че съществуват изградени екопътеки и туристически маршрути около различните групи скали, но реално тези екопътеки са били такива при самото си обозначаване, но от тогава насам те се губят някъде и до по-малко известните скални образувания може да се достигне единствено чрез местен водач. Имайки предвид важността на социализацията за развитието на културен туризъм, бих препоръчала на общината да поднови указателните табели и екопътеките и да работи по-усилено за популяризирането на скалните групи, които са извън крепостта, особено за туристи с по-профилирани интереси. Тъй като Интернет е основен инструмент за събиране на информация, задължително трябва да се работи върху създаването на интерактивни пътеводители, представящи богатствата на Белоградчишкия край.

Един от добрите начини за социализиране на Белоградчишките скали е включването им като декор в множество филмови продукции от България и чужбина. Като се има предвид, че културният туризъм е туризъм на преживяванията, тези допълнителни туристически услуги могат да осигурят на туристите по-голяма емоция при обиколката им из каменната феерия от интересни формирования.

Импозантността на скалния феномен вече не е достатъчно атрактивна за привличане на туристи, но използвайки този природен ресурс, както и съвременни форми на представяне на обекта, различни мероприятия и културната анимация градът има потенциала да се превърне в устойчива туристическа дестинация. Белоградчик с неговите причудливи скали и неговата околност са един огромен музей на открито, защото на територията на този малък град изобилстват безкрайно интересни каменни образувания и пещери, които показват естествената история на земята и как богатствата на този регион са използвани от най-дълбока древност.

БЕЛЕЖКИ

[1] Закон за културното наследство (нататък ЗКН), 2009 г. Обн., ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г., в сила от 10.04.2009 г.; изм. и доп., ДВ, бр. 16 от 26.02.2016 г., в сила от 26.02.2016 г.

[2] Конвенция на ЮНЕСКО за опазване на нематериалното културно наследство. – *mc.government.bg/files/390_UNESCO_IntangibleHeritage_2003.doc* (Access: 17.10.2003).

[3] ЗКН. Чл. 6.

[4] **Кандулкова, Й**. Недвижимото културно наследство: Право и отговорности, законодателен опит на България. София, 2009, с. 1.

[5] **Бокова, Ир**. Регионален център за опазване на нематериалното културно наследство на страните от Югоизточна Европа. София, 2013.

[6] **Георгиев, Г**. Въведение в туризма. Благоевград, 2010. с. 48.

[7] Пак там, с. 48–49.

[8] **Михнева, Р**. Социализация на историческото наследство и образованието чрез наследство. – www.nauka.bg/a/социализацията-на-историческото-наследство-и-образованието-чрез-наследство.(Access: 29.01.2013).

[9] Консултативният съвет по туризъм заседава в Белоградчик. Пресслужба на община Белоградчик. – http://44paralel.com/politiki-6673 (Access: 25. 01. 2016).

[10] Туристическата суперструктура включва сградите на местата за настаняване, хранене и развлечения, туроператорските и посредническите предприятия, здравните и спортните центрове.

[11] **Синьовски, Д**. Белоградчишките скали – една забележителна комбинация от природни, исторически и културни забележителности. – Годишник на Минно-геоложкия университет. Том 55, Св. I, Геология и геофизика, 2012, с. 51.

[12] EDEN – European Destinations of Excellence (Най-добри европейски дестинации) – проект, който популяризира модели на устойчиво развитие на туризма в Европейския съюз. Изборът става на базата на национални конкурси във всяка участваща държава. EDEN насочва вниманието към ценностите, многообразието и общите характеристики между различните европейски туристически дестинации. Спомага за увеличаване на популярността на избраните туристически дестинации.

[13] Пак там, с. 50.

[14] Белоградчишките скали – европейски геопарк? – http://m.profit.bg/news.php?id=49171 (Access: 11. 06. 2009.

[15] **Михайлов, М**. Белоградчик. София, 2016, с. 32.

[16] **Тронков, Д., Д. Синьовски**. Геоложки феномени в България. Белоградчик. – http://mgu.bg/geosites/belogradchishki-skali.html. (Access: 11.06.2009).

[17] **Тронков, Д., Д. Синьовски**…

[18] Пак там.

[19] **Михайлов, М**. Цит. съч., с. 8.

[20] Пак там, с. 33.

[21] **Михайлов, М**. Цит. съч., с. 34.

[22] **Тронков, Д., Д. Синьовски**...

[23] **Марков, В**. Културно наследство и приемственост. Наследство от древноезическите свети места в българската народна култура. Благоевград, 2007. с. 112.

[24] Срв. варианти на легендата: **Градишки, П**. Белоградчишки легенди. Белоградчик, 2009, с. 10; **Михайлов, М., К. Михайлова**. Белоградчишките скали. Легенди. Белоградчик, 2011, с. 14.

[25] **Марков, В**. Цит. съч., с. 112.

[26] Пак там, с. 114.

[27] **Михайлов, М., К. Михайлова**. Цит. съч., с. 15.

[28] Общински план за развитие на община Белоградчик 2014–2020 г.,Географика ООД, приет с Решение № 565 на Общинския съвет от 26.06.2014 г.: http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1049 (Access: 26.06.2014).

[29] Общински план за развитие на Община Белоградчик 2014-2020г. Географика ООД., приет с Решение № 565 на Общинския съвет от 26.06.2014 г.: http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1049 (Access: 26.06.2014).

[30] **Кръстева, Н**. Мениджмънт на суперструктурата в туризма. Енергийна ефективност и запазване на енергията в туристическата суперструктура – към устойчиво развитие на туризма. – Научни трудове на Международното висше бизнес училище – Ботевград, Т. 3, 2007–2010, с. 154.

[31] Пак там.

[32] Регистър „Места за настаняване и заведения за хранене и развлечения" – Община Белоградчик www.tourism.egov.bg/registers. **(**Access: 26. 08. 2016).

[33] Общински план за развитие на Община Белоградчик 2014-2020г. Географика ООД., приет с Решение № 565 на Общинския съвет от 26.06.2014 г.: http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1049 (Access: 26.06.2014).

[34] Програма за Развитие на туризма Община Белоградчик, предложена за приемане пред Общински съвет.http://belogradchik.org/bg/2014-09-29-12-18-38/item/1258-programa-za-razvitie-na-turizma-obshtina-belogradchik , (Access: 29.09.2014).

[35] Регистър. „Места за настаняване и заведения за хранене и развлечения". – Община Белоградчик. www.tourism.egov.bg/registers, **(**Access: 26. 08. 2016).

[36] Община Белоградчик. Заведения. – http://belogradchik.bg/?cat=65&paged=2. (Acess 15.06.2016).

[37] Рекламата на Белоградчишките скали продължава. – http://news.old.expert.bg/n253936, (Access: 29.07.2009).

[38] Ръст на туризма в Белоградчик. http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=1546395., (Access: 25.01.2016).

[39] **Синьовски, Д.** Белоградчишките скали – една забележителна комбинация от природни, исторически и културни забележителности. – Годишник на минно-геоложкия университет. том 55, Св. I, Геология и геофизика., 2012. с. 53.

ВОДОПАДИТЕ В ОБЛАСТ МОНТАНА

Беатрис БОЙКОВА

Специалност „География“, III курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Мария Петрова

Montana is a region in Northwestern Bulgaria. It has a varied topography. The northern part is located in the Danube Plain. Southwards the flat terrain changes into mountains, covering parts of the Fore-Balkan. The southern parts of the region include the largest part of the Western Balkan. It is in this part of the region, where some of Stara Planina stretches, that there are waterfalls, which, albeit not large, are very beautiful. Some are popular, some less so, and others are only known to locals. There are also those that are shadowed by other landmarks. Some have already been included in European tourism development projects. Of the waterfalls studied herein, the largest and most popular are the Chiprovski and Koprenski Waterfalls. They either constitute protected areas or are included in ones. Other noteworthy waterfalls include: Strashki Dol and Haidouk, and the waterfalls near the town of Varshets – Zanozhenski and Rayski Kat. The waterfalls are most beautiful in spring when they are most high-water.

Област Монтана се намира в централната част на Северозападна България и заема 3,2% от територията на страната. Северна граница на областта е р. Дунав, която е и държавна граница с Румъния. Южната граница минава по главното старопланинско било.

Релефът е разнообразен. Северната част от областта е разположена в Дунавската равнина, с ясно изразен низинен и равнинен релеф. На юг, в пределите на Предбалкана, релефът преминава в хълмист и нископланински. В южната периферия на областта попада Западна Стара планина с нейните най-високи дялове Чипровска, Берковска, Козница. Сред най-високите върхове тук са вр. Копрен (2118 м) и вр. Ком (2016 м).

Наличието на средно- и високопланински хипсометричен пояс в южната част на областта е предпоставка за формирането на водопади – обект на туристически посещения, а някои от тях, придобили статут на защитени територии, са и част от природните забележителности в областта (*вж. Фигура 1*).

Информация за повечето от водопадите откриваме в различни туристически сайтове и в местната преса (област Монтана, гр. Монтана). Има обаче и водопади, които са по-малки и са известни само сред местното население. В настоящата разработка наличната в различни видове източници информация е събрана, анализирана и систематизирана. Към нея е добавена и информация, събрана при проведени теренни наблюдения през лятото и есента на 2016 г.

Описанията на водопадите са подкрепени с авторски снимки, поместени сред основния текст като фигури. Основната цел на статията е читателят да се запознае с някои от природните красоти в част от Западния Предбалкан и прилежащите северни склонове на Стара планина в границите на област Монтана.

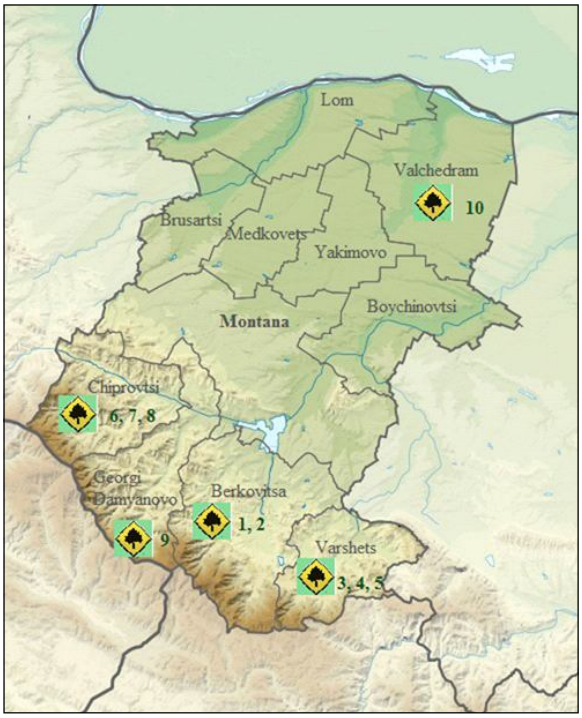

1. Хайдушки водопади, гр. Берковица
2. Природен резерват „Горната кория“, гр. Берковица
3. Градски лесопарк, гр. Вършец
4. Парк „Иванчова поляна“, гр. Вършец – водопад „Райски кът“
5. „Булеварда с чинарите“, гр. Вършец
6. „Чипровски водопад“ (защитена местност), гр. Чипровци
7. „Деяница“ (защитена местност), гр. Чипровци
8. Пещера „Мишин камък“, с. Горна лука
9. Копренски водопади
10. Остров „Ибиша“, гр. Вълчедръм

Фигура 1. *Природни забележителности в област Монтана (по Проект „Алтернативния туризъм…“[1] с допълнения)*

Водопадите по своята същност са ерозионни образувания, представляващи своеобразна природна красота и туристическа забележителност. Както посочва А. Велчев[2], те се образуват там, където речното легло среща трудно разтворима и разрушима скална преграда. От нея се получава воден пад, който образува едни от най-красивите и най-атрактивни места по протежение на речната долина.

В терминологичния речник „Физическа география и ландшафтна екология“ откриваме аналогично определение за водопад: „падане на вода от праг (стъпало) на река, пресичащ речното русло. Когато водата пада от няколко прага, се образува серия от водопади (каскада). Водопадите с по-малки височини се наричат обикновено водоскоци. …“[3] (Пенин, Р., с. 44). Сред най-известните водопади в света са Ниагара в Северна Америка, Анхел (най-високият в света – 1054 м) и Игуасу в Южна Америка, Виктория в Африка и др. В България

най-високият е Райското пръскало край Калофер – 124,5 м. Други известни водопади у нас са Крушунските, Боянският, Костенският, Скакля, Карловското пръскало, Бачковският водопад и още много.

В написаното от И. Марков и Н. Апостолов[4] откриваме типология на водопадите по различни признаци. Според генезиса и формата биват: тектонски обусловени, петрографски (скално) предопределени, карстови и постледникови. Според броя на водните стъпала биват едностъпални, двустъпални и каскади. Според броя на водните струи: едноструйни, двуструйни, многоструйни и завеси. В изследвания район водопадите са преобладаващо с малки размери, от типа водоскоци, карстови, едноструйни. Срещат се едностъпални и каскадни водопади.

Сред природните забележителности на област Монтана са: Чипровският водопад, Копренските водопади, водопадът Страшки дол, Хайдушките водопади и водопадите край Вършец – Водопада (наричан още Заноженски), водопадът Райски кът и др. (*вж. Фигура 1*).

Чипровски водопад – гр. Чипровци

На 18 км от гр. Чипровци се намира една от най-красивите български забележителности, а именно Чипровският водопад (*вж. Фигура 2*). Той е един от най-красивите и пълноводни у нас. Намира се в местността Щавляка, в Чипровския дял на Западна Стара планина, на р. Спасово сало, изцяло в горски фонд със специално предназначение – вододайна и зелена зона.

По данни от РИОСВ[5] – Монтана е направено предложение пред МОСВ Чипровският водопад да бъде обявен за природна забележителност с площ от 19 ха, като целта е да се създаде възможност за устойчиво управление на защитената територия и за развитието на познавателен екотуризъм, което от своя страна ще окаже положителен икономически, социален и екологичен ефект за региона. Към настоящия момент Чипровският водопад е включен в сайта на РИОСВ-Монтана[6] към категорията Природни забележителности.

Водопадът е с две каскади (*вж. Фигура 3*). Широк е около 10 м с първи пад от 18 м, след който се формира разлив – езерце. След това следва втори пад и от тук водата се спуска надолу през

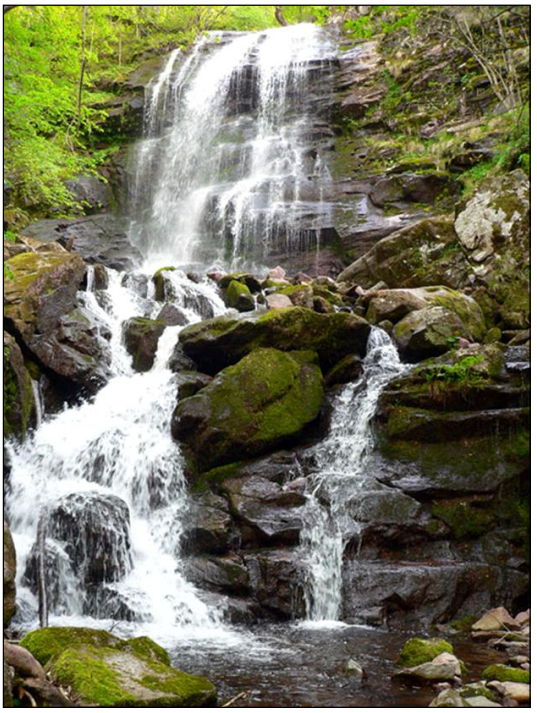

Фигура 2. *Чипровски водопад – изглед*

големи, обрасли с мъхове каменни отломки, образувайки много водоскоци, преди да се слее с р. Типъчка. Въпреки че реката е сравнително пълноводна и може да се посещава целогодишно, водопадът е най-подходящ за посещение през пролетта, тъй като тогава е най-пълноводен и най-красив.

Фигура 3. *Чипровски водопад – каскадна система*

Копренски водопади – с. Копиловци

Копренските водопади също се намират в Чипровска Стара планина, в землището на с. Копиловци, община Георги Дамяново – в подножието на вр. Копрен, съвсем близо до границата със Сърбия. Трите най-големи водопада в района са Дуршин водопад (*вж. Фигура 4*), Водни скок (*вж. Фигура 5*) и Ланджин скок (*вж. Фигура 6*).

Фигура 4. *Дуршин водопад*

Фигура 5. *Водопад Водни скок*

Фигура 6. *Водопад Ланджин скок*

Два от тях са обявени за природни забележителности в границите на защитената местност „Копрен – Равно буче – Деяница-Калиманица”[7]. Това са природната забележителност „Дуршин водопад“ – обявена през 1979 г. (Заповед № 282 от 04.05.1979 г., бр. 45/1979 на Държавен вестник[8]) и природната забележителност „Водния скок“, обявена през 1980 г (Заповед № 233 от 04.04.1980 г.,

бр. 35/1980 на Държавен вестник[9]). Информация за тях и за защитената местност откриваме в Регистъра на защитените територии и защитените зони в България към Изпълнителната агенция по околната среда. Водопадите Дуршин и Водни скок са на р. Графска, а Ланджин скок – на р. Малина. Тези реки образуват Копиловска бара. При теренни наблюдения се установи, че именно тези три водопада са най-красивите тук след дъждовете, особено през пролетта, когато са най-пълноводни. Височината им е от 5 до 15 м.

Водопад „Ръждива бара"

В проекта на ЕС „Алтернативният туризъм като инструмент за икономическо развитие" се споменава и водопадът „Ръждива бара" в село Еловица, община Георги Дамяново. Водопадът е известен само сред местните.

В района има и десетки по-малки водни падове, основно в селата Говежда *(вж. Фигура 7*), Еловица, Дива Слатина и други. Сред местните в с. Дива Слатина се говори за водопад в землището на селото, съвсем близо до края на асфалтовия път, висок по-малко от 10 м, на река Градски дол, приток на р. Джореница (*вж. Фигура 8*).

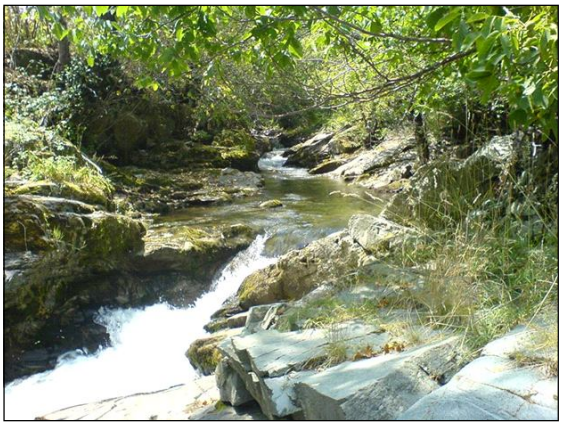

Фигура 7. *Водоскоци в района на село Говежда*

Фигура 8. *Водопад на р. Градски дол*

Водопад „Страшки дол", с. Дълги дел

Водопадът Страшки дол се намира на около 4 км западно от с. Дълги дел, община Георги Дамяново, в защитената зона по директивата за птиците

„Западен Балкан”[10]. Характерна за него е естествено запазената природа. Той е единственият по рода си в дългоделския район (*вж Фигура 9*).

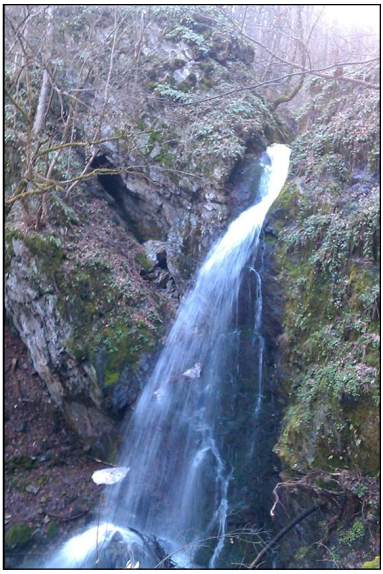

Фигура 9. *Водопад „Срашки дол“, с. Дълги дел*

Интерес представлява информацията, която откриваме във фонда на електронната библиотека[11] на областта. Според тази информация водата, която тече в дола, е от намиращия се над него връх, който е неизригнал вулкан, в местността „Любовица”.

Село Балювица

В село Балювица, община Берковица, област Монтана водопадът е на река Балювска (*вж. Фигура 10*), която е десен приток на р. Бързия. До самия водопад има лековит извор.

Хайдушки водопади, гр. Берковица

Хайдушките водопади са няколко малки водопада с пад над 5–6 м и са обявени за природна забележителност през 1971 (За-

Фигура 10. Водопад в с. Балювица

повед № 995 от 21.04.1971 г., бр. 41/1971 на Държавен вестник[12]). Намират се в Берковския дял на Западна Стара планина, в землището на град Берковица. Образувани са от сливането на реките Ценкова бара, Сливашка и Средна бара (*вж. Фигура 11*). Спускат се стремглаво, текат на известно разстояние бавно, хвърлят се от скалите между цепнатините два пъти и разбити на бяла пяна, се сливат и поемат към града.

Фигура 11. *Хайдушки водопади*

Водопада (Заноженски) – гр. Вършец

На 5 км южно от гр. Вършец, в края на квартал Заножене се намира местността „Водопада" (*вж. Фигура 12*).

Фигура 12. *Заноженски водопад, гр. Вършец*

Тя представлява двустепенна водна каскада по течението на р. Орлощица. Както пише Й. Костова[13]: „Реката скача от високо, бучи сърдито и разнася студени пръски. В нея плуват пъстърви, а през кристалните води се вижда дъното.“ Има легенда, която разказва, че във вира под водопада се къпели русалки, стройни и красиви, като планински моми, но хората станали лоши, жестоки и от мъка самодивите се превърнали в пъстърви, а понеже царството им е горе, високо в планината или на небето, те и сега се стремят нагоре срещу водопада. Местните казват, че „не си ли видял водопада, нищо не си видял”.

Водопад „Райски кът”, гр. Вършец

Водопадът „Райски кът” (*вж. Фигура 13*) е малка водна каскада по течението на р. Орлощица в местността „Иванчова поляна“. Тази местност е обособена през 2006 г. и оттогава насам е поддържана безвъзмездно от местни жители, чиито имена днес могат да се видят на грамота, връчена им от община Вършец на видно място в местността. Частта от местността „Иванчова поляна“, където се намира известният сред местните Райски водопад, е назована „Райски кът“.

Фигура 13. *Райски водопад, гр. Вършец*

Като обект на постоянни туристически посещения, водопадите в област Монтана неминуемо са подложени на антропогенна дейност. По тази причина е необходимо да се наложи тяхното разумно стопанисване и опазване на околната среда. Показателен пример в това отношение е поддържането на местността „Райски кът“ в района на град Вършец.

Красивите водопади в област Монтана са една от причините за думите на Йордан Радичков: „Скитал съм къде ли не по света и съм виждал какви ли не чудесии, но по-дивно и по-загадъчно място от моя роден северозападен край не срещнах никъде”.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Природни забележителности в област Монтана**. Проект „Алтернативният туризъм като инструмент за икономическо развитие“.
<http://be-tourist.eu/index.php?option=com_content&view=article&id= 219&Itemid= 1468&lang=bg> 05.02.2017.

[2] **Велчев, А.** Обща геология и геоморфология. Екзогенни процеси и релеф, методи на изследване, приложни аспекти, опазване на земните недра и релефа. Велико Търново, 2014.

[3] **Пенин, Р**. Физическа география и ландшафтна екология. Терминологичен речник. София, 2007, с. 44.

[4] **Марков, И., Н. Апостолов**. Туристически ресурси. Велико Търново, 2008.

[5] **Чипровският водопад – защитена територия**. – Вестник „Монт прес”, бр. 99, 2004 г.

[6] **Природни забележителности.** Регионална инспекция по околната среда и водите в Монтана. МОСВ.
<http://www.riosv-montana.com/old/index.php?show=reserves&status=other_sites > 20.01.2017

[7] **Защитена местност „Копрен-Равно буче-Калиманица-Деяница“.** Регистър на защитените територии и защитените зони в България. Изпълнителна агенция по околната среда.
<http://eea.government.bg/zpo/bg/area.jsp?NEM_Partition=1&categoryID= 6&areaID=33 > 05.02.2017

[8] **Природна забележителност „Дуршин водопад“.** Регистър на защитените територии и защитените зони в България. Изпълнителна агенция по околната среда.
<http://eea.government.bg/zpo/bg/area.jsp?NEM_Partition=1&categoryID= 3&areaID=345 > 05.02.2017

[9] **Природна забележителност „Водния скок“.** Регистър на защитените територии и защитените зони в България. Изпълнителна агенция по околната среда.
<http://eea.government.bg/zpo/bg/area.jsp?NEM_Partition=1&categoryID= 3&areaID=381 > 05.02.2017

[10] **ЗЗ по директивата за птиците „Западен Балкан“.** Регистър на защитените територии и защитените зони в България. Изпълнителна агенция по околната среда. <http://eea.government.bg/zpo/bg/area.jsp?NEM_Partition=2&categoryID=1&areaID=2002 > 05.02.2017

[11] **Водопади.** Програма „С Библиотеката през ДИВНИЯ Северозапад“.
<http://divnia-severozapad.weebly.com/1042108610761086108710721076 1080.html > 20.01.2017

[12] **Природна забележителност „Хайдушки водопади“.** Регистър на защитените територии и защитените зони в България. Изпълнителна агенция по околната среда.
<http://eea.government.bg/zpo/bg/area.jsp?NEM_Partition=1&categoryID= 3&areaID=77 > 20.01.2017

[13] **Костова, Й.** Приглася сребристата бяла вода. – Вестник „Вършец”, бр. 15 от 30 юни 2007 г.

ГЕОГРАФИЯ НА СТРАНИТЕ В УЧИЛИЩЕ – АНАЛИЗ НА УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ ПО ГЕОГРАФИЯ В РУСИЯ

Лъчезар ЙОРДАНОВ

Докторант, катедра „География“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Стела Дерменджиева

The country as a form of organization of the society on a particular territory is an important subject matter to geography. Geography of countries (also known as Regional Geography) as a scientific field of study deals with the complex study of the countries in the world, giving information about their nature, population, polity, economy, etc.

In the curricula of different countries around the world geography of countries has special focus. Bulgarian geographic education has long-standing methodical traditions in the area of studying countries in the world. However, it is always reasonable the foreign experience to be taken into consideration in terms of improving the quality of the education through implementing new ideas. Bulgaria borrows the Russian educational model because of cultural, historical and political reasons.

Subject matter of the paper is the Russian geographical education, and more concrete – studying geography of countries in schools. Analysis of the educational content of Russian's curriculum is the major goal of the survey.

Държавата като форма на организация на обществото върху определена територия е непосредствен обект на изследване на географията. Изучаването на географията на определени страни довежда до формиране на съществена част от географската култура на учениците. Огромното значение на географията на страните се обуславя от динамичния характер на междудържавните отношения. Следователно, професионален дълг на учителя географ е да запознае учениците си с най-специфичните черти на дадена страна, като обясни връзката между природно-ресурсния потенциал и икономическото развитие на съответната държава, да запознае учащите с бита и културата на населението и държавното ѝ устройство и управление.

Чуждият методически опит може да ни помогне да подобрим начина на преподаване на географията на страните в училище. Следователно, методическата литература (свързана със сравнителното образование) и учебната документация за нас се явяват основен дидактически ресурс.

Цел на изследването е да се анализира учебното съдържание по география на страните в Руската федерация на база на *Программа основного общего образования по географии – 5–9 классы*[1] и учебните програми за 10 и 11 клас (базово ниво) и научно-методическа литература.

Не можем да анализираме учебни програми, без да познаваме образователната система на нашата или която и да е друга страна, затова пунктуално ще представим руската образователна система.

Образованието се разглежда като един от факторите за икономическия и социален прогрес. Пред образователната система се поставят следните главни цели:

• подпомагане на самоопределянето на личността и създаване на условия за нейната самореализация;

• развитие на гражданско общество;

• укрепване и усъвършенстване на законовата държава.

Образователната система трябва да обезпечава:

• запознаване на учащите със световните изисквания към модерното познание и с образователните програми, по които се обучават хората по света;

• ниво на обща и професионална култура, съответстващо на световното ниво;

• интеграция на индивида в системата на световната и националната култура;

• формиране на граждани, интегрирани в модерното общество и ориентирани към неговото усъвършенстване[2].

Училищното образование в Руската федерация се разделя на общо образование, професионално образование, допълнително образование и професионално обучение (член 10). Общото образование има следните нива: предучилищно образование, начално общо образование, основно общо образование, средно общо образование (член 10). Със закон от 11 юни 2007 г. общото средно образование (до 11. клас) е определено като задължително[3].

Общото средно образование включва три степени – начално общо образование (4 г.), основно общо образование (5–6 г.) и средно общо образование (2 г.).

Основното общо образование е „втората степен на средното образование, която също е задължителна. Нейната продължителност е 5 години и има за цел формиране на учениковата личност, което включва формиране на нравствени убеждения, естетически вкус, здравословен начин на живот, висока култура на междуличностно и междуетническо общуване, овладяване на основите на науките и официалния за страната език, формиране на навици за умствен и физически труд, развитие на способностите, интересите и на социалното самоопределение…

Учебните предмети, предвидени за изучаване, са руски език (5.–9. кл.), литература (5.–9. кл.), чужд език (5.–9. кл.), математика (5.–9. кл.), компютърни науки (8.–9. кл.), история (5.–9. кл.), социални науки (вкл. икономика и право) (6.–9. кл.), география (5.–9. кл.), природни науки (5. кл.), физика (7.–9. кл.), химия (8.–9. кл.), биология (6.–9. кл.), изкуство (5.–9. кл.), технология (5.–8. кл.), гражданско образование (8 кл.), физическа култура (5.–9. кл.)[4].

Задължителното основно общо образование завършва с полагане на общ държавен изпит (атестат).

„Целта на средната степен на общото образование е по-нататъшно формиране на личността на ученика, развитие на интереса към знанието и творческите способности, формиране на навици за самостоятелна учебна дейност на основата на индивидуализацията, подготовката на ученика за живота в обществото, за самостоятелен житейски избор, продължаване на образованието и начало на професионална дейност.

Образованието в средната обща степен е на две нива – базово и профилирано. Задачите на базовото ниво са възпитателни и развиващи. Като цяло то е ориентирано към формиране на обща култура. Профилираното ниво се избира съобразно способностите и потребностите на учещите се и е ориентирано към по-нататъшното професионално образование и дейност.

За всички профили учебните предмети са разделени на две групи – задължителни и избираеми. За всички профили задължителните учебни предмети са руски език, литература, чужд език, математика, история, социални науки, естествени науки, физическа култура”[5].

В края на 11. клас учениците се явяват на единен държавен изпит и получават сертификат за завършено общо средно образование.

Географията в основното общо училище се изучава от 5. до 9. клас. Изучаването на география продължава по 35 часа годишно в 5. и 6. клас и по 68 часа в 7., 8. и 9. клас.

В 8. клас се изучава природна география на Русия (68 ч.), а в 9-и география на населението и стопанството (68 ч.).

Географията в 10. и 11. клас, базово ниво, се явява завършващ курс. Изучава се в 68 часа. Той е продължение на курсовете по география от 5. до 9. клас.

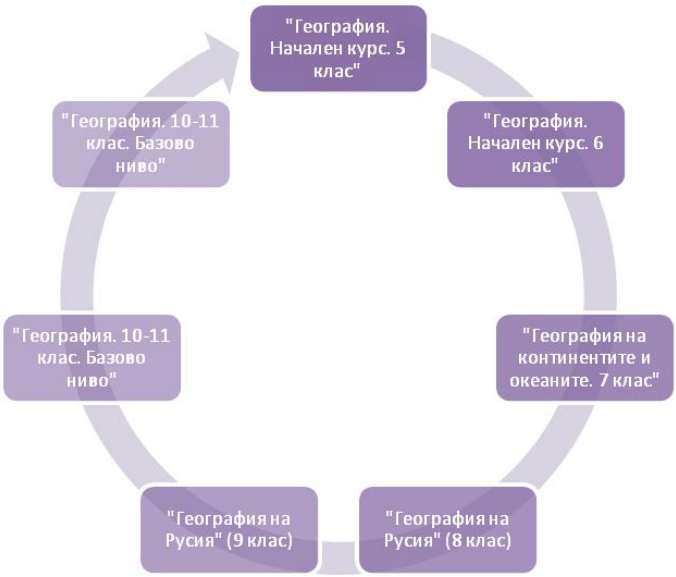
"География. Начален курс. 5 клас"
"География. Начален курс. 6 клас"
"География на континентите и океаните. 7 клас"
"География на Русия" (8 клас)
"География на Русия" (9 клас)
"География. 10-11 клас. Базово ниво"
"География. 10-11 клас. Базово ниво"

Фиг. 1. Обучението по география в руското училище

Курсът „География на континентите и океаните” в 7. клас е трети основен според учебната програма по предмета. Изучава се в 68 учебни часа на година. В съдържанието на курса е увеличен обемът на знанията по география на страните. Превес има социално-икономическата география, тъй като трябва да се обезпечи хуманистичната и културологичната роля на образованието и възпитанието на учащите. Специално внимание предстои да обърнем именно на този курс.

„География на континентите и океаните” в 7. клас се поделя на следните по-големи тематични ядра: „Въведение” (2 ч.), „Главни особености на природата на Земята” (9 ч.), „Население на Земята” (3 ч.), „Океани и континенти” (50 ч.), „Географска обвивка – нашият дом” (2 ч.). Тук ще изследваме по-детайлно тематичното ядро „Океани и континенти”.

Във фигурата по-долу са представени континентите и страните в тях, като е отразена последователността на изучаване, съответно на континентите и страните в тях.

Фиг. 2. Съдържателен обхват на изучаваните континенти и страните в тях в седми клас в тематично ядро „Океани и континенти”

В учебната програма се отразяват основните черти на страните, по които се прави характеристика. Континентът Северна Америка се изучава в седем учебни часа. Изучаваните страни са Канада, САЩ и Мексико. Основните черти, по които се прави характеристика на САЩ, според учебната програма са: географско положение, природа, население, стопанство и паметници на природното и културното наследство на САЩ. Има обаче разлика при изучаването на Канада. Основните черти на страната, по които се прави характеристика, са: географско положение, природа, население, стопанство, национални паркове в Канада, а при изучаване на Мексико са записани: географско положение, природа, население, стопанство. Основните черти при характеризиране на страни варират, както може да се заключи от примерите. Според нас, това действа благоприятно на обучението по география на страните в руското училище, защото по такъв начин се акцентира върху различни обществени и природно-географски аспекти на страните.

Към всеки курс и тематично ядро са предложени практически задачи за изпълнение от учениците. Тези задачи имат общ характер за всеки изучаван континент, но въпреки това можем да откроим някои от тях, които са адресирани до обучението по география на страните. Ето някои практически задачи, записани в учебната програма за V–IX клас за континента Африка: Определете по карта природните богатства на страните от Централна Африка; Определете по карта основните видове дейности на населението на страните от Южна Африка; Оценете географското положение, планировката и външния облик на големите градове в Африка. След анализа на учебната програма можем да заключим, че практическите задачи са разнообразни по своя характер и позволяват на учениците да развият важни за развитието им умения и компетенции. Практическите задачи са насочени към комплексното характеризиране на страните, като така се преодолява схематизмът в обучението по география на страните.

В съдържателно отношение курсът в X–XI клас е организиран по раздели и теми. Раздел 1 е „Географска картина на света" (24 ч.), Раздел 2 „Многолика планета" се изучава в 39 часа.

В 10 и 11 клас страните се изучават, като се постави тематичен акцент.

Фиг. 3. Тематични акценти при изучаване на страни в X и XI клас

Тук ще представим конспектирано всички признаци (или основни черти), по които се характеризира Германия според учебната програма.

Германия – „икономическият локомотив на Европа". Географски облик на Средна Европа: значителен брой население, масова имиграция; огромен икономически потенциал и водеща роля на страните в субрегиона в световното стопанство и международните икономически отношения, развитие на основни производства в огромен мащаб; екологични проблеми. Историко-географски и социални фактори за превръщането на Германия в европейски лидер. Полити-

ческа раздробеност в Германия. Разделяне и обединяване на Германия във втората половина на XX век. Географско положение на Германия в Европа: ключово централно положение. Ограничен природно-ресурсен потенциал на страната; значителни запаси на въглища и калиева сол; благоприятни агроклиматични ресурси. Голям брой на населението; нулев ест. прираст на населението и масова имиграция. Все по-нарастваща роля на немския език в съвременния свят. Високо ниво на развитие на стопанството на страната. Висока експортност на производството; активно участие в системата на международните икономически отношения. Водеща роля на крупните промишлено-градски агломерации.

Изучаването на страните в часовете по география в Русия постепенно се усложнява в средната образователна степен, като всяка една страна е представена по своеобразен, уникален начин чрез извеждане на най-специфичното в социално-икономическото ѝ развитие. Заглавията на темите за страните в X и XI клас поставят *смислов акцент за степента на социално-икономическото развитие* на конкретна страна (напр. Германия – „икономическият локомотив на Европа"), *ценностно отношение към природата* („Норвегия: природната среда в живота на човека"), *чувство за историческа принадлежност* („Великобритания: от традиция към съвременност"). По такъв начин проблемно-страноведският подход намира приложение в обучението по география на страните.

Географията на страните е важна част от географското знание в руското училище. Това твърдение се потвърждава от значителния брой на изучаваните страни в отделните класове, като по такъв начин се придобива комплексна представа за общото ниво на социално-икономическото развитие на държавите по континенти.

БЕЛЕЖКИ

[1] Программа основного общего образования по географии – 5–9 классы. < https://drofa-ventana.ru/books/vertical/progr_geogr_5-9_barinov_klimanov_dronov_3-150.pdf> 10.02.2017.

[2] **Бижков, Г., Н. Попов.** Сравнително образование. София, 1999, с. 221–222.

[3] **Михова, М.** Образователните системи на страните от Г7 + Русия. Пловдив, 2015, с. 184.

[4] Пак там, с. 188–189.

[5] Пак там, с. 189–190.